

Шарк юлдузи

Ўзбекистон Ёзувчилар
союзининг органи

ОЙЛИК, АДАБИЙ-БАДИИЙ,
ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ЖУРНАЛ

◆
49-йил чиқиши

ФАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САНЪАТ
НАШРИЁТИ

1981

11

МУНДАРИЖА

Ш. Рашидов. «Одам гулдан нозик, тошдан мустаҳкам...» («Литературная газета» мухбири билан суҳбат)	3
Шуҳрат. Она ер шафқати. Шеърлар.	15
И. Султон. Донишманднинг ёшлиги. Драма.	21
Н. Нарзуллаев. Муҳаббат фарзандиман. Шеърлар.	55
М. Маҳмудов. Улмас қоялар. Роман, Охири.	60
А. Пўлканов. Отахонларим. Достон.	125
Т. Тўла. Етти зоғора ҳангомалари. Қисса. Охири.	135
У. Рашид. Қўшиқлар.	184

КПСС XXVI СЪЕЗДИ ҚАРОРЛАРИ АМАЛДА

Ғ. Асадуллаев. Умр гуллари. Очерк.	186
------------------------------------	-----

САНЪАТ

С. Маҳмудова. Бир юракнинг юз жасорати	193
--	-----

ЮБИЛЯРЛАРИМИЗ

С. Эркинов, Н. Каримов. Фозиллик фазилати	201
Ш. Алимов. Тиришқоқ шоир	202

БИЗНИНГ КАЛЕНДАРЬ

О. Абдуллаев. Инқилоб жангчиси.	204
Шуҳрат. Қувноқ соз	207
М. Сафаров. Туғёнли қалб	209

ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК

Б. Имомов. Ғулом Зафарий — шоир ва драматург.	211
О. Тоғоев. Тасвир ва муддао.	218

ТАҚРИЗЛАР

О. Худойбергенов. Ҳаёт сабоқлари	229
С. Очил, Т. Норбек. «...Тиниқлашар ҳаёт ранглари»	230
А. Раҳимов. Яшаш ва кураш романтикаси	232
Н. Каримов. Изланиш давом этади	234

ГУЛҚАЙЧИ

Ғ. Ғулом. Шоирлик носқовоғидан бир отим. Ҳаж- виялар	237
Конвертларни қайчилаганда	238
Маданий ҳаёт	239
«Звезда Востока» ноябрь сониди.	239

КПСС XXVI СЪЕЗДИ
ҚАРОРЛАРИНИ АМАЛГА ОШИРАМИЗ

«ОДАМ ГУЛДАН НОЗИК, ТОШДАН МУСТАҲКАМ...»

КПСС Марказий Комитети Сиёсий Бюроси аъзолигига кандидат,
Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг
биринчи секретари Ш. Р. РАШИДОВ
«Литературная газета» махсус мухбирининг
саволларига жавоб беради.

— Шароф Рашидович, бутун мамлакат яхши биладики, Ўзбекистон ўнинчи беш йилликда аъло натижаларга эришди. Бу аввало, Ватанимиз пахтачилиги тарихи давомида беш йилликнинг якунловчи йилида олинган 6 миллион 237 минг тонна рекорд ҳосилдир. Деҳқончиликнинг бошқа ноз-неъматлари ва чорвачилик маҳсулотлари тайёрлаш бўйича беш йиллик план ҳамда социалистик мажбуриятлар муддатидан олдин бажарилди. Республика меҳнаткашларининг КПСС XXV съезди қарорларини амалга оширишдаги мислсиз муваффақиятлари учун Ўзбекистон ССР учинчи марта Ленин ордени билан мукофотланди.

Шунингдек, саноатнинг машинасозлик, рангли металлургия, химия, газ олиш ва бошқа муҳим соҳалари ҳам жадал суръатлар билан ривожланмоқда. Беш йиллик мобайнида ишлаб чиқариш ҳажми 27,4 процент кўпайди, халқ истеъмол моллари ўтган беш йилликдагига қараганда 47 процент кўпроқ чиқарилди. Ўтган беш йилликда пландан ташқари бир ярим миллиард сўмликдан кўпроқ маҳсулот тарқатилди.

Ўзбек халқининг ғоят ёрқин ва ўзига хос маданияти соҳасидаги муваффақиятлари ҳам барчага, ҳатто Совет Иттифоқидан ташқарида ҳам маълумдир.

Социалистик жамиятда иқтисодий юксалиш ва маданиятнинг раванқи, ижтимоий ютуқлар бир-бирлари билан чамбарчас боғлиқдир. Гоҳо ниманинг нимага таъсир кўрсатишини аниқ белгилаб бериш қийин бўлади. Шундай бўлса ҳам «Литературная газета» ўқувчиларнинг илтимосларига кўра суҳбатимизда маданият, ижтимоий ижод проблемаларига, миллий республикада социалистик турмуш тарзини такомиллаштириш проблемаларига, инсоннинг жамиятдаги фаолиятининг бу соҳадаги аҳамиятига кўпроқ эътибор беришинингизни истар эдик.

— КПССнинг XXVI съездида Леонид Ильич Брежнев шундай деди: «Бизнинг йўлимиз — ҳар бир республиканинг моддий ва маънавий имкониятини ўстириш ва шу билан бирга ундан бутун мамлакатни уйғун ривожлантириш учун максимал фойдаланишдан иборатдир».

Бу таъбир менинг назаримда, бизнинг кўп миллатли давлатимиз ва ҳар бир республикамизнинг етук социализм давридаги бундан буёнги тараққиёти, диалектикасини аниқ белгилаб беради.

Бизда янги тарихий муштараклик — совет халқи шаклланди. Барча миллатлар ва элатлар вакилларида миллатлараро муносабатларга ягона бир қараш вужудга келди. Бу қараш ягона социалистик Ватанни, айрим республиканинг манфаатларидан кўра умумдавлат манфаатлари устун туришини эътироф этиш билан характерланади. Айни бир вақтда совет кишиси учун ҳар бир миллатнинг қадрига, хусусиятларига, манфаатларига диққат-эътибор билан қараш ҳам хосдир.

Биз ҳар бир республиканинг моддий ва маънавий имкониятларидан фойдаланиш ҳақида гапирар эканмиз, ҳар бир регионнинг иқтисодий интеграциясидаги ўрнинигина кўзда тутмаймиз. Ахлоқий, ижтимоий, идеологик тажриба проблемаларини ҳал этишда муносиб вариантларни қйдириш — шуларнинг барчаси партиямиз олдинга сурган социалистик турмуш тарзини такомиллаштириш вазифасига киради.

Биз, марксчилар реал шахсларнинг реал ниятлари ва туйғулари ҳақида ана шу шахсларнинг ижтимоий фаолиятларига қараб, яъни ижтимоий фактларга қараб ҳукм юритаемиз. Шунинг учун ҳам аввало бугунги воқеликнинг фактларига тўхтаб ўтишни истардим.

XXVI съезд олдинга сурган умумхалқ ҳаётбахш проблемаларидан бири — Россиянинг Ноқоратупроқ ўлкасидир.

КПСС Марказий Комитети Бош секретари ўртоқ Л. И. Брежневнинг XXVI съезддаги докладыда айтилади: «Ноқоратупроқ ўлкани юксалтириш вазифаси шу қадар мураккаб ва ошиғички, уни барча республикалар биргаликда ҳаракат қилиб, амалга оширишимиз керак бўлади».

Биз Россия билан аллақачонлардан буён дўстона алоқа боғлаганмиз. 20-йилларданоқ Иваново тўқимачилари билан қардошларча ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам алоқаларимиз бошланган. 1974 йили партия ва ҳукуматимизнинг Ноқоратупроқ ўлка тўғрисидаги қарори чиқиши биланоқ бизнинг мелиораторларимиз ва қурувчиларимиз ўша ёққа — Иваново, Новгород областларига жўнаб кетдилар. Аввал «Узновгородстрой», олти йил муқаддам Иваново областидаги трест юзага келди. Икки йилдан буён «Узпарфиноводстрой» ишламоқда.

— Қандай қилиб? Парфино дейсизми? Бу ном қадимий рус деҳқон фамилиясидан келиб чиққан-ку...

— Ҳа, лекин Новгород областида ҳам шундай бир шаҳар бор. Ҳеч қачон эшитмаганмисиз? Мен ўша жойларда жанг қилганман, яраланганман, ўша ердаги жангларда қатнашганим учун муқофотланганман. Ҳаммамиз учун жонажон бўлган жафокаш ер... Биз қурувчиларимиз ва мелиораторларимизни Россияга жўнатаётганимизда, уларга меҳр-муҳаббат ва миннатдорчилик бурчларини изҳор этишлари зарурлигини уқтираемиз.

— Бизлар барчамиз бир-бирларимизга бурчли ва миннатдор эканлигимизни ҳис этган ҳолда яшаймиз. Бир вақтлар рус адиби Тошкентни нон шаҳри деб атаган эди. Сиз ўз мақолаларингиздан бирини «Тошкент — янги шаҳар» деб атаб, унинг даҳшатли зилзиладан сўнг қандай қилиб бутун қардош Иттифоқимиз ҳамдамлигида, бамисоли култепадан

кўтарилган Фениксдек яна ҳам гўзалроқ бўлиб қад кўтарганини ҳикоя қилгансиз.

Мен эса ўзимнинг журналистлик сафарларим вақтида Россиянинг йироқ-йироқ ерларида яна бир бошқача — «Тошкент — сахий шаҳар» деган таърифни эшитганман. Унинг уруш йилларида кўрсатган сахийлигини ёдлаб шундай деб атайдилар. Турли миллатларга мансуб бўлган 16 болани ўз тарбиясига олган тошкентлик темирчи оиласини ёдда сақлайдилар. Романдан, ёдларида қолганидан, ўша йиллардаги газета хабарларидан биладилар...

— Уша машаққатли йилларда Урал ва Сибирь каби Урта Осиё республикалари ҳам миллионлаб кўчириб келтирилганларга бошпана бердилар. Аммо бу одамларнинг орасида алоҳида бир контингент — ота-оналарини йўқотган болалар бор эди.

Кўплар худди темирчи Шоаҳмад Шоаҳмудовнинг оиласидек иш тутди. Шоаҳмад аканинг ўзи эса 1966 йилдаги даҳшатли зилзила кунларида қалбидаги зўр ҳимматпарварлигини яна бир бор изҳор этди. У шаҳарни кезиб бошпанасидан ажралган одамларни ўз уйига йигди. Ҳозир Тошкентда олижаноб темирчи хотирасига, унинг серҳиммат ҳаёти шарафига ҳайкал барпо этилмоқда. Уша кезлари бутун Иттифоқимиздан Ўзбекистон пойтахтига ёрдамга келган кўнгиллилар шарафига ўрнатилган «Мардлик» ҳайкали билан биргаликда бу монументлар совет кишилари ажойиб маънавий фазилатларининг рамзи бўлади.

Шу кунларга қайтайлик. Яқинда биз — Владимир областида ҳам яна бир трест барпо этдик.

Ўзбекистон Ноқоратупроқ ўлкага ўз кўнгиллиларини юборганлардан биринчиси эди. Ҳозир ун иттифоқчи республика унинг қиёфасини ўзгартиришда ёрдамлашмоқда.

— Аммо, афтидан Ноқоратупроқ ўлка Россиянинг маркази, ердангина иборат бўлиб қолмай турмуш тарзи миллий хусусиятларга эга бўлган рус маданияти ўчоғи эканлигини, хўжаликни тасарруф этиш характерини ҳам унутмаслик керак бўлади шекилли.

Баъзан шундай ҳам бўладики, тезроқ ва арзонроқ қуришга интилиб, маҳаллий специфика ҳисобга олинмай қолади. Чунончи, Новгород областидаги «Ташкентский» совхозни белорус институти яратган лойиҳа асосида қурилмоқда. Бу лойиҳа ботқоқли Полесьега мўлжаллаб намунавий тарзда ишлаб чиқилган.

Россия эса ўзининг барча истиқоматгоҳларини ҳамшиша тепаликларда, дўнгликларда, баландликда жойлаштириб келган.

Маҳаллий аҳоли ботқоқли пастликларга қурилган уй-жойларга ишонинқирамай қарайди...

— Албатта, ижтимоий, иқтисодий ва психологик омилларни текшириб кўрмасдан туриб шошма-шошарлик билан қарорлар қабул қилиш ярамайди. Партиямизнинг XXV ва XXVI съездларида гапириб ўтилган яна бир қатъий шарт: жамоат фикрини ҳисобга олган ҳолда ишлаш зарур.

Ноқоратупроқ ўлкада замонавий юксак рентабелли қишлоқ хўжалиғи ишлаб чиқаришини барпо этаётганда асрлар мобайнида юзага келган турмуш тартибинини эътибордан қочириш ярамайди.

Шунинг учун янги обод қилинадиган жойларда яшайдиган одамларнинг бу тўғридаги фикрларини билиш керак.

— Сўнги йиллардаги социологик тадқиқотлар, чунончи, шундай фактни қайд этган: «истиқболсиз» қишлоқлар тугатилганда Ноқоратуп-

роқ ўлкадаги қишлоқ аҳлларида кўплари файзли, қулай деб топилган қишлоқ посёлкаларига эмас, шаҳарга кўчиб кетар эканлар. «На шаҳарча, на қишлоқча» тонфага кирмайдиган уй-жойлар уларга ёқмас экан.

— «Сход» деган ажойиб рус таъбири бор! Масалани тўғри ҳал қилишда ана ўша иш бериши керак, шекилли. Ана шу россияча йнфинларда ёрдамга келган қурувчилар ҳам иштирок этишлари керак. Бу, биринчидан, улар учун унчалик нотаниш бир иш эмас; ҳар бир халқ ҳам ўз муаммоларини кўплашиб ҳал қилади, бу анъана бизда ҳам бор, аммо алоҳида хусусиятига эга — ҳал қилувчи ҳукми кексалар, оқсоқоллар чиқарадилар. Иккинчидан, ўзбеклар Россиянинг анъаналари ва миллий хусусиятларидан кўпроқ хабардор бўлардилар, маҳаллий аҳоли билан янада мустаҳкамроқ дўстлашардилар.

1917 йилдаёқ Владимир Ильич Ленин шундай деб ёзган эди: «Россия республикаси на қадар демократикроқ бўлса, ишчи ва деҳқон депутатлари Советлари республикасига на қадар муваффақиятлироқ уюшса, барча миллатлар меҳнаткашларининг бундай республикага ихтиёрий жалб этиш кучи шу қадар қудратли бўлади».

Маҳаллий аҳоли вакиллари келган одамларга русларга хос хушнудлик ва хайрихоҳлик билан муносабатда бўладилар, уларнинг вагончаларига сут олиб борадилар. Меҳмонга чақирадилар. Бизнинг кўпгина йигитларимиз ўша ерларда уйланиб, мустаҳкам оилалар қурмоқдалар. Хотинлари, болаларини уйларига таништиргани олиб келиб, яна қайтиб кетадилар. Биз, ўзбекларнинг кўнгилларига ёқса бепоён мамлакатимизнинг янги территорияларида яшаб қолишларини маъқуллаймиз. Қадрдон қўшничилик, миллатлараро оилалар — одамларни, болаларни, барча-барчани интернационал тарбия қилишнинг жонли намунаси. Биз ҳозир бутун мамлакат учун муҳим бўлган яна бир ишга — Тюмень областида йўллар қуришга киришдик.

Албатта, ҳар қандай иш ҳам дастлабки даврида ўз етишмовчиликларига, ташкидий, ижтимоий-иқтисодий, бинобарин, ахлоқий етишмовчиликларига эга бўлади.

БАМни олиб кўрайлик. У ердаги проблемалар ҳозир ҳам озмуңча эмас. Аммо бу проблемалар бегона, бетартиб характердаги салбий ҳодисалардан аллақачон халос бўлган. Натижада нима юзага келди? Ватанимизнинг Узоқ Шарқ регионида ғоятда муҳим темир йўл магистралигина эмас, Совет Социалистик Республикалари Иттифоқининг ўзига хос бир модели вужудга келди.

Миллий отрядлар мамлакатимиздаги барча республикаларнинг архитектура-эстетик ўзига хослигини акс эттирадиган станцияларини қурдилар. (Биз, чунончи, Ўзбекистондан Сибирга ўз отрядларимиз учун гранит ва мрамор жўнатмоқдамиз).

Аммо ёш ташаббускорлар бир-бирларидан четлашиб қолмадилар, ўз юртдошлари доирасида қолиб кетмадилар.

Улар бу ўзгарган ўлкада ўз қўллари ва таланtlари билан барпо этган нодир ва сержило Иттифоқнинг кўркидан қувона-қувона, ягона интернационал оила бўлиб яшамоқдалар.

Ўзбек қурувчилари Ноқоратупроқ ўлкада ўзларидан сўнг янги киефа касб этган совхоз посёлкаларигина эмас, рус кўчаларининг чорраҳаларида мовий гумбазли чойхоналар ҳам қуриб қолдирсалар — бу ҳам яхши бўлади. Нодир архитектура шимол манзарасига кўрк бағишлагани учунгина эмас: чарчаб келган шофер бу ерда хушбўй чой ичади, ўзбекларнинг паловидан, Шарқ қандолатларидан тотийди-да, ҳордиқ-чиқариб, яна йўлга тушади...

Рус халқи қардошлигимизни мустаҳкамлайдиган цементдир. Бизнинг Ўзбекистонда учрашувларда, йиғинларда, кундалик таомилда рус халқини — улуг халқ, катта оғамиз, деб атаймиз. Бу сўзларни худди «здравствуйте», «свет», «родина» сўзларини айтгандек айтаемиз. Биз бу сўзларни рус халқи учунгина эмас, ўзимиз учун, ҳурмат ва миннатдорчилик юзасидангина эмас, яна ҳам қудратлироқ бўлиш учун айтаемиз. Руслар ва рус тили туфайли биз бошқа халқлар билан мулоқотда бўлиш, дўстлашиш қувончидан баҳраманд бўлдик.

Ўзбекларда: «Хонадонинг катта ва аҳил бўлса — ҳеч нарсадан қўрқмайсан», деган таъбир бор.

Аминманки, биз озодлик, тенглик, қардошлик байроққа ёзилган сўзларгина эмас, яшаш принципи бўлган янги, адолатли жамиятнинг биринчи қурувчилари олдида турган барча вазифаларни амалга ошираемиз.

— Сиз, Шароф Рашидович, ўзингизнинг бадиий ва публицистик асарларингизда фольклор мотивларини, Шарқ мақолларини кўп қўлайсиз. Шулардан, масалан «Одам гулдан нозик, тошдан мустаҳкам» дегани мени ғоятда ҳайратлантирди...

Одам чиндан ҳам буюк мақсад йўлида ҳамма нарсага бардош қилиши, ҳар қандай машаққатларга чидаши, аммо у сал нарсадан озор чекиши мумкин, у мўрт, адолатсизликка, беандишалликка, қадрининг ерга урилишига, менсимасликка, ишонмасликка чидаёлмайди.

Афтидан, одам ажодларидан мерос қолган анъаналар, урф-одатлар сақланиб келаётган турмуш тарзига, ички оламга қўполлик, ибосизлик билан даҳл қилганларида айниқса алам билан қаттиқ изтироб чекса керак.

Сиз Ўзбекистонда қандай қилиб миллий анъаналардаги барча яхши жиҳатлар танлаб олиниб асраб, ривож эттирилаётганини, эскирган урф-одатлар қандай йўқотилаётганини гапириб беролмайсизми?

— Ёш Совет республикасининг биринчи ҳужжатларидан бири — Халқ Комиссарлари Советининг «Россия ва Шарқнинг барча мусулмон меҳнаткашларига» деган машҳур мурожаатини эслайман. Унда шундай дейилган: «Бундан буён сизларнинг этиқодларингиз ва урф-одатларингиз, миллий ва маданий муассасаларингиз озод ва даҳлсиз деб эълон қилинади. Ўз миллий ҳаётингизни эркин ва монесиз тарзда қуриш. Сизларнинг бунинг учун ҳуқуқларингиз бор. Билинглarki, сизларнинг ҳуқуқларингизни Россиядаги барча халқларнинг ҳуқуқлари каби революция ва унинг органлари, ишчи, солдат ва деҳқон депутатлари Советлари бор қудрати билан муҳофаза қилади».

Мен: «Ўз миллий ҳаётингизни эркин ва монесиз тарзда қуриш» деган иборани таъкидлашни истардим. Эркин ва монесиз! Халқ аввало ўз истеъдодини эркин кўрсатишига ҳалал бераётган, уни нодонлик ва мутаассиблик асоратида сақлаб келаётган бўғовлардан озод бўлди. Катталарга ҳурмат, хотин-қизларга эҳтиром, болаларга меҳр-муҳаббат, шеърят, гўзаллик ва билимлардан завқланиш, ижодга иштиёқ каби чинакам халқ анъаналари диний ҳамда табақавий бидъатлардан халос бўлиб, ёрқин жило касб этди.

Бизда, масжидлар ҳам, диний ўқув юртлари ҳам бор, улар кишиларга диний расм-русумларини эркин амалга оширишларига имкон беради. Булар асосан янги ҳаётни самимий қабул қилган, унда фаол иштирок этаётган катта авлодга мансуб одамлардандир. Улар қадим одатларини ўзгартиролмаганлар, бунга уларни ҳеч ким мажбур қилмайди ҳам. Диний ўқув юртидаги ёшлар хурофий таълимдан ташқари, дурустгина дунёвий билимлар ҳам оладилар, агар истасалар хоҳлаган

вақтларида ишларини ҳам, турмуш тарзларини ҳам ўзгартиришлари мумкин. Уларга ҳеч ким, ҳеч қачон, ҳеч қандай таъна қилмайди. На кексалару на тенгдошлари.

Озодлик ва ҳаётни монесиз қуриш туфайли кўпгина эски байрамлар табиий равишда замонавий меҳнат байрамларига айланиб кетди. (Улар аввал бошдаёқ аслида шундай байрамлар бўлган). Масалан, минг йиллик тарихга эга бўлган баҳор байрами — Наврўз дала ишлари бошлангич арафасидаги умумхалқ тантанасига айланиб қолди. Ҳар бир қишлоқда тоғ этакларидан жой танланиб, у ерда оммавий спорт мусобақалари, сайиллар, томошалар ўтказилади. Одамлар дам оладилар, дилкашлик қиладилар, бир-бирларини палов, чой билан сийлайдилар. Байрамда барча миллатларга мансуб бўлган меҳнаткашлар қатнашадилар. Республикамизда эса юздан ортиқ миллат яшайди.

Барча халқ учун ардоқли бўлган тантанали совет байрамлари — Биринчи май, Октябрь байрами, Галаба куни, Армияга кузатиш, ишчилар сафига қабул қилиш ва бошқа маросимлар билан биргаликда Наврўз ҳам меҳнат, дўстлик, озодлик шарафига ўтказиладиган тантананага айланган қадимий байрамларимиздан биридир.

Мазмунан социалистик бу байрамлар ҳамма учун тушунарли ва яқин бўлган ёрқин миллий шаклда ўтказилади.

— *Ҳа. Урф-одатлар ва маросимлардаги барча янгиликлар, агар эмоционал, самимий шакл топилган бўлса, одатда нафосат ҳақидаги чинакам халқ тушунчаси билан уйғунлашиб кетади.*

Шароф Рашидович, Сиз аҳоли турмуш маданиятини ошириш бўйича республика кенгашининг раисисиз, бундай кенгашлар сизларнинг барча область, шаҳар, районларингизда мавжуд. Республиканинг ҳозирги тараққиёт босқичида махсус кенгашлар учун қандай зарурат бор? Бизнинг мухбиримиз билан икковимиз шу бир неча кун давомида шаҳарларда ҳам, район марказларида ҳам, қишлоқларда ҳам бўлдик. Енгил саноат ходимларининг қандай қилиб «Огонёк» ўтказаетганликларини кўрдик, бундан минг йил муқаддам даҳо сиймо туғилган Афшонада Абу Али ибн Сино шарафига барпо этилган ажойиб музей яқинида қад кўтарган янги посёлкадаги колхозчиларнинг уйларида бўлдик. Дизайнерлар меҳр ва дид билан беазаган дала шийпонлари ҳамда магазинларни кўрдик, озода ва ёқимтой болаларни кўрдик (республиканингизда болалар жуда кўп), улар қизиқсинганлари учун эмас, меҳмонларга эҳтиром билан салом бериш учун тўп-тўп бўлишиб машиналаримиз томон югуриб келишди...

Республиканинг маданий савияси ва турмуш маданияти анчагина юксак эканлигига ишонч ҳосил қилиш учун ҳатто йўл-йўлакай кўрганларимиз, тўқнаш келган нарсаларимизнинг ўзиёқ кифоядир.

— Мана, турмуш маданиятини ошириш учун махсус кенгашларнинг нима кераклиги бор, деган саволга ўзингиз деярли жавоб бердингиз. Албатта, бу иш билан бошқа ташкилотлар ҳам, халқ депутатлари ҳам, партия, комсомол, касаба союз активлари ҳам шуғулланадилар. Кенгашнинг вазифаси кенгроқ миқёсда — ҳодисаларни анализ қилиш, маданий жараёндаги салбий ва ижобий силжишларни кузатиб боришдан иборат.

Ҳамма учун кундалик турмушда таниш бўлган никоҳ маросимини мисол келтираман. Усиб кетган фаровонлик каттакон тўйлар ўтказиш имконини берди. Ортиқча ҳашамат, ўтакетган дабдабага берилиш ҳоллари юзага келди. Қолаверса, спиртли ичимликларга зўр берилди. Ҳолбуки, ўзбек тўйларида умуман бу нарса бўлмас, чойгина ичилар эди. Биз бу борада маъмурий йўл тутмадик, тақиқламадик, бошқа

миллий урфга суянишга — катталарнинг сўзлари ва фикрларига инобат билан қарашга қарор қилдик. Энди ҳар бир маҳаллада (микрорайонга тўғри келади) тўйни уюштириш иши билан оқсоқоллар, уруш ва меҳнат ветеранларидан иборат кенгаш шуғулланади. Улар сценарий тузадилар, менюни ўйлайдилар, артистларни таклиф қиладилар. (Бу ҳам анъанавий одат — бир вақтлар тўйларда сайёр ўйинчилар, дорбозлар томошалар кўрсатганлар).

Маданият соҳасида Бутуниттифоқ тажрибасидаги прогрессив, ижобий намуналарни танлаб олиш, янгиликни эътироф этиш ва уни барча учун тушунарли шаклга киритиш билан боғлиқ бўлган бошқа проблемалар ҳам бор.

— Шароф Рашидович, Сиз проблемалар бўйича фаол яратилган кўрсатиш масаласини тилга олдингиз. Шу муносабат билан иккита мутлақо турлича учрашув ҳақидаги таассуротларим билан ўртоқлашмоқчи эдим, нега деганда, шу нарсалар тўғрисида Сизнинг фикрингизни билишга қизиқардим.

Гапни узоқдан бошлайман. Икки йил муқаддам белорус газетасида актив граждандликка оид турли-туман мисоллар келтирилган мақола ўқидим. У ерда ёш ўзбек шахри Советободдаги халқ депутатлари, комсомолларнинг номлари эслатилган эди. Улар шаҳар лойиҳасини ижтимоий ва маданий объектлар фойдасига ўзгартиришга эришган эканлар. Ушандан буён шу шаҳарни кўргим келарди. Бу келишимда тиланим амалга ошди.

Унгача биз бошқа жойларда ҳам, жумладан республикангизнинг бир кўҳна шаҳрида бўлдик. У ерда область миқёсидаги идеология ходими билан суҳбатлашдик. Маданиятни ривожлантириш ва социалистик ҳаёт тарзини такомиллаштиришда қандай проблемалар бор, деган саволимизга у: «Ҳал қилинмаган проблемалар йўқ дейиш мумкин», деб жавоб берди. Бунга ишониб қийин.

Ростини айтсам, мен Советободга бир қадар хавотир билан жўнган эдим: у ерда ҳам мулоқотимиз турли рақамлар келтирилган узундан-узоқ сип-силлиқ рўйхат кўрсатишдек савияда ўтса-я, деб қўрққан эдим. Хайриятки, бундай бўлмади.

Газетхонлар учун шаҳарнинг тарихини қисқагина сўзлаб берай. У мутлақо бўлмаслиги керак эди. Андижон сув омбори тугалланиши билан уни барпо этганлар — ҳар ким истаган томонга тарқалиб кетиши керак эди. Шунда қурилишдаги, район корхоналаридаги, «Тарандубитель» заводидаги халқ депутатлари — шаҳар ҳақида гап очадилар. Советободнинг бунёдга келиб ободлашаётгани ва ер юзига кўрк бағишлаётганида Сизнинг ҳам хизматингиз бор, Шароф Рашидович. Аммо, Компартия Марказий Комитетига: «Келинлар, шаҳар барпо қилайлик!» деган волюнтаристик таклиф билан кириб бориб бўлмайди-ку. Далиллар ўйлаб кўрадилар, ҳисоб-китоб қиладилар, макетлар яратадилар. Булар ҳаммаси ташаббус асосида амалга оширилади. Бош дастак шундан иборат эди: сув омбори қурилишида кўп миллатли аҳил ишчилар коллективи вужудга келган, аллақачон анъаналар, қадрдонлик, тарқаб кетмаслик истаги туғилган эди. Ҳамманинг эътиборини қозонган, ишчилардан чиққан етакчи ҳам бор — бу ҳозирги Советобод шаҳар ижрокомининг раиси Солижон Меҳмонович Меҳмонов эди.

Ушандан буён ҳар бир кишининг фикрига муқаррар ҳурмат билан қарайдиган коллектив ташаббускорлик шаҳар ижтимоий-ахлоқий портретиде акс этган бош фазилят бўлиб қолди. Шаҳар бошлиғи ва маслакдошларининг ғайрати ҳамда режалари ҳаддан зиёда. Аммо ғоят дилкаш серғайрат Меҳмонов эса ўзини... «амалсиз министр» деб атайди. Кутилмаган, бу эътироф шунга асосланганки, Советобод шаҳар иж-

рокомида ҳар қандай бўлимлар бор-у, фақат энг асосий бўлган савдо ва коммунал хўжалик бўлимлари йўқ. Қурилаётган шаҳарда ҳали булар бўлмаслиги керак экан. Статус бўйича шундай экан. Фаройиб бир ҳол.

Советобод албатта амаллаб бўлса-да, қийинчиликларни енгмоқда. Бир амаллаб эмас, барча корхоналарнинг ўзаро меҳр-оқибати ва уюш-қоқлиги туфайли. 1982 йилда шаҳарнинг барпо бўлганига ўн йил тўлиши билан ҳар бир корхона унга тақдим этиш учун совга — ижтимоий-маданий объект тайёрламоқда. Шундай қилиб, Солижон Меҳмонов Бутуниттифоқ аҳамиятига молик бўлган масалаларни ўртага қўймоқда: бизда янги шаҳарлар кўплаб қурилмоқда.

— Мана, кўплаб учрашувлардан иккитаси, икки раҳбар: биттасида «ҳеч қандай проблемалар йўқ», иккинчисида шу қадар кўпки, сериялаб мақолалар ёзсанг арзийди.

Ана шу ҳолни шарҳлаб беролмайсизми, Шароф Рашидович?

— Оддий кўринган кундалик ишлардан бошлайман. Бугун эрталаб мен ҳўл мева жўнатиш билан шуғулландим...

— Шахсан ўзингиз-а?

— Шахсан ўзим. Чунки бу жуда машаққатли вазифа: темир йўл уддалаёлмаётибди. Аэрофлот эса олмайди. Ҳўл мевалар нобуд бўлмоқда. Ўз-ўзидан маълумки, кўпроқ замонавий омборларга, қайта ишлаб чиқарадиган корхоналарга эга бўлишимиз керак. Уларни қурмоқдалар, аммо қувватлар ҳосилга улгуриб етолмаётир. Госплан ҳам биз учун бу проблемани ҳал қилиб бермайди, чунки Госплан давлат ажратган капитал маблаглар имкони доирасидаги нарсаларнигина планлаштиради. Демак, жойлардаги резервларни қидириш, ўйлаб топиш, тежаш керак бўлади...

— Солижон Меҳмонов жумладан: «Биз одамлар яхши ишлаётганликлари, ҳар ким ўз иш ўрнида бўлганлиги туфайлиёқ шаҳар эҳтиёжи учун кўп нарса тежадик...», деди.

— Албатта! Ҳамма нарса бир-бири билан чамбарчас боғланиб кетганлиги кўпларнинг хаёлига ҳам келмайди. Бунини тушунтириш керак. Мана бир мисол. Чирчиқ шаҳридаги Эриши қийин ва ўтга чидамли металл комбинатида Содиқ Валиев деган инженер бор. Валиев олий маълумотли, аммо институтни тамомлагандан кейин комбинат техника контроли бўлимининг инженери бўлиб ишлаш ҳақидаги таклифни рад этиб, аввал бутун ишлаб чиқаришни амалда ўзлаштиришга аҳд қилди: у вольфрам симини чўзувчи бўлиб ишлади, бешинчи разряд олишга эришди, металлургия цехининг мастери бўлиб етишди.

Содиқ Валиев марксизм-ленинизм асослари мактабига раҳбарлик қилади. КПСС XXVI съезди материалларини ўрганаётганларида ҳар бир тингловчи корхонани бошқаришни яхшилаш юзасидан конкрет проблемали вазифа олди. Коммунистлардан А. Мироқов ва М. Горбуновнинг рефератлари энг яхши деб топилди. Улар бир неча бригадада меҳнатни ташкил қилишни ўзгартиришни таклиф қилган эдилар. Пропагандист Валиев цех раҳбарларини бу таклифлар билан таништирди. Бу таклифларни жорий этиш натижасида бригадалар илғорлар қаторига ўтиб олдилар.

Ҳамма жойда ҳам ана шундай бўлиши керак. Коммунистик жамият қурилиши тажрибасида илгари кўрилмаган ва кўзда тутиш ҳам мумкин бўлмаган янги проблемалар пайдо бўлмоқда ва пайдо бўлади.

К. Маркс айтган эди: «Коммунизм биз учун барқарор этилиши керак бўлган ҳолат эмас, воқелик мослашиши керак бўлган идеал эмас. Биз коммунизм деб ҳозирги ҳолатни йўқотадиган чинакам ҳаракатни айта-миз». Шунинг учун бирон мўайян аҳволни дарҳол тузатишга мўлжалланган эмас, ҳозир ҳам, ўн беш-йигирма йилдан кейин ҳам оқилона деб топиладиган қарорлар қабул қилиш керак. Кампаниячилик зарарли, у кўп йиллардан кейин ҳам мутлақо қутилмаган оқибатларини кўрсатиши мумкин. Ақалли шахсий ёрдамчи хўжаликларни олиб кўрайлик. Уларнинг тугатилиши қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг камайиб кетишигагина олиб келмади, кези келиб хатони пайқаб қолганимизда бу вақтда энди ерга, том маънодаги томорқа хўжалигини тасарруф этишга иштиёқини йўқотган авлод ўсиб чиққан эди.

Энди биз янги посёлкаларнинг лойиҳаларига бошиданоқ ёрдамчи хўжаликка эга бўлган уй-жойларни ҳам киритмоқдамиз. Масалан, Наманган районидаги Тельман номли колхозда ҳар бир қўрада теплица қуриш кўзда тутилган. Ойна остидаги полиз майдони — катта эмас, 40 квадрат метрдан иборат бўлади. Лекин бу ерда бир тўп помидор 10—15 килограммдан ҳосил беради. Ҳосилни сотишда колхоз ёрдам кўрсатади.

Шаҳар ҳаётидан Навоий Кон-металлургия комбинатининг директори Анатолий Анатольевич Петровни мисол келтиришим мумкин. Албатта, шаҳарда тўла ҳуқуқли хўжайин шаҳар Совети бўлиши керак. Аммо халқ депутатларининг тўла ҳуқуқлиги шаҳарда ижодий микроиқлим яратишда ҳам, коллективларни жипслаштиришда ҳам, ҳар бир «бой» корлонанинг раҳбарини нарсаларга ўз муассасаси манфаатлари нуқтаи назаридан эмас, давлат манфаатлари нуқтаи назаридан қарайдиган қилиб тарбиялашда зухур этмоғи керак. Анатолий Анатольевичга комбинатнинг ундаги ишчиларнинг ташвишларини чекиш ҳам етиб ортар эди. У эса йўллар, кўприклар, профилакторийлар қурмоқда, шаҳар қурмоқда. Саҳронинг ўртасида Навоийдек кўркам шаҳарнинг қад кўтаришида Петровнинг ҳам хизмати озмунча эмас. У ҳайкалтарошлар ва архитекторларни таклиф қилиб, уларнинг олдига оддий монументгина эмас, шаҳарнинг услубига, унинг кўкаламзорлаштириш типига ёпишиб тушадиган монумент яратиш, шаҳарнинг хусусиятига мос безаклар яратиш вазифасини кўяди. Табиийки, Петров бу ишларнинг ҳаммасини шаҳар Совети билан биргаликда амалга оширади, негаки, унинг ўзи ҳам халқ депутати.

Леонид Ильич Брежнев деярли ўзининг ҳар бир нутқида социалистик жамият учун керак бўлган раҳбарнинг типи ҳақидаги масалага тўхтаб ўтади. У бу тўғрида ўзининг «Тикланиш», «Кичик ер», «Қўриқ» китобларида ҳам мулоҳаза юритади. Бунинг маъноси шундан иборатки, замонавий раҳбар проблемалар ҳақида фикрлаши, мақсадни кўзлаб фаоллият кўрсатиши керак.

Биз ҳар бир республикада тугидаётган ҳамма янгиликларни, қизиқарли нарсаларни дарҳол жорий этишимиз, халқнинг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ижодини рағбатлантиришимиз лозим.

— *Шароф Рашидович. Ўзбекистонда кўпгина починлар орасида бутун мамлакат аҳамиятига молик бўлган бир почин бор, зотан бу аввало ўзларингиздаги демографик хусусиятдан келиб чиққан республикангизда туғилиш даражаси юқори. Бу починни бевосита Сизнинг шахсий ташаббусингиз билан боғлайдилар. Мен оналар ва болалар учун мўлжалланган касалхоналарни кўзда тутмоқдаман...*

— Бу иш қийинчилик билан бошланган эди. Бу — оддий, табиий, мутлақо реал бир гоя эди: шундай медицина комплекслари барпо эти-

шимиз керак эдики, агар оналар бунга муҳтож бўлсалар, уларни болалар билан биргаликда текширишдан ўтказиб даволашлари, туғруқхоналарда оналар ва болалар палаталари барпо этиш лозим эди. Аммо бу таклиф бюрократик тўсиқларга дуч келиб қолди: Соглиқни сақлаш органларининг структурасида бундай янгиликлар кўзда тутилмас экан, вассалом! Хуллас, ёш шаҳарларни бошқариш структурасидагига ўхшаган ғаройиб аҳвол. Унда шаҳар ижрокоми нормал ҳаёт кечириш учун энг керакли, энг муҳим бўлимларга эга эмас-ку.

Аммо, биз қатъий турдик, эндиликда бутун республика бўйлаб шундай касалхоналар, «Она ва бола» санаторийлари қурилмоқда, ҳомилалор аёллар учун ҳам санаторийлар бор...

— *Ахир икки бор фойдали-ку. Текшириш вақтида хотин киши болаларни парвариш қилишда кўмаклашиши мумкин, ҳеч бир она бундан воз кечмайди.*

— Албатта. Айниқса, хизмат кўрсатувчи персонал етишмайдиган касалхоналарда. Ростини айтганда, бизнинг республикамызда бунга эҳтиёж йўқ; ҳамма участкаларда ишчи қўллар етиб ортарли...

— *Республикангизда бўлган вақтимда ва суҳбатларимиздан кейин мен Сизнинг Ойқизингизни кўп эсладим. Ажойиб қиз... Урушдан кейинги машаққатли йилларда унинг қишлоқ Советига бошчилик қилиши, одамларни қўриқ ерларни ўзлаштиришга даъват этиши қийин, жуда қийин бўлган эди. Сиз нима дейсиз, бугунги раҳбарга ундан ҳам қийинроқ эмасми? Бошқариш объектлари мураккаблашиб кетди, одамларнинг меҳнат шароитларига, шахслараро муносабатларга бўлган талаблари ўсиб кетди. Яна замондошимиз ўзи ҳам психологик жиҳатдан нозикроқ, мураккаброқ, билимдонроқ бўлиб қолдики, бу принцип эътибори билан коммунизмнинг мақсадларига мос келади.*

Биз ҳали етук социализм руҳига мос раҳбар типни ҳақида гаплашдик. Ойқиз нима бўлади? Асарларингизда унинг ўрнига ким келади?

— Нега энди — «ўрнига?» Ойқиз «Ғолиблар» ва «Бўрондан кучли» романларида ҳали жуда ёш бир аёл. Ана шу йиллар давомида у қишлоқ Советида мажлис ўтказишлар билангина банд бўлиб қолмади. У ўсди ва камол топди, замон талабларига жавоб беришга тиришди, бу талаблар эса чиндан ҳам йилдан йилга, беш йилликдан беш йилликка ўсиб бормоқда. Янги романимда Ойқиз — қўриқ, райондаги район партия комитетининг биринчи секретари. Биласизми, баъзан мен унга ачиниб кетаман — у жуда қийналади. Аммо у дош беради. Чунки одамларни севади, уларга яхшилик тилайди. Ҳамюртлари ҳам унга яхшилик қиладилар, (албатта, унинг бадхоҳлари ҳам бор), у билан биргалашиб қийинчиликларни енгадилар.

Агар киши одамларнинг гулдан нозиклигини ёдида тутса, у ҳамиша тошдан мустаҳкам бўлади...

— *Шароф Рашидович, ҳамонки бизнинг суҳбат мавзумиз бадий адабиётга кўчган экан, бир неча оғиз сўз билан бўлса-да, айтиб беролмайсизми, Сизнинг назарингизда ягона социалистик муштараклик— совет халқининг шаклланиш жараёни унга таъсир кўрсатадими? Унинг ўзи ана шу жараёнга қандай таъсир кўрсатади?*

— Биз бу жараённинг диалектик эканини таъкидлаб ўтган эдик. Бутун социалистик маданиятимизга хос бўлганидек мазмун миллий шаклда зуҳур этади. Аммо ҳар бир халқнинг социализм даврида ўзли-

гини изҳор этиш эркинлиги унга ўз вақтида тарихий, диний, ижтимоий сабабларга кўра ривожланмай қолган, ўз мушоҳадасига уйғун янги ижод турларини миллий маданияти таркибига киритиш имконини беради. Шу тариқа ўзбек маданиятида бадиий ижоднинг роман, драма, балет, опера, хор ва кўп овозли куйлаш, симфоник музика, кинематограф каби турлари ва жанрлари пайдо бўлди.

Сухбат устида бир адабиётнинг иккинчисига таъсир доираси ва характерини аниқлаб бериш ғоятда мушкул — бу тадқиқотчиларнинг иши. Аммо бундай ўзаро таъсирнинг мавжудлиги муқаррар, бизнинг ёш ёзувчиларимиз катта огалари — рус устозларидангина ўрганиб қолмай, СССРдаги барча халқларнинг адабиётлари жамғараётган хази-налардан ҳам фойдаланадилар.

Масалан, менга «қўриқ» темаси яқин, менга руҳан ва мавзу жиҳатидан яқин рус ёзувчилари ва мамлакатимиздаги бошқа миллий адабиётлар вакилларининг ижодларига мурожаат қилар эканман, бу ҳар гал мени қизиқтираётган проблемаларга янгидан қарашга, воқеликни синчиклаб кузатишга, образларни, сюжет йўлларини чуқурроқ ўйлашга мажбур этади.

Доимий ижодий мулоқотлар, ҳар бир миллий ёзувчининг барча совет республикаларининг адабиёти ва ҳаётига қизиқиши савиямизни оширади, ижодимизнинг ғойавий тематик доирасини кенгайтиради. Турли тилларда бошқа совет республикаларининг ҳаётини ўзига хос миллий шаклда ёрқин ва ҳаққоний акс эттирувчи асарлар тобора тез-тез яратилмоқда.

Биз ҳаётимиздаги каттакон муваффақиятларга кўникиб қолмоқдамиз, баъзан эса чуқур мазмунга эга бўлган фактлар ва ҳодисаларни ҳатто пайқамаймиз ҳам. Улуғвор нарсалар биз учун одатий бўлиб қолди.

Турли тилларда ёзадиган турли республикаларнинг ёзувчилари бир-галликда адабий кечалар ўтказсалар биз учун гайри оддий кўринмайди. Биз литва журнали «Пяргале»да арман шоири Г. Эмин ва чуваш шоири Я. Ухсайнинг шеърларини, эстонларнинг «Лооминг»ида литва шеърлари туркумини, грузинларнинг «Мнатоби»сида украин ёзувчилари Ю. Яновский, О. Гончар, В. Собконинг прозаси ва озарбайжон шоири Самад Вургуннинг шеърларини, «Советтик Қирғизистон»да татар ёзувчиси Ғ. Башировнинг «Номус» романини, ўзбек журнали «Шарқ юлдузи»да украин адибларининг асарлари, литвалик прозаик А. Гудайтис-Гузьявичуснинг «Темирчи Игнатоснинг ҳақиқати» романини, матонатли ва мардона жангчи Муса Жалилнинг шеърларини, украин журнали «Витчизна»да молдаван шоирларининг шеърларини кўрсак таажубланмаймиз.

Буларнинг ҳаммаси биз учун кундалик, оддий фактлар бўлиб қолган.

Мен Калькуттада ҳинд ёзувчиларига шундай фактлар ҳақида, халқларимизни, адабиётларимизни жипслаштирадиган дўстлик туйғулари ҳақида гапириб берганимда эса улар қандай завқланган ёки шонқирамай (ҳаётга қарашлари ва темпераментларига кўра) жилмайган эдилар!

Бир миллий тилдан иккинчисига китобларни бевосита таржима қилиш тобора кўпайиб бормоқда. Бизнинг Ўзбекистонда украин Гончарнинг, латиш Упитнинг, қозоқ Авезовнинг, тожик Мирзо Турсунзода-нинг, қирғиз А. Тўқумбоевнинг, озарбайжон Самад Вургуннинг, туркман Кербобоевнинг ва бошқа кўпдан-кўп ёзувчиларнинг асарлари ўзбек тилида нашр этилган. Театрларимизнинг сахналарида украин Корнейчукнинг, эстон Якобсоннинг, грузин Думбаденинг пьесалари қўйилмоқда. Бошқа республикалардаги китобхонлар ўзбек ёзувчилари Ой-

бек, Ҳамид Олимжон, Гафур Гулом, Уйғун, Зулфиянинг асарларини ўз она тилларида ўқимоқдалар.

— Аммо, ҳарқалай, фикримга қўшиларсиз, она юртининг номи тилга олинганда ҳар бир одамнинг юраги ҳам ҳамиша айрича бир ҳис билан орзиқиб кетади, ҳа Пушкин ўз дўсти поляк шоири Мицкевични эслаб, «...халқлар адоватни унутиб улуг оилага уюшажаклар», деган давр албатта келади. Аммо ўшанда ҳам жаҳон маданиятининг дурдоналарига таҳсин ўқиркан, ҳар бир киши она тилининг янгроқ жарангини орзиқиш билан тинглайди.

— Табиий! Леонид Ильич Брежнев айтганидек; «Боболари ва бо-бокалонлари юртига, жонажон маданиятига, ўз она тилига, анъана ва урф-одатларига нисбатан мислсиз меҳр-муҳаббат туйғуларини кечирмаган одам бўлмаса керак». «Аммо социалистик жамиятда,— деб давом қилади у, — бу туйғу, ватанпарварлик туйғуси миллий мансублик чизиб қўйган чегарадан чиқиб кетади, янги мазмун билан бойийди. Бизлар барчамиз, қайси республикада яшамайлик,— совет ватанпарварларимиз, ягона социалистик Ватаннинг фарзандларимиз».

Бу туйғуни шу йилнинг баҳорида Ўзбекистонда ўтказилган Совет адабиёти кунларида Ираклий Абашидзе шоирона тарзда менинчга, жуда яхши изҳор этди:

Олтин Фарғонага бўлиб маҳлиё,
 Сеҳрланиб қолдим ва осудаман!
 Греми кўкламини кўраман ва ё
 Нурафшон Алазань водийсидаман...
 Шунда беихтиёр шивирлар лабим:
 Энг бахтли, энг шонли юрт мана шунда!
 Ўзбекистон учун қувонаркан қалбим,
 Гўзал Грузия турар қаршимда.

Гарчанд биз, Урта Осиё ёзувчиларига, асарларингизда жуда кўп «гуллар», «боғлар» ўстирасизлар деб таъна қилсалар-да, кўп миллатли Совет адабиёти ҳақида ўйларканман, ҳар ҳолда, мен уни худди боғ сифатида, халқимизга кўплаб, барчага бирдек қувонч бахш этувчи, аммо мазаси турлича мевалар берувчи, гуркираб ўсган, ривожга минган, қудратли боғ сифатида тасаввур этаман.

Бу мажоз онгимда совет ёзувчиларининг VII съезидан кейин яна ҳам мустаҳкамроқ ўрнашиб қолди.

Суҳбатни Антонина ГРИГО олиб борган.
 «Литературная газета»нинг 1981 йил 35-сонидан олинди.

Шухрат

ОНА ЕР ШАФҚАТИ

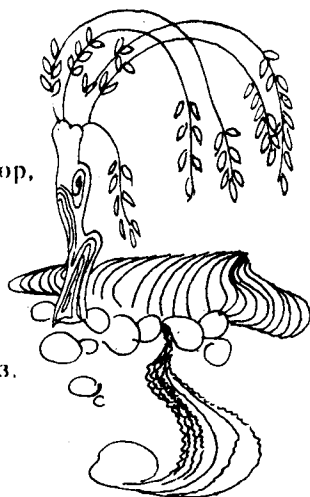
Ортиқча керилманг, эй юксак тоғлар,
Она ер кўтариб турибди сизни.
Ортиқча керилманг, эй гўзал боғлар,
Она ер ардоқлаб юрибди сизни.
Ортиқча чираниб югурма, дарё,
Она ер кўксидан ўтган ўзанинг.
Куйингга зеб берма, булбулигўё,
Она ер кўксидан завқларинг сенинг!
Минг ёшга кирдим деб, мақтанма, чинор,
Она ер турибди илдизинг сақлаб.
Эй бургут, кўкларда кўп сочма виқор.
Она ер учирган сени ардоқлаб!

Қанотинг товлама, эй гўзал товус,
Она ер ҳусини бахш этган сенга.
Шарбатинг пеш қилма, эй қовун-тарвуз.
Она ер ҳимматин қуйган кўксингга!

Ортиқча ғурурга берилма, эй жон,
Она ер қадрингни қилган бир жаҳон!
Оёғинг шу ердан узилган замон,
Сенинг ҳам қисматинг бўлади ёмон!
Она ер! Шафқатинг шунчалар улуғ,
Шунчалар дилрабо, шунчалар қутлуғ,
Шафқатинг ўлчашга гавҳар тош керак,
Шафқатинг туфайли буюк ҳар юрак!

Йўллар

Йўллар бор — паст-баланд,
Йўллар бор — эгри.
Йўллар бор денгизга тутшиб кетар.
Йўллар бор кенг ё тор,

Йўллар бор сирли,
 Йўллар бор — ташвишинг минг чандон этар!
 Йўллар бор — уфққа тикка чиқади.
 Йўллар бор — сўли жар,
 Олдинда довон.
 Йўллар бор — кўп олис,
 Йўли чақади,
 Йўллар бор — бир мунча текису равон!
 Йўллар бор — сўқмоқдан бошланиб ўзи,
 Охири кенг йўлга кетар туташиб,
 Кўкида порлайди йўлчи юлдузи,
 Толмайсан, ҳаттоки тоғидан ошиб,
 Йўллар бор — кишилар сарсон-саргардон,
 Умидлар учқуни олмас аланга.
 Йўллар бор — умрни чорлайди жангга,
 «Жанг қил» дер, қалбингда қолмасин армон!
 Гоҳ кимдир у йўлдан, бу йўлга ўтиб,
 Манзили уфқини кўролмай ҳайрон.
 Гоҳида бировнинг қўлини тутиб,
 Бировнинг қўлида охир берар жон!
 Шукрим, умримнинг илк тонгиданоқ,
 Йўл танлаш фикримга келмади асло.
 Йўл кўрдим, бағри кенг,
 Уфқи кенг, порлоқ,
 Йўл очган отамга дедим тасанно!
 Шу йўлдан бораман мағрур ва бардам,
 Шу йўлни имоним ҳақийўл билади.
 Мен қайси сўқмоқдан ташламай қадам,
 Уша йўл Москвага олиб боради!

Жоним менинг қаерда?

Жонимни сўрайсан қайда турар деб,
 Қаерда маконӣ, қайда юрар деб.
 Сен мени ҳазилга олма, эй хоним,
 Биладан қаерда туради жоним!
 Юртимнинг бошига тушса қора кун,
 Ё уфқин чулғаса булут ё тутун,
 Ё юртим тупроғин топтаса номард,
 Ё унинг шаънига қўнса ғубор, гард;
 Ё дўстим йиғласа аламдан нолиб,
 Ноҳақлик қийнаса минг куйга солиб,
 Бахтидан ажралса бевақт, бефурсат,
 Ё ногоҳ бошига тушса фалокат;
 Ё фарзанд доғида ўртаниб, ёниб,
 Ё кетса севгани ишқидан тониб,
 Ё дўсти қиларкан шумлик, хиёнат,
 Қалбидан кўчаркан инсоф, диёнат;
 Ё кимдир қазиркан йўли узра чоҳ,
 Боғида сўларкан бемаҳал япроқ,
 Ё кимдир бузаркан кўнгил торини,
 Кўкларга чиқариб оҳу зорини;
 Кўзига тизилса халқа-халқа ёш,
 Мушт бўлиб кўринса йўлда ётган тош,
 Ё чечак сарғайса ҳасрат, зоридан,

Мурувват кўрмаса севган ёридан;
 Ҳа, шунда юрагим гур-гур ёнади,
 Жонимга ўт кетиб, вужуд қолади.
 Она юрт тинч бўлса, дўстларим мамнун,
 Жонимнинг роҳати менга ўша кун!
 Дўстларнинг тинчлиги ороми жондир,
 Жонимга жон берган она макондир!
 Дўстларни «жон дўстим!» деганим шундан,
 Тинч юртда қувониб юрганим шундан.
 Шундандир ҳаловат, тинчим, роҳатим,
 Шу сабаб нур билан ёзилган отим!
 Демакки, бу жоним ўша ердадир,
 Она юрт, она уфқ, она қирдадир.
 Уша дўст қалбида, гидрокидадир,
 Жонимни ўшанинг руҳидан қидир!
 Билдингми, қаерда туради жоним,
 Кимларнинг измида юради жоним!
 Ким учун ўзини қилади фидо,
 Қаерда нурланиб беради садо!
 Шу тупроқ рангида ранги бор унинг,
 Шу тупроқ, шу гиёҳ, шу диёр унинг!
 Дарди ҳам шу диёр дардига туташ,
 Шу диёр меҳридан кўксида оташ.
 Узи ҳам шу диёр, шу мулкникидир,
 Қалби соф одаму, чин эрқникидир!
 Билдингми жонимнинг қайда туришин?
 Қай ният, қай дардда мағрур юришин?
 Узидан бошқанинг ташвиши кўпроқ,
 Дард билан йўғрилган нурдан ҳам софроқ!
 Умиди дунёни беташвиш кўрмоқ,
 Соф ният дўст билан бир сафда турмоқ!
 Шу менинг жонимдир, шу менинг жоним,
 Шу менинг имоним, мулким, жаҳоним,
 Жонимни жон қилиб кашф этган ҳаёт,
 Ҳамиша тинч бўлсин, ҳамиша обод!!

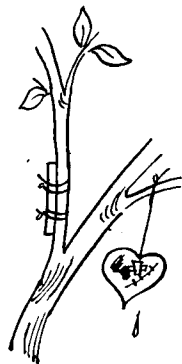
Синган бутоқ

Сен кетдинг. Шу кеча турди зўр бўрон,
 Гилоснинг шохини синдириб кетди.
 Эрталаб жуфт қилиб боғласам, инон,
 Шу синган шох-бутоқ қайтадан тутди!

Фақат сен синдириб кетган ўз шохим,
 Заҳаси ҳали ҳам битмас, эй моҳим!!

Фарзандимга

Мен сени ўйлайман, эй азиз фарзанд,
 Мен сенинг қисматинг ўйлайман ҳамон.
 Бахтиёр яшайман бугун-ку гарчанд,
 Бир коса сув каби қалқмоқда жаҳон!

Шу жаҳон ичида бормисан, демак,
 Мен сени ўйламай яшашим қийин.
 Эртаги кунингни ўйлайди юрак,
 Не кечар ҳаётинг бизлардан кейин?!

Эртани аниқроқ кўрмак истайман,
 Эртанинг дардида яшайман бугун.
 Эртанга жон фидо қилмоққа шайман.
 Оҳ, эртанг кўрмасам толеим нигун!

Эртангни бахтлироқ кўрмоқ истайман,
 Эртангдан хотиржам бўлмоқ истайман!

Энг олий юрак

Қиз севиб, ишқида ёнибсан ҳайрон,
 Баъзида соқовсан, баъзида бийрон,
 Баъзида кўкрагинг тиниқ бир осмон,
 Баъзида бағрингни ўртайди гумон!

Еруғ кун кўзингга баъзан қоронғи,
 Қоронғи тун эса ўтар беуйқу.
 Юлдузлар кўзингга сўзлайди эртак,
 Устингга ой ёйиб нурли бир этак!

Сен ҳайрон қоласан ўзингга ўзинг,
 Ўзгача нур билан ёнади кўзинг.
 Юришинг, туришинг ўзгача бугун,
 Қалбингда бор каби ечилмас тугун —

Маслаҳат сўрайсан баъзида секин,
 Мен эса, ожизман жавобдан лекин.
 Рост айтсам, севгининг маслаҳати йўқ,
 Андоза нусхаси ва сурати йўқ.

Ҳар юрак ўзича кашф этар уни,
 Дейдилар кунидан узунроқ туни.
 Ва лекин севгига мубтало юрак
 Дунёда энг олий қалб бўлса керак!

Сен шеър ўқийсан...

(Шоира Саида Зуннунова вафотидан кейин биринчи марта телевизорда ёзиб олинган шеърларини ўқир экан...)

Сен бугун экранда кўриндинг ногоҳ,
 Тирикдай турибсан кулиб, қувониб.
 Менинг-чи, қалбимдан тошиб чиққан оҳ
 Вужудим ўртади ловуллаб ёниб!

Сени ким айтади ўлган деб, синглим?
 Тириксан, турибсан шеърлар ўқиб.
 Шеърларингдан қувониб, яйраса кўнглим,
 Кўзимдан тушарди ёшларим оқиб.

Нахотки, сен йўқсан?

Ишонмайман, йўқ!

Йўқ, сенинг товушинг турибди янграб!
Йўқ, сенинг ҳаётинг нур билан тўлиқ,
Нур билан қолади мангу жаранглаб!

Сен шеър ўқийсан экрандан, синглим,
Менинг-чи эзилиб, қон бўлди кўнглим!

Пойдевор

Бинога пойдевор қўйган чоғингда,
Лаънати урушдан келди шум хабар.
Эшикда кутарди жанговар сафар,
Сўнги бор лаб тутди ёр қучоғингда!

Шу бино кўзларинг ўнгида турди,
Хаёлан ғиштини терардинг шошиб.
Гоҳида шу бино тушингга кирди,
Гоҳ уйга кирардинг девордан ошиб!

Гоҳ бола йиғиси келарди ундан,
Гоҳ ёринг кутарди эшик ёнида.
Сен эса, ажратмай кечани кундан,
Душманни қирардинг жанг майдонида!

Ўзинг ҳам майдондан қайтмадинг омон,
Пойдевор ҳолича қолди шу бино.
Битмаган иш доим юракда армон,
Шу армон қалбингда кетди беомон!

Йўқ дўстим, шу бино қолмади чала,
Фарзандинг сўнгига етказди, ана!
Қўшиқлар жаранглар ундан баралла,
Тўрда фарзандингни улғайтди она!

Сен қўйган пойдевор кетмади бекор,
Шу уйнинг тўрида сенинг расминг бор!

Ҳақман, десанг...

Ҳақман, дейсан тўшга уриб,
Гоҳ керилиб, сўзга кириб,
Гар ҳақ эсанг, бўлсин гувоҳ
Дала-қирда майса, гиёҳ.
Уфқ узра ёнган ёлқин,
Дарёларда чопган тўлқин,
Чинорлардан тушган салқин,
Булутлардан учган чақин;
Гувоҳ бўлсин гуллар атри,
Шоирларнинг ёниқ сатри,
Чаманлардан учган шамол,

Ёш-яланг-у, ақли камол.
Гувоҳ бўлсин қўшиқ, ялла,
Юксак тоғлар, оппоқ дала.
Нима дейди она тупроқ,
Фарзандисан бахти порлоқ.
Кибранма, қани сўра,
Тасдиқласа улар зора.
Шунда чиндан ҳақ бўласан,
Йўқса ўзинг тоқ қоласан!
Кўкрагингга урма ортиқ,
Ҳақиқатнинг қўли қаттиқ!!

Баҳоргача хайр, қушим!

Куз келди, сен учиб кетасан, қушим,
 Мен ёлғиз қоламан сенинг кўйингда
 Оҳ, билсанг, қанчалик чиройли қишим!
 Сен эса, олисда, янги уйингда.

Эҳтимол, маконинг ям-яшил ўрмон,
 Эҳтимол, хурмозор, токзор боғларда.
 Мен аниқ билмасдан юртингни ҳамон,
 Хаёлга чўмаман баъзи чоғларда.

Мен сендан хавотир олиб баъзида
 Сен кетган уфққа боқиб қоламан.
 Ногихон қон кўриб уфқ кўзида,
 Ичимдан хўрсиниб нафас оламан.

Шунчалар серташвиш бу ёруғ олам,
 Шунчалар безовта бу чексиз осмон.
 Ер узра одаммас, кўкда қушлар ҳам
 Жонини ҳовучлаб яшайди ҳамон.

Ҳали ҳам нотинчдир бу кўҳна замин,
 Ҳали ҳам қайдадир тўкилади қон.
 Аллаким хотирлаб эски аламин,
 Янги бир авлодга беради фармон.

Биламан, бу осмон илма-тешиқдир,
 Ер узра қуролнинг сон-саногини йўқ.
 Бу олам тўлқинда қалққан бешиқдир,
 Ҳар они ташвиш-у хавф билан гўлиқ.

Баъзи арбоблар-чи, бир-бирин сийлаб,
 Таъзимга эгилиб, ширин гапириб,
 Ортидан тиш қайраб,
 Пайтини пойлаб,
 Иложин топдими, беради фириб!

Бу одат сенда йўқ, маъсум қушгинам,
 На сенда ҳудуд бор, на мулк ташвиши.
 Сен учун кенг ватан бу қадим олам,
 Сизларга бегона дунёнинг иши:

На ёлғон гапириш, на икки юзлик,
 На сохта куйламоқ сизларда йўқдир.
 На ғийбат, на босқин, на бор ёвузлик,
 На кекни сизларга бергандир тақдир!!

Дунёнинг тинчлиги сизга ҳам яхши,
 Хавотир олмасдан учасиз баланд.
 Бу ёвуз ниятли кишилар иши
 Ҳеч ерда, ҳеч қачон, ҳеч бермасин панд!

О, азиз қушгинам, соғ-омон етиб,
 Ям-яшил ўрмонда яйраб, юрган бўл.
 Мен сени соғиниб, қиш бўйи кутиб,
 Баҳорда тилайман сенга нурли йўл!!

Иззат Султон

Дониш Маърифат ёшлари

ИККИ ПАРДА, ТУҚҚИЗ КУРИНИШЛИ
ДРАМАТИК РИВОЯТ

ИШТИРОК ЭТУВЧИЛАР:

Абу Али ибн Сино — 25 ёшда
Комгирбек — Нисо шаҳрининг бекларидан бири, 40 ёшларда.
Ситора — Комгирбекнинг хотини.
Заррингису — Комгирбекнинг қизи, 18 ёшда.
Бобо Дониш — Нисо шаҳрининг кексаларидан, шаҳарнинг пири ҳисобланади. Саксон ёшларда.
Гелдимурод — Нисо вилоятидаги туркман қабилаларининг вакили.
Баҳромбек — Нисо шаҳрининг вақтинча ҳукмдори.
Жаъфар — Нисо табиби, Ибн Синонинг тенгдоши.
Амин — Нисолик табиб. Ўттиз ёшларда.
Маҳмуд — Ибн Синонинг укаси.
Оламыш — Комгирбекнинг қули.
Канизак — Комгирбекнинг чўриси.
Биринчи Сарбоз — Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг чопарлари.
Иккинчи Сарбоз — Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг чопарлари.
Шайхул-ислом — Нисо руҳонийлари бошлиғи. Баҳромбекнинг маслаҳатгўйи.
Музаффар — зиндонбон.

Оммавий саҳналарда: нисоликлар, сипоҳлар, талабалар, хонанда ва созандалар, Маҳмуд Ғазнавий лашкарининг қўмондони ва илғор тўдаси, Бобо Донишнинг набираси; жаллодлар.

Воқеа 1005 йилда Нисо шаҳрида бўлиб ўтади. Бу — Бухорони тарк этишга мажбур бўлган Абу Али ибн Синонинг ҳаётида саргардонлик бошланган давр.

Нисо аҳолиси орасида туркманлар кўпчиликини ташкил этадилар. Бу ҳол персонажларнинг кийимларида ўз аксини топиши керак. Ун биринчи асрдаёқ нисоликлар, эиниқса зодагонлар орасида араблашган ва форслашган исмлар кенг тарқалган бўлса ҳам, маиший шароит ва либосда улар ўзларининг миллий хусусиятларини сақлаб қолганлар¹.

¹ Нисо ўрта асрларда обод шаҳар сифатида машҳур эди. Нисонинг ҳаробалари ҳозирги Ашхободдан 18 километр нарида ҳамон сақланган бўлиб, машҳур саёҳатгоҳ ҳисобланади.

БИРИНЧИ ПАРДА

Шаҳар қамалда

Биринчи кўриниш

Қоронғу. Нисо шаҳрининг ташқариси. Шаҳар дарвозаларидан биригинг олди. Шаҳар девори устида бир неча киши тизилиб турибди. Кишилар қўлида — шамдонлар. Шамлар ҳали бирор маротаба ҳам ёндирилмаган — ўчиқ. Пастдан ибн Сино кўтарилади ва шам кўтариб турган кишилар олдидан ўтади. Ибн Сино яқинлашган дам бир киши қўлидаги шам ёнади. Ибн Сино кетади, унинг ортидан ёниқ шам кўтарган кишилар борадилар. Чироқ Учеди.

Чироқ ёнганда биз яна ўша шаҳар дарвозасини кўрамиз. Шаҳар дарвозаси устида ҳеч ким кўринмайди. Ярим тун. Сукунат.

Диктор овози: Нисо шаҳри — Ўрта Осиёнинг энг қадимий шаҳарларидан бири. Еттинчи асрнинг иккинчи ярмида араб истилочилари Ўрта Осиёни забт этишни бошлаганларида, шаҳар тақдири учун қалтис, бир пайтда Гулойим исмли аёл шаҳар мудофаасига раҳбарлик қилишни ўз зиммасига олади. Истилочилар шаҳарга «Нисо», яъни «Хотинлар» деган янги номни берадилар-да, чекинишга мажбур бўладилар.

Нисоликлар вилоятни идора этишни абадий равишда Гулойим ва унинг авлодига топширишга қарор қиладилар... Ун биринчи асрнинг бошида қудратли подшоҳ Маҳмуд Ғазнавий Нисога таҳдид этар, аммо Нисо ҳалқи атрофдаги эрқпарвар туркман қабиаларидан мадад олиб, ўз мустақиллигини сақлаб қолишга интилар эди...

Шаҳар девори устида мўйсафид Бобо Дониш пайдо бўлади. У ҳассага суянган бўлса ҳам, қадди букилмаган. Овозида бақувватлик сезилиб туради.

Бобо Дониш. Ҳой, Нисо шаҳрининг одамлари! Ҳой, мусулмонлар, уйғонинглар, уйғонинглар! Ҳой, бонгчи, ур бонгингни, ур!

Шаҳар ичида довул — катта ноғоранинг ваҳимели товуши эшитилади

Нисоликлар, уйғонинглар! улуғларингни уйғотинглар!

Шаҳар девори устида қуролланган нисоликлар пайдо бўладилар. Уларнинг олдидан келишган йигит, юзбоши — Гелдимурод. Бонг уриш тўхтади.

Гелдимурод. Нима гап, Бобо Дониш?

Бобо Дониш. Шаҳримизга душман яқинлашяпти. Душман!

Нисоликлар (ваҳимада). Душман?

Узоққа тикиладилар. Икки нисолик — Амин ва Жъфар олдинга чиқади.

Амин. Ҳеч нарса кўринмаяпти-ку?

Жъфар. Чор атроф жимжит.

Нисоликлар. Ҳа. Жимжитлик. Қимирлаган жон кўринмайди.

Ҳа, тинчлик.

Амин (ҳазиллашиб). Душманни тушингда кўрибсан шекилли, Бобо Дониш?

Бобо Дониш (астойдил). Ҳа, тушимда кўрдим, тушимда.

Жъфар (масхара қилиб). Тушингни сувга айт, Дониш!

Бир неча нисолик Жъфарга қўшилиб кулади. Нисоликлар тарқала бошлайдилар. Ҳамон узоқни кузатиб, жим турган Гелдимурод ҳаяжонга тушади.

Гелдимурод. Тўхтанглар, нисоликлар, тўхтанглар! Узоқдан нимадир кўриняпти.

Амин. Икки отлиқ биз томонга шошиб келяпти.

Бобо Дониш. Айтмадимми?!

Жаъфар (*кулиб*). Бор-йўғи икки отлиқ экан. Мунча ҳам ваҳима қилмасанг, Дониш?! (*Эрмак қилиб*). «Душман, душман!»

Бобо Дониш. Гулхан ҳам ўт, учқун ҳам. Буни унутманглар, нисоликлар! (*Ғойиб бўлади*).

Нисоликлар узоққа тикилиб жим қоладилар. Энди биз яқинлашиб келаётган от туёқларининг товушини эшитамиз. Шарпадан отлиқларнинг яқин келиб, тўхтагани фаҳмланади.

Гелдимурод (*ваҳима билан*). Сарбозлар экан!

Амин (*ваҳима билан*). Яна Султон Маҳмуд сарбозлари!

Нисоликлар (*ваҳимада*). Ё олло!

Тоқатсизлик билан кутадилар. Икки сарбоз пайдо бўлади. Улар шаҳар дарвозасини қоқадилар.

Гелдимурод (*ғазабда*). Нима ғавғо? Нисо шаҳрининг аҳолисини бевақт безовта қилишга ким журъат этди?

Биринчи сарбоз. Ҳой, нисоликлар, султон Маҳмуд Ғазнавий чопарларини шаҳрингизга кирғизинг.

Иккаласи қўлларидаги кумуш тахтачани баланд кўтариб кўрсатади.

Гелдимурод. Нисоликлар аҳди ва ҳукмдоримизнинг буйруғига биноан, Маҳмуд Ғазнавий кишиларидан ҳеч ким ва ҳеч қачон Нисо шаҳрининг остонасидан ўтказилмайди. Шундай эмасми, биродарлар?

Нисоликлар. Балли!

Биринчи сарбоз. Биламиз, бизнинг шоҳимиз билан сизнинг орангизда адоват бор, ammo биз сизларга ҳеч қандай ёмонлик қилмоқчи эмасмиз. Биз шаҳрингиздан бир жинояткорни ахтарамиз.

Нисоликлар. Жинояткорни?

Биринчи сарбоз. Ҳа. Биз у жинояткорни топганимиз ҳамоно шаҳрингиздан чиқиб кетамиз.

Иккинчи сарбоз. Жинояткорни биз зудлик билан Ғазнага, Султон Маҳмуд олий ҳазратлари ҳузурига етказишимиз зарур.

Гелдимурод ва нисоликлар бир-бирларига саволомуз қарашиб оладилар-да, ғойиб бўладилар. Нисоликлар дарвозадан чиқади. Улар билан бирга Гелдимуроддан ташқари, қирқ ёшлар чамасидаги Комгирбек ҳам бор.

Комгирбек (*сарбозларга*). Хўш, сарбозлар, Нисо шаҳридан қанақа жинояткорни ахтарасиз?

Биринчи сарбоз (*Гелдимурод ва Комгирбекка*). Аввал билсак бўладими, сизлар ким бўласиз?

Гелдимурод. Бу зот — Нисо шаҳрининг бекларидан, миршабларимизнинг бошлиғи. Мен эса Нисо вилоятидаги туркман қабилаларининг вакилиман.

Комгирбек. Нисоликларнинг кеча кундуз осойишталигини таъмин этиш иккаламизнинг зиммамизда.

Биринчи сарбоз (*Комгирбекка*). Ундай бўлса, бизга сен ортиқроқ кераксан, бек. Ҳужжатларимиз билан таниш.

Тахтачаларни бекка беради. Бек кўриб, қаноат ҳосил қилгач, қайтариб беради.

Комгирбек. Хўш хизмат?

Биринчи сарбоз. Яқинда шаҳрингизга бирорта табиб келмадими?

Комгирбек ҳаяжонда. У дарров жавоб бермайди.

Гелдимурод. Келди.

Урта асрларда ҳукмдорнинг муҳри тасвир этилган маъдан тахтача ҳукмдорга мансуб кишиларнинг, айниқса чопарларнинг гувоҳномаси ўрнида юрар эди.

Комгирбек (*ҳаяжонини босиб*). Ҳа, уч ҳафтача бурун шахримизга Ҳусайн исмли бир табиб келган эди.

Биринчи сарбоз. Биз ана шу табибни кўришимиз керак.

Комгирбек (*унинг ҳаяжони орта боради*). Нега?

Иккинчи сарбоз. Биз ахтараётган жинояткор ана шу бўлиши керак.

Биринчи сарбоз. Уша табибни тезроқ бизнинг қўлимизга топшир, бек!

Иккинчи сарбоз. Нега ўйланиб қолдинг, бек?

Комгирбек. У табиб шахримиздан аллақачон чиқиб кетган.

Биринчи сарбоз. Мусофир табиб Нисодек обод шаҳарни нега мунча тез тарк этади?

Иккинчи сарбоз. Биз бунга ишонмаймиз.

Гелдимурод. Ишонинглар, сарбозлар, ишонинглар. Табибнинг бир иши шахримизда галаёнга сабаб бўлдию, жонини олиб қочишдан бўлак иложи қолмади.

Иккинчи сарбоз. Табиб нима қилди?

Жаъфар. У табиб ҳаммамизнинг кўзимизни бўяди, алдади, жодугарлик қилди.

Амин. Йўқ, табиб мўъжиза кўрсатди. У ўлган одамни тириктириб юборди. Бу илму ҳунар шарофати. Менга ишонинг. Мен ўзим табибман.

Жаъфар. Мен ҳам табибман. Аввал ҳам гувоҳлик бердим, энди ҳам такрор айтаман: бу табиб жодугарлик қилди.

Биринчи сарбоз. Биз бу воқеанинг тафсилотини билишимиз зарур.

Жаъфар ва Амин (*бирга, қизгинлик билан*). Воқеанинг тафсилоти...

Комгирбек. Битанг гапир.

Гелдимурод (*Аминга*). Сен гапир.

Жаъфар. Йўқ, мен гапираман. Биз (*жуда қаттиқ ҳаяжонда боши қўйи солинган Комгирбекка қараб олади*)... биз вафот этган бир қизнинг жанозасини ўқишга тайёрланаётган эдик. Икки мусофир отлик келиб қолди.

Амин. Уларнинг биттаси табиб бўлиб чиқди.

Жаъфар (*Аминга ўшқиради*). Мен гапираман, дедим-ку! (*Амин таъзим қилиб, бир қадам чекинади*). Уша икки мусофирнинг бири ўзининг табиб эканини айтиб, ўликни кўрсатишни илтимос қилди. Табиб ўликни кўздан кечириб: «Бу қиз ўлмаган» деди. «Бу қизни икки-уч кун сақласанглар, кўзини очиб, ўрнидан туриб кетади» деди (*Ғазабда*). Қани, сизлар ҳам айтинглар-чи, у табиб иблис билан тил бириктирган жодугар бўлмаса, худонинг иродаси билан бўлган ишга ара-лашармиди?

Биринчи сарбоз. Ўлган қиз нима бўлди?

Жаъфар нима дейишни билмай ерга қарайди.

Иккинчи сарбоз. Ҳа, сен шуни айт, шуни!

Амин. Ўлган қиз бир кун ўтгандан кейин кўзини очди. Яна бир кун ўтмай, ўрнидан туриб кетди (*Жаъфарга*). Сен ўлган деб ҳисоблаган қиз ўлмаган бўлиб чиқди, сен шарманда бўлдинг.

Иккинчи сарбоз (*қаттиқ ҳайратда*). Наҳотки шу гап рост бўлса?!

Нисоликлар. Рост.

Иккинчи сарбоз. Ишонмаймиз.

Комгирбек. Ишонинглар, сарбозлар. Тирилиб кетган ўша қиз — менинг қизим.

Гелди мурод. Нисо шахрининг бўлажак ҳокимаси.

Комгирбек. Худога минг қатла шукр ва табибга ташаккур бўлғайким, қизим унинг шарофати билан шу кунларда соппа-соғ, ўйнаб-кулиб юрибди.

Жаъфар. Қани, ўзингиз айтинг-чи, худо амри билан ўлган одам бандасининг хоҳиши билан тирилиб кетиши мумкинми? Бу — кўз боғлаш, жодугарлик. Айтаяпман-ку, у табиб иблис билан тил бириктирган.

Нисоликнинг бир гуруҳи. Жодугар! Иблис!

Амин. «Иблис!», «Жодугар!» (*Жаъфарга*). Сен шерикларинг билан бирга ана шунақа деб бақириб, мусофир табибнинг бошига қилич кўтариб бормаганинда, табиб шахримизни тарк этмаган бўлар эди.

Жаъфар. Сен шерикларинг билан жодугарни ҳимоя қилмаганинда, у биздан қочиб қутулолмас эди. (*Ҳужумга шайланиб*). Жодугарнинг бошини ололмаган қиличим билан энди ўзингнинг бошингни оламан (*Қиличини яланғочлайди*).

Амин. Сенга ўз бошинг оғирлик қилибди-да!

Қиличини яланғочлаб, Жаъфарнинг устига ташланади.

Комгирбек (*шошиб қолиб*). Ҳой, нисоликлар, душман олдида нима қияпсизлар? (*Жаъфар ва Амин жанг бошлайдилар*). Тўхтанглар, тўхтанглар! (*Жанг авж олади*). Тўхтанглар. (*Комгирбек қилич яланғочлаб орага тушади*). Иккаланг ҳам жонингдан тўйганмисан, нима бало? (*Унинг таҳдиди нисоликларни тўхташга мажбур этади. Аммо улар жангни давом эттириш ниятидалар*). Қиличларингни қинига сол... Мен сенларга айтаяпман! (*Иккаласининг кўзларига тикилиб, буйруғини ижро этишга мажбур қилганидан кейин ўзи ҳам қиличини қинига солади*). Бу можародан сўнг, табиб Ҳусайннинг шахримиздан чиқиб кетганига ишонган бўлсаларинг керак, сарбозлар?

Биринчи сарбоз. Аксинча. Нисо шахрида у табибнинг шунча тарафкаши бор экан, демак, у табиб тарафкашларининг бириникида яшириниб ётибди.

Иккинчи сарбоз. Сен бизга ўша табибни топиб бермагунингча, биз бу ердан кетмаймиз.

Комгирбек. Бу оддий табиб сенларга нечун мунчалик зарур?

Иккинчи сарбоз. Сенинг шахрингда бекиниб ётган мусофир оддий табиб эмас.

Гелди мурод. Оддий табиб бўлмаса, ким у мусофир?

Биринчи сарбоз. У — Абу Али ибн Сино.

Иккинчи сарбоз. Бухоролик Ибн Сино!

Ҳамма (*қаттиқ ҳаяжонда*). Ибн Сино? Бухоролик?..

Иккинчи кўришиш

Муаззиннинг намозга чақираётган овози эшитилади. Комгирбекнинг ҳовлиси. Давом этаётган муаззин овозини қўққисдан бошланган танбур садоси босиб кетади: кимдир ҳовли деворларининг ортдан кўринаётган боғда мусиқа машқ этади. Танбур садоси дам узоқлашиб, дам яқинлашиб, то кўринишнинг охиригача — ибн Синонинг пайдо бўлишигача давом этади.

Ҳовлининг марказида сўри. Унинг устида нонушта учун ёзилган дастурхон¹. Дастурхон ёнида Комгирбекнинг қизи Заррингису ўтирибди. У ўн етти-ўн саккиз ёшдаги гўзал қиз. Унинг сочи худди олтин рангида. («Заррингису» форсча исм бўлиб, «Заркокил» демакдир). Унинг бутун хаёли танбурчида. У танбур садосига қулоқ солган кўйи боғ томондаги девор олдида келади. Тўнғак устига чиқиб, боққа тикилиб қолади. Танбур овози яна ҳам баралла эшитилади. Заррингису танбурчига тикилади. У машшоққа маҳлиё. Танбур садоси жуда яқинлашар экан, Заррингису девор панасига ўзини олади ва машшоқ узоқлаша бошлагач, унинг орқасидан тикилиб қолади.

Ситора киради. У ўз қизининг қилиғидан ҳайрон.

¹ Дастурхонда чой бўлмаслиги керак: ўрта асрларда чой дори тариқасида ишлатилар эди.

Ситора. Нима қилаяпсан, қизим? (*Заррингису чўчиб тушади*). Сен яна табибга маҳлиёсан!

Заррингису. Ҳа, мен нажоткоримга маҳлиёман. Менга ҳаётимни қайтарган, ҳада этган мўъжизакор табибга маҳлиёман, ойижон! Сен! ҳам унга бир назар ташла, ойижон! (*Ойисини боғ томонга қарашига ундайди*).

Ситора (*танбурчига тикилиб ажбланади*). У дарвишона бир ҳолатда-ку?

Заррингису. Илҳом келганида бу йигит очилиб, шу қиёфага киради, илмий баҳс чоғида ҳам (*танбурчига тикилади*). Бутун дунёни унутади, ҳеч нарсани кўрмайди.

Ситора (*ташвишда*). Отанг билан мен сенинг табиб Ҳусайнга маҳлиёлигингни нажоткорингга фақат миннатдорчилигингни аломати деб тушунамиз, қизим.

Заррингису. Тўғри тушунаси, меҳрибонларим. Менинг маҳлиёлигим — устодимга ҳурматимнинг ҳам нишонасидир.

Ситора. Устодингдан биз ҳам жуда миннатдоримиз. Ахир, касалларни ҳуфиёна даволаш, китоб ёзишдан ташқари, табиб Ҳусайн сенга дарс беришга ҳам вақт топади. Лекин... лекин...

Заррингису. Гапир, ойижон. Нега индамай қолдинг?

Ситора. Лекин... бу дарсларни тўхтатиш пайти етмадимикин, қизим?

Заррингису (*чўчиб тушади*). Нега? Не сабабдан мен табиб Ҳусайндан дарс олишни тўхтатишим керак?

Ситора. Мусофир эркакдан муттасил дарс олишинг, бу дарс чоғидаги қизгин мунозараларинг қаллигинг Баҳромбек қалбида шубҳа уйғотиб, орангизга совуқлик тушириб қўямасмикин, деб қўрқаман, қизим.

Заррингису. Қаллигим Баҳромбек менга ишонади.

Ситора. Қаллигиннинг сенга ишончидан не фойда? Ахир, муҳаббатнинг ипак риштаси икки қалбни бир-бирига боғлаб қўйганини иккала ёш билмай қолган чоғлар ҳам кўп бўлади.

Заррингису (*самимий кулади*). Демак, гап Баҳромбекда эмас, сенда. Менга ишонмайсан (*ўпка билан*). Сен қизингни яхши билмас экансан, ойижон.

Ситора (*жиддий*). Мен ёшлик нималигини жуда яхши биламан, қизгинам!

Заррингису (*жиддий*). Ваҳима қилма, ойижон! Мен Нисо вилоятининг энг обрўли зодағони Баҳромбекнинг қаллиғи эканимни унутмайман.

Ситора. Сен Нисонинг бўлажак ҳоқимаси эканингни ҳам унутма, қизим!

Заррингису. Унутишга ҳаққим йўқ (*самимий равишда хахлаб кулади*). Сен ҳам қизиқ экансан, ойижон: мен — бек қизи, оддий бир табибга кўнгил кўярмидим?

Ситора (*мамнун*). Сен бағримни эзаётган шубҳа тошини олиб ташладинг. Миннатдорман, қизим.

Комгирбек (*ташқаридан ташвишли овоз эшитилади*). Оламиш! Ҳой, Оламиш!

Оламиш (*ташқаридан овоз*). Лаббай, ҳурматли ҳожам.

Комгирбек (*ташқаридан*). Сен ҳеч қаёққа кетмай тур.

Оламиш. Ҳўп, ҳурматли ҳожам.

¹ Урта асрларда Урта Осиё халқлари орасида бир-бирини сизлаш одати бўлмаган.

Ситора. Даданг масжиддан қайтди.

Комгирбек киради.

Ситора. Кел, дадаси. Понушта тайёр.

Комгирбек сўрига ўтиради, аммо дастурхонга қайрилиб қарамайди.

Канизак!

Еш чўри Канизак пайдо бўлади.

Канизак. Лаббай, бекам.

Ситора. Иссиқ овқат келтир!

Комгирбек. Керак эмас.

Канизак чиқади.

Ситора. Ташвишли кўринасан, дадаси. Яна бирор кўнгилсиз гап борми?

Комгирбек. Тунда бўлган кўнгилсиз гапнинг ўзи етарли эмасми, ойиси? Мен Султон Маҳмуднинг йкки сарбозини шаҳримизга киргизмасдан ҳайдаб солдим. Аммо улар «Биз яна қайтиб келамиз. Энди қўшин билан қайтиб келамиз», деб кетдилар. Бутун Нисо аҳли ваҳимада. Агар Ибн Сино бизнинг шаҳримизда экани рост бўлса, бошимиз балога қолади, деяпти ҳамма... Қизим, сен шу тунда шаҳар дарвозаси олдида бўлган можародан хабардормисан?

Заррингису. Ҳа, ойим воқеадан мени ҳам хабардор этган.

Комгирбек. Хўш, сенинча бизнинг меҳмонимиз — мусофир табиб ибн Сино бўлиши мумкинми?

Заррингису (*ўйланиб қолади*). Меҳмонимиз — оддий табиб. Ибн Сино эмас.

Комгирбек. Аммо кўпгина аломатлар меҳмонимизнинг оддий табиб эмаслигидан далолат беради. Масалан, сенинг тирилиб кетишинг...

Заррингису. Сен айтаётган аломатлар меҳмонимизнинг ибн Сино эканидан ҳам аниқ далолат бермайдилар.

Комгирбек. Гапларингда жон бор, қизим. Табиб Аминнинг айтишига қараганда, ибн Сино — буюк аллома. Ибн Сино — подшоҳлар саройининг беағи.

Заррингису. Ибн Сино ўн олти ёшида Бухоро ҳукмдори Нуҳни ҳеч ким тузатолмаган касалдан халос этгани билан машҳур бўлган табиб. Ҳозир унинг «Ал-Қонун» номли муаззам асарни ёзаётгани маълум, бу китобнинг баъзи қисмлари ҳатто бизнинг Нисога ҳам етиб келган...

Комгирбек. Бизнинг меҳмонимиз табиб Ҳусайн эса содда, камтарин одам (*Яна шубҳаларга берилиб*). Аммо... лекин... ибн Сино Бухорони тарк этган эмиш. У бизнинг шаҳримизга келиб қолган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас эмиш (*чақиради*). Оламиш!

Оламиш (*ташқаридан овоз*). Лаббай (*киради*). Қулоғим сизда, ҳурматли ҳожам.

Комгирбек. Айт-чи, меҳмонимизнинг укаси Маҳмуд ўз акасини нима деб чақиради?

Оламиш (*ўйланиб туриб*). Кўпинча «ака» деб чақиради. Баъзида «Ҳусайн» дейди.

Комгирбек. Бирор марта «Абу али ибн Сино» ёки «ибн Сино» деб чақирмадимми?

Оламиш (*яна ўйланиб туриб*). Йўқ, бирор марта ҳам «Абу Али» ёки «ибн Сино» деб чақирмади.

Комгирбек (*шубҳаланиб*). Нега саволимга дарров жавоб бермадинг?

Оламиш. Ҳар сафар укаси акасини нима деб чақирганини эсладим!

Комгирбек (*хотиржам бўлиб*). Ишингга бор. (*Оламиш кетади*). Мен меҳмонининг кимлигини билишим керак. Билмасдан туриб мен ҳокимимиз Баҳромбек олдига боролмайман. Баҳромбек эса тунда шаҳримизга сарбозлар келганидан хабардор: табиб Жаъфар Баҳромбекнинг олдига дарров югуриб борган, албатта. Ҳа, Баҳромбек аллақачондан бери мени кутяпти... Мен ҳақиқатни дарров билишим керак. Аммо мен ҳақиқатни билишдан кўрқаман: ахир, менинг меҳмоним ибн Сино бўлиб чиқса... (*Ташқаридан шарпа эшитиб, жим бўлади*).

Баҳромбек (*овоз*). Бек уйдаими?

Оламиш (*овоз*). Уйда.

Баҳромбек, Гелдимурод ва Шайхул-ислом (*ташқарида*). Хайрият!

Ситора. Ана, Баҳромбекнинг ўзи келди.

Комгирбек (*даҳшатда*). Ё, олло!

Баҳромбек киради. Унинг орқасидан Шайхул-ислом ва Гелдимурод пайдо бўлади.

Баҳромбек. Ҳаммангиздан узр сўрайман. Айниқса сендан, Заррингису. Куёвнинг қаллиғи хонадонига қўққисдан бостириб келиши — ўтакетган бетакаллуфлик, албатта. Аммо вазият...

Комгирбек (*унинг сўзини бўлиб*). Узр сўрамасанг ҳам бўлади, Баҳромбек. Не учун келганинг бизга аён.

Баҳромбек. Ҳа, мен сени узоқ кутдим, бек. Хайриятки, табиб Жаъфар қошимга келди. У бутун Нисони ағдар-тўнтар қилиб мусофир табибни тополмабди.

Комгирбек. Лаънати Жаъфар! (*Изоҳ бермоқчи бўлиб*). Вақтида ҳузурингга боролмадим, бекзода, узр! Мана бу ерда баъзи мулоҳазалар...

Баҳромбек (*расмий оҳангда*). Мулоҳазаларинг энди бизни қизиқтирмайди, бек.

Комгирбек. Нисо ҳокимини энди нима қизиқтиради?

Шайхул-ислом. Хонадонингда меҳмон борми, бек?

Комгирбек (*сукунатдан кейин*). Бор.

Шайхул-ислом. Бизни ана шу меҳмон қизиқтиради.

Комгирбек, хотини, қизи, Оламиш ҳаяжонда.

Комгирбек (*ғазабда, Баҳромбекка*). Сен Жаъфарнинг ифвосига учиб, менинг уйимда тинтув қилмоқчимисан?

Баҳромбек. Ноиложман, бек. Давлат манфаатлари шуни тақозо этади. Узр.

Комгирбек. Ниятинг нима, бекзода?

Баҳромбек. Агар меҳмонинг ибн Сино бўлса, мен уни қамоққа оламан.

Комгирбек. Ахир, бу табиб менинг меҳмоним. У бизнинг бирдан-бир фарзандимизни ўлимдан қутқарди.

Ситора. Табиб сенинг қаллигингни ўлимдан қутқарди, бекзода.

Баҳромбек. Биз ибн Синони тутиб бермагунимизча Султон Маҳмуд бизни тинч қўймайди.

Шайхул-ислом. Биз вилоятимизнинг Султон Маҳмуд мулкига қўшилишига рози бўлмадик, аммо ақалли ибн Сино борасидаги истажини бажаришимиз лозим.

Комгирбек. Аммо менинг меҳмоним ибн Сино экани аниқ эмаску, ҳурматли Шайхул-ислом.

Шайхул-ислом. Биз меҳмонингни кўрсак, ким эканини дарров пайқаб оламиз, бек.

Комгирбек. Меҳмоним боғда сайр этиб юрибди. Чиқиб кўринглар.

Баҳромбек, Шайхул-ислом ва Гелдимурод боғ томонга равона бўладилар.

Заррингису (*Баҳромбекнинг йўлини тўсади*). Тўхта, Баҳромбек. Меҳмонни безовта қилишга ҳожат йўқ.

Баҳромбек. Нега? Ахир ибн Синони мен дарров Ғазнага жўнатмасам, Султон Маҳмуд бизнинг устимизга қўшин тортади.

Заррингису (*қатъий*). Агар Султон Маҳмуд шаҳримиз устига қўшин тортса, уни шаҳримизга киргизмасдан қайтариб юбориш кафилини мен ўз зиммага оламан.

Баҳромбек. Қандай қилиб?

Шайхул-ислом. Бунинг чораси йўқ.

Заррингису (*Баҳромбекка*). Бу тadbирни амалга оширишим учун сен ҳокимиятни менинг қўлимга бериб қўйишингга тўғри келади, холос.

Шайхул-ислом. Сен Нисонинг бўлажак ҳокимасисан, Баҳромбек вақтинча ҳоким, аммо марҳума ҳокимамизнинг йили ўтиб, бекзоданинг азаси тугамагунча сен тахтга ўтиришга ҳақли эмассан. Сен бунинг унутдинг, Заррингису.

Заррингису. Йўқ, мен бунинг унутганим йўқ, тақсир (*Баҳромбекка*). Ҳокимият ҳуқуқини менга фақат бир кунга берсанг бас, бекзода. Мен Султон Маҳмудни шаҳримизни забт этиш ниятидан қайтишга мажбур қиламан.

Гелдимурод (*ҳайратда*). Қандай қилиб?

Заррингису. Бу — менинг ишим!

Комгирбек. Гапинг жиддийми, қизим?

Заррингису. Сиёсат борасида ҳазил бўлиши мумкин эмас, дада.

Баҳромбек. Сен қандай тadbир топгансан, билсак бўладими?

Заррингису. Йўқ, Султон Маҳмуд шаҳримизга лашкар тортиб келганда биласан. Менга — ўз қаллигингга инон, бекзода.

Гелдимурод. Сен тadbирни айтсанг-у, уни бекзода амалга оширса бўлмайди?

Заррингису. Йўқ. У тadbирни фақат аёл киши — Нисо ҳокимаси амалга ошира олади. Султон Маҳмуд лашкари шаҳримизни қуршаган кун, фақат бир кунга тахтни менга топширасан, Баҳромбек. Такрор айтаман, Султон лашкари ҳужумидан шаҳримизни халос этиш менинг зиммамда.

Баҳромбек. Ажаб! Майли, мен розиман.

Шайхул-ислом. Лекин... бундай хаёлий гапларга инониб, мусофир табибни кўрмасдан кетолмаймиз, бекзода.

Баҳромбек (*Комгирбекка*). Меҳмонингни кўрсат, бек!

Комгирбек. Тоқатимни тоқ қилдинглар-да! (*Танбур садоси яқинлашади*). Ана меҳмонининг ўзи бу ёққа келяпти

Танбур чалиб, ибн Сино киради. Ибн Сино 25 ёшда, аммо ўз ёшидан каттароқ кўринади. У келишган, жуссали йигит. Чуқур ўй билан банд ибн Сино саҳнага кўзи ярим юмуқ ҳолда кириб, атрофда ҳеч кимни ва ҳеч нарсани кўрмайди.

Канизак (*Заррингисуга, секин*). Табиб яна ўйляпти.

Заррингису (*унга, секин*). Яна унинг хаёли ягона фикр билан банд.

Бу ҳолатни тамоша қилиб турган Шайхул-ислом билан Баҳромбек чуқур ҳайратда. Ибн Сино уларни кўрмай ўтади. Заррингисунинг ҳам пайқамай танбур оҳангига мос ғинғиллаб ашула айтган кўйи чиқиб кетади.

Баҳромбек (*танбурчини анча кузатиб*). Йўқ, йўқ, бу одам буюк донишмандга сира ўхшамайди.

Шайхул-ислом. Доннишманд қайда! Дарвиш-ку! Дарвиш!
Гелдимурод. Рўпарасида қандай ҳурматли зотлар турганини ҳам пайқамади бу жинни!

Баҳромбек (Ситора-ва Заррингисуга). Узр сўрайман. (Комгирбекка). Мени кечир, дада.

Комгирбек. Сен худо кечирсин, ўғлим.

Баҳромбек (ўз кишиларига). Кетдик! (Бошқаларга). Хайр.

Комгирбек ва бошқалар. Хайр.

Баҳромбек (остонада). Султон Маҳмуд қўшини шаҳримизга босиб келса, уни даф этиш — сенинг зиммангда, Заррингису. Сен энди ваъдангни унутма.

Заррингису. Унутмайман.

Баҳромбек (хурсанд). Хуш қол, Заррингису.

Чиқади. Унинг орқасидан Шайхул-ислом ва Гелдимурод кетади. Сукунат.

Оламиш. Энди мен табиб Хусайннинг сирини очсам бўлади, ҳурматли ҳожам. Шу танбурчи — ибн Синонинг худди ўзи. Укаси уни «ибн Сино» деб чақирганини эшитганман.

Комгирбек. Нега бу сирни аввалроқ айтмадинг. Оламиш?

Оламиш. Чунки Баҳромбекнинг тинтув учун бу ерга босиб келиши менга аён эди. Сен эса Баҳромбекка ёлгон гапиролмас эдинг, ҳурматли ҳожам.

Комгирбек. Сен мукофотга сазоворсан, Оламиш.

Оламиш. Сенинг азиз меҳмонинг бир ўлимдан қолди. Шунинг ўзи мен учун катта мукофот, ҳурматли ҳожам.

Комгирбек (жуда хурсанд). Буюк аллома — менинг хонадонимда. Ибн Сино — менинг қизимга дарс беради! (Осмонга тикилиб, дуога қўл очади). Эй, худо, раҳматингдан миннатдорман. Сенга минг-минг ҳамдлар бўлсин! (Дуо қилади, бошқалар унга эргашади. Уйланиб, иккиланади). Ибн Сино менинг уйимда. Бунга ишониш қийин (ўйланиб). Сен янглишмаётганмикансан, Оламиш?

Оламиш жавоб беришга улгурмайди, Канизак сўз қотади.

Канизак. Ҳурматли ҳожамиз, Оламиш рост гапни айтди.

Комгирбек (ҳайратда). Сен қаердан биласан?

Канизак — «сен гапир» дегандек Заррингисуни секин туртади.

Заррингису. Шубҳанг ўринсиз, дада. Ибн Сино эканини табиб Хусайн ўзи менга аллақачон айтган.

Комгирбек. Ана холос! У ҳолда мусофир табиб ўзини Хусайн деб ёлгон гапирибди-да!

Заррингису. Табиб ёлгон гапирган эмас. Унинг асли исми Хусайн, лақаби — Абу Али. Унвони — ибн Сино экан. Аммо у ибн Сино деб шўҳрат топган. У ўз шўҳратини одамларга пеш қилишни ёмон кўрар экан. Султон Маҳмуднинг таъқибидан қутулиш учун ҳам у ўзининг кўпчиликка номаълум исми билан юришга қарор қилган.

Комгирбек. Бу сирни нега сен ақалли менга очмадинг, қизим?

Заррингису. «Икки кишига маълум сир — сир эмас» деб ўзинг ўргатмабдинг, дада?

Ҳамма хурсанд. Остонада Гелдимурод пайдо бўлади.

Комгирбек (қаттиқ ажабланиб). Гелдимурод?

Гелдимурод. Кечир мени, ҳурматли бек, ёмон хабар келтирдим.

Комгирбек. Ёмон хабар?

Гелдимурод. Султон Маҳмуд қўшини шаҳримизга яқинлашмоқда.

Умумий саросима. Фақат Заррингису ваҳимага тушмай, душман билан жангга кираётгандек қаддини кўтаради.

Комгирбек. Ё олло, бизга мадад бер!

Учинчи кўриниш

Нисо шаҳрининг бизга маълум дарвозаси. Қалъз девори устиде Заррингису ҳокима либосида тахтада ўтирибди. Унинг ўнг томонида Баҳромбек, чап томонида — Бобо Дониш, атрофида Шайхул-ислом, Гелдимурод ва соқчилар. Дарвоза берк. Қалъа деворлари тагида — шаҳарни қуршаб олган душман қўшинининг илғор қисми кўринади. Кичик тепаликда Маҳмуд Ғазнавий лашкарининг қўмондонларидан бири кўзга ташланади.

Заррингису қўл кўтариб, ишора қилади. Бир чеккада турган бурғучи олдинга чиқиб, бурғу чалиб, ҳаммани жим бўлишга даъват этади. Унинг ўрнини Бобо Дониш эгаллайди. Унинг қўлида — ўралган қоғоз.

Б о б о Д о н и ш. Ҳой, Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг лашкарбошиси ва сарбозлари! Ҳой, Нисо халқи! Тингланг!

Қўлидаги мактубни Гелдимуродга топширади. Гелдимурод олдинга чиқиб, таъзим билан Заррингисуга миннатдорчилик билдиради ва душман томон юз ўгиради.

З а р р и н г и с у (баланд овозда ўқийди). Биз — Нисо шаҳри ва вилоятининг ҳокимаси, машҳур ва мағрур маликаи Гулойим сулоласининг авлоди ва қонуний меросхўри Заррингису Комгирбек қизи сўзимиз.

Гелдимуродга мактубни ўқишга ишора этади.

Г е л д и м у р о д (мактубни ўқишни давом эттиради). «Эй, замонамизнинг қудратли жаҳонгири, Маҳмуд, сен нисоликларни озодликдан маҳрум этмоқни ният қилиб, устимизга қўшин тортибсан. Энди гапимга қулоқ сол ва яхши ўйлаб иш кўр, сен менга эмас, мен сенга уруш эълон қиламан. Аммо билиб қўй: бу уруш сенга фақат шармандалик келтиради, холос. Чунки, агар мен — аёл киши — галаба қозонсам, бутун дунё: «Маҳмуд Ғазнавий бир аёлдан енгилибди», деб сенинг устингдан кулади. Агар бу урушда сен галаба қилсанг, бутун дунё «Ёмоннинг кучи япалоққа етибди — Маҳмуд Ғазнавий бир ожиза аёл устидан галаба қозонибди», деб яна сени масхара қилади. Агар сен ақлу ҳушингдан ажралган бўлсанг, биз билан жангга киравер. Биз озодлигимизни сўнги томчи қонимиз қолгунича ҳимоя қилишга тайёрмиз».

Гелдимурод мактубни душманлар орасига узатади. Сарбоз хатни олиб, қўмондонга топширади. Қўмондон саҳнадан ташқарига узатади. Сукунат. Ҳавода Заррингисунинг овози янграйди.

«Агар мен аёл киши — галаба қозонсам, бутун дунё Маҳмуд Ғазнавий бир аёлдан енгилибди» деб сенинг устингдан кулади.

Сукунат. Яна Заррингису овози ҳавода янграйди.

«Агар бу урушда сен галаба қозонсанг, бутун дунё «Ёмоннинг кучи япалоққа етибди — Маҳмуд Ғазнавий бир ожиза аёл устидан галаба қозонибди», деб яна сени масхара қилади»

Сукунат. Ғазнавий кўшини ўрндан қўзғалмайди. Жаъфар пайдо бўлади.

Ж а ъ ф а р. Заррингису! Баҳромбек! Бобо Дониш! Халойиқ!

Бобо Дониш. Сен яна нима иғво билан келдинг, табиб Жаъфар?

Ж а ъ ф а р. Ибн Синони душманга топшириш керак.

З а р р и н г и с у. Йўқол кўзимдан, ҳасадчи, ичи қора...

Ж а ъ ф а р. Ибн Синони тутиб бермасак, душман бизнинг бошимизга кулфат солади, халойиқ!

Заррингису. Йўқ. Устод ибн Сино ўргатган бу доно тадбир бизга омад келтиради.

Жаъфар. Йўқ, мағлубият келтиради! Мағлубият!.. Халойиқ, ибн Сино сизлар ўйлагандек аллома эмас. Ибн Сино асардузд—бировларнинг китобидан мазмун ўғирлайдиган кўчирмачи.

Бобо Дониш. Жаъфар, жонингдан умидинг бўлса, кет бу ердан. Галабамизнинг ажиб томошасига халақит берма!

Жаъфар кетади.

Баҳромбек, Галабани томоша қилишга шошма, Дониш (*Заррингисуга*). Душман қўшини чекинмади.

Шайхул-ислом. Душман қўшини чекинмоқчи ҳам эмас.

Гелдимурод. Рухсат бер, Заррингису, мен туркман қабилаларини ёрдамга чақирай.

Заррингису. Йўқ. Сабр қил!

Душман томонга тикилади. Душман эса жойидан қимирламайди.

Тўртинчи кўриниш

Нисо шаҳрида байрам. Нисоликлар Гелдимурод бошчилигида карнай-сурнай, ашула ва рақс билан томоша залидан саҳнадаги кўча томонга ўтадилар. Улар безатилган кичкинагина аравачага Бобо Донишни ўтказиб олиб бормоқдалар. Аравачани ўн тўрт яшар ўспирин — Бобо Донишнинг набираси тортиб бормоқда. Улар кўчада, ҳашамдор дарвоза олдида тўхтайдилар ва уни тақиллатадилар.

Ичкаридан овоз. Ким у?

Гелдимурод. Ўзимиз, нисоликлармиз. Оч эшикни.

Дарвоза очилади. Маҳмуд, кейин Амин пайдо бўлади. Халқ хонадон ичига кирмоққа интилади.

Маҳмуд. Қаёққа? Тўхта! Ичкарига кириш мумкин эмас.

Гелдимурод. Нега?

Маҳмуд. Мумкин эмас.

Гелдимурод. Сен кимсан?

Маҳмуд. Ибн Синонинг укаси Маҳмудман.

Гелдимурод (*Аминга*). Ибн Синога айт, у билан танишгани Бобо Донишнинг ўзи келди.

Ичкаридан Комгирбек чиқади.

Комгирбек. Узр, Дониш, узр: ибн Сино ҳатто сени ҳам қабул қилолмайди.

Овозлар. Во ажабо!

— Ўзи нима гап?

— Ибн Сино жинни бўлганми, нима бало?

Комгирбек (*ерга қараб, ўйланиб турган Бобо Донишга*). Ибн Сино ҳеч кимни кўришни истамайди.

Бобо Дониш. Заррингису мактуби туфайли Султон Маҳмуднинг қўли боғланди. Унинг қўшини шаҳримизга ҳужум этишга журъат этолмай, тўхтаб қолди. Ҳатто туркман қабилаларини ёрдамга чақиритишни ҳам Заррингису лозим топмади. Бу — чин ғалаба. Биз Заррингисуга тадбир ўргатган ибн Сино оёғига йиқилиб, миннатдорчилигимизни изҳор этмоқчимиз.

Комгирбек. Афсуски, мен ибн Синога ҳеч кимни киргизмасликка ваъда қилганман. Аммо сен, Дониш, жуда ҳам вақтида келдинг. Нисо шаҳрида ҳеч бир катта иш сендан бемаслаҳат қилинмайди. Мен ўзим бир жуда зарур ниятим юзасидан сенинг фотиҳангни олмоқчи эдим...

Бобо Дониш. Ниятингни айт, бек.

Комгирбек. Мана, менинг хонадонимда ҳам ғалабамиз шаънига байрам ва базм учун ҳамма нарса муҳайё. Аммо хонадонимда шодлик ўрнига мотам ҳукми фармо, чунки азиз меҳмоним ибн Сино чеҳрасини очмайди, тишининг оқини кўрсатмайди, дастурхонга қайрилиб қарамайди. Ибн Сино касаллардан бошқа ҳаммани ва ҳамма нарсани унутди. Устодининг бу аҳволини кўриб, қизим Заррингису ҳам ҳаловатини йўқотган. У ҳам хасталикка учрагандек хазин.

Гелдимурод. Ибн Сионинг дарди нима?

Бобо Дониш. Ҳа, у нима истайди?

Комгирбек. Ибн Сино табиб Жаъфарнинг суҳбатига муҳтож. Ибн Сионинг Жаъфарга берадиган биттаю битта саволи бор. Шу саволга Жаъфардан рўй-рост жавоб олмагунича, ибн Сино бир дақиқа ҳам тинчий олмайди. Мен сенга ибн Сионинг ўз сўзларини айтаялман, Дониш.

Бобо Дониш. Табиб Жаъфарни ибн Сино олдига келтириш сен учун қийин иш эмас эди-ку, бек?

Комгирбек. Албатта. Лекин ибн Сино истайдики, Жаъфар унинг олдига ўз ихтиёри билан келсин. Жаъфар эса ўлса ҳам ибн Сино олдига ўз ихтиёри билан келмайди.

Гелдимурод. Ҳа, ибн Сино энди Жаъфардан ўч олиши мумкин. Ахир Жаъфар кечагина ибн Сионинг бошига қилич кўтариб борган одам.

Комгирбек. Илтимос қиламан, Дониш, фотиҳа бер: мен Жаъфарнинг калласини шартта олай-да, ибн Сионинг оёғи остига ташлаб, бу можарога чек қўяй.

Ҳамма. Ё олло!

Бобо Дониш. Ҳазабингга мен ҳам шерикман, бек. Аммо сен яна бир оз сабр қил. Мен Жаъфарни ўз оёғи билан ибн Сино олдига келтириш тадбирини топганга ўхшаб турибман... Халойиқ, байрамни давом эттиринг, мен эса табиб Жаъфар олдига шошмоғим керак (*Ус-пиринга*). Қани, набирам, тез чоп, мени табиб Жаъфар қошига етказ!

Аравача кетади. Халқ Гелдимурод билан байрамни давом эттириб, карнай-сурнай билан чиқади. Дарвоза тагида Комгирбек, Амин ва Оламиш қолади.

Комгирбек. Табиб Жаъфар! Жаъфар! Бобо Донишнинг шарофати билан сен бир ўлимдан қолдинг. Иккинчи мартаба мендан шафқат кутма!

Бешинчи кўриниш

Комгирбекнинг ҳовлиси. Рўпарадаги айвонда тузатиғлиқ катта дастурхон, унинг устига дока ёпиб қўйилган.

Ҳовлида турли ёшдаги беморлар ва улар билан бирга келган яқин кишилари хоналарнинг бирига кирмоқда. У ерда ибн Сино олдидан чиққанлар хурсанд. Улар табибни дуо қилиб кетмоқдалар. Ибн Сино ёнидан укаси Маҳмуд чиқади.

Маҳмуд (*табиб олдига киришга шошаётган халойиққа*). Шошманглар, одамлар, шошманглар. Ибн Сино ҳаммангизни ҳам кўради, албатта кўради (*Ёнида турган кексага*). Акамнинг сўзларини яхши эшитдингми, ота?

Музаффар. Эшитдим... Йўқ, яхши эшитмадим.

Маҳмуд. Яхши уқиб ол: бу дорини ҳар кун икки мартадан етти кун ичсанг, бел оғригинг тўхтайди. Нонуштадан ва тушликдан кейин ичсан. Кечқурун ичма — уйқунг қочади. Тушундингми?

Музаффар. Тушундим. Акангнинг ҳам, сенинг ҳам умринг узоқ бўлсин, болам! Хайр! (*Чиқади*).

Маҳмуд (*навбатда юпун кийинган ориқ боланинг ёнида турган кампирга кўзи тушади*). Хола, сенинг набиранг тузалиб кетган эди-ку, яна нега етаклаб келдинг?

Кампир. Биз акангга миннатдорчилик билдиргани келдик, Маҳмуджон.

Маҳмуд. Миннатдорчилигингни акамга ўзим айтиб қўяман. Сен тирикчилигингдан қолма.

Кампир. Йўқ, йўқ. Ўлай-ўлай деб турган боламини тойчоқдек ирғишлатиб юборган Абу Алига миннатдорчилигимни ўзим айтмасам, гуноҳ бўлади.

Маҳмуд. Табибнинг вақтини олма. Кўряпсан-ку, азондан бери иши бошидан ошиб ётибди. Акамни бекорга чарчатма.

Кекса хаста. Табибга шафқат қил, кампир.

Кампир (*юмшаб, Маҳмудни четга тортади*). Майли, мен сенинг айтганингни қилай. Лекин сен ҳам менинг сўзимга кир (*Қўлидаги тугунчани узатади*). Мана бу атаганимни акангга бериб қўй.

Маҳмуд. Йўқ-йўқ! Акам хафа бўлади.

Кекса хаста. Овора бўлма, кампир. Биз — камбағаллардан ибн Сино ҳақ олмайди.

Ёш хаста. Биз ҳам шунисидан хижолатмиз, хола.

Чироқ ўчади. Чироқ ёнганда саҳнада ҳеч ким кўринмайди. Оламиш киради. Қўлида — ҳалиги кампирнинг совғаси — тугунча.

Оламиш (*ибн Сино хонаси остонасига келади*). Табиб Абу Али ибн Сино!

Ибн Сино (*остонада пайдо бўлади. Қўлида қамиш қалам*). Нима гап, Оламиш? Табиб Жаъфар келдими?

Оламиш. Йўқ. Табиб Жаъфардан ҳалигача дарак йўқ.

Нима деб сўз бошлашга ийманиб, жим қолади.

Ибн Сино. Мени нега ишдан қўйдинг?

Оламиш. Узр, меҳмон, узр. Бир кампирнинг шол набирасини даволаган экансан. Кампир шу кичкина совғани сенга агабди...

Тугунчани узатади.

Ибн Сино. Нега олдинг? Ноинсоф! Аблаҳ!

Шовқинни эшитган Комгирбек, Маҳмуд ва Канизак пайдо бўладилар. Ибн Сино Оламишни шапалоқлаб юборади.

Комгирбек. Бу нима қилиқ, табиб?

Ибн Сино. Қулинг хастадан мен учун маош олибди, бек.

Оламиш (*Комгирбекка*). Кампир илтижо қилди, олмаганимга қўймади.

Комгирбек (*дарғазаб, ибн Синога бақиради*). Хонадонимни шифохонага айлантириб, юпун авом билан тўлдирганинг етмасмиди, Абу Али? Энди менинг қулимга қўл кўтарадиган бўлдингми? Ҳаддингдан ошма, сен бор-йўғи бир табибсан, холос.

Оламиш ибн Синога ғазаб билан тикилади-да, чиқиб кетади.

Ибн Сино. Оламиш! Оламиш!

Оламишдан садо йўқ. Ибн Сино унинг орқасидан чиқмоқчи бўлади. Комгирбек унинг йўлини тўсади.

Комгирбек. Яна нима номаъқул иш қилмоқчисан, табиб?

Ибн Сино. Мен Оламишдан узр сўрашим керак.
 Қомгирбек. Ҳожа бўлишга ҳақли одамнинг қулдан узр сўраши
 ножоиз. Қулимни талтайтирма, табиб!

Жаҳл билан чиқиб кетади.

Маҳмуд (*хижолат тортиб турган ибн Синога*). Қўрқаманки, се-
 нинг бу баджаҳлнинг бир куни бошингга бало бўлади, ака.

Ибн Сино (*афсус билан*). Гапингда жон бор, ука.

Канизак. Абу Али, менинг сенга бир насиҳатим бор (*ибн Си-
 но нима дейишини билмайди*).

Маҳмуд (*қулиб*). Сен — қулвачча — чўри бошинг билан ибн
 Синога насиҳат қилмоқчимсан? Жуда шаддод экансан-ку?

Канизак. Мен бу хонадонда фақат чўригина эмасман.

Зарда билан чиқиб кета бошлайди.

Ибн Сино. Тўхта, Канизак (*Канизак тўхтайди*). Ҳа, Маҳмуд,
 Канизак бу хонадонда фақат чўригина эмас.

Канизак. Мен бу хонадонга ўн ёшимда келганман.

Ибн Сино. Канизак бу хонадонда Заррингисунинг дугонаси
 қаторида. Канизакни ўн ёшида Қомгирбек қул бозоридан сотиб олган.

Канизак. У вақтда бекачимнинг ўзи ҳам ўн яшар эди.

Ибн Сино. Ҳа, у вақтда Заррингису ҳам ўн яшар экан. Меҳри-
 бон ва гўзал Канизак ўз бекасига жуда ёқиб қолади. Заррингису кўп
 ўтмай Канизак билан копток ўйнайдиган бўлади. Заррингисунинг Ка-
 низакка ихлоси орта боради. Заррингису ўзининг зеҳли чўрисига
 хат-савод ўргатади. Мана энди Канизак ўз бекаси билан бирга мен-
 дан дарс олаяпти. Хўш, Канизак, «бир каттадан эшит, бир кичикдан»,
 леганларидек, сендан ҳам бир насиҳат эшитайлик-чи, гапир.

Канизак. Бу насиҳатимни сен учун атайин ёзиб қўйган эдим,
 Абу Али.

Маҳмуд. Ёзиб ҳам қўйганмидинг?

Канизак. Акангнинг қўполликлари мени ёзиб қўйишга маж-
 бур қилган эди.

Қўйнидан бир қоғоз чиқариб ўқийди.

Қуръонни йирт. Ичгил арақ,
 Ғайри динга бўлгин дастёр.
 Аммо киши дилига сен
 Зарра озор берма зинҳор.

Ма, ол. Унда-мунда ўқиб юр.

Ибн Сино ажабланиб олади ва шеърни кўздан кечиради.

Ибн Сино. Бу — менинг шеърим-ку!

Канизак. Худди ўзи. Сенинг табаррук қаламинг билан битил-
 ган ҳикмат!

Маҳмуд. Бопладинг. Баракалло, Канизак.

Ибн Сино хижолат бўлиб бош чайқаб, ичкарига кириб кетади.

Канизак. (*кетаётган Маҳмудни тўхтатади*). Маҳмуд!

Маҳмуд. Лаббай, Канизак.

Канизак (*Маҳмудни бир чеккага тартади*). Сенга муҳим бир
 гапим бор.

Маҳмуд. Гапир, Канизак.

Канизак. Акангни Нисодан тезроқ олиб кет.

Маҳмуд. Биламан, биз бу ердан кетмагунча, даргазаб Султон
 Маҳмуд нисоликларга тинчлик бермайди.

Канизак. Йўқ, бу ерда Султон Маҳмуднинг ғазабидан ортиқ-
 роқ бир ишқал чиқиб қолди, Маҳмуд.

Маҳмуд. Нима деб алжияпсан? Қанақа ишқал?

Канизак. Ибн Сино ошиқ...

Маҳмуд. Акам ошиқ? Кимга?

Канизак. Заррингисуга.

Маҳмуд (*ишонмай*). Йўғ-э... Акамга нима бўддики...

Канизак. Сен менга ишонавер, Маҳмуд. Мен улар билан ҳар куни биргаман. Худога шукр, кўзим кўр, қулоғим қар эмас. Акангнинг сал насага жаҳли чиқишига сабаб бор: келиб-келиб бекнинг қизига кўнгли тушганига армонда, бошини қаёққа уришини билмайди бечора табиб. Бек қизи бўлса табибдан ҳам ортиқроқ қуяди.

Маҳмуд. Заррингису ҳам ошиқ демоқчимисан, Канизак?

Канизак. Ошиқ бўлганда қандоқ! Худди Зулайҳонинг ўзи.

Маҳмуд. Заррингису кимни севади?

Канизак. Кимни бўларди? Сенинг акангни — ибн Синони-да!

Маҳмуд. Сен эртак тўқияпсанми, нима бало?

Канизак (*«уҳ» тортади*). Бу можаро эртак бўлса қани эди-я!

Ташқаридан эшитилган шарпа товушига қулоқ солади. Шошиб чиқади ва қайтади.

Канизак (*ибн Сино хонасининг остонасида*). Ибн Сино! Устод Хусайн!

Ибн Сино (*пайдо бўлиб*). Лаббай. Табиб Жаъфар келдими?

Канизак. Йўқ, устод. Бобо Дониш келди.

Ибн Сино. Бобо Дониш? Айт, дарров кирсин.

Маҳмуд, Оламиш ва Канизак чиқади. Ибн Сино ичкарига кириб кетиб, зарбол тўн ва салла кийиб чиқиб, Бобо Донишни ҳурмат билан қарши олиш ниятида тараддуу кўради. Бобо Дониш киради.

Ибн Сино (*таъзим қилиб, Донишдан аввал салом беришга шошади*). Ассалому алайкум, пири донишманд!

Бобо Дониш. Ваалайкум ассалом (*ибн Сино шошиб бориб, унинг этагини ўпади*). Тур ўрнингдан, Абу Али ибн Сино. Мени хижлат қилма. Тур!

Ибн Сино. Йўқ, сен менинг бобом тенги табаррук одамсан, Нисонинг маслаҳатгўйи, пирисан. Мен сенинг фотиҳангни олмасам, ўрнимдан турмайман. Фотиҳа бер, Бобо Дониш. Ҳаққимга дуо қил.

Бобо Дониш (*дуога қўл очиб*). Олло сенинг қутлуғ бошингни бало-қазодан асрасин, Абу Али. Сен ҳам менинг ёшимга ет. Омин!..

Дуодан сўнг ибн Сино ўрnidан туради.

Ибн Сино. Беҳад миннатдорман. Қадамингга ҳасанот. Дастурхонга марҳамат. Азиз меҳмонимиз бўл, Бобо Дониш. Суҳбат қилайлик.

Бобо Дониш. Сенинг вақтинг зиқ, бўтам. Бу ерга ҳозир табиб Жаъфар келади.

Ибн Сино. Жаъфар келади?

Бобо Дониш. Мен Жаъфарнинг олдидан келяпман.

Ибн Сино (*норози*). Сен Жаъфарни менинг олдimgа келишга мажбур қилдингми?

Бобо Дониш. Йўқ, асло. Мен унга сенинг бирдан-бир саволинг борлигини айтдим, холос.

Канизак (*шошиб киради*). Табиб Жаъфар келди устод.

Ибн Сино. Сендан минг бор миннатдорман, Бобо Дониш.

Бобо Дониш. Мен сизларни ёлғиз қолдиришим керак.

Ибн Сино. Илтижо қиламан, ичкарига кирайлик.

Ичкарига кириб кетадилар. Остонада Жаъфар пайдо бўлади. У бу ерда Ибн Синони кўрмай ҳайрон. Ибн Сино қайтиб чиқади. У энди заррин тўнсиз ва салласиз, аввалги содда кийимда. Улар бир-бирларига разм солиб, бир муддат жим қоладилар.

Ж а ъ ф а р (оғир сукунатни бузиб). Ибн Сино, сенинг менга бирдан-бир саволинг бор эмиш. Мен шу саволга рост-рўй жавоб бергани келдим.

И б н С и н о (Жаъфарнинг сўзларини таҳлил этиб, бир оз жим қолади). Ифодангда ноаниқлик бор, табиб Жаъфар. Аниқлик киритайлик: Сен ибн Синонинг ўз душмани табиб Жаъфарга берадиган бирдан-бир саволи нимадан иборат эканини билгани келдинг, шундайми? Ё мен янглишдимми?

Ж а ъ ф а р (иқрор бўлишни истамай, бир зум жим қолади). Ёлгон гапирсам, гуноҳга ботаман. Сен каромат қилдинг, ибн Сино.

И б н С и н о. Сенинг мана шу беихтиёр иқроринг менинг бирдан-бир саволига берадиган жавобинг билан тенг қимматга эга, табиб Жаъфар. Миннатдорман (руҳланиб чақиради). Канизак!

К а н и з а к (югуриб киради). Лаббай устод!

И б н С и н о. Дарсларимиз давом этади.

Канизак севиниб, шошилиб чиқади.

Ж а ъ ф а р. Ажаб!

И б н С и н о. Сен нимага ажабланасан, табиб Жаъфар?

Ж а ъ ф а р. Шаҳримиз душман қамалида. Султон Маҳмуд лашкарбошиси ҳужум ниятидан қайтган бўлса ҳам, сенинг бошингни талаб қилиб, шаҳар дарвозаларидан нари кетмай турибди. Чунки Султон Маҳмуднинг буйруғи шу. Шу вазиятда...

И б н С и н о. Ҳа, шу вазиятда мен дарс айтаман. Чунки сен билан мен — олиммиз. Олимнинг бурчи ҳар қандай шароитда, то сўнгги нафасигача маърифат ахтармоқ ва маърифат тарқатмоқ.

Шу диалог чоғида Комгирбек, Ситора, Заррингису, Амин, бир неча талаба, яъни мадраса талабалари, Маҳмуд, Оламиш кирадилар. Канизак қайтади. Ибн Сино ва Жаъфардан бошқа ҳамма ўтиради. Кўпчилик қўлида қалам, довод ва қоғоз; дарс ёзиб олинади.

Табиб Жаъфар! Бундан беш кун илгари мен дарсларимни бир қалтис масалага келганда тўхтатиб қўйишга мажбур бўлган эдим. Чунки мен айтмоқчи бўлган ҳақиқатни тасдиқловчи далил зарур эди. Бу далил бир саволга — сенинг самимий жавобинг бўлиши керак эди (эчишувчиларга). Уша саволга жавоб бериш учун бу ерга келган табиб Жаъфарга мен миннатдорчилик билдираман

Жаъфар таъзим бажо қилади. Ибн Сино давом этади.

Мен — ибн Сино, кўпдан-кўп далилларга суяниб, даъво қилманки, инсон бахтиёр бўлиши учун у ўзининг икки ашаддий душманини енгиши керак. Бу икки душманнинг бири — нодонлик, маърифатсизлик. Душманнинг иккинчиси — ҳасад, яъни бошқаларнинг муваффақиятини кўролмаслик — ичи қоралик. Инсоннинг бахти шундаки, унинг ўзида шу икки ашаддий душманни енгишга қодир кучлар бор. Бу қудратли кучларнинг бири — билишга, маърифатга интилиш. Мана, қаранг, табиб Жаъфар менинг олдимга нима сабабдан келди? Нима сабабдан у менинг қасосимдан кўрқмади? Ахир, жонимга қасд қилиб, бошимга қилич кўтариб келган кишининг бошини мен ўз қўлим билан бўлмаса ҳам, Комгирбекнинг қўли билан кесиб ташлашим мумкин эди-ку! Табиб Жаъфар эса, мана, ажал даҳшати-ни енгиб, менинг олдимда ўтирибди. Чунки Бобо Дониш менинг бирдан-бир саволим борлигини айтиб, табиб Жаъфарнинг кўнглига гулгула солиб қўйган. Табиб Жаъфар олим одам, билишга интилиш унинг учун оч қорнини тўйдиришдан ортиқроқ эҳтиёж. Шунинг учун ҳам у, таваккал қилиб — жонидан кечиб, ибн Сино олдида ўтирибди... Энди одам ўзининг иккинчи ашаддий душмани — ҳасадни қай-

си кучга таяниб енга олади, деган саволга келганда... Бу жумбоқни ечишда бизга табиб Жаъфар ёрдам беради. Табиб Жаъфар, қани айт-чи, одамнинг виждони уни жинойтдан сақлаб қолишга қодирми?

Жаъфар. Сенинг менга берадиган бирдан-бир саволинг шуми? Ибн Сино. Шу!

Жаъфар. Виждон одамни жинойтдан сақлаб қолишга қодир. Бунинг учун одам ўз виждонининг садосига қулоқ солса, бас.

Ибн Сино. Баракалло. Менга шу жавобинг керак. Аммо сен далилингни айтмадинг. Далилинг?

Жаъфар. Далилим шуки, мен сенинг бошингда қилич кўтариб турганимда кимдир ичимдан: «Қайт бу ниятингдан», деб, хитоб этгандек бўлди. Мен иккиланиб қолдим. Шу пайтда табиб Амин ва бошқа ҳимоячиларинг етиб келди. Сени ўлдирмаганимга кейинроқ ўзим ҳам хурсанд бўлдим ва бу ҳол мени яна ҳайратга солди.

Ибн Сино. Миннатдорман, табиб Жаъфар! Сен менинг бирдан-бир саволимга ҳатто мен кутмаган гафсилот билан жавоб бердинг. Энди сен менга керак эмассан.

Ибн Синога таъзим қилгач, Жаъфар кета бошлайди.

Заррингису (*сапчиб ўрнидан туради*). Тўхта, табиб Жаъфар! Жаъфар (*тўхтаб*). Лаббай, гўзал Заррингису.

Канизак Заррингису олдига курси келтиради. Заррингису тик турган ҳолда суҳбатни давом эттиради.

Заррингису. Сен қаерда турибсан, табиб Жаъфар?

Жаъфар (*ажабланиб*). Мен ҳурматли Комғирбек хонадонида турибман.

Заррингису. Аниқроқ қилиб айтганда...

Жаъфар (*хатосини тушуна бошлаб*). Мен гўзал Заррингису ҳузурида турибман.

Заррингису. Яна ҳам аниқроқ қилиб айтганда...

Жаъфар (*хатосини тамом тушуниб, шошади*). Мен, мен... Нисо шаҳри ва вилоятининг бўлажак ҳокимаси, машҳур Гулойимнинг муносиб авлоди гўзал Заррингису ҳузурида турибман. Сенинг ҳузурингдан берухсат кетишим — жуда беодоблик бўлди. Кечир, мени, гўзал Заррингису.

Заррингису. Абу Али ибн Сино!

Ибн Сино. Лаббай, гўзал Заррингису.

Заррингису. Табиб Жаъфарга тушунтир, нега сен бошингга қилич кўтариб келган душманингдан ўч олмадинг? Жаъфарни ўлдирмадинг?

Ибн Сино. Мен — табибман. Менинг касбим — одамларнинг умрини қисқартирмоқ эмас, одамларнинг умрига умр қўшмоқ. Энди табиб Жаъфарга келсак, у ўз виждонининг садосига қулоқ солди, ёвуз ниятини амалга оширмади ва бунга ҳатто хурсанд ҳам бўлди. Табиб Жаъфар шафқатга арзийди.

Овозлар. Баракалло, ибн Сино! Офарин!

Заррингису. Эшитдингми, табиб Жаъфар?

Жаъфар. Эшитдим, гўзал ҳокимам, эшитдим. Мен ҳам сенинг шафқатингдан умидвор эдим, ибн Сино.

Заррингису. Нега, сен — ибн Сино, сени жодугар, кўчирмачи деб атаган Жаъфарнинг бўҳтонларини рад этмадинг?

Ибн Сино. Ун олти ёшимда, Бухоро ҳукмдори Нухни ҳеч ким тузатолмаган касалликдан халос қилганимда, мени жодугар деб эълон этганлар бўлди. Бухородаги нодир кутубхонага ўт тушганда:

«Бу жиноятни ибн Сино қилган», дегувчилар бўлди. Мен Бухоро кутубхонасини қайта тиклашга қасд қилиб, куйиб кетган китобларнинг мазмунини ёддан ёзиб, ўз мушоҳада ва хулосаларим билан тўлдириб, «Ал-Қонун» китобини бита бошлаганимда, бировларнинг асарларидан мазмун кўчирувчи ўғри асардўз деб эълон этдилар мени. Мен қаерга борсам — ўзимдан аввал шуҳратим югуриб боради, орқамдан бўҳтон қувиб келади. Мен бўҳтонларни рад этиш билан машғул бўладиган бўлсам, савоб ишлар қилишга қўлим тегмай қолади.

О в о з л а р. Офарин, донишманд! Офарин!

З а р р и н г и с у. Нега сен Жаъфарга ҳеч қандай таъна қилмадинг?

И б н С и н о. Табиб Жаъфар бундан кейин ҳам ўз виждонининг садосига қулоқ солса бас. Виждон таънасидан шифолироқ дори йўқ дунёда.

З а р р и н г и с у. Эшитдингми, Жаъфар?

Ж аъ ф а р. Эшитдим, жон қулоғим билан эшитдим. Сени ўлдирмаганимга нечун хурсанд бўлганим энди менга аён, ибн Сино.

З а р р и н г и с у. Ана энди сенга рухсат, табиб Жаъфар!

Ж аъ ф а р. Ибн Сино билан биргалашиб, менга дарс берган доно ҳокимамдан беҳад миннатдорман. *(Таъзим қилади, аммо кетмайди).*

З а р р и н г и с у. Сен нега кетмай туриб қолдинг, табиб Жаъфар?

Ж аъ ф а р. Менда ҳам ҳозир ибн Синога бирдан-бир савол туғилди. Агар рухсат берсанг...

З а р р и н г и с у. Рухсат. Гапир!

Ж аъ ф а р. Менинг шу танг аҳволга тушиб қолганимга сабаб нима, ибн Сино?

И б н С и н о *(уқдириб, ҳижжалаб гапиради)*. Ҳар бир одам аввал бутун инсониятга, сўнгра ўзига мансуб...

Ж аъ ф а р *(унинг ҳар бир сўзини харислик билан такрорлайди)*. «Ҳар бир одам аввал инсониятга, сўнгра ўзига мансуб!»

И б н С и н о. Сен ана шу муқаддас ҳақиқат билан ошно эмас экансан. Табиб Жаъфар, одамлар жамоаси ҳайвонлар тўдасидан шу билан фарқ қиладики...

Ж аъ ф а р *(шошиб ибн Синонинг сўзини бўлади)*. Нима демоқчи эканингни яхши тушундим, ибн Сино.

Қочгандек тез чиқиб кетади. Умумий кулги.

Г е л д и м у р о д. Ибн Сино, агар мен вазиятни тўғри тушунган бўлсам, энди бу хонадонда ҳам ғалаба базмимизни бошлаб юборсак, ўйнаб-кулсак бўлади.

И б н С и н о *(хурсанд)*. Энди шундоғ ўйнаб-кулайликки, шовқинимиз етти қават осмонни ларзага солсин. Ҳой, хонанда ва созанда-лар, қаердасизлар?

Хонандалар ва созандалар ташқариданоқ ашулани бошлаб юборадилар ва саҳнада пайдо бўладилар. Ҳамма дастурхон атрофига йиғилади. Ибн Сино қўлида чирманда, хонандаларга қўшилиб ашула айтади.

И б н С и н о.

Май — душмани масту, дўсти чин хушёр эмиш,
Оз эрса шифою, кўпи — захри мор эмиш.
Гар бисёр эса мазаррати кам-кам эмас,
Гар кам-кам эса манфаати бисёр эмиш.
Не хушки, жаҳондин кечибон кетгайсан,
Манзилга пушаймонсиз агар етгайсан.
Ҳар нечаки бугун айласанг, — бугун айла адо,
Чун эртага нотавон қолиб, нетгайсан?
(Заррингисунни ўйинга тортади).
Зулфинг, санамим, агарда ларзон эрур,

Эл ичра баҳойи анбар арзон эрур.
 Гар зулфинг аро юзинг намоён ўлуру,
 Нур тонг ила тунга тенг фаровон ўлуру...

Ташқаридан шовқин-сурон эшитилиб, базм тўхтаб қолади. Баҳромбек, Шайхул-ислом, икки-уч сипоҳ билан киради.

Баҳромбек (*Комгирбек билан Заррингисуга*). Узрлиман. Мен давлат манфаатлари учун сизларнинг базмларингизни бузишга мажбурман.

Комгирбек. Яна нима гап, Баҳромбек?

Баҳромбек. Султон Маҳмуддан мактуб бор (*мактубни Комгирбекка узатади*). Ибн Сино, Султон Маҳмуд Нисони забт этиш ниятидан қайтган. Аммо у ҳамон сени талаб этмоқда. Султоннинг талаби адо этилмагунча, шаҳар қамали давом этади.

Умумий саросима. Комгирбек мактубни ибн Синога узатади. Ибн Сино мактубни олади-ю, ўқимай, ғижимлаб ташлайди.

Ибн Сино. Хотиржам бўл, бекзода, мен шу кунларда Нисодан чиқиб кетаман. Бошим оққан ёққа кетаман.

Баҳромбек. Йўқ. Мен сенинг қўл-оёғингни боғлаб, Фазнага Султон Маҳмуд қошига жўнатишим керак. Сен жиноятингга яраша жазо тортишинг керак.

Маҳмуд. Акамнинг жинояти нима?

Баҳромбек. Ибн Сино Султон Маҳмуддек подшоҳга бўйсунмаганлиги билан жиноятларнинг энг каттасини қилди — итоатсизлик намойиш этди.

Заррингису. Бекзода, ибн Синога шафқат қил. Ахир, у сенинг қаллигингга иккинчи ҳаёт ҳадя этди.

Бобо Дониш. Ибн Сино шаҳримизни душман таҳдидидан халос қилди.

Баҳромбек. Биз беклар фуқаронинг ҳар қандай гуноҳини кечиршимиз мумкин, аммо итоатсизликни кечиролмаймиз. Кечирмаймиз. Бугун бир киши итоатдан бош тортса, эртага бирининг касри — мингга, мингники оламга уради. Авом итоатдан чиқади, бебош тўдага айланади, биз беклар муқаддас имтиёзларимиздан маҳрум бўламиз. Итоатсизликнинг мукофоти — ё ўлим, ё зиндон!

Шайхул-ислом. Ибн Синонинг гуноҳи фақат бугина эмас (*айблаш оҳангида*). Сен ўз асарларингда муқаддас китобларимизда йўқ гапларни ёзгансан, ибн Сино.

Ибн Сино. Муқаддас китоблар битилгандан бери неча асрлар ўтди, Шайхул-ислом. Инсон тафаккури бир жойда қотиб туриши керак эмас. Туролмайди!

Шайхул-ислом. Айтмадимми, бек, ибн Сино — муқаддас китобларимизни ҳурмат қилмайдиган шаккок, даҳрий. Даҳрийларга муносиб жазо ё ўлим, ё зиндон!

Заррингису. Дадажон, сен нега индамай турибсан?

Комгирбек. Баҳромбек ва Шайхул-ислом — ҳақли. Итоатсизлар ва даҳрийлар вақтида жазоланмаса, дунё ағдар-тўнтар бўлиб кетади, қизим.

Ситора. Табиб, сен яхшилик билан Султон Маҳмуд даргоҳига сизиниб бор. Ёш умрингни нобуд қилма, Абу Али.

Маҳмуд. Бекорга илтижо қиласан, Ситора. Акам ҳеч қачон Султон Маҳмуд даргоҳига сизиниб бормайди.

Ибн Сино. Маҳмуд саройига менинг ўлигим бормаса, тиригим бормайди. Қорахонийлар босиб келиб, менинг юртимни топтаганларида, муқаддас Бухорони талон-торож қилганларида Маҳмуд бизга мадад бермади, аксинча, бизнинг душманларимизга ёрдам кўрсатди. Маҳмуд менинг ваташимни хор, ўзимни беватан, саргардон қилди.

Гелдимурод. Султон Маҳмуд саройида сен обрў топасан, бахтиёр бўласан. Ахир Султон Маҳмуд «ибн Сино эвазига мен подшоҳлигимнинг ярмини беришга тайёрман» дебди-ку?

Ибн Сино. Маҳмудга мен эмас, менинг илмим, номим, шуҳратим керак. Маҳмуд саройида яшаган олимнинг қадри бир чақа: ўз фикрини эмас, Султоннинг фикрини ифода этмаган ҳар бир олимнинг ҳаёти у ерда ҳар куни, ҳар соат, ҳар дақиқа сайин қил устида. Мустақил фикрлашдан маҳрум бўлиш — олим учун ўлим. Мен ёшман. Узоқ яшаш, кўп ишлар қилиш менинг орзум. Маҳмуд саройи — олижаноб орзулар қабристони.

Баҳромбек. Давримизнинг энг қудратли Султони шаънига айтган шу гапларинг учун ҳам мен сени дарров қамоққа олишим керак, ибн Сино.

Шайхул-ислом. Албатта!

Ибн Сино. Биламан, бек, султон суюгини хор этмайди (*қўллари кишанлашга тутади*). Мана, мен сенинг ихтиёрингдаман, бек.

Заррингису ва Ситора беихтиёр қичқириб юборадилар.

Маҳмуд (*даҳшатда*). Нима қилаяпсан, Ҳусайн?

Ибн Сино. Нима иложим бор, ука?

Ситора. Бечора ибн Сино!

Қомгирбек. Унингни ўчир, Ситора!

Ибн Сино. Ситора! Ситора! Юлдуз! Қандай чиройлик исм! Менинг онамнинг ҳам исми Ситора эди. Оналарча шафқатингдан миннатдорман. Ситора!

Баҳромбек. Гелдимурод, жинояткорни кишанла!

Гелдимурод. Йўқ. Мен бу буйруғингни бажаролмайман, бек. Бизга шунча яхшилик қилган одамни душманга тутиб бериш... Йўқ, менга ваколат берган туғишган туркманларим билан маслаҳатлашмай, мен ибн Синони Маҳмудга тутиб беролмайман. Ҳаққим йўқ.

Баҳромбек (сипоҳларга). Боғланг жинояткорни!

Бобо Дониш (*ибн Синонинг қўллари кишан солишга шошган сипоҳларнинг йўлини тўсади*). Ибн Синони кишанлашга улгура-сизлар, шошманглар... Баҳромбек! Ибн Сино сенинг саройингда дастурхон ёнида азиз меҳмон бўлиб ўтиришга сазовор эди. Аммо у ҳозир сенинг қўлингдан ҳатто бир пиёла сув ҳам ичмасдан Ғазнага, Султон Маҳмуд ҳузурига • жўнатиляпти. Нисоликларнинг меҳмондўстлик дастурини бузма. Шаҳримизнинг азиз меҳмони олдида мезбонлик бурчини адо эт (*Баҳромбекка қадаҳ тутади*). Ибн Синони бир пиёла май билан меҳмон қил.

Баҳромбек қадаҳни олиб ибн Синога тутади. Бобо Дониш Баҳромбекка бошқа қадаҳ тутади ва ҳаммага.

Сизлар ҳам қўлга қадаҳ олинглар.

Ҳамма қадаҳ олади.

Қани, Нисо шаҳрининг нажоткори — ибн Сино шаънига ичайлик!

Ҳамма ичади. Сукунат.

Энди сен • Баҳромбек, ибн Синони қамоққа олишга ҳаққинг йўқ.

Баҳромбек. Нима учун ҳаққим йўқ?

Бобо Дониш. Сен нисоликларнинг дастурини унутибсан, бек. Нисоликларнинг муқаддас дастурига биноан, мезбоннинг меҳмонга озор бериши — кечирилмас гуноҳ. Агар сен нисоликлар олдида бадном бўлай десанг, ибн Синони қамоққа ол. Бадном бўлишни истама-санг, ибн Синонинг ўзига қўйиб бер: боши оққан ёққа кетсин (*кўпчилик беихтиёр кулиб юборади*).

Баҳромбек (*дарғазаб*). Ҳаддингдан ошдинг, Дониш. Сенинг бу хиёнатингни мен сира унутмайман (*Комгирбекка жаҳл билан*). Меҳмонингни бугуноқ жўнат!

Комгирбек. Албатта, жўнатаман!

Баҳромбек жаҳл билан чиқади. Унинг орқасидан ҳамроҳлари кетади.

Ибн Сино. Миннатдорман, Бобо Дониш. Аммо бу ишинг учун сенинг бошинг кесиладиганга ўхшаб қолди.

Бобо Дониш. Менинг бошим ибн Сино учун кесилишга арзирлик бўлса, тилла бош экан-да! (*куладилар*). Қани, базмни давом эттиринглар.

Ибн Сино Заррингисуни ўртага тортади. Уйин-кулги давом этади. Заррингису ва ибн Сино энди худди хайрлашаётгандек маъюс куйлайдилар.

Заррингису.

Сўрдингки: «Нечун шикаста, нолондурман?»

Айдим: «Сабаби мен — гули хандондурман».

Ибн Сино.

Сўрдимки: «Нечун кўйингда гирёдурман?»

Айдингки, санам: «Сен тану жондурман».

Ҳушсизланиб йиқилади. Умумий саросима.

Ситора (*Заррингисунинг бошини ушлаб*). Қизимнинг иситмаси баланд!

Ибн Сино (*Заррингисунинг бошини ушлаб*). Заррингису қаттиқ хаста.

Комгирбек (*буюради*). Қизимни тузатмагунча, сен энди ҳеч қаёққа кетмайсан, ибн Сино!

ИККИНЧИ ПАРДА

Алвидо, Нисо!

Олтинчи кўриниш

Комгирбекнинг ҳовлиси. Рўпарадаги айвонда Заррингису ухлаб ётибди. Кундузи. Авансценада Комгирбек, ибн Сино, Жаъфар, Амин ва Ситора маслаҳат қилишмоқда.

Комгирбек. Ибн Сино, қизимнинг муолижаси чўзилиб кетди. Сен эса бизга унинг хасталигининг сабабини айтишдан бош тортдинг...

Ибн Сино. Чунки мен фаҳмладимки, Заррингису ўз дардининг сабабини ҳеч кимга билдиришни истамайди.

Комгирбек. Аммо мен буни билишим керак. Шу сабабли мен шаҳримизнинг энг яхши табибларига мурожаат этдим.

Ибн Сино (*қаттиқ қизиқиш билан*). Сизлар нимани аниқладинглар, табиблар?

Жаъфар. Киши бировни севиб қолса, аммо ўз севганига етишувдан ноумид бўлса, унда ана шундай оғир ҳолат бошланади ва умидсизлик ортган сари хасталик ҳам авж олади.

Амин. Заррингису ана шу ҳолатда.

Ибн Сино. Бу мушоҳадаларинг тўғри, табиблар. Мен ҳам Заррингисунинг кимнидир яхши кўриб қолганини аллақачон аниқлаганман.

Комгирбек. Мен Заррингисунинг кўнглини банд эта олган кишининг кимлигини билмасдан турулмайман... Мен ё қизимнинг кўнглини у йигитдан совитишим лозим, ёки у йигитни шаҳардан нарироққа жўнатишим керак. Ахир, Заррингисунинг муҳаббати можароси Нисо аҳлига маълум бўлиб қолса, унинг шаънига ҳам, менинг шаънимга ҳам доғ тушади. Шундай эмасми, табиблар?!

Икки табиб қизгин маъқуллайди.

Ибн Сино (*хаёлпаршон*). Шундай, шундай.

Амин. Аммо муҳаббат касалига мубтало бўлган кишининг кимни яхши кўриб қолганини аниқлаш билан табобатда ҳали ҳеч ким машғул бўлган эмас экан.

Жаъфар. Умуман, табобат бундай вазифанинг уддасидан чиқишга қодир эмас.

Ибн Сино (*ғурур билан*). Қасбимиз шаънига доғ туширишга ишопилма, табиб Жаъфар. Табобат ҳали ёш, аммо у ҳозироқ кўп нарсага қодир ва унинг қудрати кун сайин орта боради.

Жаъфар. Масалан, сен Заррингисунинг кимни яхши кўрганини аниқлаб беришга қодирмисан, ибн Сино?

Ибн Сино (*узоқ ўйдан кейин*). Мен тажриба қилиб кўришим керак.

Амин. Сен яна мўъжиза кўрсатмоқчимисан, ибн Сино?

Ибн Сино (*яна увоқ ўйлайди, ҳаяжонда*). Мен бу борадаги фаразларимнинг амалда тасдиқ бўлишини орзу қиламан.

Жаъфар. Сенинг орзунг амалга ошса, биз ҳам бахтиёр бўлар эдик, ибн Сино.

Ибн Сино. Сен ўз касбдошининг орзуси амалга ошганидан хурсанд бўлсанг, демак ўзгарибсан. Орамиздаги ҳасад деворининг қулаганидан беҳад мамнунман, табиб Жаъфар (*Комгирбекка*). Сен Заррингисунни уйғот. Мен қизингга бир неча савол беришим керак (*Комгирбек Заррингису ёнига кетади*). Табиблар! Сизлар нисолик йигитлардан кимлар Комгирбек қизининг муҳаббатига лойиқ эканлигини билсанглар керак?

Жаъфар. Албатта!

Амин. Нисода биз кирмаган кўча ва биз билмаган зодагон йўқ.

Комгирбек қизини ҳовли ўртасига олиб тушади, Заррингису ҳамма билан бош қимирлатиб, таъзим билан сўзсиз саломлашади. Отаси уни курсига ўтқзади. Унғайсиз сукунат.

Заррингису. Азизлар, мен аллақачондан бери уйғоқ ётибман. Бу ерда бўлган ҳамма гапни беихтиёр эшитдим, узр. Ибн Сино, мен сенинг саволларингга рўй-рост жавоб беришга тайёрман.

Ибн Сино. Мен сенинг томирингни тутиб туришим керак, Заррингису.

Заррингису кўлини чўзади, ибн Сино унинг томирини тутуди ва қулоқ солади. Биз Заррингисунинг томирини сустроқ, аммо осойишта ураётганини эшитамиз.

Сенинг севганинг Нисо шаҳридан ташқарида, Заррингису. (*Томирига қулоқ солади. Томирининг уришида ўзгариш сезилмайди*). Сенинг севганинг Нисо шаҳридан ташқарида яшамаслиги энди бизга аён Заррингису. Сенинг севганинг Нисо шаҳрининг ўзида истиқомат қилади (*Томирининг уришида биз ўзгариш сезамиз: юрак тезроқ ура бошлайди*). Энди сенинг севганинг Нисо шаҳрининг қайси жойида яшагини аниқлаш керак.

Комгирбек ва Ситора. Ё олло!

Ибн Сино. Табиблар, айтинг-чи, Заррингисунинг қалбидан жой олишга муносиб йигит Нисо шаҳрининг қайси даҳасида яшаши мумкин?

Ж а ъ ф а р. Жўйи наст даҳасида.

Томир уришида ҳеч қандай ўзгариш сезилмайди.

И б н С и н о. Тополмадинг, табиб Жаъфар... (Аминга) Заррингисунинг назари тушган йигит Нисонинг яна қайси даҳасида яшаши мумкин?

А м и н (ўйлаб туриб). Заргарон даҳасида.

Заррингису томирининг уришида ўзгариш сезилмайди.

И б н С и н о. Сен ҳам тополмадинг, табиб Амин.

Ж а ъ ф а р. Қомгирбек қизининг кўнглини банд этишга қодир, яна бир нисолик бор. У даҳайи Шайхонда туради.

Заррингисунинг томир уришида яна ўзгариш сезилмайди.

И б н С и н о. Афсуски, сенинг тахмининг яна тасдиқ бўлмади, Жаъфар.

Ж а ъ ф а р. Энди биз тилга олмаган фақат бир даҳа — Қомгирбекнинг ўз даҳаси қолди.

Томир уришида сезиларли тезлашув пайдо бўлганини пайқаган ибн Сино анча жим қолади.

И б н С и н о. Сен ҳақиқатнинг изига тушдинг, Жаъфар. Давом эт. Бу даҳада Заррингисунинг диққатига сазовор йигитларнинг ҳар бирини номба-ном айт!

Ж а ъ ф а р. Гелдимурод (Томир уришида ўзгариш йўқ).

И б н С и н о. Тағин?

А м и н. Саййнд.

Томир уришида ўзгариш сезилмайди.

И б н С и н о. Яна ким?

Ж а ъ ф а р. Санжар.

Яна томирида ўзгариш йўқ.

И б н С и н о. Яна ким?

Ж а ъ ф а р (ўйлаиб туриб). Нисоликлардан Заррингисунинг муҳаббатига муносиб бошқа ҳеч ким йўқ.

Сукунат. Оламиш киради ва остонада томоша қилиб туради.

Менимча, Қомгирбекнинг қизи Заррингису Нисо шаҳрида истиқомат этувчи мусофирлардан бирини яхши кўриб қолган бўлса керак.

Ж а ъ ф а р. Бу ҳам эҳтимолдан холи эмас, ибн Сино.

Заррингису томирида сезиларли тезлашув кузатилади. Бундан ибн Сино ҳаяжонга тушади.

И б н С и н о. Заррингису севиб қолган мусофир, сенингча, ким бўлиши мумкин, Жаъфар?

Ж а ъ ф а р (кулиб). Масалан, сен.

Заррингисунинг томири қаттиқ уради.

И б н С и н о (қулоқларига ишонмай жим қолади). Наҳотки... наҳотки... (Заррингисуни тамом унутиб, чексиз хурсанд бақиради). Тажрибам муваффақиятли чиқди, фаразларим тасдиқ бўлди, табиблар.

Ж а ъ ф а р. Шу ганинг ростми, ибн Сино?

И б н С и н о. Рост! Рост! Ишонмасанг, хастанинг томирини ўзинг ушлаб кўр (Жаъфар Заррингисунинг бошқа биллагини ушлайди).

Эшитяпсанми?

Ж а ъ ф а р. Эшитяпман. Қиз томирида ғалаён!

Амин ҳам Заррингису томирини ушлаб кўради.

А м и н. Қиз қалбида ғалаён.

Ибн Сино (*чексиз хурсандликдан ўзини унутди*). Халойиқ, мен икки карра бахтиёрман. Мен табобатда яна бир кашфиётнинг эгасиман. Энг муҳими шуки, мени Заррингису яхши кўради.

Комгирбек. Ситора! Ситора! Сенинг гумонларинг тўғри чиқди. Ситора. Шўримиз қурсин. Энди нима қиламиз?!

Қизига қарайди. Заррингису карахт, ҳеч нарса демайди.

Амин. Сен ўз кашфиётингни қадрига етмадинг, ибн Сино. Бу кашфиёт модда билан руҳнинг чамбарчас алоқасидан далолат беради.

Жаъфар. Бу — буюк кашфиёт.

Ибн Сино. Модда билан руҳнинг чамбарчас алоқаси! Бу фалсафий ҳақиқат менга аллақачон аён, табиблар. Шунинг учун ҳам энг қимматлиси — Заррингисунинг менга муҳаббати.

Заррингису (*ўзига келиб*). Сен янглишдинг, ибн Сино. Мен сени севмайман.

Ибн Сино (*даҳшатда*). Сен ёлғон гапирдинг, Заррингису. Менинг гувоҳларим бор. Нисонинг энг яхши табиблари — менинг гувоҳим.

Заррингису (*табибларга*). Сизлар ҳам янглишдинглар, табиблар. Учалангизга ҳам орзуингиз ҳақиқат бўлиб кўринди (*ҳаммага*). Эшитиб қўйинглар мен ҳеч кимни яхши кўрмайман. Мен қаллигимга содиқ қоламан (*чиқади*).

Ибн Сино (*қаттиқ ҳаяжонда*). Заррингису!

Комгирбек. Хайрият!

Ситора. Худога минг қатла шукр!

Оламиш чиқади.

Ибн Сино (*бир зум лол қолиб, бирданига қичқиради*). Ёлғон! Ёлғон! Сен нега ёлғон гапирдинг, Заррингису! (*Унинг ҳаяжони орта боради*). Йўқ-йўқ! Мен янглишмадим. Ибн Сино янглишмайди! (*Жим қолиб, девоналарча фарёд этади*). Мен янглишган бўлсам, табиб эмасман! Ибн Сино эмасман! (*Бетоқат бақиради*). Икки бахтимдан мени бирданига жудо қиласанми, эй худо!

Ҳушсизланиб қаттиқ йиқилади. Умумий саросима. Ситора ибн Сионинг юзига сув сепеди. Кутадилар. Ибн Сино ўзига келмайди.

Ситора. Хастага дори беринглар, табиблар.

Жаъфар. Бу хасталик эмас. Хасталикдан ўн карра ёмон нарса бу.

Амин. Руҳий ларза. Икки даҳшатли ларза. Бунга даво йўқ. Бу ларзаларга Абу Алининг забардаст танаси бардош бермаса, оқибати жуда ёмон бўлади.

Жаъфар (*ибн Сионинг нафасига қулоқ солади*). Нафаси бор! Хайрият! Хастанинг танасига мадад бериш йўлини топиш керак.

Амин!

Комгирбек. Бекор айтасан, Жаъфар, бу одам ўлиши керак.

Табиблар ва Ситора (*даҳшатда*). Улиши керак?

Комгирбек. Нега даҳшатга тушасиз? Битта табиб ўлса нима бўпти?

Жаъфар. Абу Али — буюк аллома. Буюклигини ҳозиргина минг биринчи мартаба исбот этди бу инсон!

Комгирбек. Одамларни итоатсизликка ўргатувчи даҳрий буюк бўлолмайди.

Амин. Абу Али яшамоғи керак.

Комгирбек. Бекнинг қизига кўз олайтирган табибнинг яшашига ҳаққи йўқ. Бекзоданинг қаллиғига: «Сен мени севасан», деб бўҳтон қилган аблаҳ ўлиши керак!

Ж а ъ ф а р. Бешафқат экансан, бек! (*Абу Алининг нафасига қулоқ солади*) Е олло! Унинг нафаси сусаймоқда.

А м и н (*бек билан Ситорага*). Кетинглар бу ердан! Унга тинчлик керак! Зора у ҳушига келса.

Ситора йиғлаб чиқади. Жаъфар яна ташвишда Абу Алининг нафасига қулоқ солади.

Комгирбек. Ўзинглар кетинглар бу ердан, табиблар!

А м и н. Рухсат бер, бек, биз ҳамкасбимиз ёнида қолайлик.

Ж а ъ ф а р. У ҳали ҳушига келса, бизнинг ёрдамимизга муҳтож бўлади.

Комгирбек. Абу Али ўлиши керак, дедим-ку, ахир! Ибн Сино ўлса, Нисодаги ҳамма можаролар тамом бўлади. Қизимга қилган бўҳтони ҳам ўзи билан бирга гўрга кетади.

А м и н. Сен қотиллик қиляпсан, бек!

Ж а ъ ф а р. Ҳа, бу жиноят.

Комгирбек. Ишинглар бўлмасин, табиблар. Фуқаронинг беклар ишига аралашингга ҳаққи йўқ. Бизнинг ҳукмимиз — ҳукм! Худо ва пайғамбар бизга ана шундай ҳуқуқ берган.

А м и н. Бул кеча устодимиз билан хайрлашиб қолишга рухсат бер, бек.

Ж а ъ ф а р. Илтижо қиламиз.

Комгирбек. Айёрлик қилманглар, табиблар! Эртага жағозага келганларингизда устодинглар билан хайрлашасанлар.

Табибларнинг кетишини кутади.

Нега кетмайсанлар, табиблар? Жонингиздан умидингиз бўлса, чиқинг уйимдан!

Қиличини қинидан чиқара бошлайди.

Кетинглар дарров!

Ж а ъ ф а р (*кетишга мажбур бўлиб*). Лаънат сенга, бек!

А м и н. Лаънат!

Кетадилар. Комгирбек Абу Алининг нафасига қулоқ солади.

Комгирбек (*мамнуният билан*). Тамом бўбди. Худога шукр!

Еттинчи кўриниш

Комгирбекнинг ҳовлиси. Кеч кириб, қоронғу тушган. Қўлида бир неча шамли шамдон билан Заррингису ҳаяжонда шошиб киради. У ўзининг энг гўзал либосида. Ибн Сино ҳушсизланиб йиқилганича ҳамон ҳовлининг ўртасида ётибди. Заррингису унинг нафасига қулоқ солади.

З а р р и н г и с у. Тирик! Худога шукр!.. Абу Али! Ҳусайн!.. Ибн Сино!.. Устод!

И б н С и н о (*секин ҳушига келади. Заррингисунини танимайди. Ҳайрон*). Тушимми бу ёки ўнгим?

З а р р и н г и с у. Ўнгинг, устод, ўнгинг.

И б н С и н о. Қимсан? Одаммисан ё пари?

З а р р и н г и с у. Заррингисуман.

И б н С и н о. Заррингису?.. Ҳа, сенсан, Заррингису! Сенсан! Одам боласи ҳам шундай гўзал бўладими? Латофатингнинг мингдан бирини шу вақтгача кўрмаган кўзларимга лаънат, Заррингису!

З а р р и н г и с у. Сен ҳамон алаҳлайсан, Абу Али. Сен нотобсан,

И б н С и н о (*эслаб, ўзига нима бўлганини пайқайди*). Нотоб? Йўқ, бу ҳолатнинг номи бошқа.

З а р р и н г и с у. Сен ўлимни енгдинг... Тур ўрнингдан! Сени бутун дунё кутади, ибн Сино!

Ибн Сино (*алам билан*). Сен мендан юз ўгирганинга бутун дунё менга нечун керак, севгилим?

Заррингису. Мен сендан юз ўгирганим йўқ, Абу Али!

Ибн Сино. Сен яна ёлгон гапиряпсан, Заррингису. Ҳалигина менинг бутун вужудим сенинг тилингдан «севаман» деган иқрорингни эшитиш орзусида ёнганида, сенинг қалбинг, сенинг қонинг «севаман» деб қичқирганида, сен бу ҳақиқатдан тондинг. Сен мендан кечдинг. Заррингису.

Заррингису. Ана энди сен чинакам адашдинг, Абу Али... Йўқ, Заррингису ибн Синодан ҳеч қачон кечмайди. Кечолмайди. Шу боисдан у ёлгон гапирди. Мен рост гапирсам, сен билан менинг муҳаббатим можароси қаллигим Баҳромбекка етар эди, сен шаҳардан даррөв қуви-лар эдинг. Эҳтимолки, сенинг тилла бошинг шу замон кесиларди. Ахир, мени севган бекзоданинг ўз рақибини тирик қолдиришига ишониш мумкинми? Сен — табиб, ўз илмий фаразларингни синовдан ўтказишга берилиб кетиб, мана шу хавфни унутдинг. Ўз қалбининг розини севги-лисига йлдириш йўлини тополмаган Заррингису эса, ибн Синонинг тажриба ўтказишига рози бўлди... Ҳа, мен ёлгонладим, ҳақиқатдан тондим, чунки сен билан ақалли яна бир маротаба холи учрашувни истадим... Мен сени беихтиёр қаттиқ изтиробга солдим. Узр! Мени шунчалик севарсан, деб ўйламаган эдим, Абу Али! Худога минг қатла шукрки, сен яна ҳаётга қайтдинг.

Ибн Сино. Яна изтироблар чекиш учунми?

Заррингису. Тафаккур қилиш ва изтироблар чекиш учун, яъни чинакам инсоний ҳаёт билан яшаш учун сен ҳаётга қайтдинг, ибн Сино!

Ибн Сино. Ҳақиқий инсоний ҳаёт муҳаббатсиз бўлиши мумкинми?

Заррингису. Севгувчиларнинг ҳаммасига ҳам бахтиёрлик муяс-сар бўлмас экан, инсон ўз тақдирига тан бермаслиги мумкинми, до-нишманд?

Ибн Сино. Нега тақдир мендек оддий табиб қалбини бек қизн ишқида ёндиради? Нега?

Заррингису. Ибн Сино, сен бир ўтда ёнсанг, мен икки ўтда ёнаман. Мен шу табибни севаман, аммо мен халқим, мамлакатим ол-дидаги бурчларимдан кечолмайман.

Ибн Сино. Лаънати тақдир!

Заррингису. Тақдирни лаънатлама, ибн Сино. Шу бешафқат тақдир иккаламизни муҳаббат билан ошно қилди. Севмак ўзи катта бахт. Мен бунди энди яхши биладим. Мен тақдирдан миннатдорман.

Ибн Сино. Мен сендан миннатдорман, Заррингису. Фақат сен туфайли мен муҳаббат нима эканини билдим. Бу бахт менинг учун бу-тун умрга кифоя. (*Бир-бирларига тикилиб жим қоладилар*).

Заррингису. Мен сен билан видолашгани келдим, севгилим!

Ибн Сино. Мунча тез?

Заррингису. Не иложимиз бор, Ҳусайн? Дарсларимиз тамом бўлди. Алвидо, эй, устоди ягона.

Ибн Сино (*паузадан кейин, йиғлагудек*). Алвидо, эй, шогирди нодира.

Заррингису ташқарига равона бўлади. Остонага етганда ибн Синога хайрлашув на-зарини ташлайди, аммо ўзини тутолмай ибн Синонинг бағрига отилади. Алам би-лан йиғлайди.

Ибн Сино. Йиғлама, Заррингису, йиғлама. Юракларимни эзма. Тақдир экан, тақдир. Ахир, ўзинг: «Тақдирга тан бериш керак» де-динг-ку?

Баҳромбек пайдо бўлади. Унинг орқасидан Комгирбек, Гелдимурод ва Оламиш киради.

Баҳромбек (*Комгирбекка*). Ана энди қулингниг сўзларига ишондингми, бек? (*Ҳамма саросимада, лол. Гелдимуродга ибн Синони ишора қилади*). Олиб чиқ бу жинояткорни!

Ибн Сино. Ахир, биз!

Баҳромбек (*Гелдимуродга бақиради*). Зиндонга сол! Зиндонга!

Ибн Сино. Алвидо, Заррингису — Нисо осмонидаги ёруғ юлдуз!

Ибн Сино Гелдимуроднинг олдига тушади. Улар чиқади. Баҳромбек ҳам чиқиб кетмоқчи.

Заррингису. Тўхта, Баҳромбек! Ақалли мендан бир оғиз гап эшит, бекзода.

Баҳромбек. Ҳамма гапингни эртага, шаҳар майдонида, ана у жинояткор дорга осилгандан кейин бутун Нисо халқи олдида айтасан, бевафо. Ҳа, ибн Синони дорга осиш имтиёзини энди мен Султон Маҳмудга бермайман. Итоатсиз ва бадахлоқ даҳрийни мен ўзим дорга осаман! Ўзим! Токи унинг ўлими нисоликларга унутилмас сабоқ бўлсин!

Чиқади. Комгирбек чексиз ғазаб билан Заррингисуга тикилади. Ташқаридан Ситора билан Канизакнинг йиғлаган овози эшитилади.

Канизак. Пешонанг шўр экан, Ҳусайн!

Ситора. Ёруғ дунёга сигмас бахти қаро экансан, ибн Сино!

Саккизинчи кўриниш

Парда очилмасдан аввал катта майдонга йиғилган оломоннинг шовқини эшитилади. «Ибн Синога ўлим», «Беномусга ўлим», «Жодугарга ўлим», «Даҳрийга ўлим» садоси янграйди.

Нисо шаҳри кўчаларидан бири. Ибн Синони ўлим майдонига олиб бормоқдалар. Олдинда Гелдимурод ҳазин қадам босиб боради. Унинг орқасидан ўз ўйлари билан банд бўлган ибн Сино. Унинг икки томонида икки жаллод, уларнинг рўпарасидан Бобо Дониш чиқади.

Ибн Сино. Ассалому алайкум, Дониш!

Бобо Дониш (*ибн Синонинг гап оҳангидаги севинчига ажабланиб*). Ваалайкўм.

Ибн Сино. Учрашганимиз ажаб иш бўлди-да, Дониш! Ҳозиргина кўнглимдан ўтган эдинг.

Бобо Дониш (*тунд*). Сен мендан нажот кутаётган бўлсанг, адашасан, Абу Али. Ҳатто Бобо Дониш ҳам нисоликларни сенинг гуноҳингдан кечишга кўндиролмайди. Чунки сен бир мусулмоннинг луқмаи ҳалолига кўз олайтирдинг.

Ибн Сино. «Бир мусулмоннинг луқмаи ҳалолига кўз олайтирдинг?» Бу ифоданг ноаниқ, Дониш. Аммо уни аниқлаб ўтирмай қўяқолайлик. Бунинг учун энди имкон ҳам йўқ, вақт ҳам. Менинг ва Заррингисунинг беғуноҳ эканимизга ёлғиз худо ўзи шоҳид.

Гелдимурод (*ажабланиб, хайрихоҳлик билан*). Демак, сен бекордан бекорга дорга осилапсан, донишманд?

Ибн Сино ўйланиб қолади.

Бобо Дониш (*юмшаб*). Гелдирмуроднинг саволига жавоб бер, Абу Али.

Ибн Сино. Бекордан бекорга дорга осилапман, десам, мен ҳам фикримни ноаниқ ифода этган бўламан... Йўқ, мени бекорга ўлдирма-яптилар. Мен бутун умримни ҳақиқатларни кашф этишга бағишладим, чунки фақат ҳақиқатлардан огоҳликкина одамларни бахтсизлик-

дан халос эта олади. Аммо одамларнинг қизиқ бир одати бор: ҳақиқат гавҳарларини совға қилганларни одамлар дорга осади, ўтга ташлайди, калласини олади ёки заҳар ичиб ўлишга мажбур этади. Сўқрот заҳар ичди. Арастуни ҳам ана шу қизиқ усул билан дунёда яшаш заруриятидан халос бўлган, дейдилар. Калласи олинган ва дорга осилганларнинг эса сон-саногини йўқ... (*Истеҳзо билан*). Мен совға қилган ҳақиқатлар учун ҳам одамлар шу вақтгача мени ўттиз маротаба дорга осса бўлар эди. Одамларга минг раҳматки, улар кўп маротаба менга шафқат қилдилар. Ўттиз биринчи маротаба эса мен ўзим жазога баҳона топиб бердим. Йўқ, мен одамлардан гина қилишга ҳақли эмасман, дўстлар.

Гелдимурод. Сен-ку, энди ўлимдан қочиб қутулолмайсан, аммо бола-чақанга жабр бўлади, ибн Сино.

Ибн Сино Хайриятки, менинг бола-чақам йўқ.

Гелдимурод. Йигирма бешга кириб, сен ҳали уйланган эмасмисан, йигит?

Ибн Сино. Ҳақиқатлар орқасидан қувиб юриб, уйланишга қўлим тегмади.

Бобо Дониш. Ажаб, сенинг тўла исминг...

Ибн Сино. Абу Али ибн Сино, яъни Алининг отаси ибн Сино. Арабларнинг менга ёққан бир одати бор: йигит киши уйланмасдан аввал туғилмаган ўлига исм қўяди ва ўзини ота деб эълон қилади.

Гелдимурод. Демак, сен ҳали туғилмаган фарзанднинг отасисан.

Ибн Сино. Мен ўз орзуимнинг отасиман... Мен орзуларимнинг энг азизи ҳақида сен билан суҳбатлашишга улгурмадим, Дониш. Мен ҳозир шунга афсус қилиб, сени эслаб-келаётгир эдим.

Бобо Дониш. Тўхтанглар! (*Ҳамма тўхтайди*). Уша орзуингни менга айт, ибн Синонинг орзусини балки мен етим қилмасман.

Яна майдондаги оломоннинг шовқини эшитилади: «Ибн Сино қани?», «Қачон дорга осилади у осий», «Ибн Сино қайга қочди?».

Гелдимурод. Улим майдонида оломоннинг тоқати тоқ бўляпти. Бобо Дониш. Биз шошилишимиз керак.

Бобо Дониш. Майдонга чоп, Баҳромбекка айт, мен ибн Сино билан суҳбат қиляпман.

Гелдимурод. Сен Баҳромбекнинг қандай кайфиятда эканини унутяпсан, Бобо Дониш?

Бобо Дониш. Менинг номимдан илтижо қил: бекзода сабр этсин.

Майдонда яна шовқин эшитилади. Гелдимурод иккиланади.

Жўна тезроқ (*Гелдимурод кетишга мажбур*). Гапир, ибн Сино. Етим қолаётган орзуингни айт.

Ибн Сино (*суҳбатни давом эттириб*). Мен — ибн Сино, даъво қиламанки...

Бобо Дониш (*ибн Синонинг фикрини давом эттириб*). «Ҳар бир одам аввал бутун инсониятга, сўнгра ўзига мансуб». Сенинг бу даъвойингни энди бутун Нисо халқи билади, ибн Сино.

Ибн Сино. Аммо бутун Нисо аҳлидан бирор кишининг ҳам бу сўзларимни маъқуллагани менга маълум эмас. Ҳатто табиб Жаъфар ҳам мана бугун менинг ўлим соатимда бу ерда, менинг дўстларим қаторида эмас. Демак, бу фикримнинг ҳақлигини у ҳамон тан олмади. Бу аҳвол мени қаттиқ ўйлашга мажбур этди...

Бобо Дониш. Сен яна бирор янги ҳақиқатни кашф этганга ўхшайсан, донишманд?

Ибн Сино (*ғурур билан*). Бўлмасам-чи! Мен беҳад бахтиёрман, чунки аввалгидан ҳам гўзалроқ бир ҳақиқат менга ўз жамолини кўрсатди.

Гелдимурод қайтади.

Гелдимурод. Бобо Дониш, бекзода Баҳром дарғазаб (*яна майдонда шовқин эшитилади*). Оломон ундан ҳам ортиқроқ дарғазаб. Тугат суҳбатингни!

Бобо Дониш. Шошилтирма, бизларни, яхши йигит. Ибн Сино бизга янги ҳақиқатнинг жамолини кўрсатмоқчи.

Гелдимурод. Сен жуда қалтис иш тутяпсан, Бобо Дониш. Ибн Синони дарров қўйиб юбор. Акс ҳолда, ўзингга ёмон бўлади.

Бобо Дониш. Мен янги ҳақиқатнинг ибн Сино билан бирга дорга осилишига рози бўлайми, баҳодир? Баҳромбекка айт, яна бир оз сабр қилсин (*Гелдимурод кетади*). Бир вақтлар мен ҳам шу Гелдимурод каби ажойиб сарбоз эдим, подшоҳ ва бекларга астойдил хизмат қилар эдим. Манфаатпараст шоҳу беклардан, нодон руҳонийлардан яхшилик кутиш — ҳамоқат эканини билмайди ҳали, бечора Гелдимурод. Ёш-да, ёш! Хўш, ибн Сино, ҳақиқат жамолининг қайси жилоси сенга намоён бўлди?

Ибн Сино. Мен энди орзу қиламанки, «одам аввал инсониятга сўнгра ўзига мансуб» деган ҳақиқатни даставвал подшоҳлар ва беклар дилларига жо қилсинлар. Бу ҳақиқат мамлакат ҳукмдорларини маҳлиё этгач, бора-бора ҳар бир одамни ҳам маҳлиё этади (*Бобо Дониш қаттиқ кулади*). Нега куляпсан, Дониш?

Бобо Дониш. Сени изма-из қувиб юрган ҳукмдорларнинг калласига сенинг бу орзуинг қандай қилиб сиғсин? Сен — буюк аллома, соддадиллик қиляпсан. «Ҳар тўқисда бир айб бор», деб бекорга айтмаган экан халқ. Сен ҳали ҳам ёш экансан, ибн Сино (*Гелдимурод қайтади*).

Гелдимурод (*ийглагудек бўлиб*). Сен нега ҳокимимизнинг ғазабини келтирдинг, унинг сабр косасини тўлдирдинг, Бобо Дониш? Нега сен Баҳромбекка ўзингдан ўч олишига баҳона топиб бердинг?

Бобо Дониш. Яна нима гап, баҳодир?

Гелдимурод. Энди сен ҳам дорга осиласан, Бобо Дониш. Баҳромбекнинг буйруғи шу! (*Сукунат*).

Ибн Сино. Сен қилмишингдан пушаймон эмасмисан, Дониш?

Бобо Дониш. Йўқ. Мен сенинг энг азиз орзуинг етим қолаётганига ачинаман, холос. Пуч бўлса ҳам, жозибадор орзу.

Ибн Сино. Жозибадор орзуларнинг етимлиги абадий эмас, Дониш. Замонлар ўтиб, менинг орзуимнинг бахтиёр отаси ҳам туғилади ва ўз орзусини амалга оширади.

Бобо Дониш. Илоҳо айтганинг келсин! Тақдиримизга пешвоз кетдикми, бўтам?

Ибн Сино. Кетдик, бобо!

Бобо Дониш. Улим билан учрашишга кетаётирмиз. Заррингисуга муҳаббатинг ҳақидаги ҳақиқатни айт. Токи ўлим олдидан мен ҳам ҳақиқатни билиб қўяй.

Ибн Сино (*ҳикоя бошлаб*). Бизнинг муҳаббатимиз мен учун ҳам, Заррингису учун ҳам сира қутилмаган ҳодиса бўлди.

Чиқадилар. Улар орқасидан бошқалар чиқади. Яна майдондаги оломоннинг шовқини эшитилади: «Ибн Синога ўлим!», «Ибн Синонинг мухлисларига ўлим!», «Улим! Улим! Улим!».

Тўққизинчи кўриниш

Зиндон. Зиндонбон Музаффар киради. Унинг орқасидан Гелдимурод ва ибн Сино пайдо бўлади. Зиндонбон ибн Синонинг қўлларига кишан солиб, девордаги ҳалқага боғлайди.

Музаффар. Омадинг бор экан, ибн Сино. Нисо шаҳрида ҳали ҳеч ким дор тагидан тирик қайтган эмас. Худога шукр қил. Қолган бутун умрингни тоат-ибодатга бағишла, йигит.

Карахт ибн Сино ҳеч нарса демайди. Зиндонбон чиқади.

Гелдимурод. Абу Али худога шукр, сен тирик қолдинг!

Ибн Сино. Нима бўлди ўзи? Мен ҳеч нарсани кўрганим, ҳеч нарсани эшитганим йўқ.

Гелдимурод. Ҳа, майдонда галаён бошланганда сен намоз ўқиш билан банд эдинг.

Ибн Сино. Мен қандай қилиб тирик қолдим? Тушунтир, йигит.

Гелдимурод. Бобо Донишнинг ўлимга ҳукм қилиниши Нисо халқини ғазабга солди. Баҳромбек умрида биринчи маротаба бекларнинг ҳукмини бекор қилишга мажбур бўлди. Бобо Дониш эса: «Ибн Синони дорга осадиган бўлсанглар, мени ҳам осинглар», деб туриб олди. Сенинг бегуноҳ эканлигингни халойиққа тушунтирди. Халқ сенинг ўлимдан халос этилишингни талаб этди.

Ибн Сино. Бобо Донишнинг гапларини Заррингису қасам билан тасдиқ этган бўлса керак.

Гелдимурод. Йўқ, Заррингису ўлим майдонда йўқ эди. Отаси уни уйга қамаб қўйган.

Ибн Сино. Сенингча, энди беклар мени нима қилади? Султон Маҳмуднинг Нисони қамал қилиб турган лашкарбошисига топширадими?

Гелдимурод. Йўқ. Ҳазнада Султон Маҳмуд сенинг қирқта сувратингни яратибди, бу сувратларни чопарлар билан мамлакатнинг ҳамма жойларига юборибди. Чопарлар сени сувратингга қараб ахтараётган эмиш. Янглишиб Султоннинг ғазабига дучор бўлмаслик учун, Нисо беклари сувратингни кутишмоқда. Шайхул-ислом шундай маслаҳат берибди бекларга. Султон Маҳмуд сенга қаттиқ ёпишибди, ибн Сино. «Бу дунёда яхшига кун йўқ, ёмонга ўлим», деб бекорга айтмаган эканлар-да... (Дугога қўл очади). Илоҳо, сенга ёмонлик тилаганларнинг уруғи қурисин.

Чиқади. Чироқ ўчади. Чироқ ёнади: ибн Сино қўллари кишандан озод, ерда ётибди. Заррингису киради. У сафар кийимида.

Ибн Сино. Заррингису?

Заррингису. Ҳа, мен (улар бир-бирларининг қучоқларига отиладилар). Худо мен учун сенга иккинчи маротаба ҳаёт ҳада қилди, Абу Али. Қочайлик, севгилим, қочайлик.

Ибн Сино. Қаёққа?

Заррингису. Бошимиз оққан ёққа. Қара, мен тайёрман. Сен қаёққа олиб кетсанг мен сен билан кетишга тайёрман, Абу Али. Гелдимурод билан Қанизак бизга абадий ҳамроҳ бўлишга қарор берган. Улар сен билан мени кутадилар. Отлар тайёр.

Ибн Сино. Муҳаббатимга садоқатингдан беҳад бахтиёрман, Заррингису... Аммо, аммо... Нисо нима бўлади? Сендан умидвор Нисо халқини сен етим қилмоқчимсан? Яхшилаб ўйлаб кўр!

Заррингису. Мен ҳамма нарсани ўйладим. Мен энди сенсиз

яшай олмайман, Хусайн. Мен сенинг ўлимингни истаганлар орасида бир кун ҳам туролмайман.

Ибн Сино. Йўқ. Заррингису, сен бек қизи, Нисо шаҳрининг ҳокимасисан. Мен эса... Мен оддий табибман. Сарсон-саргардон одамман, Заррингису.

Заррингису. Мен сенинг ҳамма азоб-уқубатларингга шерик бўлишга қарор қилганман, табиб.

Ибн Сино (*ўйланиб туриб*). Йўқ, гўзал Заррингису. Мен сени жондан севаман, шунинг учун ҳам ўзимдек бахти қаро, беватан, саргардон қилолмайман... Бизнинг қалбларимиз туташ, аммо ҳаёт йўлларимиз бошқа-бошқа, Заррингису. Сен буни тушун. Буни сен ҳозир тушунмасанг, кейин пушаймон бўласан.

Заррингису. Пушаймон?

Ибн Сино. Сенинг пушаймонинг мен учун ўлим бўлади, севгим! Илтижо қиламан: Нисога қайт, Заррингису. Халқингга қайт. Бурчларингга қайт. Мен сен билан қочолмайман.

Заррингису (*алам билан*). Мен сени яхши билмаган эканман, ибн Сино. Севги нима эканидан сен беҳабар экансан.

Ибн Сино (*қаттиқ изтиробда*). Ёлғон!

Заррингису. Сен фақат ҳақиқатларни сева экансан, ибн Сино.

Ибн Сино. Бўхтон!

Заррингису. Сен фақат илм фидойиси экансан. Сен одам эмас экансан! Алвидо, бешафқат фидойи! (*Йиғлаб чиқиб кетади*).

Ибн Сино (*қаттиқ алам билан*). Заррингису! Севгим! (*Йиғлайди*).

Чироқ ўчади. Чироқ ёнганда биз ибн Синони зиндоннинг туйнугига тикилиб турган ҳолда кўрамиз. Тонг отмоқда. Туйнукдан борган сари кўпроқ кўёш нури ёғилмоқда.

Музаффар (*киради*). Ибн Сино. Уканг Маҳмуд келди. Жаъфар ва Амн у билан бирга. Сен касал эмишсан, табиблар сени кўриши шарт эмиш.

Ибн Сино. Икки табиб бирданига! Ахир, мен соппа-соғманку!

Музаффар. Билмадим.

Ибн Сино. Укамни аввал киргиз.

Зиндонбон. Бизга бари бир.

Чиқади. Маҳмуд киради. Қучоқлашиб кўришадилар.

Ибн Сино. Тинчликми, ука?

Маҳмуд. Тобинг қалай, ака?

Ибн Сино. Яхшиман. Ҳар ҳолда бирданига икки табибга муҳтож эмасман. Айниқса Жаъфарга.

Маҳмуд (*сир айтиб*). Табиб Жаъфар бизни қўлга туширди.

Ибн Сино. Жаъфар яна нима қилди?

Маҳмуд. Амн билан мен бир хилват жойда ўтириб, сени зиндондан қандай қилиб олиб чиқиб кетиш режасини тузаётган эдик. Бир вақт қарасак, орқамизда табиб Жаъфар бекиниб ўтирибди. Жаъфар бизнинг ҳамма гапларимизни эшитган экан. Дарров дўққа кўчди: «Ё мени дарров ибн Сино олдига олиб борасизлар ёки мен сизларнинг режаларингиздан Нисо ҳокимини хабардор қиламан», деб туриб олди. Биз уни сенинг олдингга олиб келишга мажбур бўлдик.

Ибн Сино. Жаъфарнинг нияти нима?

Маҳмуд. Ниятини бизга айтишдан Жаъфар бош тортди.

Ибн Сино. Музаффар, о, Музаффар!

Музаффар. Лаббай, тақсир.

Ибн Сино. Табибларни киргиз.

Музаффар. Бизга бари бир (*Чиқади*).

Ибн Сино. Наҳотки табиб Жаъфар менга ҳамон ёмонликни раво кўрса?

Жаъфар киради. Унинг орқасидан Амин пайдо бўлади.

Жаъфар. Ассалому алайкум, устод!

Ибн Сино. Қадамнинг хайрли бўлсин, табиб Жаъфар!

Амин билан сўзсиз саломлашади.

Жаъфар. Қадамимнинг хайрли бўлиши сенинг ўзингга боғлиқ, ибн Сино.

Ибн Сино. Гапингга тушунмадим, табиб Жаъфар.

Жаъфар. Уканг билан табиб Амин сени зиндондан озод қиллиш режасини тузган: улар, худди ҳозиргидек сенинг олдингга кирадию табиб Амин сенинг ўрнингда қолади. Сен эса Аминнинг либосида бу ердан чиқиб кетасан.

Ибн Сино бошқаларга саволомуз қарайди.

Амин. Бизнинг режамиз ростдан ҳам шундай, устод.

Маҳмуд. Шошилиш керак, ака. Шу кунларда Нисога сенинг сувратинг келар эмиш.

Жаъфар. Илтимос қиламан, устод, сенинг ўрнингда ҳозир бу ерда Амин эмас, мен қолай. Сен бу ердан менинг либосимда чиқиб кет. Булар ёнингда бўлса, зиндонбон ҳам сезмай қолади.

Ибн Сино. Йўқ, дўстларим. Мен бу режаларнинг биттасини ҳам қабул этолмайман: мени деб бировнинг қурбон бўлишига рози бўлмайман.

Жаъфар. Сен менинг режамни қабул этишинг керак, устод. Мен сенинг олдингда гуноҳқорман. Мен гуноҳларимни бир даража бўлса ҳам ювишим керак.

Ибн Сино. Йўқ. Бу олижаноблик сенга жуда қимматга тушади, табиб Жаъфар. Мени қочирганингни Баҳромбек кечирмайди сира.

Жаъфар. Умид қилайлик, устод. Ноумид шайтон. Мен Нисо аҳлига керакли одамман. Менинг бу ердан чиқиб кетишим ҳам қийин эмас. Менинг режамга кўн, ибн Сино.

Амин. Йўқ, биз ўз режамизни амалга оширамиз!

Жаъфар. Йўқ, ибн Сино менинг режамга рози бўлиши керак.

Ибн Сино. Йўқ-йўқ, мен рози бўлолмайман.

Жаъфар. Менинг режамни қабул этмасанг, мен бу гапларнинг ҳаммасидан Баҳромбекни хабардор қиламан. Гапим жиддий, ибн Сино. Ана унда Баҳромбек сенг ҳам, укангни ҳам, Аминни ҳам тирик қолдирмайди (*тўнини ечиб, ибн Синонинг оёғи остига ташлайди*). Сен ҳам еч либосингни, ибн Сино (*ибн Сино иккилашиб ечина бошлайди*).

Чироқ ўчади. Чироқ ёнганда биз Жаъфарни соч-соқоли ўсган, маҳбус кийимида ухлаб ётган ҳолда кўрамиз. Ярим тун. Атрофда жимлик. Бирданига ташқарида ваҳимали шарпа бошланади. Зиндонбон Музаффар киради. Унинг кўлида чироқ.

Музаффар. Маҳмуд Ғазнавий чопарлари шаҳримизда. Қоч бу ердан тезроқ, ибн Сино!

Жаъфар. Сен-чи? Агар мен қочсам, сени...

Зиндонбон. Мен ҳам қочаман. Жонга тегди бу лаънати касб!

Қоч!

Жаъфар ташқарига отилади, аммо бу ёққа кириб келаётган Баҳромбек билан икки сарбозга дуч келади. Булар — Маҳмуд Ғазнавийнинг бизга таниш чопарлари.

Музаффар, Кечикдинг, шўринг қуриди, табиб! (*Шошиб чиқади*).

Баҳромбек (*сарбозларга*). Мана ибн Сино, олинглар! (*Маҳбусга*). Ана энди қилмишларингга яраша жазо тортасан, даҳрий!

Биринчи сарбоз (*катта қоғозни очиб, ундаги сувратни Жаъфарга солиштиради*). Бу одам — ибн Сино эмас.

Баҳромбек (*маҳбусга тикилади*). Сен кимсан, маҳбус?

Жаъфар (*ғурур билан*). Мен — табиб Жаъфарман.

Баҳромбек. Жаъфар? (*Таниб*). Нега дарақсиз кетдинг десам, сен бу ерда экансан-да? Ибн Синони қаерга қочирдинг, хоин?

Жаъфар. Сўроғинг бефойда, бек!

Баҳромбек (*ханжарини яланғочлаб*). Охирги марта сўрайман, ибн Сино қаерда?

Жаъфар. Сенинг қўлинг етмайдиган жойда.

Баҳромбек (*Жаъфарнинг кўкрагига ханжар уради. Жаъфар йиқилади*). Султон Маҳмуд қошида гувоҳлик беринглар, сарбозлар: ибн Синони қочирган хоинни мен ўз қўлим билан ўлдирдим.

Чиқади.

Биринчи сарбоз. Яна омадимиз келмади!

Иккинчи сарбоз. Бошимизга бало бўлди бу ибн Сино!

Жаъфар устига бориб, унинг ўлганига ишонганларидан кейин, чиқадилар. Жаъфар аста-секин ўзига келади. Бармоғини қонига булаб, оёғи остидаги тошга сўзлар ёзади ва ўлади. Гелдимурод ва Музаффар киради. Улар Жаъфар ёнига шошадилар.

Гелдимурод. Дунёдан ўтибди.

Музаффар. Бечора табиб Жаъфар! (*Тошдаги ёзувга кўзи тунтади*). Қара, бу нима?

Гелдимурод (*хатни кўздан кечиради ва Жаъфарга қараб «ух» тортади*). Бу — қалб қони билан ёзилган васият.

Музаффар. Уқи, мен ҳам билиб қўяй.

Гелдимурод (*тошдаги ёзувни зўрға ҳижжалаб ўқийди, чунки лат «илон изи» бўлиб битилган*). «Ҳар бир одам аввал бутун инсониятга, сўнгра ўзига мансуб».

Бир-бирларига маъноли тикиладилар. Чироқ ўчади. Чироқ ёнганда биз яна Нисо шаҳрининг ташқарисиғи кўрамиз. Биринчи кўринишдаги манзара. Дарвоза кенг очик.

Шаҳар ичидан, қоронғилиқдан ибн Сино чиқиб келади. Унинг қўлида ёниқ шам. Ибн Сино Нисо шаҳридан чиқиб кетаётганини пайқаб, унинг овозини эшитамиз.

Ибн Сино (*овози*). Ҳар бир одам аввал бутун инсониятга, сўнгра ўзига мансуб!

Нормурод Нарзуллаев

МУҲАББАТ ФАРЗАНДИМАН

Ҳаёт ризқи

Ленинград Қамалини эслаб...

Мўъжаз станция.
Январь охири.
Юз-кўзни қамчилар изғирин, бўрон.
Поездни умидвор кутар ёш-қари,
Бугун ҳам йўлчига тирбанддир перрон.

Ана, поезд келди,
Тўхтади аста.
Вагон эшиклари очилди бир-бир.
Издихом бир қалқиб қўйди безовта,
Эшик тутқичига ёпишди кимдир.

Бир сумка чокидан йиртилди, ана,
Гўдакнинг оғзидан тушиб кетди нон.
Нонни эзғилади бир қўпол пошна,
Гўё қалбни янчди ўша ҳиссиз жон...

Поезд ҳам жўнади,
Бўшади перрон.
Чолини шаҳарга узатди кампир.
Қўли ҳавода-ю,
Ҳалқумида жон,
Кўзига ишонмас, титрайди дир-дир.

«Нон-ку бу!
Нон, ахир, муқаддас нарса!
Нон, ахир, ҳаёт-ку, тансиқ ва азиз!»
Нуроний юракка тушди юк, ларза,
Нонни, Ерни ўпди, қўйиб музга тиз.

Кимдир пичинг қилиб қолди ногоҳон:
«Қушлар ризқи, момо, қолсин-да озроқ?!»
Ўзини қанчалик босмасин шу он,
Кампирнинг юраги ёнарди бироқ.

Жаҳлдан телбараб эди бояқиш,
Нонни ўпа-ўпа жавдирар кўзи:
«Эсдан чиқибди-да кечаги уруш,
Тангри жазоловди гуноҳимизни!»

Қўлда рўмолчаси, энгашиб беун:
Ноннинг ушоқларин битталаб терди.
Ерга сажда қилди, дуо қилди сўнг,
Шу нонни ундирган табаррук Ерни...

Поезд ҳам қўзғалди,
Жўнади аста.
Она эса қолди безабон, хаста...

Соғиниш

(Ҳамид Олимжонга)

Устоз, тонгда кулиб шаббода
Наҳор бўлиб сизни сўроқлар.
Чаманларда тутиб гул бода,
Баҳор бўлиб сизни сўроқлар.
Алвон шафақ, беғубор ёғду
Ўфқ бўлиб сизни сўроқлар.
Қалбдан оққан покиза туйғу
Қўшиқ бўлиб сизни сўроқлар.

Олтин водий— яшил бир олам,
Йиллар бўлиб сизни сўроқлар.
Бизлар қўйган ҳар из, ҳар қадам
Йўллар бўлиб сизни сўроқлар.
Барҳаётсиз, ўчмас номингиз,
Сайқал бўлиб сизни сўроқлар.
Эл меҳрида қалб илҳомингиз
Ҳайкал бўлиб сизни сўроқлар.

Муҳаббат фарзандиман

Кимки яхшилик деса,
Уша чин дўст, чин инсон.
Бошга тушганда савдо,
Билинар яхши-ёмон.
Синалар дўст-ўртоқ ҳам,
Синовдан ўтар имон,
Муҳаббат фарзандиман,
Яхшилик дилбандиман!

Яхши инсон ҳамиша
Савоб билан яшагай,
Муроди ҳам покиза
Жавоб билан яшагай,
Кимки ҳаётда нокас,
Сароб билан яшагай.
Муҳаббат фарзандиман,
Яхшилик дилбандиман!

Ҳаёт борки— кураш бор,
Ҳам висол бор, ҳам ҳижрон.
Эзгулик ва ёвузлик
Жанги мудом ёнма-ён.

Инсон умрига завол,
Эговдир ғийбат, бўҳтон.
Муҳаббат фарзандиман,
Яхшилик дилбандиман!

Нафс йўлида баъзилар
Виждонини сотарлар,
Диёнатни унутиб,
Минг бор тубан кетарлар,
Яхшиларга пинҳона
Таъна тошин отарлар.
Муҳаббат фарзандиман,
Яхшилик дилбандиман!

Қўлда синмас торим бор,
Юртни куйлаб ўтарман,
Номусим бор, орим бор,
Элни ўйлаб ўтарман,
Қўшиқларим — қанотим,
Бахтдан сўйлаб ўтарман,
Муҳаббат фарзандиман,
Яхшилик дилбандиман!

Зарафшоннинг қўш қирғоғи...

Тошқин-тошқин Зарафшоннинг қўш қирғоғи.
Соҳиллардан салом йўллар, сабо бунда.
Қуёш каби нур сочади бахт чироғи,
Қанотида бахт порлайди, зиё бунда.

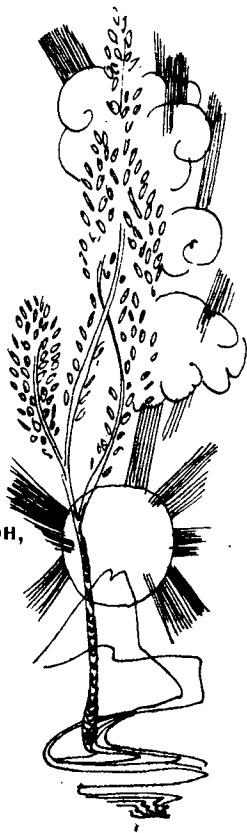
Ол шафақдан уйғонади оппоқ тонглар,
Камалакдай товланади турфа ранглар,
Туйғулардан тўлғонади куй, оҳанглар,
Борлиқ куйлар, сирли сўйлар, садо бунда.

Зар улашган, зар ташиган Зарафшоним,
Заминимсан, осмонимсан, шараф-шоним,
Сен—юрагим, муҳаббатим, пок виждоним,
Севги бунда, ҳаёт бунда, наво бунда.

Пахтакорим, доврўғлигим, буюк инсон!
Оқ пахтагдан чехранг равшан, йўл нурафшон,
Қаҳрамонсан—шарафингдир олий унвон,
Истиқболга ишонч бунда, вафо бунда.

Ҳар дўст юрак, ҳар ўт нигоҳ Самарқанд дер,
Аҳли жаҳон зиёратгоҳ Самарқанд дер,
Кимки бахтли кунга гувоҳ, Самарқанд дер,
Жаннатмакон диёр бунда, маъво бунда.

Тошқин-тошқин Зарафшоннинг қўш қирғоғи.
Соҳиллардан салом йўллар, сабо бунда.
Қуёш каби нур сочади бахт чироғи,
Қанотида бахт порлайди, зиё бунда.

Саманим

(Отам хотирасига)

*Яхшининг сўнгаги тупроқда чириса ҳам,
номи қолади.*

Маҳмуд Қошғарий

Дилим хундир, нор туядай бўзлагайман,
Изчи бўлиб изларини излагайман.
Дил дардини ўз-ўзимга сўзлагайман,
Оҳ, саманим, чавандозинг қайда қолди?

Ер титрайди, қалб ноласи—ўртанишдан,
Дўстлар келса, кўнгил сўраб, уйга ишдан, —
Сўроқлайман елка тутган ҳар танишдан,
Оҳ, саманим, чавандозинг қайда қолди?

Жониворим, сўзлай дейсан, тилинг йўқ-да,
Исланасан, кўзингда ёш, нечун, тўхта,
Ерга уриб туёғингни чизма нуқта,
Оҳ, саманим, чавандозинг қайда қолди?

Қадоқ қўлдан чўнг кетмони тушмасди ҳеч,
 Учоғидан дош қозони тушмасди ҳеч,
 Бўлмасалар бир маслаҳат пишмасди ҳеч.
 Оҳ, саманим, чавандозинг қайда қолди?

Мунисгинам, кўзларидан гавҳар онам,
 Маржон-маржон ёш тўқади Сарвар онам,
 Айрилиқнинг алаmidан ёнар сийнам,
 Оҳ, саманим, чавандозинг қайда қолди?

Узангида оёқларим, армон дилда,
 Чух учқурум, қолдирма, ҳей, ора йўлда!
 Манзил сари олиб боргил, қамчи қўлда,
 Оҳ, саманим, чавандозинг қайда қолди?

Айт, суворинг кетмасинлар кўп нарига,
 Етиб келсин кечикмасдан кўпқарига,
 Наҳот тупроқ олди уни ўз бағрига,
 Оҳ, саманим, чавандозинг қайда қолди?

Гул табиат уйғонмоқда, келди кўклам,
 Ёлворади «Уйғотинг!» деб наврўз олам,
 Пойгачилар пойгасида бир ўрин кам,
 Оҳ, саманим, чавандозинг қайда қолди?

Самоларга бориб етсин дил нидоси,
 Кўкдан ерга ўрмаласин акс садоси,
 Жон дўстларим, бу қалбимнинг алвидоси,
 Оҳ, саманим, чавандозинг қайда қолди?

Кун ортидан тун келади, чўқади шом,
 Ҳаёт тутар ҳам шодлигу қайғуда жом,
 Масал борки: «Қолур элда яхшидан ном!»
 Оҳ, саманим, чавандозинг қайда қолди?

Асл дўст

Асл дўст ёнингда бўлади ҳар гал,
 Ортингдан отилса маломат тоши,
 Баъзилар таскин ҳам бермас лоақал,
 Кимнингдир қайғудан эгилса боши.

Аслида бу дунё — қайтар дунёдир,
 Маломат заҳми ҳам битур бегумон.
 О, қалбим, асл дўст ҳар ишга қодир,
 Сен ундан ажралиб чекмагил армон!

Асл дўст бор жойда— тупроқдир ғаним,
 Бахтимга бор бўлинг, асл дўстларим!..

Аёллар дунёси

Аёлларни севмаслик айбмас,
Севмай туриб алдамоқ гуноҳ.
Муҳаббатсиз дунё— бир қафас,
Бу ҳикматга бу олам гувоҳ.

Аёлларни қолдирманг ёлғиз,
Танҳоликнинг азоби ёмон.
Аёлларни ўқситманг ҳаргиз,
Оқибати, жавоби ёмон...

Ҳаёт борки, аёллар ҳар чоғ
Кўнгилларнинг сарварларидир.

Муҳаббати — кўнглида чироқ,
Туйғулари— гавҳарларидир.

Аёлларнинг кўксиди дунё,
Янги ҳаёт, саодат пинҳон.
Аёлларнинг кўзиди зиё,
Юрагида садоқат пинҳон.

Ёлғон ишқдан сўзласак эртақ,
Аёлларнинг кўзи билади.
Дилга мойил қай ошиқ — эркак,
Аёлларнинг ўзи билади!

Ошиқлар йўли...

Ошиқларнинг тўсманг йўлини,
Севишганлар қадрига етинг.
Оғритмангиз тоза дилини,
Ошиқларга гулдаста тутинг.

Қўл ушлашиб келса ошиқлар,
Пешвоз чиқинг истиқболига.
Дилдан куйланг дилбар қўшиқлар,
Омад тиланг бахт — иқболига.

Ошиқларга бермангиз озор,
Бузманг улар ҳаловатини.
Ошиқларни этманг интизор,
Синасинлар садоқатини.

Қурайлик бир навқирон шаҳар,
Ошиқларнинг ўзи қўйсин ном.

Олам бўйлаб кетсин хушхабар,
Биз олқишлаб, кўтарайлик жом.

Гавжум бўлсин никоҳ хонаси,
Келаверсин келин-куёвлар.
Шошиб қолсин ота-онаси,
Арз этишсин, майли, бировлар...

Ошиқларнинг дунёси бўлак,
Қалб амрига бўйсунар холос.
Бошқаради пок орзу, юрак,
Ишқ йўлидан қолишмас бирпас.

Ошиқларнинг тўсманг йўлини,
Севишганлар қадрига етинг!
Оғритмангиз тоза дилини,
Ошиқларга гулдаста тутинг!..

Мен — Жаҳонман,
Мен ўзимга сиғмайман!
Мен — Замонман,
Уз сўзимга сиғмайман!
Бу дунёнинг дунёсиман,
Ўзиман,
Мен — Инсонман,
Дил розимга сиғмайман!

Мамадали Маҳмудов

УЛМАС ҚОЯЛАР

РОМАН

Бу аснода эса Райҳонларнинг боғ уйларида кўп ёмон ишлар бўлаётган эди...

Райҳонларнинг боғ уйлари икки тоғ орасида қарор топган эди. Урдатош деб аталувчи бу жой атрофини худди атайлабдай кўкимтир қоялар қуршаб олганди. Боғлари адоғидаги баланд тошдан катта шаршара тушиб, оқ сой вужудга келган эди. Шаршаранинг шовқини узоқларга ҳам эшитилар эди. Райҳонлар бу хилват гўшага ҳар баҳорда енгил-елпи кўчиб келишар, ўрик, олма, ёнғоқларини йиғиштиришгач, Каттабоғга кўчиб кетишар эди. Уларнинг иккита қопоғон ити бўлиб, кундузлари ёнғоқ тагига боғлаб қўйилар, кечалари эркинликда юрар эди.

Буни Унғар полвон билар эди. Шу сабабли у итлар кўрмайдиган жойдан — юксак, силлиқ қоядан узун жун арқонда пастга — шаршара ёнига осилиб туша бошлади. Унғар полвон сершовқин жойда итларни ўлдиришни, кейин сездирмай Райҳон ухлаб ётган хонага киришни ва уни олиб қочишни кўнглига тугиб қўйган эди.

У илк бор бундай ишга бел боғлаганиданми, шаршарага яқинлашган сайин ҳаяжони ортар, юраги кўксини титиб чиқаётгандек дукиллар, бошида чақмоқ чақиб, момоқалди роқ ўкириб, ёмғир шаррос қуяётган бўлса-да, ҳарорати ошиб борар эди.

Унғар полвоннинг ортидан изма-из пойлаб келган Қодирбек юқорида уни қарчигайдек сергаклик билан кузатмоқда эди. У ерга беш-

¹ Охири. Боши журналнинг ўтган сонларида.

олти қулоч қолганда, арқонни ечиб юборди. Унғар полвон қанча эпчил бўлмасин, ногаҳоний бу ҳолдан ўқ еган лочиндек сойга юмалаб тушди. Уни шиддатли тўлқинлар хасдек суриб кетди.

Қоронғида яқин-йироқни яхши кўрадиган ҳамда шитир этган товушни эшитадиган баҳайбат итлар қаттиқ вовуллаб, қирғоққа ўқдек отилдилар. Улар тошлоқ соҳилда чолиб, ер титиб, жон-жаҳдлари билан акиллашаркан, Унғар полвон: «Ҳаммаси тамом бўлди!» дея ўйлаб, қирғоққа умидсиз ҳолда эмаклаб, ҳориб чиқди.

Итлар унга беомон ташландилар. У ўзини бир сония ўнглолмай қолди. Баъзан, ҳаётда бир сония ҳам ҳал этувчи вазифани бажаради: бир ит унинг ўнг сонидан, иккинчи ит чап қўлидан ғарчиллатиб тишлади.

Унғар полвон улоқ тортишавериб, отдан йиқилавериб, пишиб, чиниқиб кетган эди. У яшин тезлигида ўзини қўлга олиб, арслон келбатли итнинг бошига ханжарини зарб билан санчди. Шеригининг ер бағирлаб қолганини кўрган иккинчи ит дам қочиб, дам яқинлашиб вовуллаб бошлади. Энди у ёмғир ва қоронғида чарақлаб кўринаётган ханжар эгасига ташланишдан қўрқмоқда эди.

У бу ёққа келаётганида, оти бир нимадан чўчибми, тез-тез пиширганини, ўзининг ҳам кўнгли нотинчлигини, талай марта ортига қараб-қараб қўйганини эслади. Эсладию эти жимирлаб кетди:

— Иблис, палид!— деди алам билан Унғар полвон.— Иблис, палид!— дея такрорлади у.— Тошкентда ўқимоқ тугул Маккаю Мадинада ўқисанг ҳам ҳисоблашаман, сенга ўхшаб яширинча эмас. эркакчасига ҳисоблашаман!..

Унғар полвон эс-ҳушини йиғиб, энди шаршара томон қоча бошлаган эди, қоронғидан бир печа овоз амирона портлади:

— Тўхта, бадбахт, итдек отиб ташлаймиз!

Кичкина Қодирбек: «Булар Райҳон опамнинг акалари», деб ўйледи ва Унғар полвоннинг қоя тагида қолдирган арғумоғини миниб, изига қайтди.

Бу хабар тонг билан қишлоққа тарқади. Тонг шаффоф, осмон тиниқ эди. Худди афсоналардагидай майсалар яшнаб, қушлар сайраб турарди. Ҳаммаёқ аллақандай намхуш ислар билан тўлган эди. Ҳар жой-ҳар жойда тиниқ кўлмакчалар пайдо бўлган, улар ҳам кўзни қувонтирар эди. Фақат Каттабоғсой суви бўтанага айланган, у янада кўпайиб, кучайиб оқмоқда эди.

Тонгнинг ғира-ширасида хотинининг қистови билан Қудрат тегирмончи хонақоҳ устидаги масжидга — ичи ковак тут танасига боғлаб қўйилган «Сус хотин»ни ечгали кетган эди. Раҳмат полвон унга ҳамроҳ бўлолмаган; «бехосдан» шамоллаб қолган севимли набираси — Қодирбекнинг ёнида қолган эди.

Уйғоқбек, Қаҳрамонбек, Бўронбеклар эса нонуштадан кейин Уғир-тош этагига — ёввойи бугдой ва сариқ йўнғичқалар ўсиб ётган шудрингли ўтлоққа жўнашди. Тунги ёмғирни армонсиз симирган бу ўтлоқ ўртасида кўп асрлардан буён бир туп чинор баҳайбат шохларини эгиб турарди. Каттабоғнинг қадимий одатига кўра ўғри (мол ўғрисими, қиз ўғрисими — бари бир) шу чинорга боғлаб калтакланиши лозим эди. Уттиз йиллардан бери бундай воқеа юз бермаганиданми, бутун қишлоқ ларзага келган эди.

Учовлон илон изи сўқмоқдан тизилиб, Она табиатдаги гулгун ўзгаришдан завқланиб боришаркан, Бўронбек:

— Бир кечада ҳаммаёқ яшнаб кетибди!— деди.— Сув ҳам Онага ўхшайди, тўғрироғи, уни «Она Сув», деб атаса ҳам бўлади. Она сув борлиққа жон беради, борлиқни ювиб, тарайди.

— Ростдан ҳам!— Қаҳрамонбек феруза осмон билан қорли тоғ

туташган жойдан кўтарилаётган қуёшга тикилди.— Лекин бир кечада Райҳондан ажралиб қолишимизга ҳам озгина қолибди.

— Мени кўпроқ кичкина Қодирбекнинг жасорати ҳайратга солаётти,— Уйғоқбек унинг гапини бўлди.

Бўронбек негадир бирдан хомуш тортиб қолди. У энди уч бурчак шаклида учиб келаётган турналарга маъюс тикилар, болаларнинг:

Арқон бўл,
Гилам бўл!..

дейишаётган қичқириқларини лоқайд эшитар эди.

Каттабоғ аҳолиси чинор атрофига йиғилди. Унғар полвонни эгарсиз эшакка тескари ўтқазиб олиб келишди. Бир тун ичида унинг кўзи ич-ичига ботган, жағ суяклари кўриниб қолган, сочи оқариб кетган эди. Ундаги бу ўзгаришлар қўрққанидан эмас, «Ер ёрилсаю ерга кириб кетсам», деган даражада уялганидан эди. Аслини олганда, у виждонли йигит эди. Лекин ҳар қандай баркамол деб билган одамимизда ҳам бир камчилик бўлганидек, унинг феъл-атворида ҳам бир қусур бор эди. У қизиққон ва кекчи эди.

Бўронбек унинг эгилган яланг боши аралаш сарғайган юзига ачишиб тикиларкан: «Элдан сўрасам, гуноҳидан ўтармиқан?— деб ўйлади.— Ҳаётда адашмаган одам борми? Ахир у Каттабоғ шухратини Урта Осиёга ёйган ўғлон-ку! Шўрлик, умрида бир гуноҳ қилибди. Наҳот уни эл кечирмаса?! Йўқ, кечирмайди! Уғрини кўрганда бу қайсар элнинг юраги тошга айланади».

Қишлоқ оқсоқоли — Ғойиб бобо амри билан уч йигит Унғар полвоннинг оёқ-қўлини кишанлаб, бўйнига арқон солди. Бу ерда деярли ўғрилиқ йўқлиги учун жазо маҳкамаси ҳам, миршаблар ҳам йўқ эди. Бу уч йигитни эса боягина эл сайлаган эди. Жиноят қози уйда юз берганига ишни оқ салла, оқ камзулли, мулойим юзли, меҳрибон, доно кўзли, кул ранг соқолли Ғойиб оқсоқол олиб бораётган эди. Уғрилик сабабини эл билса ҳам Ғойиб оқсоқол ўқиб эшиттирди. Сўнг уч йигитга буюрди:

— Каттабоғ аҳлининг келишувига биноан ўғрига олтмиш қамчи уринлар!

Унғар полвон шундагина бошини кўтариб, кимнидир ахтаргандай, атрофга ғамгин аралаш нафрат билан қаради. Унинг сўник нигоҳи Бўронбекка тушиши билан жаллоднинг кўзидек совуқ йилтираб кетди.

Лекин шу пайт уч йигит Унғар полвонни раҳмсизлик билан қамчилай бошлади. У елкасига қарсиллаб теккан ҳар зарбадан силкинар, титрар эди. Бироқ инграмас эди. Фақат томоғи ва икки жағидаги метин безлар асабий бир йўсинда гоҳ юқорига чиқар, гоҳ тушар эди.

Кўп ўтмай унинг аъзойи-бадани момоталоқ бўлди, оқ кўйлак, оқ иштони илма тешик йиртилиб, қонга бўялди. Чинор таги ҳам қирмизи тусга кирди.

Тоғдай қудратли Унғар полвон ҳамон оёқда турар, кетма-кет тушаётган қамчи зарбидан кўп наша чеккан бангидек довдираб, чинор атрофида айланар эди. Унинг эллик етти қамчидан йиқилмаганига, чинордек чидамли, кучли эканлигига эл ҳайрон эди.

Бундан тоғни урса талқон қиладиган уч азамат ғазабга келди. Раҳмсиз кишиларнинг ҳаёсиз қичқириқлари ҳам уларнинг жазавасини кўзйтиб юборди:

— Силарга пашшани савалатиш керак, хо-хо-хо!

Уч йигит алам, ғазаб, нафрат билан сўнгги, омонсиз қамчиларни урдилар. Унғар полвон чўккалаб қолди. Бироқ йиқилмади.

Ғойиб оқсоқол одат бўйича сўнгги гапни айтди:

— Ота-боболаримиз удумига кўра шу бугундан бошлаб Уроқбек ўғли Унғар полвонни ҳамма: «Унғар ўғри», деб атасин!

Қиличдан кескир бу гапдан сўнг Унғар ўғри шилқ этиб йиқилди. Ҳамма тарқади: Қаҳрамонбек уйга кетиш олдида:

— Дўстим, Унғар ўғри сизга ёмон қаради,— деди.— Ундан эҳтиёт бўлмоқ лозим.

— Қўрқадиган жойим йўқ!— Бўронбек кўрс жавоб қайтарди ва бирдан юзи оқариб, ваҳший тусга кирди.

— Кечкурун бизникида ўтиришни¹ давом эттирамиз,— Қаҳрамонбек Бўронбекнинг гапига эътибор қилмаган бўлди.— Вақтлироқ келинлар-а.

Хайрлашдилар.

Бўронбек табибликка қизиқар, ибн Синонинг «Тиб қонунлари» китобини талай марта ўқиган, қайси гиёҳ қандай дардга даво эканлигини анча билар эди. У Қодирбекнинг йўталани тўхтатишда бодом мағзидан, бош оғриғини тузатиш, ҳароратини пасайтириш ва уйқусини яхшилашда қора зиркдан фойдаланди. Шунгами, Қодирбек уч-тўрт кун ичида соғайиб кетди.

Қаттабоғ аҳли унинг дурустгина табиблигини билар, баъзилар унга эътиқод ҳам қўйган эди. Булар ичида Уроқбекдек бадавлат, мағрур ва айёр киши ҳам бор эди. У Қодирбек соғайган куни ҳар қандай андишани йиғиштириб қўйиб, Бўронбекникига келди:

— Бўронбек, иним,— дея мурожаат этди тоғ одати бўйича бир пиёла чойдан кейин Уроқбек қўнғир соқолини силаб.— Уғлимга муносабатингни биламан. Шунга қарамай, табиблигингга тан берганимдан олдингга келдим. Уғлимнинг аҳволи оғир. Унга ёрдам бер, яхшилигингни унутмайман.

— Майли, ака. Фақат бу ҳақда унга айтмайсиз.

— Эркакнинг гапи битта бўлади, иним, одамнинг гўшти ҳалол эмас, лабзи ҳалол.

— Бўлмаса гап бундоқ: кўп асрлар бурун ибн Сино деган бир табиб ўтган. У киши жароҳатларга чойўт япроқларини боғлаб даволаган. Сиз ҳам шундоқ қиласиз. Кейин зирк билан ковул, илдиэларини қўшиб, қайнатасиз — шарбат ҳосил бўлади. У тана сирқироғини қолдиради. Яна газакўтнинг гулидан қайнатма, ковулнинг илдиэидан малҳам тайёрлайсиз. Булар шишларни қайтаради, яраларни тузатади.

— Айтганингдек қиламиз, иним.

Бўронбек унга уйида бор дори-дармонлардан берди. Сўнг:

— Дунёда гиёҳлардан ўзар дори йўқ, ака,— деди комил ишонч билан,— бўлмайди ҳам! Гап гиёҳларнинг қайсиси қандоқ дардга даво эканлигини билишда.

— Тўғри айтасан, иним,— у Бўронбекка раҳмат айтиб, уйига кетди.

Қодирбек соғайгандан уч-тўрт кун ўтгач, Раҳмат полвон Бўронбекни чакалакзорга бошлаб тушди. Унинг мардона чехраси очиқ эди:

— Сенга, болакай, тўрт хонали уй, меҳмонхона, ҳаммом қурамиз. Ҳужраларнинг эшик, деразалари Оққоя учигаги муқаддас қатранғига қараган бўлади. Қурилишни бир ойда тугаллаймиз. Ҳамма нарса тайёр.— Раҳмат полвон йўниб, тахлаб қўйилган васса билан хариларга ишора қилди.— Келинни янги уйга туширамиз. Бу ишни тезлаштирмасак бўлмайди.— У қорли тоққа кенг ёйилиб ўрмалаётган оқ-кўкиш туманга тикилиб, ўйланиб қолди.— Узинг ҳам биласан.— У ўғлига юзланмай гапида давом этди.— Қовун пишмагунча у палакники. Пишса, итнинг ҳам, битнинг ҳам узгиси келаверади.

¹ Утириш — меҳмондорчилик маъносида.

— Гапингизга тушундим, ота.

— Бугуноқ бошини боғлаб¹ келамиз.

— ...

У отасидан узоқ кутилган гапни эшитгач, уйга чиқди. Ҳеч кимга сездирмай, садоғини белига боғлади, милтиғини елкасига осди, нон, болға ва чўкич олиб, Оққояга жўнади. Шу тобда у тоғ-тошларни ёлғиз кезишни истаб қолганди.

Қуёш қиялаганда Бўронбек қишлоқдан бир туп какрадек кичрайиб кўринадиган, аслида тагига минг киши жойлашадиган қатрангига ўн бир қулоч етмай тўхтади. У биринчи галда Оққоядаги қадимги ёзув тагига кўпдан ўйлаб юрган сўзларини чўкич ва болға ёрдамида ўйиб ёзди:

«Сохта ҳурмат кўпайган жойда, кураш бошланади».

«Бошқага сажда ва тақлид қилувчи ҳамда ўзини ерга урувчи — илдизи чириб бораётган дарахтга ўхшайди».

«Инсон кушандаси — инсон».

Бўронбек қалтис, силлиқ қоядан тирмаша-тирмаша муқаддас қатранги олдига чиқди.

Қатрангининг жануби билан ғарбидаги тубсиз, қоронги даралар ва уларнинг алланечук бўғиқ шовуллаши Бўронбекнинг кўнглида ётлик, қўрқув, соғинч ҳисларини уйғотди. Дараларнинг олис четларидаги Лўлийлган, Отучган, Қизучган каби гунафаша ранг қоялар ҳам, уларнинг шарқидаги ёввойи бодомзорлар ҳам унга сирли-сеҳрли туюлди. У ҳар гал бу ерга чиққанида негадир шундай ҳислар дилида уйғонар эди.

Бўронбек табиатнинг бу юксак жойида, энг қийин, энг қалтис шароитда — қутурган бўронлар, жалалар, шамоллар, сувсизлик ва жазирамалар билан олишиб, асрларни кечиб яшаётган бу зийнатли, қудратли дарахтнинг ҳайбатли танасини қучиб ўпди, бениҳоя чайир, чиройли шохларининг учларини озорсизгина эгиб, силади; кетма-кет жойлашган, арра тишисимон, сарғиш-кўк япроқларини кўзига босди.

Шу лаҳзада у ўзининг азамат, чайир танасида ёпишиб, ярашиб турган қизғиш-оқ яктаги этаklarини, бошига танғиган пушти қийиқчаси учларини очофатдек юлқилаётган шамол увуллашини ҳам эшитмаётгандек эди. Гўё узоқ йиллар кечган айрилиқдан сўнг волидасини бағрига босган ўғлондай сезарди ўзини.

У муқаддас қатрангининг тўқ зангори танасига қайноқ юзини қўйганича, олис аждодларини ўйлаб кетди: «Келишди... кетишди... келишади... кетишади... Дунё ҳеч нимани йўқотмагандай тураверади. Унинг учун инсон мисли ўйинчоқ. У одам «рақслари»ни кўради, ютади... Дунё дегани анордай гап-да. Ичидаги доналар — одамлар. У ҳеч қачон ўз қобиғидан нарини кўрмайди. Худо уни шундоқ яратган. Бу даҳшатли, гўзал қобиқ ичида инсон бир-бирини еб, ғажиб яшайди; бирининг ўлими эвазига иккинчиси бахтли бўлади: Ким ақлий, жисмоний кучли бўлса, ким айёр, муттаҳам, мунофиқ, қабих, қаллоб, разил бўлса, ўша — дунё гаштини суради. Ким ҳалол яшаса, ҳаром ўлади. Дунёнинг ўзи шундоқ қурилган: бир жой — қорли тоғлар... бир жой — қақроқ саҳролар... билан қопланган. Ҳаммаси бир-бирига зид. Инсон ҳам шундоқ... — У бу оромсиз юксакликдан катакдек-катакдек кўринаётган қишлоқ уйларига тикилди. — Аммо одам яхши ният билан яшагани маъқул. Шунда кўнглинг тинч бўлади».

Бўронбек сира кутилмаганда шундай ўйга берилиб кетганига

¹ Бошини боғлаб, боши боғлиқ — унаштриш, унаштирилган маъносига.

ажабланди: «Ё худо, одам ўз хаёлини ўзи идора қилолмай қолади, — дея гудранди у. — Уни қандайдир бегона куч бошқараётганга ўхшайди. Менимча, дунёдаги ҳамма нарсанинг, жумладан, одамнинг эркини ҳам бўғиш мумкин. Аммо хаёл эркини ҳеч ким, ҳеч қачон бўғолмайди».

У маймунсимон тошга ўтирди. Милтиғини ёнига қўйди. Тирсакларини тиззаларига тираб, узун, йўғон бармоқлари билан бошини сиққанча хаёлга толди:

«Кексалар ҳар бир нарсанинг вақти-соати бор, — дейишади. — Буғдой уруғи ҳам ёруғликка чиққунича ер тагида узоқ ётади. Мана қанча замондан бери орзиқиб кутилган вақт ҳам келди...»

Бўронбек бахмал тоғларнинг жонли зийнати бўлмиш оҳуни эслатгучи Райҳонни кўз олдига келтирди ва қалбини илиқ ҳислар тўлқини чулғаб олди:

Ана, у атлас кўйлак, атлас лозимда бўйи барабар кўзгу олдида тим қора сочларини иштиёқ билан тараяпти. Сочлари олмадек кўкрак ва гўзал елкаларини тўсиб, белигача мавжланиб, ёйилиб тушган. Тўлқинли сочлар орасидан ўзига жазиллатиб тортувчи ўтли, жозибали кўзлари, тиниқ, ақиқ лаблари, гўзал ияги ва унинг учигадаги қоп-қора холи булутни ёриб мўралаётган тутилган қуёшдек кўриниб, уйга бебаҳо файз ва гўзаллик бериб турибди.

Бўронбек бошини секин кўтариб осмонга қаради. Қуёш Қизучган қояси учига — қўрғошин ранг булутлар орасида қалқиб турарди. Йироқлардаги тоғ ўркачларини қорамтир туман қоплаган. Уфққа туташ баланд-баланд қияликларда парча-парча булутлар кезарди. Мағрибнинг овлоқ чеккаларида — занжирли чўққилар аро тўп-тўп олқарлар, ёввойи эчкилар, гоҳо-гоҳо эса қоп-қора тўнғизлар-у кулранг бўрилар кўриниб қоларди.

Бу улуг ва беҳад сокинлик ичра ястаниб, тўлғониб ётган манзаралар Бўронбекнинг дилини яна ҳам яйратиб юборди. У милтиғини олиб, ўрнидан турди-да, уч туп кекса қайрағоч олдига — аждодлари қабристонини зиёрат қилгани энди. Чириши, нураши, ўзига жисмлар кўшилиши оқибатида оддий тошларга айланиб қолган мрамларни ҳисобга олмаганда, мозорлар ҳам деярли билинмай кетган эди. Бўронбекнинг кўнгли эзилиб: «Жойларингиз жаннатда бўлсин!» дея кафтларини юзига сийпади.

У қачон Каттабўга келса шу муқаддас қабристон билан қатрагини зиёрат қилмасдан кетмасди. Ҳар гал мўъжаз гўристонни оралаганида дилида икки хил фикр туғиларди. Бу сафар ҳам шундай бўлди: «Дунё ташвиш тортиб яшашга арзимади... Уласан, сени шу куниёқ қора, совуқ ер комига тиқишади. Жасадинг юмронқозиқ, каламуш, яна аллақандай махлуқлар учун ем бўлади. Вақт ўтиши билан сени энг азиз кишиларинг ҳам унутиб юборади. Сирасини айтганда, унутадими, унутмайдими — бари бир эмасми? Қайтиб ҳеч қачон тирилмайсан-ку! Ҳамма нарсани ҳаётлигингда кўриб қолганинг маъқул! Азроил бўғзингдан олмасдан шошил, шоҳона яшашга шошил! Қолгани бир чақа!»

«Йўқ, Бўронбек! — Унинг қалб тўридан бир нидо келди. — Йўқ! Одам деган дунёга яхшилик уруғини сепиш учун келади. Кимки яхшиликка интилишдан тўхтаган куни, у жисман тирик бўлса ҳам, маънан ўлади!»

Бўронбек қабрларни оралаб ўтиб, Қирққиз ғори тагидаги қадимий тошқўтонга яқинлашганида бир бургутнинг шиддат билан пастга отилиб, какликни патирлатиб чангалига олганини ва боягидай шиддат билан осмонга кўтарилганини кўриб қолди. У ўйлаб турмасдан бургутни мўлжалга олиб, тепкини босди. Қаноти мажақланган бургут ҳам чирпирак бўлиб тошқўтонга қулади...

У ҳийла қизиққонлик қилганидан эзилиб, уйга қайтди. Уйдагилар уни севинчли хабар билан кутиб олдилар...

Туни билан ёмғир ёғиб чиқди. Тонгда Қудрат тегирмончи, Раҳмат полвон, Уйғоқбек, Қаҳрамонбек, Бўронбек, Ойгул, Хуморхоним ва яна бир неча ошна-оғайни Бухорога кетдилар. У ёқдан эса «Эроний келин»-ни олиб қайтдилар. Бухоролик меҳмонлар орасида Қувкўз ҳам бор эди. Тўйга Музқудуқдан Валихон, «Қароқчи» ва яна бир қанча қозоқ оғайнилар ҳам келишди.

Тўй ўйин-кулги билан ўтгач, Раҳмат полвон меҳмонлар шарафига зиёфат берди. Саҳарга яқин суҳбат қизигандан қизиди. Шу пайтда шифти баланд, кенг, узун, ним ёруғ меҳмонхонада Раҳмат полвон, Валихон, «Қароқчи», Қувкўз, Уйғоқбек, Қаҳрамонбек, Бўронбеклар қолишганди. Гап шунда эдики, Уйғоқбекнинг мусулмон дини ҳақидаги фикри Қувкўзнинг юрагига захарли ўқдек санчилганди. У:

— Сизнингча мусулмон динини ёмон, дейлик,— деди илондай тўлғониб.— Бўлмаса халқни нима билан ушлаб турамыз?

— Ана-ана, энди, кўнглингизни ёрдингиз, жаноб Муродбек,— босиқлик билан жавоб қайтарди Уйғоқбек.— Гапингиздан: «Мусулмон дини — халқнинг бўйнига солинган занжир», деган маъно чиқаётти. Лекин, энди, бу занжир ҳалқалари чириб қолди, афандим!

Муродбек-Қувкўз алам билан тишларини ялтиратиб кулди, кўзларидан эса гўё ғазаб пуркамоқда эди:

— Ҳи-ҳи, жўражон, сиз ҳам дилингиздагини айтдингиз: «Энди, халқ бўйнига бошқача занжир солинади», демоқчисиз. Вой, шўрим, бошимизга не кунлар тушаркин-а?..

— Майнавозчиликнинг ўрнимас, афандим,— Уйғоқбекнинг овози қалтираб чиқди. — Ҳар ҳолда ўз динимиз билан ўзимизни кишанлаши мумкин.

— Бу тушингизни сувга айтинг!

— Йўқ, афандим,— «Қароқчи» Қувкўзнинг гапини бўлди.— Афсуски, Уйғоқбек жаноблари ойдек мавжуд ҳақиқатни айтди. Биз бўғзимизгача дин ботқоғига ботиб қолганмиз. Натижада, ҳар соҳада Овруподан орқада қолиб кетганмиз.

— Кечагина иштон кийишни ўрганган ёввойилардан-а?!— Қувкўз масхараомуз тиржайди.— Менинг бояги ҳазилимни чинга айлантириб юбордилар-ку! Бу сафсатангизга қозоқдан бошқа ишонмайди, оғажон!

«Қароқчи» бир сапчиб Қувкўзни бўғиб қўймоқчи бўлдию ҳар хил андишага бориб, шаштидан қайтди. Валихоннинг ҳам афт-ангорига олмосдай кескир жаҳд билан нафрат тошди. Бундан Муродбекнинг кўзларидаги таҳқирловчи ифода чўғга тушган муздай ғойиб бўлди.

«Одамнинг кучли, мағрур бўлишида яширин бир ҳақиқат бор,— дея дилидан ўтказди Бўронбек.— Масалан, чор ҳукумати Кавказни босиб олди, бироқ унинг руҳини синдирилмади. Чунки Кавказ одами ўзини севади! Ўзини севганлар эса ҳеч қачон қул бўлмайдилар. Валихон оғада ҳам шундай бир қувват бор!»

Даврага чўккан совуқ жимлик давом этди. Қувкўздан шубҳалангани учунми, Қаҳрамонбек гапга аралашмади.

— Бир юртни босиб олиш учун, аввало, у ернинг паст-баландини билиш керак, чамаси,— дея Муродбек ўзини қўлга олиб, гапни давом эттирди.— Чор ҳукумати эса бизни билмайди.

— Билади,— деб унга Бўронбек жавоб қайтарди.— Савдогарлар, элчилар, сайёҳлар, дарвишу девонлар орқали билади. Ўз замонида Пётр I бундоқ деган: «Шарқ билан алоқада Қозоғистон ерлари калит ва дарвоза ҳисобланади. Шунинг учун кўп миллион сўмлар сарфланса ҳам Қозоғистонни бўйсундириш ёки жуда бўлмаса у ерда Россия таъсирини ўрнатиш зарур...»

Бўронбек гапидан тўхтаб, липиллаётган чироқ пилигини кўтарди, сўнг томоғини қириб, сўзлай кетди:

— Пётр I нинг шу гапидан сўнг савдо-сотиқ баҳонасида қозоқлар изчил ўрганилди. Охир-оқибатда қозоқ ерларида Семипалатинск, Усть-Каменогорск, Бухтарминск каби бир юзу қирқ иккита ҳарбий қалъа қурилди. Аста-секин эса бизнинг табиатимиз, феъл-атворимиз, тирикчилигимиз, деҳқончилигимиз, чорвачилигимиз, хуллас, бутун бойликларимиз, кучли, заиф томонларимиз ҳам ўрганилди.

Ҳамма унинг билимдонлигига, нарсалар моҳиятини чуқур ва тўғри таҳлил қилишига тан берди.

— Бўронбек, ўғлим, мабодо чор ҳукумати деганинг бизни эгалласа, қандоқ фойда кўради?— деб Қудрат тегирмончи соддадиллик билан савол берди.

— Ҳеч бир одам, ҳеч бир давлат ўз зиёнига иш кўрмайди. Ҳар қандай ҳаракат тагида шахсий манфаат ётади. Чор ҳукуматининг саноати, хусусан, тўқимачилик саноати жадал ўсаётир. Бунга хомашё керак, ҳа, хомашё ҳаво билан сувдай зарур. Деҳқонларнинг ичида эса зиддият кучайган. Уларга ер керак. Бу талабларни улар Урта Осиё ҳисобига қондиришни мўлжаллашаётир. Ҳа-ҳа, худди шундоқ! Гапнинг қисқаси, уларни иқтисодий сабаблар Урта Осиёга юришга ундаётир. Бизнинг еримизда битмас-туганмас бойликлар яшириниб ётибти-да...

Ҳамма унинг гапини маъқуллади. Фақат Қувкўз:

— Сиз, чор ҳукуматининг бизни эгаллаш сиёсатига қандай қарайсиз?— деб сўради.

— Масалан, мен уйингизга бостириб кирсам, топган-тутган нарсангизни олсам, ўзингизни, насл-насабингизни хўрласам, қараб турар-мидингиз?— дея Бўронбек унга синчковлик билан тикилди.

— Й-ў-қ...— деди у чўзиб.

— Баракалла! Бундай ҳолда инглиз ҳам, ўрис ҳам, япон ҳам қараб турмайди, ҳар қайсиси ўз уйи учун курашади. Менинг уйим — Урта Осиё, Муродбек оға. Агар мен инглиз бўлганимда, уйимга ўзбек бостириб кирганида, шубҳасиз, унга қарши курашардим. Акс ҳолда яшашдан маъно йўқ! Лекин, бир гапни сизга айтиб қўяй, ўрис халқидан анча нарса ўргансак бўлади. Бизнинг миллий онгимиз, миллий маданиятимиз суёт ўсяпти, миллий саноатимиз эса йўқ ҳисоби.

Бўрибой¹ уни маъқуллади. Муродбек эса:

— Мен савдо-сотиқ ишлари билан Урусияда талай марта бўлганман,— дея норози оҳангда тўнгиллади.— Улардан бузуқчилик билан ичкиликбозликниям ўрганиш мумкин.

— Аблах!— Уйғоқбек унинг юзига қарсиллатиб тарсаки тортди.

Бир зумда меҳмонхона тўс-тўполон бўлиб кетди. Бу пайтда тонг бўзарган эди. Уйғоқбек билан Муродбекни яраштиришгунча эса кеч кирди. Аммо синган чинни коса қанча усталик билан чегаланмасин, бари бир унда из қолади...

Меҳмонларни қузатишгач, Раҳмат полвон уй қуришга, Хуморхоним гилам тўқишга енг шимариб киришди. Каттабоғ одатига кўра қишлоқ аҳли ҳашарга қатнаша бошлади. Бўронбек кун бўйи хом гишт қуяр, эл ухлаганда эса билакузук, сирға, мунчоқ каби совғалар олиб, ўрдатошга — қаллигиникига² борар эди.

Бироқ тез орада бу ширин дамлар ўрнини гам-алам эгаллади. Амир амрига биноан мирнаблар Бўронбек, Уйғоқбек, Валихон, Бўрибойларни Бухорога олиб кетиб, зиндонга ташлади.

¹ Бўрибой — Қароқчининг исми.

² Қаллиққа — унаштирилган қизниқига маъносида. Қиз йигитга унаштирилгач, йигит ҳар тунда униқига бориш ҳуқуқига эга.

Раҳмат полвон:

— Ғаламис, Қувқўз!.. деганича қолаверди.

Улар узоқ йиллар зиндонда ётишлари мумкин эди. Ҳожи Аълонинг амирга қариндошлиги билан тилланинг кучи жонларига аро кирди...

Раҳмат полвон билан Хуморхоним дарҳол тўй тараддудига тушиб кетишди. Бўронбек от, эшакларда Урдатош устидаги Тўлиной довонидан оқиш тошлар келтирди, ёнғоқ, тут ўтинлари қаланган чуқурга гашлади, куйдирди, уч-тўрт кун кўмиб қўйди, сўнг устидан сув қўйди: тошлар увоқланди ва оҳак вужудга келди. У уйини бошдан-оёқ оҳаклади. Кейин онасига гул босиш учун писта, зирк, чойўт каби ўсимликлардан яшил, оч пушти, қизил, сариқ... бўёқлар тайёрлаб берди.

Тўйга ҳамма нарса тахт бўлганда Унғарбек ишқал чиқарди. У тонг бўзарар-бўзармас саманни миниб, Бўронбекникига келди ва уни бир четга чақириб:

— Бу дунёда иккимиздан биримиз яшашимиз керак!— деди томдан тараша тушгандек қилиб.— Сендан жирканаман, сендан ўч оламан!

— Нечун?!

— Ғаламислигинг учун! Тунда гўдак Қодирбек билан ортимдан пойлаб, қозига тутиб берганинг учун!

— Ҳим!..— Бўронбек Қодирбекнинг қилмишидан тонгдагина хабар топганини айтмоқчи бўлдию бирдан:

«Шунга ҳисоб бераманми?!», дея ўйлаб, ниятидан қайтди ва:

— Қароринг қатъийми?— деб сўради.

— Қатъий!

— Биламан, довюрак йигитсан. Аммо бундоқ куч айиқда ҳам бор. Ҳамма гап ақлда, Унғарбек! Уйлаб иш қилайлик. Кейин пушаймон бўлмайлик. Қариндошлик ҳурмати айтиб қўйай: ниятингдан қайт. Сен ҳам, мен ҳам элимизга, еримизга керак одамлармиз.

— Қўрқаётсанми?! Шаҳар кучингни сўриб олиб қўйдими, жодугарликни ўргатдимми?! Мени алдолмайсан, муллавачча! Сендан жирканаман! Бу дунёда ё сен яшайсан ё мен!

Бўрондан қатранғи силкингандек бу гапдан Бўронбекнинг аъзойи бадани титраб кетди. У Унғарбекни от-поти билан пастга — тегирмон томонга улоқтирмоқчи бўлдию ўзини тутди.

— Мен тайёрман!— деди вужудидаги асов ғалаёнга зид босиқлик билан.

— Ана бу эркакча гап! — Унғарбек саманини силтаб, ортига бурди.

Шу гап-сўздан уч кун кейин, туш маҳалли эл ўша Чинор атрофига йиғилди. Унғарбекнинг бу қилмишидан ҳамма, жумладан, ота-онаси ҳам норози эди. Лекин улар бу ерга қадимий одат бўйича келишга мажбур бўлган эдилар.

Қози бонг урди. Унғарбек кўпқариларда шуҳрат қозонган саманини қаттиқ ниқтаб, қилич-қалқонини ярқиратиб, зўр шиддат билан ҳужумга кирди. Унинг мош ранг кўзида қудрат ва жасорат ифодалари ёнмоқда эди. У: «Бўронбек шаҳарда юравериб, бўшашиб кетган, бурунги кучи қолмаган», деб ўйламоқда эди.

Бўронбек туёқлари оқ-оқ қора дўнанининг жиловини қўйиб юбориб, қилич-қалқонини маҳкам тутиб, ўзини ҳимоя эта бошлади. Унинг ханжардек кескир юз-кўзида совуққонлик, босиқлик, мағрурлик белгилари зоҳир эди.

Қилич-қалқонлар бир-бирига қарсиллаб, шарақлаб урилишда давом этаверди. Бундай онларда отлар қаттиқ кишнар, сапчир, тишла-шар, теппишар, одамлар эса юракларини чангаллаб қолишар эди. Фақат Раҳмат полвон тетик эди:

— Ҳамла қилмагани маъқул, — дея пичирлади Уйғоқбекка у. — Унғар ўғри бу ҳаракатида бот ҳорийди. Бироқ ўғлим унинг чарчашини кутаётгани йўқ. Агар истаса, озгина ҳамла билан уни қулатади. Аммо ўғлим ундоқ қилмайди. Узидан Унғар ўғрининг заифлигини, янглишаётганини кўрсатади.

— Гапингизда жон бор, почча. Олишув шуни тақозо этаёттики, жияним йўлбарсга, рақибни қоплонга ўхшаётти.

— Тўғри, — деб Қудрат тегирмончи бошини кўтарди.

Қизлардек гўзал чехрали Қаҳрамонбек унга индамай қараб қўйди. Унинг бу қарашидан бирор маънони англаш қийин эди.

Чинор сояси мағрибга қиялади. Унғарбек чарчади. Терлаб, қизариб кетган юз-кўзига рақибни ўзидан кучли эканлигини тан олгувчи ва руҳи тушганлигини акс эттирувчи кўланка ёйилди. Бўронбекнинг ғоят босиқлиги, ҳамон ҳужумга ўтмаётганлиги унинг қонини қайнатмоқда эди. У ҳолдан тойиб йиқилишдан, шарманда бўлишдан қўрқар, бундан ўлишни афзал билар ва бор кучию жон-жаҳди билан Бўронбекнинг боши узра қилич сермарди. Унинг бу ҳаракати дарёга чўкаётган кимсанинг сўнги талпинишига ўхшарди.

Бўронбек уни ортиқча уялтирмаслик учун яшиндай тез ҳаракат қилиб, унга чап берди ва қиличининг тескариси билан рақибининг елкасига урди. Унғар ўғри чайқалиб-тебраниб ағдарилди...

Қийин дамлардан кейин келадиган бахт тотли ва қадрли бўлади. Икки ёш зориқиб-зориқиб кутган кун келди: тўй-томоша билан бир ёстиққа бош қўйишди. Алла-палла бўлса ҳам ташқаридан келин-куёв ётган оромхонага иссиқ нон, зиғир ёғи, салқин тун ҳидлари анқиб кирар ва қозон-товоқларнинг тарақ-туруқлари, уй рўпарасидаги меҳмонхонадан эса гўнғир-гўнғир овозлару қаҳ-қаҳалар элас-элас эшитилиб турарди. Лекин буни Бўронбек билан Райҳон сезишмасди, эшитишмасди. Улар атлас чимилдиқ ичида висол оғушида маст, жуда-жуда маст эдилар.

— Сени, фақат-фақат сени севаман, Райҳон!

— Мен... мен ҳам!.. — дея энтикиб, ёниб такрорлади Райҳон. — Шоди Мулкхоним Халил Султон'ни қандоқ севса, мен ҳам сизни шундоқ севаман...

Дераза ёришмасдан ёшлар ювиниб-тараниб олдилар. Тун бўйи дарёдай тошқин эҳтирослар оғушида ухлолмай чиқишган бўлсалар ҳам руҳлари бениҳоя тетик эди. Бўронбек атлас пардани суриб қўйиб, деразани очди. Райҳоннинг қутлуғ қадами, тиниқ нафаси тегиши билан нурга, гулга йўғрулгандай туюлган хонага чакалакзор шовқини, мусатфо ҳаво ва ўт-ўланларнинг ёқимли ҳиди оқиб кира бошлади.

Томирларида мусиқий куйнинг ҳаётбахш жилғалари жўшиб оқётган эр-хотин Оққоя учидеги бир тул қатранғига тикилиб қолишди. Гўё улар дил-дилларидан: «Биз бахтлимиз, Она қатранғи!» деяётгандай эдилар. Гўё улар муқаддас қатранғининг овозини ҳам эшитишаёт-

Халил Султон! — Темурнинг набираси. У олим, шоир, мусаввир, адиб эди. Халил Султон отаси Мироншоҳ ўрнига Самарқандга тўрт йил ҳоким бўлади. Тахтга Мирзо Улуғбек келгач, у Вай ва Ҳамадон ўлкаларида ҳукмронлик қилади. 1434 йилда — 28 ёшида вафот этади. Бундан унинг маъшўқаси Шоди Мулкхоним қаттиқ ларзага келади, «Энди менга яшаш ҳаром», деб ўзини нобуд қилади. Халқ икки ошиқни бир кабрга дафн этади. Уларнинг бевақт ўлимидан бутун Ҳирот аҳли қаттиқ қайғуради бир неча кун мотам тутади.

гандай эдилар: «Илойим бахтли бўлинглар, қўша қаринглар, увалижували бўлинглар, болаларим!»

Райҳон ҳовлини супуриб-сидириб бўлганда қуёш Оққоя учида ялтиради. Қаҳрамонбек билан Шаҳрибону келишди.

Ёш эр-хотинлар қимтинибгина нонушта қилишаркан, мезбоилар ҳеч гап топишолмаганидан: «Олинглар, олдиларинг ҳеч катилмаётти!» деган гапдан нарига ўтишолмасди. Бироқ тўртови ҳам бир-бирларига сездирмайгина қараб-қараб қўйишарди.

Бўронбек озғин, рангпар, сариқ атлас кўйлаги ўзига ярашиб турган зангор кўзли Шаҳрибонуга нигоҳ ташларкан:

«Сулув экан,— деб ўйлади,— бунинг устига тортинчоқ, соддадил кўринади. Негадир юз-кўзида дам севинч, дам ғамгинлик ифодалари алмашилиб турибди. Қувонган пайтларида кўзи яшнаб кетаркан, хомуш тортганида, кишининг раҳмини келтираркан. Ўзи мунис, овози ҳам майин, ширали. Дўстим ўз тенгини топган».

Бу лаҳзада Қаҳрамонбек эса Райҳон ҳақида фикр юритмоқда эди: «Беқиёс гўзал! Унинг олдида Шаҳрибону хиралашиб қолади. Ёхуд бировники кўзингга яхши кўринармикан?! Қизлигида менга Шаҳрибонудан сулув қиз йўқ эди, у дунёда ягона эди. Уни бир кун кўрмасам ўлиб қолардим... Гўзалдан гўзал чиқаркан-да. Шошмаганимда... Райҳон меники бўларди».

Райҳон ҳам дам Шаҳрибонуга, дам Қаҳрамонбекка яширинча разм солар ва ўйлар эди:

«Иккови ҳам бир-бирига кўз билан қошдай ярашиб тушган. Қаҳрамонбек ака кўркам бўлсаям, кўзлари бошқача экан... Ё менга шундоқ туюлаётганмикан?! Шаҳрибонудай сулув қизни биринчи кўришим. Одоблилиги, нафислиги, назокатлиги юз-кўзидан сезилиб турипти. Ўзи-ям дилкаш, меҳрибон келинчакка ўхшайди. Худо хоҳласа, бир-биримиз билан эрларимиздек дўстлашиб кетамиз».

Шаҳрибону ҳам улар тўғрисида хаёл сурмоқда эди:

«Худо Райҳонга ҳусн ато этишда саховатини аямапти. Эрини чиройли деб бўлмайди. Аммо истараси иссиқ. Кўзи билан юзида сўнмас бир руҳий гўзаллик ҳамда ўктамлик бор. Келбати девникдан қолишмайди, турган-битгани пай. Юзи худди тошдан тарашлаб ишлаганга ўхшайди. Ўткир кўзи мардона чеҳрасига мос яралган. Сўзлари маъноли. Овозида момоқалди роқнинг даҳшати бордек. Ҳақиқий эркак шундай бўлади-да. Райҳон ўзини қанча бахтлиман деса арзийди!»

— Иштаҳаларинг яхши бўлсин, акалар, чечалар! — Болалик шодшиддати билан Орзугул, Раъно, Қодирбеклар кириб келишди.

— Раҳмат, раҳмат! — дейишди ёш эр-хотинлар.

— Сизларни отамлар қақираётти,— Раъно Бўронбек билан Қаҳрамонбекка мурожаат қилди.— Меҳмонларни Оққояга олиб чиқаркан-сизлар.

Қисқа вақт ичида ўзбекчани туппа-тузук ўрганган Раънога эр-хотинлар ҳавас билан қарашди.

— Ҳозир, Раъно, ҳозир,— деди Қаҳрамонбек қизлардай майин жилмайиб.— Фақат бир шартим бор!— У Бўронбекка муғомбирона кўз қисди.— Сулув чечаларингга қоровул бўлиб турасизлар, тагин дев-пев ё айиқ-пайиқ олиб қочиб кетмасин.

— Майли, майли,— дейишди болалар севинишиб.

Йигитлар қўзғалдилар.

— Ботроқ қайтинглар-а,— Райҳон эрига мунисгина термулди, иккиқат Шаҳрибону унинг қўлини меҳр билан ушлади.

Келинчаклар юзларини сув аралаштирилган сутга, сочларини ток

¹ Катилмади — камилмади маъносида.

сувига ювиб, гули билан янчилган хинани бошларига қўйишганда, ўзлари билан бирга егулик овқат, милтиқ, гилам ва кўрпачалар ҳам олишган эркаклар кўҳна хоноқоғга етишганди. Уларни, тўғрироғи, мёҳмонларни ихтиёрсиз равишда ўлмас қоялар, қояларга тирмашиб ўсаётган сафсан, бодом, писталар; чинор, қайрағоч, ёнғоқлар; сапсарик бўлиб гуллаб ётган хина, қўзиқулоқ, момокурмаклар; майна, болтаютар, фотмачумчуқ каби қушларнинг тинимсиз сайрашлари сеҳрлаб қўйди.

— Кўркам жойлар экан!— деди Ҳожи Аъло тўлқинланиб.

— Жуда, жуда ҳам!— Валихон учлари уқпар булутлар тўшига санчилган тизма қоялардан кўз узмай тасдиқлади. Улар анчагача шу азим қоялар мисол бир жойда қотиб турдилар, кейин отларини Кўрбулоқ устидаги кўм-кўк ўтлоққа тушовлаб қўйишди-да, хонақоҳ жанубига, қаровсизликдан ёввойи тусга кирган боғ ўртасига қизариб, оқариб пишган олма тагига жой қилдилар. Раҳмат полвон тош ўчоқ қуришга киришди. Қудрат тегирмончи қўй сўя бошлади. Валихон, Ҳожи Аъло, Қаҳрамонбек эса номоз ўқимоқда эдилар. Бўронбек, Бўрибой, Уйғоқбеклар эса Оққоя томон силжирдилар. Ҳадемай уларга Қаҳрамонбек етиб олди. У Бўронбекнинг номоз ўқимаганига хафа бўлди. Лекин буни унинг юзига айтишга ботинмади.

Дарвоқе, тўйга юзлаб кишилар қатори Валихон, Ҳожи Аъло, Бўрибойлар ҳам келгандилар. Бундан фақат Мансур пучуқ мустасно эди. Ҳеч ким уни одам сафига қўшмас, тўй-маъракаларга айтмас, ҳамма ундан жирканар эди. Мансур пучуқ тириклай ўлган ё сал қўполроқ қилиб айтганда, якка мохов бўлиб қолган эди.

Йигитлар бўри, олқар, тўнғиз тезаклари сочилиб ётган ингичка сўқмоқдан тизилиб борардилар. Этакда самбиттоллар оралаб Каттабоғсой оқмоқда. У бутун атрофда бута шаклида ўсиб ётган зогоса, ирғай, заранглар орасидан гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмай оқади. Сўқмоқнинг икки ёғида барглари йирик-йирик қиррали шакарак, учи гўзаникига ўхшаш, аммо тиконли гўзабош, майда-майда япроқли чакида, ялпизни эслатувчи кийикўтлар сокин чайқалмоқда. Олдинда қалин майсалар бағридан отилиб чиққан оҳактошли қоялар, улар узра учиб, сузиб юрган бургутлару сийрак туманлар кўзга ташланади.

— Оҳ, бундай суюк манзараларни тушингдаям кўришинг маҳол!— Уйғоқбек ўнг қўлини чўзиб, икки терак бўйи юксакликдан тушаётган оппоқ шаршарани кўрсатди.— Шу овлоқ, шу гўзал жойга чодир тикиб, бир ойгина яшасанг, бир умрга татирли ҳузур-ҳаловат оласан — баҳри дилинг яйрайди. Қадимги файласуфлар покланиш учун шунга ўхшаш табиат қўйнига чиқиб кетганлар-да, а?

— Тўғри, жаноб Уйғоқбек!— Бўрибой уни қизгин маъқуллади.— Мен ҳам бундай кўркам, бундай баҳаво жойларни биринчи кўришим. Келинг, жаноб Уйғоқбек, шу ерда бир оз яшаб кўрамиз?

— Розиман.

— Зерикиб қоласизларми, деб қўрқаман,— Қаҳрамонбек эътироз билдирди.— Ҳар қандай сулув нарсаюм жонга тегади, оғалар.

— Она ҳам жонга тегадими, дўстим, табиат — она-ку!— Бўронбек унинг фикрига қарши чиқди.

Қаҳрамонбек индамади.

Сўқмоқ уларни довонга олиб чиқди. Ҳар жой-ҳар жойда қулф уриб ўсаётган ёввойи райхонлар бўйи димоқларига хуш урилади. Йигитлар кўкатларга ёнбошладилар. Бу шаффоф юксакликдан Каттабоғ этагидаги Буғомбир деб ном олган қоя эртактлардагидек гўзал ва сирли кўринарди. Улар бу хилват оромгоҳда хийла дам олдилар. Сўнг қадимий қабристонни зиёрат этиб, Қирққиз ғори томон юрдилар. Шунда беҳосдан белга урувчи ўтларнинг илон изи шаклида чайқалаётганини

кўриб қолдилар ва бир зумда у ерга етиб олдилар. Мушукдек келади-ган кул ранг бўри боласи кўкатларни ёриб, элтак-телтак чошиб борарди. Қаҳрамонбек уни таппа босиб, бўйнидан бўғиб ушлади.

— Бунинг онаси бошқа болалари билан шу яқин ўртада бўлса керак,— деди Қаҳрамонбек.

— Менам шундоқ фикрдаман.— Бўронбек жон-жаҳди билан тишлашга уринаётган бўричанинг белидан чангаллаб кўтарди.— Эркак экан баччағар. Балки онаси ғордадир.

— Қайдам?— Қаҳрамонбек Оққояни ўйиб кириб кетган гўрдек қоронғи ғорга тикилди.

— Қўйвор, жиян,— деди Уйғоқбек бўшалиш учун қаттиқ талпинаётган бўричага раҳми келиб.— Нима қиласан қийнаб?

— Ҳозир.

— Йўқ-йўқ!— Қаҳрамонбек шошиб бўри боласини қўлига олди.— Сизлар қатранғи томон чиқаверинглар, мен орқаларингдан етиб бораман.

— Сиз-чи?— Бўрибой ажабланди.

— Менми?..— Қаҳрамонбек сирли илжайди.— Мен... айтсам қизиғи қолмайди.

— Ихтиёрингиз,— деди Бўрибой.— Фақат уни қўйиб юборинг.

— Майли.— Қаҳрамонбек тагин сирли илжайди.

Учовлон негадир бир-бирига қараб, иккиланиб туришди-да, сўнг бир туп муқаддас қатранғи томон ўрлашда давом этишди. Қаҳрамонбек эса ғор яқинидаги харсанг тош панасига бориб, милтиғини ўқлади. Кейин: «Ангилласа онаси келади, уни отиб оламан!» деган ниятда бўричанинг қулоқларини буради, оғзини йирди, жунли баданини омбирдек ўйиб-ўйиб олди.

Бўрича ғингшимади.

— Бари бир ангиллайсан!— деди ғазаб билан Қаҳрамонбек ва унинг олдинги ўнг оёғини бураб синдирди.

Бўрича ғингшимади.

Қаҳрамонбек дарғазаб бўлиб, унинг чап оёғини синдирди.

Бўрича ғингшимади.

Қаҳрамонбек бадтар хуноб бўлди. Чиройли кўзларига қон қуйилди:

— Ваҳший онангни сотгинг келмаётгани, жигарим?!— деди титраб ва бўричанинг бошига кетма-кет мушт туширди. У типратикондек бужмайиб қолди. Қаҳрамонбек унинг икки орқа оёғини қайириб, буклаб синдирди ва жониворни майда-майда баргли ертезак ўт босган тош устига отди.

У заиф, ожиз тишларини шақиллатиб, Қаҳрамонбекка чексиз нафрат билан тикилиб қолди. Унинг кўзлари эса: «Сен, икки оёқли махлуқни бурда-бурда қилиб ердим-у, ожизман!», дегандек мислсиз алам билан ханжар янглиғ совуқ йилтирамоқда эди. Бундан Қаҳрамонбекнинг аъзойи-бадани увушиб кетди. У учига тилла қолип қопланган чарм қинидан пичоғини қалтираб суғурди-да, бўричанинг олдига секин яқинлашди ва:

— Сени ўлдираман!— деди бениҳоя хотиржамлик билан. Лекин бу хотиржамлик тагида ўлимдай даҳшатли ёвузлик яшириниб ётарди.— Сени ўлдираман,— дея такрорлади у.— Сенинг ё ваҳший онанг, ё бетайин оталаринг бурноғи йил қишда бизнинг қўйларимизни қийратиб кетган. Шунинг учун сени ўлдираман! Йўқ, ўлдирмайман. Сенинг ўзинг азобланиб-азобланиб ўлиб кетасан!

Қаҳрамонбек ярим ой сурати ўйилган пичоғини бўричанинг ўнг кўзига бураб тикди. Қон тирқираб оқа бошлади. Бўрича зўр-базўр судралиб қочишга тушди.

— Хўп жонгинанг оғримас экан-а!— деди Қаҳрамонбек.— Хўп жонгинанг оғримас экан-а!— У бўричани типирчилатиб, қийнаб, думи билан қулоқларини кесиб ташлади. Жонивор қип-қизил қонга бўялди. Қаҳрамонбек уни бош териси аралаш жунни билан қўшиб ушлаб, ёр оғзига олиб келди ва дўзахдек қоронгиликка улоқтирди.

Сўнг ўзи бамайлихотир Оққоя учига ўрлай кетди. Бироқ ярим йўлда муқаддас қатранғини зиёрат қилиб қайтишаётган шерикларига дуч келди.

— Уй-бўй, нима бўлди?!— Бўрибой Қаҳрамонбекнинг усти-бошига сачраган қондан таажжубга тушди.

— Бўри боласининг қулоқларини қирқувдим, шундан сачради,— Қаҳрамонбек уни азоблаганини айтмади.

— Чакки қилипсиз, иним,— деди Уйғоқбек.— Бўри — ўчакишадиган махлуқ.

— Чумчуқдан қўрққан тариқ экмайди, тоға.— Бўронбек дўстининг ёнини олди.— Ўзимиз ҳам кучукларимизнинг қулоқларини кесиб қўямиз-ку...

Улар тоғ-тошлар қорайганда уйларига қайтдилар.

— Оҳ, шунчалар куттирасизми?!— Райҳон ошиқиб чимилдиққа кирган Бўронбекка ўзини ташлади.— Яхши сайр қилдингизларми?

— Шундоқ соғиндимки, Райҳон!— Бўронбек унинг ингичка белидан маҳкам қучиб, мислсиз ташналик билан ўпа кетди.

— Э-ней...! Э-на-жон-эй, ўлтирип қўясиз-эй!..— Райҳон унинг қатранғидек чайир бўйнига бор меҳр-муҳаббати билан чирмашиб, эркаланди.

Улар беармон ўпишдилар. Кейин Райҳон эрига:

— Илгари дўстингизни яқиндан кўрмаганимгами, дуруст одам бўлса керак, деб ўйлардим,— деди кутилмаганда.— Энди билсам, шум кишига ўхшайди: менга ер тагидан кўп қаради.

Бирдан Бўронбекнинг ранги ўчди. У беҳад ҳиссиётли эди. Бироқ юрагига эрк беравермасдан, ақл ҳамда ирода билан иш тутар эди. У ўзини босиб, ўйлаб жавоб қайтарди:

— Энди танишаётганлар бир-бирларига зимдан қарашлари табиий ҳол.

— Қараш билан қарашнинг фарқи бор-да,— деб Райҳон ёй янглиғ қошларини чимирди.

— Балки сенга шундоқ туюлгандир, Райҳон. Аслида худони ўртага қўйиб дўст бўлганлар ҳеч қачон бир-бирига хиёнат қилмайдилар. Ё Каттабоғда шундоқ воқеа бўлганми?

— Йўқ.

— Мен сендан ўтинаман, Райҳон, ҳеч қачон, ҳеч ерда ота-онамни, ака-укаларимни, қариндош-уруғларимни, дўст-биродарларимни ёмонлама. Ўзимнинг ақлим оқ билан қоранинг фарқига етади, деб ўйлайман. Шундоқми, Райҳон?

— Шундоқ...— Райҳон қизарди.

Овлоқ қоялару қорли чўққилар кўзга элас-элас чалина бошлади. Бўрибой билан Уйғоқбек уч отга чодир, кўрпа-тўшак, озиқ-овқат юклаб, ҳалиги оқ шаршара томон йўл олишди. Валихон эса ўз овулига жўнади.

Бу пайтда туни билан ширин висоллардан қаттиқ маст бўлган ёш эр-хотин чимилдиқ ичида бир-бирига чирмашган ҳолда ухлаб ётарди.

Ҳар куни тушдай ғаройиб ҳол такрорланарди...

Ҳар қандай уруғ ҳам яхши ерга экилса, яхши парвариш кўрса, тез етилади. Яхши жойга тушган қизни ҳам шунга қиёслаш мумкин. Мана,

¹ Э-ней — вой-эй маъносида.

Райҳон ҳам бамисоли гулдай очилиб кетди. Лекин балоғат ёшига қадам қўйгандан бери уни бир нарса қийнади: у ҳамон ой кўрмасди...

Гоҳи-гоҳида Райҳон: «Балки бола кўрмасман?!» деб ўйлаб ҳам қоларди. Бундай онларда унинг бутун борлигини қайғу ва даҳшат чулғаб оларди.

Она заминга қарчиғайдек қанот ёзиб куз қўнди. Элдан солиқлар йиғилди. Уйғоқбек ва Бўрибой оқ шаршара бўйидан тўлишиб, тиниқлашиб қайтишди. Углию келинининг бахтидан яшариб кетган Раҳмат полвои билан Хуморхоним ўз асалариларидан илк ёздаги каби тағин хум-хумлаб асал олишди. Уйғоқбек чўлда боқилаётган туяларни ҳайдаб келтирди. Шундагина Райҳон эрининг тоғаси билан бирга узоқ Сибирга кетишига ишонди.

— Раънонинг айтишича, сариқ сочли қизлар ҳам сулув, ҳам шаддот бўлишаркан, — деди ярим ҳазил, ярим жиддий оҳангда у. — Эҳтиёт бўлинг-а, Бўронбек ака, тағин улар йўлдан оздиришмасин!

— Мен фақат сенга сиғинаман, Райҳон!

— Мен сиз билан тирикман, Бўронбек ака! Бот қайтмасангиз, соғиниб ўлиб қоламан.

— Бот қайтаман, Райҳон! — Бўронбек унинг майин сочларини силаб, намли кўзларидан оҳиста-оҳиста ўпди. — Бот қайтаман! Билиб турибсан, сени бир лаҳза ҳам ёлғиз қўйгим келмайди. Лекин илож-сизман, тоғамни ўйлайман... Замон нотинч, йўл оғир, хатарли, шу боис ҳам Раъно Каттабоғда қолаётти.

— Сизни... Сизларни худо ўз паноҳида асрасин! — Райҳон эрининг сержун кўкрагига бошини қўйиб, ҳиқ-ҳиқ йиғлай бошлади. — Худойим сизларни ўз паноҳида асрасин! — У кўкка ёлвориб қараб, оппоқ қўлларини юзига тортди.

Бўронбек оғир хўрсиниб, хонадан чиқди.

Улар йўлга тушдилар.

— Ой бориб, омон келинлар! — деб қолишди уйдагилар.

Асал, майиз, ёнғоқлар ортилган йигирма бир туя, икки туякаш, икки отлиқ — Уйғоқбек ва Бўронбек кечаю кундуз йўл босишарди. Фақат бирор бекатда уч-тўрт соатгина мизғиб олишарди. Улар Еттисув водийсига етишганда, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ҳодиса рўй берди: қоронғи, салқин, жим-жит тун эди. Карвон ташландиқ қабристонни кесиб ўтган йўлдан бораётган эди. Кутилмаганда йигирма қадамча наридаги гўрдан оқ кафанга ўранган «жасад» секин бош кўтариб, қад ростлади ва:

— Ҳой, мусулмонлар! — деди тун сукунатини ёриб. — Мен арвоҳман, тўхтанглар!

Карвон ёзда қор ёғса ҳам мунча ажабланмас эди. Бу даҳшатли тасодифдан тоға-жиян ҳам, туякашлар ҳам музга айланди.

Туялар эса қулоқларини чимириб олишди. Фақат энг олдиндаги нортуя оғзидан кўпик сачратиб, пишқира бошлади.

— Мусулмонлар! — дея давом этди арвоҳ. — Олдинда сизларни даҳшатли фалокат кутмоқда! Охир-оқибатда подшо ҳам, гадо ҳам келадиган бул муқаддас жой ҳар бир мусулмон учун хатарсиз паноҳдир.

Арвоҳнинг овози қироатни қойил қиладиган қориларникидек таъсирчан, йўғон эди. Энди негадир ҳамма туя пишқира бошлади. Уйғоқбек билан Бўронбек ўзларини қўлга олиб, отлардан тушдилар. Туякашлар ҳам...

— Баракалла, Муҳаммад умматлари!— деди арвоҳ.— Энди, туяларни чўктириб, хотиржам дам олинглар.

Кўпни кўрган Уйғоқбек арвоҳнинг аллақандай қимирлаганини, гапи оҳангида алланечук ясамалик, жонланиш ва севинч зуҳурлигини ғира-шира сезди. Айниқса, унинг «Мусулмонлар» сўзига алоҳида урғу бериб гапириши Уйғоқбекда қандайдир даражада хавотир ва ғашлик уйғотди.

— Арвоҳим, мабодо бизнинг ўрнимизда динсизлар бўлса, уларга ўз паноҳингиздан жой берармидингиз?— Уйғоқбек ён чўнтагига қўлини тиқиб, тўппончасини олди.

— Йўқ, банда, бул муқаддас жойни алар ҳаром этгайдирлар.

— Арвоҳим, ахир, улар ҳам худонинг бандалари-ку,— деди Уйғоқбек унинг «сир»ини билиб олиш учун атайлаб эзмаланиб.

— Куфур сўйлама, банда, копирлар дўзахга абадул-абад маҳкум этилган махлуқлардир. Аларнинг тумшуқлари етган жойлар ҳаром бўлғайдир.

— Елғон!— Уйғоқбекнинг ғазаби қайнаб тошди. Энди у бу ерда ёвуз бир қабиҳлик зоҳирлигига шубҳаланмай қўйди. У ўйлаб-нетиб турмай тепкини босди.

Арвоҳ қимирламади.

Уйғоқбек ҳайратга тушиб, қўрқиб, қалтираб-титраб тепкини босди.

Арвоҳ қимирламади.

У оқ ҳайкалдек қад кериб, мағрур турарди. Уйғоқбекнинг юраги увушиб, боши айланиб кетди: «Ростаданам арвоҳмикан?!»— дея ўйлади у.— Бўлмаса қуларди-ку. Наҳот арвоҳ дегани шу бўлса?! Йўқ, ишонгим келмайди, бул, қандайдир рўё! Бўлмаса нега ўқлар таъсир қилмади?!»

Уйғоқбек иккиланиб, қотиб турганда, арвоҳ тагин тилга кирди:

— Эй, нобакор банда, сен арвоҳга ўқ отиб, гуноҳи аъзим қилдинг. Арвоҳга на ўқ, на қилич, на ўт, на сув кор қилади!

Уйғоқбек билан туякашлар тагин музга айландилар. От ва туялар ногаҳоний бу манзарага кўника бошлаганидан пича тинчишгандай эди. Фақат нортауя ҳамон оғзини кўпиртириб, пишқиарди. Бўронбек эса бутун вужудини кўз-қулоқ этиб, арвоҳга тикилиб қолганди. У ногаҳонда арвоҳнинг боши, қўллари қимирламаётганини, овози пастдан чиқаётганини сезиб қолди. Буни тоғасига шивирлаб айтди. Уйғоқбек бирдан жонланди ва дарҳол туякашларига қуролланишни буюрди. Бўронбек ичида: «Ухлаганимизда бизни осонгина тинчитарди,— деди.— Кейин бор-будимизни шиларди. Афтидан, улар икки ё уч киши. Бўлмаса бу найрангни ишлатишмасди, тўғридан-тўғри ё туюқисдан ҳужум қилишарди. Ана унда тирикларга қийин бўларди. Ота-онам куйиб, кул бўларди. Райҳон ҳам... Йўқ, у куйишга куярди-ю, кейин ўзини тиклаб оларди. Ешлик ҳар қандоқ қайғу аламни енгади. Кейин... балки... у бировга тегарди.. Кейин... кейин эса орамизда бўлиб ўтган ширин онлар билан ваъдаларни ҳам унутиб юборарди. О, бу, даҳшат! Йўқ, йўқ! Кимнинг хотини тириклигида хиёнат этса, ана у — даҳшат!»

— Агар арвоҳ бўлсанг, олдимизга кел!— Бўронбек хаёлини шамол янглиғ ҳайдаб қичқирди. Унинг момоқалдироқли овозидан ўлик тун жонланди — от, туя ва туякашлар мадад олди.

Негадир арвоҳдан садо чиқмади. Уйғоқбек жиянига:

— Мен уни чалғитиб тураман, сен орқа томонига айланиб ўт!— деб шивирлади.

— Майли, тоға,— Бўронбек тўппончасини тишлаганича дўмбайган, чўккан, тиғиз қабрларни оралаб, ўрмалаб кетди.

Бу режани арвоҳ сезди шекилли, бирдан гумдон бўлди ва у ердан кетма-кет ўқ узилга бошлади. Оқибатда от қаттиқ кишнаб, ол-

динги икки оёғини баланд кўтариб, қулади. Ўзини мазор қаърига ташлашга улгурмаган Уйғоқбек ҳам кўкрагини чангаллаб йиқилди... Нортуя қутуриб, бўкириб арвоҳ сари отилди. Шу сонияда унинг хўжаси ер бағирлаб қолди. Нортуя арвоҳ яширинган гўрга етай деганда, ағдарилди. Кўз очиб, юмгунча бўлиб ўтган бу вақт ичида энг орқадаги туякаш ёриқ қабрга киришга, Бўронбек эса етти қадамча олдинга силжишга улгуришган эди.

Шундагина арвоҳ Бўронбекни қайси тарафдан келаётганини пайқади ва уни ўққа тутди. Бироқ мислсиз чаққон, ҳушёр Бўронбек ўзини чуқур қабрга ташлади. Энди ўқлар ёмғири унинг боши узра визиллар, айримлари қабрга вишиллаб санчилар эди.

Бўронбек ҳозир арвоҳга ўқ узиш фойдасизлигини билар, шул сабабли тўппончасини ушлаган кўйи пайт пойларди. Охири арвоҳ отишдан тўхтади. Анча вақт ўтди, арвоҳ отмади, товуш ҳам чиқармади. Гўё ҳеч нарса бўлмагандек, зим-зиё тун ўз «ўзан»ида жимгина «оқаверди».

«Ўқлари тугаганга ўхшайди,— деди ўз-ўзига Бўронбек.— Йўқ, ҳали уч-тўртта бор. Муттаҳам, гўрдан чиқишимни кутаётти. Ҳозир «ниятингга етасан!»

Бўронбек салласини ханжари учига қўндирди ва уни бир зум кўтариб, туширди. Боши узра иккита ўқ визиллаб учди. Тагин атроф ўлик ҳолатга кирди.

«Икки киши экан,— кўнглидан ўтказди Бўронбек,— тўхтамаганимизда, мунча овора бўлмасдик. Довдираб қолдик-да. Нега тоғам билан туякашларнинг уни чиқмаётти?!».

— Яхшиликча гўрдан чиқ! — арвоҳ бор овози билан қичқирди. — Елғиз ўзинг тирик қолдинг!

«Тушингни сувга айт!— Бўронбек калаваланаётган хаёлини ҳайдади. Шунда, кутилмаганда, уни қўрқув исканжага олди.— Бир ўзим тирик қолдимми?! Энди, шу мудҳиш қавақда итдек ўлиб кетаманми?! Йўқ, улар тирик. Бўлмаса нега овоз беришмаётти? Ким билсин? Балки, бирон нимани ўйлаб, шундоқ қилишаётгандир. Қўрқмаслигим керак! Ҳозир уларнинг ўқлари тугайди. Пичоқ, ханжарлари иш бермайди!».

У боз ханжарига қўндирилган салласини тез кўтариб, тез туширди. Бу гал қабрга бир ўқ келиб санчилди. Яна борлиқ тошдек қотди. Осмонни қора булут қоплаб олганди: на ой, на юлдуз кўринарди.

«Битта ўқи қолди,— деди Бўронбек.— Янглишмасам, улар бизни узоқдан кузатиб келишганга ўхшайди».

Бўронбек тагин саллани секин кўтарди. Унга бир ўқ келиб урилди. Бўронбек жўрттага оғир жароҳатланиб, ўлаётган кишидек:

— Вой!— дея инграб, тинчиган бўлди. У ёқдан пичирлашган, гўлдирашган овозлар келди. Кейин икки одам аста бош кўтаришди. Бўронбек атайлаб отмади. Чунки икковини бир йўла тинчитиш маҳол эди. Икки кимса: «Ўлдими?... Ўлмадими?...» деган хаёлда пича туришгач, гўрдан чиқишди ва эҳтиётлик билан олдинга юришди. Улар Бўронбекка беш қадамча қолганда тўхтаб, бир-бирига саволомуз қарашди. Шундагина қўлларидаги ханжарларининг совуқ ялтираётгани рўй-рост кўринди.

Бўронбек: «Мен ўлдирмасам, улар мени ўлдиришади», деди ичида ва негадир юраги қаттиқ дукиллаб уриб, ўзига юзма-юз турган кишига ханжарни отди. У бўйнига чуқур санчилган ўткир тигдан «вой» ҳам деёлмай қулади. Бўронбек қолган кимсага тепкини босди. У ҳам ер тишлаб қолди.

Бўронбек умрида биринчи марта қотиллик қилган бўлса ҳам негадир сесканмади, юраги ҳам ачишмади, қайтага ўзини енгил ҳис этгандай бўлди. У ҳар эҳтимолга кўра хийла фурсатдан сўнг қабрдан

чиқиб, арвоҳ яширинган жойга эҳтиётлик билан борди. Чуқур гўрда одам шаклига ўхшаш ёғоч кафанга ўралганча ётарди...

Унинг кўзи қоронғиликка ўрганиб қолганига қарамай, у қоқила-сурина карвон олдига келди: тоғаси билан туякаш аянч аҳволда, эшитилар-эшитилмас даражада инграб ётишарди. У нима қилишини билмай, тараддуланиб қолди. Сўнг, ногоҳ, карвон ортидаги туякашни эслади. Эсладию бирдан жонланди ва уни дарҳол чақирришга тушди:

— Ҳой, Холбек оға!.. Холбек оға, ҳой!..

У томондан жонсизгина овоз келди:

— Мен... Мен... Бўронбек иним!.. Мен...

— Тез бу ёққа келинг!— Бўронбек пича енгил тортгандай бўлди.

— Ҳозир... Бўронбек иним! Ҳозир...— Холбек туякаш «оёғини қўлига олиб» етиб келди.

Бу аснода Бўронбекнинг қўлида Уйғоқбек жон бераётган эди:

— Улиш осо-он экан-н, жиян! Бола-чақамга эгалик қил! Уларни... уларни Каттабоғга кўчириб кет!..

Бўронбек отаси — Раҳмат полвонга ўхшаб йиғлолмас эди. Селдай тошиб келган йиғиси қаеригадир қадалиб тўхтаб қолар; у бутун қайғу аламини ичига ютар, узоқ вақтгача қаттиқ эзилиб юрар эди. У бевақт айрилиқдан беомон ларзага келди, ҳўнграб юборди. Бироқ қалб тўридан жўшиб чиқаётган йиғи кўзларидан оқмади.

Совуқ ёмғир шағиллаб ёғаётган бир пайтда —азонда Норбек туякаш ҳам оламдан ўтди. У ўлими олдидан биргина сўз айтди:

«Дунёга келиб, йўл азобидан бошқа нарсани кўрмадим!..»

Лой ва сувга қорилган рутубатли қабристонга улар ёнма-ён дафн этилди.

«Уларнинг ўлиmidан дунё ҳеч нарса ютқизмади,— деди ичида куйиб Бўронбек.— Боягина тирикчилик учун курашаётганлар —энди йўқ. Бундоқ чуқур ўйлаб қарасанг, омонатлигингни шубҳасиз, ҳис этасан, шунда ҳаётга қизикувинг қолмайди, ҳамма нарса беҳудага ўхшаб кўринади, бошингни чангаллаб додлагинг келади!..»

Карвон йўлга тушди.

Улар кўп азоб-уқубатлар чекиб, озиб-тўзиб, қор бўрони қутуриб ўқираётган зулмат бир тунда олис манзилга — Омскка етдилар. Машъум воқеадан хабар топган Татьяна Сергеевна Волкова¹ фарёд уриб, ҳушидан кетди. Фарзандлари — Алишер, Азаматлар эса ҳали бола ёшида бўлганликлариданми, у қадар қайғуриб, йиғламадилар.

Татьяна Сергеевна ўзига келгач, қора кийиниб, зор-зор йиғлади. Унинг ноласидан Бўронбек эзилиб, ўпкаси тўлиб, кўзларидан ёш оқди. У марҳум ҳурматига христиан динида ўлган кишига қандай расм-русмлар қилинса, ҳаммасини бажарди.

Бир куни, одатдаги нонуштадан кейин Бўронбек Татьяна Сергеевнага Уйғоқбекнинг ўлими олдидаги васиятини ётиғи билан айтди. Шўрлик аёлнинг сўлғин лаблари алланималар дея пичирлагандай, юмулиб-очишиб, рангпар чеҳраси бўз тусига кирди ва худди телбалардек Бўронбекка узоқ тикилиб қолди. Сўнг у хаста кишидек аста турдида, лом-лим демай қўшни хонага ўтиб кетди. Шу-шу Бўронбек бу ҳақда оғиз очмади. Татьяна ҳам ўзи билан ўзи бўлиб, жавоб қайтармади. Лекин Бўронбек унинг қатъий бир қарорга келолмай, иккиланиб, эзилиб юрганини ҳис этарди: «Шўрлик, она юртидан кўнгил узиб, ёт ўлкага, дини, урф-одати бегона кишилар қўйнига кетгиси келмаётти... Эрининг сўнги илтижосидан ҳам кўз юмолмаётти... Қизини ҳам қаттиқ соғинаётганга ўхшайди. Нима қилмоқ керак?! Агар Тания чечам бу ерда қолса, Алишер, Азаматлар ўрисга, Раъно ўзбекка айланиши та-

¹ Татьяна — Уйғоқбекнинг хотини.

бий. Муҳит, масофа шуни тақозо қилади. Ҳар ким ўз миллати билан қаригани маъқул. Шунда бола-чақалари ҳам, ўзлари ҳам азият чекишмайди. Йўқ, янглишма, Бўронбек, кўнгил миллатга, ирқга, масофага қарамайди!»

Ҳозир Ўрта Осиёда куз ҳукм сурарди. Сибирда қиш... Бундай кезде йўл юриш хавфли эди. Шул боисдан Бўронбек билан Холбек Каттабоғга қайтишни баҳорга қолдиришди. Улар бошқа-бошқа ҳужраларда яшардилар. Аммо тез-тез суҳбатлашиб турардилар. Холбек туякаш ўз хонасида ёлғиз қолган онларда юракни тилкаловчи хазин оҳангда мана бу қўшиқни йиғлаб айтгани-айтган эди:

Оқ илон, оппоқ илон,
Ойдинда ётганинг қани?
Мен ёмондан айрилиб,
Яхшини топганинг қани?

Туякаш қирқ ёшларга кирган; увоқ, озғин, ажинсиз юзи суви қочган нондек қаттиқ, қора, юмалоқ, кичкина кўк кўзи одамга қўрққандай, ялингандай боқувчи бир киши эди. У куйлаётганда кўзлари бениҳоя ғамгин тус олар, ёшга тўлар эди. Бўронбекнинг деразаси уникига бурчак шаклида рўбарў бўлганидан у буни кўп марта кўрган эди.

Сабабсиз қўшиқ, йиғи, дард туғилмайди. Буни Бўронбек билар, ундан: «Нечун доим шул қўшиқни айтасиз, оға?» деб сўрар, ул эса ҳар гал гапни бошқа ёққа бурар эди...

Ташқарида бўрон кўпиб, еру кўкни зулмат қуршаган тунда Бўронбек бир шиша рус арагини кўтариб туякашнинг олдига кирди. Икковлон каравот, стол ва уч стул тўрдан жой олган ҳужрада оз-оздан газаксиз ичишаркан, у Бўронбекнинг қистови ва арақнинг таъсири билан ёрилиб қолди:

— Эшитгандирсиз, асли мен анжанликман. Отам ўзбек, онам қирғизлардан. Мен йигирма уч ёшимда жонимдан ортиқ суйган қизга — Жаннатхонга уйландим. Уни чиройли деб бўлмасди, у қорагина, қотмагина қиз эди. Қурмагурнинг тили ҳам, қилиқлари ҳам ширин эди. Ё менга шундай туюлармиди?.. Хуллас, денг, Бўронбек иним, мен ўша қизга уйландим.

— Афв этасиз, Холбек оға, — деди Бўронбек бетоқатланиб, — Жаннатхон сизни суярмиди?

— Ахир, гапди бўлманг-да, иним, эмаса айтмай қўяман. Албатта, суярди-да, жа қаттиқ суярди, ҳа, ҳа, жа қаттиқ! — Унинг ароқдан қизарган кўзлари бир яшнаб, сўнди, сўнг оғир уҳ тортиди ва бўрон гувуллаб урилаётган деразага тикилганича жим қолди. Бўронбек ўни бўлганига минг пушаймон еб, пиёлаларга ароқ қуйди. Индамайгина ичишди. Холбек милтираб ёнаётган шамга тикилганича, ҳикоясини давом эттирди:

— Шундай қилиб, денг, иним, Жаанатхон билан мен тинч-тотув яшай бошладик. Ярим кун бир-биримизни кўрмасак ўлиб қолардик... Кейин... кейин шайтон уни йўлдан оздирди, у хиёнат қилди! — Холбекнинг кўзлари ёвузона йилтираб, қинғир-қийшиқ тишлари ғижирлаб кетди ва икки қўли билан бошини чаңгаллаб қолди.

— Чамаси, буни, Жаннатхон мени деб қилди, — у анчадан сўнг ўзини босиб олди. — Етти йил яшадик ҳам фарзандимиз бўлмади-да, иним. Ўзингиз ҳам биласиз, фарзандсизлик — ўзбекда айб саналади. Уни эл одам ўрнида кўрмайди, ит ҳам, бит ҳам унга тош отади. Шундай кўргуликлардан кейин унинг ўзи ҳам элдан безади, қочади.

Худди шундай биз ҳам элдан қочдик: одам қадами кам етадиган Олой тоғларига кўчиб кетдик. Бу ерда йилқи боқиб, кун кўра бошладик. Бир неча марта Жаннатхон менга:

— Бошқага уйланинг... ёш умрингизни ҳазон этманг... Мени қўй-

воринг... Ахир, қачонгача бу тоғ-тошларда биқиниб юрамиз?!— деб айтди.

Мен унамасдим. Ҳали айтганимдай, уни яхши кўрардим-да, иним. Баъзан, қонимга ташна бўлиб кетган пайтларимда: «Уни қўйворсам, айб унда бўлмаса-чи?! У бошқага тегиб, туғса-чи?!— деб. ич-этимни ердим.— Унда эркак бошимни қандай кўтариб юраман?!. Эл: «Айб ўзида экан, хезалак экан?!» деб айтмайдими? Бундай гапларни эшитганимдан кўра ўлганим яхши эмасми?!»

— Қўйинг, иним!— Холбек туякаш гапдан тўхтаб, пиёласини тутди. Бўронбек қолган ароқни унга ағдарди. У маза қилгандай симириб ичди, худди рус мужигайда уҳ-уҳлаб, энги билан оғзини артди ва Бўронбекка синовчан нигоҳ ташлаб олиб, сўзлай кетди:

— Биз бир қизил қоя тагидаги сой бўйида, қора ўтовда турардик. Ҳеч ким ҳолимиздан хабар олмасди. Фақат ҳар замонда бир ота-оналаримиз келиб туришарди. Мен довонма-довон ошиб, йилқи кетидан юрардим. Тундагина қайтардим. Кўзлари тўрт бўлиб кутиб ўтирган хотиним менга пешвоз чиқарди. Аммо, кейин... кейинчалик не сабабдандир у кўзимга тик боқолмайдиган бўлиб қолди. Гапимиз-гапимизга уланавермасди ҳам. Бунинг сирини билишга қанча уринмай, беҳуда эди; у ерга қараб, «чурқ» этмай ўтираверарди. Назаримда, унинг кўзида дард, алам, қўрқув, яна алланималар яшириниб ётгандай эди.

— Ота-онангни соғиндингми, Жаннатхон?..

— ...

— Анжанга тушиб, кўнглингни ёзиб кел, Жаннатхон.

— ...

— Агар, сенга бу ер ёқмаса, кўчиб кетайлик, Жаннатхон.

— ...

Хуллас, у битта саволимга ҳам ё «ҳа», ё «йўқ», деб жавоб қайтармасди.

Йилқи ичида бир оқ байтал бўлғувчи эди, бир куни тушда денг, савил қулунлаб қолди. Тойчаси тушмагур онасига ўхшарди. Фақат унинг туёқлари, думи, ёли қора эди. Уни хилватда қолдириш хавфли эди, бўрими, айиқми — ишқилиб, бирор йиртқич еб кетиши мумкин эди. Уни отимнинг олдига ўнгариб олиб, ўтовга олиб кетдим. Тойчоқни авайлаб ерга қўйишим билан энаси бош-кўзидан ялашга тушди. Уларга бошқача меҳр билан қараб тургандим, ўтовдан ўзини бутунлай йўқотган ҳолда мурдадай оқариб кетган Жаннатхон чиқди. Илон-пилон чаққанми, деб ўйлаб, унинг олдига югуриб бордим. Худди шу пайт, ҳа, худди шу пайт, ўтовдан, қора ўтовдан девдай баҳайбат бир кимса чиқди. Биз томонларда эркаксиз уйга эркак кишининг кириши уят саналади, иним. Мен гап нимадалигини ғира-шира англадим у таёқдек қотиб қолдим. Соқол-мўйлови қоп-қора, кўзлари одам сўйган кишиникидек қип-қизил барзанги «салом» бериб, қўлимни сиққандагина ўзимга келдим. Унинг қўллари тошдан, ҳа, тошдан қаттиқ эди. Ўзимни қандайдир куч билан ушлаб, унга мислсиз нафрат билан тикилдим. Сизга, иним, тан бериб айтсам, у серчандиқ юзига мос тушган қўрқинчли, ҳа, ишонаверинг, жуда қўрқинчли кўзларини олиб қочмади, балки: «Сенам одаммисан?!», дегандай чап қўлида ов пичоғини ярақлатиб ўйнарган, бутунлай менсиммаган ҳолда менга таҳқирона тиржайди. Сизга айтсам иним, унинг вожоҳати илондай совуқ, ўлимдай қўрқинчли эди. Шу тобда унинг ўрнида шер бўлганда ҳам қўрқмасдан, ҳа, иним, қўрқмасдан олишардим. Аммо бу махлуқнинг ёвуз кўзидан дунёдаги энг йиртқич ҳайвон ҳам қўрқарди, ҳатто яратганининг ўзи ҳам қўрқарди. Ўлимдай даҳшатли бундай кўзни умрим бино бўлиб кўрмагандим. Аъзойи-баданимга совуқ тер чиқиб, қалтираб кетдим. Шунда ўзим-ўзимга битдай кичкина, арзимас, паст нарсага ўхшаб

кўриндим. Назаримда хотиним ҳам: «Сенам эркакмисан?!», деб устимдан кулаётгандай эди. Аммо унга қарашга юрагим бетламасди. «Кулса, кулаверсин, — деб ўйладим.— Энди, у менинг хотиним эмас!.. Энди, ҳаммаси тугади!.. Энди, мен тирик ўликман!.. Энди, менда бир йўл қолди: уларни ўлдираман!! Ҳозирча чидайман — ғазаб-аламларимни ичимга ютаман! Шунга мажбурман! Бўлмаса мени канадай эзиб ташлайди. Э, худо, ўзинг кечир, ўч олмай ўлиш менга ота-онамдан ажралишдан ҳам оғирдир! Ўч оламан! Шафқатсиз ўч оламан! Ўч!..»

Одам одамни биладими, иним? Билади, фақат маълум даражада. Ҳатто одам ўзини ўзи ҳам кам, жуда-жуда кам биледи. Менимча одамни ўрганиб бўлмайди. Қачон ўлган кишини тирилтириш мумкин бўлса, ўшанда одамни билиш имкони туғилар.

Одамзот шу қисқа умрида ҳар бало устида ўйлашга, бойлик орттиришга, бир-бирини ўлдиришга умрини сарфлайди. Аммо ўзини ўрганишга ҳечам вақт ажратмайди. Бундай фикр менга ўшанда келганди. Чунки мен ўзимнинг мунофиқлигимни ўшандагина сезгандим-да, иним. Азбаройи қўрққанимдан ҳамда пайт пойлаб ўч олиш истагида ёнаётганимдан эркакча иш тутмадим, етти ўлчаб, тушимга кирмаган ишни қилдим, қиёфамни ўзгартирдим, ҳеч нарса сезмаган кимсадек кўзи қонга ботган махлуқни ўтовга таклиф этдим. Унинг серчандиқ юзи сал ёришди. Аммо кўзидан «йилт» этган учқун кўринмади.

Ўшанда у бизникида тунаб қолди. У мутлақо хавфсирамаган ҳолда:

— Менинг отим Турғун жаллод — деди.— Қўқон хонлигида жаллодлик қилганман. Одам қонини сув ўрнида ичганман, шундан лаззат олганман. Ҳозир ҳам шуни қўмсаб тураман. Одам сўйиш менга қуш сўйишдай гап. Мен хон амри билан ўз отамни ҳам сўйганман. Лаънати чол дўстининг қизини бузиб қўйган-да... Бундан бир ярим йилча бурун хон саройидан энг гўзал қизни олиб қочганман. Ишонасанми, йўқми, менга бари бир, у мени жон-дилидан суярди. Мен унга қулдай садоқатли эдим, бир гапини икки қилмасдим. Яширмайман, жаҳлим чиққанида урганман, аммо камситмаганман. Мен учун дунёда муқаддас нарса йўқ. На динга, на худога, на одамзотга ишонаман. Аммо хотинимга сифинардим, уни ўлгудай яхши кўрардим. Бечора, яқинда туғолмай ўлди. Боя сенга одамларни сўйиб лаззат олганман дедим, аммо хотинимнинг ўлиmidан ҳўнг-ҳўнг йиғладим. Уни Айиқлидарага — ертўла-миз ёнига кўмдим.

Ўзим ўғрилиқ, овчилик билан кун кечираман. Ўғирлик менга ёқадди. Заиф тўғон дарёга бардош бермайди. Бўш одам ҳаётда қул бўлади. Табиат кучли кишиларни ёқтиради. Кўнгил хоҳишлари фақат шафқатсизлигу ваҳшийлик билан амалга ошади. Тоғ кўчкусидай босиб, янчиб яшаш қандай ширин!..

Қаттиқ қўрққанимдан юрагим ёрила ёзди, иним. Тун бўйи мижжа қоқмадим. Шу-шу Турғун жаллод бизникига тез-тез келадиган одат чиқарди. Бора-бора баччағар Жаннатхонга ўз хотинидай, менга ўз югурдагидай муомала қиладиган бўлди. Одам ҳамма нарсага чидаркан, иним. Мурдадай судралиб юрган Жаннатхон ҳам, мен ҳам унга қулдай итоат қилардик.

Кўксимдаги мислсиз алам билан нафратни босиб, пайт пойлардим. Ҳар кунни тинмай қайроқтошга пичоғимни қайрардим. Охири у олмосдан ҳам ўтқир бўлди.

Турғун жаллод бизникида туңаган кунни, тонг бўзараётган чоғда, юрагим така-пука бўлиб, у ётган жойга оёқ учиди юриб бордим, уни қўйдай бўғизлаб ташладим. Тигим кекирдагини узиб ўтганига, ҳеч бўлмаганда ярим узиб ўтганига аминман. Қон тирқираб отила бошладди. Турғун жаллод жон ҳолатда сакраб турди. Мен танамдан жоним

чиқиб кетар даражада қўрқиб, қочдим. У чап қўли билан иягини пастга босганича, кетимдан чопди. Утовдан юз қадамча этакдаги сойга — айқирган сувга ўзимни отдим. Турғун жаллод соҳилдаги тошларга чалишиб, ағдарилди. Қўли иягидан чиқиб кетди. Жон талвасасида турганича, анча қон йўқотди. Шунга қарамай у иягини маҳкам ушлаб, эгиб, мен томонга ўзини отди. Мен жон ҳолатда қирғоққа чиқиб олдим у йўсинлар босган чўққига ўрмалай кетдим. Турғун жаллод бир қўли ҳамда оёқлари ёрдамида кучли тўлқинлардан зўр-базўр сузиб ўтиб, сирпанчиқ соҳилда ҳолдан тойиб йиқилди... Қоп-қора, йўғон бўйнидан қон тизиллаб оқмоқда эди. Ёвузнинг ўлиги ҳам даҳшатли туюларди. Тепада туриб, тошлар отиб, бошини илондек мажақладим. Умирда бировни чертмаган, ҳатто чумолига ҳам озор бермагандим-а!

Шунда бехосдан хотинимга кўзим тушди. У осма тахта кўприк устида арвоҳдек қотиб турарди. Еппирай, қувониш ўрнига, менга мислсиз нафрат билан тикиларди у. Қонсираган қоплондай унинг олдига чопиб бордим:

— Жалаб!! Қанжиқ!— Беқиёс ғазаб билан бақириб, қорнига пичоқ тирадим.— Тилкалаб ташлайман, жалаб!!

Мен уни оёғимни ўпиб, ялинади, деб ўйлагандим. У ҳатто кипригини ҳам қимирлатмади.

— Сиз эркак эмассиз!— деди менга бўғиқ овозда. Аммо унинг ранг-рўйи кафан тусига кирган эди.— Сиз жаллоддан ҳам ёвузроқсиз! Майли ўлдилинг! Илойим, қорнимдаги боланинг уволи а қолинг!

— Кимдан у?!!

— Ундан!..

Балки Жаннатхоннинг ҳақоратидан, нафратидан ғазабимдан тушигандирман, балки қарғишидан қўрққандирман, балки болани ўйлагандирман, билмадим, ҳайтовур, пичоқни сойга улоқтирдим-у, ҳеч ёққа қарамасдан қуйига чопиб эниб кетдим... Сўнг саҳрода раҳматли тоғангизга дуч келдим...

Холбек туякаш серқадоқ кафтига нос солиб отди. Кейин тақир бошини чангаллаганича, ерга тикилиб, қотиб қолди. Бўронбек чўнтагидан Райҳоннинг нозик дид билан қизил ипақдан четларига ҳашам берилган ва «Райҳон — Бўронбек», деб битилган рўмолчасини олди, бўйни, юзи ҳамда пешонасидаги терларни артди. Сўнг жуда оғир қўзғалди, шарпадек судралиб, хонадан чиқди. Борлиқни зор қақшагиб, қорга, музга кўмиб ўкираётган бўрон уни ўзининг бениҳоя совуқ комига ютди.

«Шўрлик!— Бўронбекнинг хиёл очилган оғзига қор, бўрон, рутубат қутуриб кирди.— Мабода, мендан ҳам фарзанд бўлмаса-чи?!— У ўзининг беихтиёр айтган гапидан музлаб кетди.— Йўқ, мендан фарзанд туғилади! Танамда ёшлик, эркаклик кучи жўш уриб қайнаб ётибди! Тавба деб айт, Бўронбек, фарзанд кўриш фақат шунга боғлиқ эмас!..»

Унинг боши қарама-қарши фикрлар гирдобиди айлана бошлади.

«Нега мен ўзим ҳақимда қайғуриб қолдим?!— Мудҳиш бўрон терлаб турган баданни музлатиб юборса ҳам у хаёл суришда давом этди.— Уйланганимга ҳали ҳеч вақт бўлгани йўқ-ку! Туякашнинг гапидан васвасага тушдим, шекилли?»

У кўз очишга қўймай юлқилаётган бўронда хийла тургач, ўзининг кенг, баҳаво, шипи баланд, ёвропоча жиҳозланган ҳужрасига кирди.

Бундан уч йил муқаддам Бўронбек тоғаси билан бу ерга келган, шу хонада олти ой яшаган, ўшанда рус ҳаёти билан қисман танишган, рус тилини бинойидай ўрганган эди.

Ногаҳонда Бўронбек эти увушаётганини ҳис этди. Уйқуси келмаса ҳам кўрпага ўраниб ётди. Саҳарларда ҳарорати ошди, ота-онаси билан хотинининг номларини айтиб алаҳлай бошлади.

У ўзининг шиддатли феълига хос қаттиқ оғрир ва жуда тез соғаяр эди. Унинг касалидан айниқса Татьяна Сергеевна қаттиқ ташвишга тушди. Бундан тўрт кун бурун меҳмон бўлиб келган синглиси билан куёви таажжубланишди. Эдуард Михайлович Евсеев очиқдан-очиқ кулди:— Мен сизга айтсам, Татьяна Сергеевна, унга жинам урмайди,— деди у ўзига хос ингичка овозда сичқондай чийиллаб.— Мен сизга айтсам, қоровойларнинг жони қаттиқ бўлади.

— Бўлди, бас қил, Эдик!— Анна Сергеевна эрини жеркиди. У хотинидан тили қисик одамдай қўрқарди, бирдан жимиб қолди.

— Кечирасиз-у, Эдуард Михайлович, одам деган ўз оғзига мунча эрк беравермайди.— Анна Сергеевна емакхонага чиқиб кетгач Татьяна Сергеевна унга ер тагидан ўқрайиб қаради.— Қоровойми, оқвойми, худонинг бандаси. Кек сақлаш эса гуноҳ ҳисобланади... — У ўтган тунда, Эдуард Михайлович билан Бўронбек ўртасида бўлиб ўтган баҳсга ишора қилди.

Буни Эдуард Михайлович дарҳол тушунди. Хамир ранг, юмалоқ, ажинсиз юзи шолғом тусига кирди. Сўнг кутилмаганда бирдан қордай оқариб кетди, илоннинг тилидай ингичка мўйлови диккайди, қовоқлари учиб, лаблари пирпирай бошлади:

— Ўзлари мунча қоровойнинг тарафларини олиб қолдилар-а?— деди аламли иржайиб.— Ҳар қалай, эрларининг уруғларида-а?

— Эримга тил тегизманг, Эдуард Михайлович!— Татьяна Сергеевна ғазабини ичига ютди.— У гўрида тинч ётсин.

— Уша қора, копир, калтафаҳм эрлари шунчалар азизми-а?— Эдуард Михайлович атайлаб кўзойнагини тузатиб, заҳарли илжайди.

— Сиз!.. Сиз!..— Татьяна Сергеевна бўздай оқариб кетиб, гапиролмай қолди.— Сиз... Сиз эримнинг тирноғига ҳам арзимайсиз!

— Мен сизга айтсам, сиз сотқинсиз, Татьяна Сергеевна,— у ичидан зил кетса ҳам сир бермай, хотиржамлик билан наштагини санчди.— Акс ҳолда ирқи, дини бошқа кимсага эрга тегмасдингиз; ўз миллатингиз, ўз Ватанингизга хиёнат этмасдингиз, рус қонини бузмасдингиз!

— Миллат билан Ватанга тил тегизманг, Эдуард Михайлович!— Татьяна Сергеевна ўзини мардона тутди.— Мен уларни сиздан ортиқроқ севаман! Сизники тилингизда... Дилингиз эса қозон куюсидай қоп-қора. Сиз Ватан, миллатдан ҳам кўра, ўзингизни кўпроқ ўйлайсиз. Бўлмаса: «Осиёликларни қийратиб, қаҳрамон бўламан, бойлик орттираман, генераллик даражасига эришаман!» деб оғзингизни кўпиртириб, мақтанармидингиз?! Бул гапни Бўронбекнинг олдида ҳам айтгандингиз. Ҳалиям у оғирлик қилди. Бизни ўйлади. Бўлмаса сизни жаҳаннамга юборарди. Унинг кўзлари қўрқинчли чақнаб кетганда, сиз тухум босган товукдай писиб қолдингиз. Шундан кейин у пича юмшаб, Герценнинг сўзларини мисол келтирди: «Қўшнингни бўйнига сиртмоқ сола туриб, ўз Ватанингда озодлик даврини бошламоқ мумкин эмас».

Сиз Герценни ҳам ҳақорат қилдингиз. Шунда Бўронбек сизга ўз фикрини айтди: «Ўз миллатини севган киши, ўзга миллатни камситмайди; акс ҳолда ўз миллатини ҳам камситган бўлади!»

— Мен сизга айтсам, сиз айниб қолибсиз, Татьяна Сергеевна. Аллақандай осийлик калтафаҳмларга бизларни тенглаштиряпсиз.

— Сиз ўтган куни ўзимизнинг мужикларни ҳам чўчқаларга тенглаштиргандингиз, Эдуард Михайлович.

— Мен сизга айтсам, нотўғри тенглаштиришми, бу-а?! Ой-йиллаб чўмилиш нималигини билмайдиган, ювуқсиз чўчқалар билан бирга ётиб тургувчи мужикларни тагин нимага тенглаштириш мумкин-а?!

— Бу саволингизга Бўронбек: «Сиз мужикларнинг қора қўллари туфайли оқсиз, тириксиз, тилингиз узун», деб жавоб берган эди чаман.

си. Мен рус халқи деганда биринчи галда ана шу заҳматкашларни тушунаман!..»

— Мен сизга айтсам, унинг ўзи нимаю гапи нима бўларди?! У бир чаласавод, каллакесар осиелик-да!

— Унинг ўзига ҳам уялмай-нетмай шул сўзларни айтгандингиз. Э, қўйинг, Эдуард Михайлович, сизга гап уқтиргандан кўра чўчқага гармон черттирган маъкул.

— Қачон нонушта қиламиз-а, худо ёрлақағурлар?— Емакхонадан Анна Сергеевна чиқди.

Баҳс тинди. Татьяна Сергеевна сингдиси сари юрди. Эдуард Михайлович унга эргашди. Унинг тўнғиз қулоғидай юпқа ва қонсиз лаблари пирпирамоқда эди.

Бир ҳафта деганда Бўронбек соғайди. Шундан икки кун бурун Эдуард Михайлович Ўрта Осиега ичкарилаб бораётган ўз сафардошлари олдига жўнаб кетганди. Аслида унинг таътили тугашига ҳали бир оз вақт бор эди...

— Қунигинг порлоқ бўлсин, азизим Бўронбек!— Ҳар куни тонгда айтадиган гапини такрорлади хонага енгил қадамлар билан кириб келган Анна унга чиройли кўзларини тикиб.

— Раҳмат, Анна!— Бўронбек ўзини аввалгидек яхши ҳис этса ҳам оппоқ, юмшоқ, иссиқ тўшакдан кўзғалгиси келмай, бўроннинг ғувуллашини эринчоқлик билан эшитиб ётарди.— Сизга ҳам шуни тилайман, азизим!

— Бугун ранг-рўйингиз яхши, Бўронбек.— Анна ҳар галгидай тўшакнинг бир четига оҳистагина, омонатгина ўтириб, унинг пешонасига оқ, нозик кафтларини босди.— Ҳа, мутлақо соғайиб кетибсиз. Овозларингиз ҳам тиниқ.

— Сизнинг дори-дармонларингиз шифо берди, Анна Сергеевна. Сиздан миннатдорман!

— Мен ҳаваскор табиблик бурчимни бажардим, холос, Бўронбек.

— Меҳр билан бажардингиз!— Бўронбек бу куйдирмажон, қўнғироқдай овози билан гўзал ҳаракатлари ҳар қандай эркакнинг ҳам ҳиссиётларини кўзгатувчи, мовий кўзлари алланималарни кўмсаб, нозик ишва билан боқувчи жувонга беихтиёр тикилиб қолди: «У нимаси биландир Райҳонга ўхшаб кетади.— Қўнғлидан кечирди Бўронбек.— Нигоҳимикан ё қадди-қоматимикан? Шўрлик, тирноққа зор-да, эрга текканига беш йил бўлса ҳам туғмаган. Эй, худо, бола туғиб, ахлатхоналарга ташлаб юборувчи ирkit, разил аёлларга фарзанд бергунча, шул жувонга бир ўғил ато этсанг бўлмайдим?!»

— Уйланиб қолдингиз?— Анна кўзғала бошлади.

— Яна бир оз ўтиринг, Анна?— Бўронбек унинг сўлим билагидан ушлаганини ўзи ҳам сезмай қолди.

Икки жуфт кўз жазиллаб тўқнашди. Анна Сергеевна ўзи истамайгина, тўғрироғи, аёллик ҳаёси устун келиб, қўлини бўшатди ва турди:

— Чиқарсиз, Бўронбек, бирга нонушта қиламиз.— Анна Сергеевна Бўронбекнинг виқору жасорат билан йўғрилган кўркам ва чайир юз-кўзидан ўтли нигоҳини оҳиста узди ҳамда газакўт гулли кўйлагининг узун этаklarини судраб, ортига бурилди.

Рости, хотинлар масаласида Бўронбекни отаси — Раҳмат полвондек покиза, деб бўлмасди. У ёш ва гўзал аёлларни хуш кўрарди. Бироқ ўз ҳис-туйғуларини жиловлай билар, пайти келганда эса уларни мўлкўл соча олар эди. Бўронбек Райҳонга уйланишдан олдин ҳам Тошкентда бир қиз билан юрган эди. Аммо Райҳоннинг васлига етгач: «Энди ҳеч ким билан юрмайман», деб қўнғлидан ўтказганди. Бироқ, ҳозир, ҳали сўлишга юз тутмаган, аксинча, тоғ гулидай яшнаб турган бу жувонни кўрганда юраги алланечук ўйнаб, ўзини туютолмай қолганига

таажжубланди. У: «Дунёда илк марта кўрган нарсанг сирли ҳам қизиқ туюлса не ажаб?», деб ўйлаб, ўзига тасалли берди. Аммо ўзини-ўзи алдаётганини ҳис этиб турарди. Бўронбекнинг кучли жисми аёл баданини, унинг қайноқ сийналарию ширин сўзларини соғиниб қолган эдиким, бунни у тан олгиси келмас эди.

«Аннанинг ҳусни-жамолидан довдираб қолдим шекилли.— Бўронбек одатига кўра муздек сувга ювиниб, артинаркан, хаёлидан кечирди.— Ахир, гўзаллик олдида ҳамма ҳам бош эгади-да. Хон ҳам, девона ҳам, тубану улуғлар ҳам гўзаллик қаршисида тиз чўкадилар. Қўй, Бўронбек, сен ўзингга баҳона қидирма, сен аёлни соғингансан!..»

Нонуштадан сўнг опа-сингил Бўронбекни карта ўйнамоққа қисташди. У бу таклифни кечқурунга қолдирди. Негадир ўзи бугун Холбек туякаш билан шаҳар айланишни истаб қолганди. Аммо у саҳармардонда чўлга — қозоқ ошналарини кўргани ҳам туяларидан хабар олгани кетган экан.

Бўронбек одамларнинг кўзига ташланавермаслик учун оврўпоча кийиниб; шаҳарнинг қор босган, совуқ кўчаларида узоқ тентиб юрди. Ҳар қадамда ғариб кулбалар, жулдурвоқи болалар, тиламчилар учрар, бундан Бўронбек эзилар, уларга хайри-эҳсон кўрсатар эди. У ёйилиб оқаётган Иртиш дарёсига етганда: «Ҳа, буларнинг аҳволи ночор, жуда ночор экан!..», деди бағри хун бўлиб.

Шом қоронғусида Бўронбек палов тайёрлади. У анчадан буён паловни соғиниб юрганди. Емакхонада оила аъзолари жамулжам бўлдилар. Оқсоч қиз дастурхонга икки чинни лаганда ош келтирди. Катталар оз-оздан ичдилар. Бу — Аннанинг рангпар чеҳрасига қон югуртирди; кўзларини суздирди ва янада гўзаллаштирди.

Тўғриси, биринчи кунлар у Аннага эътибор ҳам бермади. Анна ҳам уни менсимай юрди. Ҳамма гап Бўронбек шамоллагандан сўнг бошланди. Анна опасининг илтимосига кўра ҳар куни икки-уч марта уни кўргани, дори-дармон билан даволагани кирар, шундай кезларда истаса-истамаса унга гап қотар ва бу, қуюқ суҳбатларга туртки бўлар эди. Аста-секин у Бўронбекнинг ақлий, руҳий, жисмоний кучли эканлигига ишонч ҳосил қилди ва унга алланечук меҳр қўйганини ўзи ҳам сезмай қолди.

Татьяна Сергеевна бир ўйингагина қатнашди, холос. Кутилмаганда асал билан майиз харид қилгани уч савдогар келди. У шулар билан овора бўлиб, Аннанинг ним ёруғ, серҳашам ҳужрасига қайта киролмади.

— Туз!...— дея Бўронбекнинг қўлини босди Анна. Қайноқ кафтдан йигитнинг бадани ғалати жимирлади. У ўйлаб ўтирмай, Аннани ўтли бағрига энтикиб тортди, силлиқ чиройли лабларидан ўпди, бутун вужуди билан ўпди. Гўё жувон шуни кутиб тургандай оппоқ, нафис қўллари ила йигитнинг бақувват бўйнига чирмашди. Ўзи билибми, билмайми, Бўронбек уни капалак мисол енгил кўтариб, хона тўридаги икки кишилик тўшак сари юрди. Анна:

— Қўйворинг!.. Ахир!..— дея ялинар, гўзал оёқлари билан қўллари билан силкитиб, нозланиб, эркаланиб, ялинар эди. Бу эса йигитнинг эҳтиросларини яна ҳам жўштирди. У жувонни юмшоқ тўшакка ётқизиб хандалакдай-хандалакдай келадиган сийналари, ярашиқли холи бор томоғи, ўтли лаби ва юз-кўзларидан ютоқиб ўпа бошлади. Жувоннинг ҳарорати батамом ошди, энтикиб қолди...

Тун чекунгунча улар яхлит вужудга айландилар. Сўнг хонаки ҳаммомда чўмилдилар. Шунда жувон йигитнинг юз-кўзларини оҳиста-оҳиста силаб ўпди ва:

— Қафасини бузиб чиққан қўтосдек кучлисиз, азизим!— деди сирли шивирлаб.

Жавоб бериш ўрнига йигит жувоннинг буғ кўтарилаётган яланғоч баданига, чиройли елкаларига ёйилиб тушган сариқ сочига, хумор кўзларига сирли тикилди ва сўнг уни беозоргина кўтариб, яна пар тўшакка элтди...

Уша куни Бўронбек Райҳонга илк бор хиёнат этганидан эзилиб юрди. Жувонда ҳам шундай кечинма юз берди. Бироқ қоронғи тушиши билан ҳар иккови ҳам бир-бирини қўмсаб қолишди...

Бу ҳол баҳор ўрталаригача чўзилди... Анна Сергеевнанинг бўйида бўлди. Энди у ўзини жуда бахтли ҳис этарди. Бундан Бўронбек ҳам севинар, ҳам бегона юртларда зурриёти қолаётганидан қайғурар эди. Энди у: «Одам йўлдан бир адашмасин экан, кейин тўғри йўлга тушиб олиши қийин бўларкан», деб ўйларди.

Татьяна Сергеевна ўйлай-ўйлай, охири, Каттабоғга боришга жазм этди. Уй-жой, ошиқча анжом ва мол-қолларини сотди.

Карвон Ўрта Осиё сари йўлга тушди. Бир кун олдин эса Анна Сергеевна йиғлай-йиғлай Петербургга жўнаб кетганди...

Ҳорғин карвон Каттабоғда қизиқиш ҳамда қувонч билан кутиб олинди. Одамлар Бўронбек баҳона «Ўрисни кўрамиз», деб келишар, кетишларида эса: «Ўрис ҳам ўзимиздай одам экан, фақат малла, тили, дини бошқа экан-да», деб айтишар эди.

Омскдан келганлар Хуморхонимнинг юрак касаллигини ва ёш Раънони ўйлаб, уч-тўрт кунгача Уйғоқбекнинг ўлимини яшириб юрдилар: «..Муҳим савдо иши билан қолди, тез орада етиб келади».

Бироқ Хуморхоним: «Лабим тортаётти», «Қовоғим учаётти», «Кўнглим чироқ ёқса ёримайди», дея кўз ёши қилавериб, ўғлини эзиб юборди. Алҳол Бўронбек бевақт ўлим сабабини айтди.

Бирдан Хуморхоним қоп-қорайиб кетди. Афтидан унинг юрак оғриғи ҳам хуруж қилаётган эди: музлаб қолди. Раъно эса ҳўнг-ҳўнг йиғламоқда эди. Бир зумда уйни мотам булути чулғади. Ҳамма кўк кийди. Раҳмат полвон бутун дард-аламини ичига ютди. Элга эшиттирув берди...

Кунлар ўтиши билан Бўронбек Татьяна Сергеевна ва унинг фарзандларига ўз уйининг учта хонасини бўшатиб берди. Бундан Райҳон норози бўлди, аммо эридан ўтолмай, дардини ичига ютди.

Раҳмат полвон табиатан сахий эди. Айниқса бу гал фавқулудда хотамтойлик кўрсатди: ўз томорқаларининг учдан бирини — тўққиз ботмонини Татьяна Сергеевнанинг фарзандлари — Раъно, Алишер, Азаматларга совға этди ва уларни етарли мол-қол билан таъминлади. Шу билан бирга у Татьяна Сергеевналар учун эшик-деразалари Оққоя учигадаги бир туп муқаддас қатранғига қараган уй-жой қурилишига ҳам бошчилик қилди. Албатта бу иш эски одат бўйича Каттабоғ аҳли кўмагида битди.

Фақат янги уйга кўчиб ўтишларидан олдин ҳали бегона жой, бегона одам, бегона урф-одатларга кўникишга улгурмаган Татьяна Сергеевнани кексалар қўярда-қўймай мусулмон динига қабул этишди ва унга ўзбекча уст-бош кийдиришди. Лекин шўрлик хотин ҳеч кимга, ҳатто фарзандларига ҳам сездирмай, ҳар куни тунда ўз ҳужраси бурчагига яшириб қўйган бутга чўқинар эди.

Татьяна Сергеевнани кўчириб келгани учунми ёхуд: «Уни қийнаманглар, ўз динида қолсин, бечора», дегани учунми, Бўронбекни эл: «Бўрон ўрис», деб атай бошлади.

Уйланганларидан бери Бўронбек ҳам, Қаҳрамонбек ҳам мадрасаларга бормаи қўйишганди. Каттабоғ кексалари кенгашиб, Жиззах бек-

лиги билан маслаҳатлашган ҳолда Қаҳрамонбекни (қорни-ни кўтаролмай қолган қози ўрнига) қози. Бўронбекни (илон чақиб ўлган тоғбеги ўрнига) тоғбеги қилиб тайинладилар. Аста-секин Қаҳрамонбекда кибр-ҳаво пайдо бўлди; у семир-иб, қорин қўйди. Бўронбек эса янада озди, ихчамлашди. У тоғдаги ёввойи ҳайвон, парранда, дов-дарахтларни муҳофаза этиш ҳамда кўпайтириш учун тинмай жон куйдирарди. Унга Алишер, Азаматлар ёрдам бериб юрардилар.

Бўронбек ишга астойдил киришиб кетганидан, одамларга кам қўшилар, ҳатто севимли хотини билан ҳам ёзилиб гаплашолмас эди. Тоғдан кеч, баъзан тунда қайтарди. Райҳон овқатланмай, ухламай, кўзлари тўрт бўлиб, эрини кутар, у келиши билан олдига пешвоз чиқар, унинг бўйнига эркаланиб осилар, юз-қўлига сув қуяр ва сўнг бирга-бирга овқатланишар эди. Райҳон Бўронбекка сира зорланмасди. У яхши ва тадбирли оилада тарбия топганди.

Аммо йиллар эпкени Райҳоннинг сабр-косасини гина-кудуратларга тўлдириб борди. У эри ишдан кеч қайтган бир тунда:

— Бегим, мен назарингиздан қолаётганга ўхшайман,— деганини ўзи ҳам сезмай қолди.

Бўронбек Алишер, Азаматлар билан бирга тоғда ёнғоқ, ирғай, арча, қатранғи, садалар сонини кўпайтиришаётганини, ҳуда-беҳуда ҳайвону паррандаларни отишаётган кимсаларга қарши курашаётганини айтиб, ўзини оқламади. У индамайгина хотинини ҳорғин бағрига олиб, сочини, юзини силади ва сўнг:

— Кечир, жоним,— деди.— Кечир, мени.

Эркалалашлардан Райҳоннинг кўнгли бўшаб, йиғлади, унсизгина йиғлади. Бунга, қисман, эрга текканига уч йил бўлса-да, ҳанузгача туғмаётгани ҳам сабаб бўлди.

Фарзандсизлик — аёл кўнглини яримта қилиб қўяркан.

Бора-бора Райҳон қайнона, қайнотаси, эри, ҳатто Орзуғулу Қодирбекларнинг ҳар сўзию хатти-ҳаракатларидан ўзича маъно ахтарадиган, қош-қовоқларига қарайдиган одат чиқарди.

Буни Бўронбек сезар, бир кезлари минилмаган саманний эслатган Райҳони, энди мунгли, муштипар бўлиб қолганидан эзилар, сўнг ногаҳонда, Аннани эслаб... Райҳоннинг кўнглини кўтарар эди:

— Кўп қайғураверма, жоним. Турмуш қурганларига ўн-ўн беш йиллар ўтиб ҳам туққанлар бор. Ҳали ёшмиз, фарзанд кўрамиз. Қизларимиз сенга, ўғилларимиз менга ўхшаш бўлади!

— Худо хоҳласа, деб айтинг, бегим.

— Худо хоҳласа, жоним, худо хоҳласа!

Бундай онларда Райҳоннинг юз-кўзлари ёнар, қизлик пайтларидагидай яшнаб, яшариб кетар эди. Бундан Бўронбекнинг ўзи ҳам чексиз қувонар эди.

Худди шундай кезларда у Амир Темурнинг маълум лойиҳа асосида яратган «Боғи нақши жаҳон», «Боғи дилкушо», «Боғи чинор» каби чорбоғларини эслади ва ўзида ҳам бир боғ яратиш фикри туғилди. У анчадан бери кирмай қўйган ўз шахсий кутубхонасидан Фозил Ҳиронийнинг «Деҳқончилик илми ва экин экиш йўриқлари» деган китобини ахтариб топди. Бу олимнинг асарлари билан маслаҳатларидан Амир Темур ҳам фойдаланганини биларди у.

Бўронбек китобни синчиклаб ўқиб, ўрганди. Сўнг иложи борича қадимий қондага риоя этган ҳамда ўз имконияту жўғрофия шароитларини ҳисобга олган ҳолда тепа устига жойлашган уйлари юқорисига куздаёқ чорбоғ яратишга киришди. У саҳарлари, кечқурунлари (кундузи тоғда ишларди) қўш ҳўкиз қўшилган омовда куйиб-пишиб ер ҳайдар, унга Раҳмат полвон, Қудрат тегирмончи, Холбек ўрис (энди уни эл Татьяна Сергеевнага уйлангани учун Холбек ўрис, деб атарди), Хумор йиғичи, Райҳон, Татьяна Сергеевна, Алишер, Орзугул, Раъно, Азаматлар узлуксиз ёрдам бериб борардилар.

Шубҳасиз, ҳар томонлама кучли одамни эл ҳурмат этади. Бироқ дилининг қоронғи бурчагида унга нисбатан кўролмаслик учқуни ҳам бўлади. Буни унинг ўзи ҳам гоҳ сезиб, гоҳ сезмайди. Аммо ҳар томонлама кучли одамнинг бошига иш тушса, у қандайдир даражада севилади. Негаки, ҳар томонлама кучли одам у чиқолмаган чўққига чиққанда...

Мана, Бўронбекнинг Темурчасига боғ қураётгани ҳам қишлоқда ўт олай деб турган гапларга сабаб бўлди:

— Лайлакнинг юришини қиламан деб, чумчуқнинг пути йиртилпти...

— Ҳожиқиз¹ кимга, нимага мунча ташвиш қилаётти?..

Бу ва бунга ўхшаш пичинглар қўшилиб-чатилиб етиб келар, Раҳмат полвоннинг мағрур боши эгилар... Хумор йиғичи юм-юм йиғлар... Райҳон эртаю-кеч: «Бир фарзанд бергин, худойим!..», деб ёлворар эди.

Инсон ўз оғирлигини ўзи кўтариб юради. Акс ҳолда ўз ота-онасига ҳам ортиқчалик қилади. Шунинг учун инсон ўзини бошқалардан кўпроқ ўйлайди, ўзига кўпроқ ўзининг жони ачийди. Агар унинг бошига бирор кулфат тушса, ҳаммадан ҳам кўп, у ўз ёғига ўзи қоврулади. Худди шундай Бўронбек бутун дард-аламини ичига ютар эди. Айниқса «Ҳожиқиз», деган гап юракка санчилган пичоқдек унинг жон-жонидан ўтиб кетган эди. Бироқ у хотини туғмагунча «Ҳожиқиз» эмаслигига ҳеч кимни ишонтиролмас эди. Аннадан фарзандли бўлганини эса қайси юз билан ҳам айтарди.

Кейин-кейин Бўронбек «Иш кўпайип кетти» баҳонаси билан тоғда тунаб қоладиган одат чиқарди. Тўғриси, уйга келишга, хотини ва ота-онасининг ҳазин чехраларини кўриш ҳамда нолали гапларини эшитишга унинг юраги безиллар эди.

«Ўзбек учун ҳамма дарддан ҳам фарзандсизлик дарди оғир экан,— дерди ўз-ўзига алам билан Бўронбек.— Бизни ўйлай-ўйлай энамнинг кўзи хиралашди... Отам асаб касалига чалинди... Энди улар эмин-эркин юролмай, элнинг ўйин-кулгиларига аралашолмай қолишди...»

Эл ичида уларга ачинганлар ҳам бор эди. Айниқса Қудрат тегирмончи билан Татьяна Сергеевна юракларидан қайғурардилар. Бироқ раҳм-шафқатлар ҳам уларга малол келарди.

Бўронбек отаси каби анчадан буён меҳмондорчиликка бормай қўйганди. Борса, албатта, «коса тагида ним коса» гаплардан бўларди. Бундан унинг дили хуфтон бўлиб, уйига қайтарди.

Бу сафар уни оиласи билан Қаҳрамон қози (энди уни ҳамма Қаҳ-

¹ Ҳожиқиз — эркаксимон қиз, бола туғдиришга қодир эмас дегани.

рамон қози деб атарди) таклиф этди. Бўронбек: «иситмам бор», деган баҳонани қилди.

— Бухорои шарифдан Шаҳрибонунинг ота-онаси билан қариндошлари келишди, бормасангиз бўлмайди, ҳам кўнгил ёзиб келасиз.— деб Қаҳрамон қози қатъий турди.

Уни Хуморхоним қувватлади:

— Борақол, ўғлим, қиёматли дўстингникига бормасанг, кимникига борасан.

— Полвон отам билан ўзингиз ҳам ташриф буюришни унутманг, энажон,— деди Қаҳрамон қози мамнун оҳангда.

— Албатта-да, болам.— Хуморхоним синиқ жилмайди.

Бўронбек хотини ҳамда ота-онаси билан тун қушлари қичқириб, кўршапалаклар уча бошлаганда дўстиникига боришди. Ҳали ёз ҳукм сурса ҳам ҳаво салқин эди. Бу — эркакларни боғ тўридаги сўрида эмас, меҳмонхонада ўтиришга мажбур этди. Хотин-халаж бўлса Шаҳрибонунинг келинлик ҳужрасини эгаллади.

Эркаклар чор ҳукумати аскарлари Тошкентга яқинлашиб қолгани, аёллар гўзал тақинчоқлар ҳақида суҳбатлашаркан, дераза тагларида ўғил-қизчалар қийқириб ўйнардилар. Бўронбек ҳеч кимга сездирмасдан уларга қараб-қараб кўяр ва ич-ичидан хўрсинар эди.

Бу аснода Райҳоннинг бошидан аламли ўйлар кечмоқда эди: «Э, худо, наҳот фарзандсиз ўтсак! Ахир, бошқалардан қаеримиз кам?! Биздан кейин турмуш қурганлар ҳам ували-жували бўлиб кетишди. Ҳатто Холбек оға ҳам Татьяна чечамдан бир ўғил, икки қиз кўрди. Майли мени ёмон кўргин, худо. Аммо эримга, ота-онамга раҳм этгин! Балки, ажрашсак, ҳар икковимиз ҳам бахтимизни топармиз. Йўқ, дунёда менга эримдан бошқа ҳеч ким керакмас! Балиқ сувсиз яшолмаганидек, мен усиз яшолмайман!»

Шу пайт хонага Қаҳрамонбекнинг икки яшар ўғилчаси — Тўлқинбек чинқираб йиғлаб кирди. Унинг усти-боши чанг эди. Афтидан у тошга чалишиб йиқилган ё акаларидан калтак еган эди. Онаси уни бағрига босиб, овутишга тушди:

— Йиғлама, кўзичоғим, йиғлама.

Она эркалашларидан боланинг ўпкаси тўлди, энди у хўрсиниб-хўрсиниб, ҳиқиллаб йиғлашга ўтди.

— Менга бер ўғлигинамни,— Шаҳлобону неварасига нисбатан қизи — Шаҳрибонуга раҳми келгандай ундан Тўлқинбекни олиб, унинг манглайдан, бошидан, қорнидан ўпди.

— Қон тортади-да, қудағай,— деди Қаҳрамонбекнинг онаси Ойгулхоним болани қизгангандай рашк аралаш ҳавас билан.— Қон тортади-да,— дея такрорлади у.— Сиздан бўталоғим ётсирмади.

— Ўз энасидан бегонасирайдимми...— Шаҳлобону болани эркалади.

Ҳамма негадир, беихтиёр, Райҳон билан Хуморхонимга юзланди. Қайнона-келин зўрма-зўраки илжайишди. Бироқ Райҳоннинг ҳам, Хуморхонимнинг ҳам кўнгиллари музлаб, ранг-рўйлари мурда тусига кирди.

Худди шу дақиқада эркаклар ўтиришган меҳмонхона деразаси кўзига сигир жунидан ясалган копток келиб урилди. Ойна парчаланиб синди.

— Қизизғарлар! — ўшқириб ўрнидан қўзғалди Қудрат тегирмончи.

— Қўйинг, қуда, болалик уй бозор-да, дея унинг тирсагидан тортди Ҳожи Аъло. У Бўронбекнинг фарзандсизлигидан хабарсиз эди. Одамлар ер тагидан Раҳмат полвон билан Бўронбекка қараб, жимидилар. Ота-бола ер чизиб қолдилар. Олқинди башара, дукки пешона, сумак бурун Нур-ҳез (асли оти Нурмат бўлиб, уни эл шундай атарди)

жиянининг тирсағига маъноли туртди. Унғар полвон негадир қизариб кетди, аммо тоғасига қарамади.

Нур-ҳезнинг ўзи Туятош қишлоғида яшарди. У Унғар ўғрига тоға бўлиш билан бирга почча ҳам эди. Унинг Қорасоч исмли опачасидан фарзанд кўрмагач, Нур-ҳез қариндош-уруғлари билан маслаҳатлашган ҳолда Қаҳрамонбекнинг Санам деган синглисига уйланди. Озгина вақт ўтмай ундан қизли бўлди. Аслида бу норасида Эргаш ўғридан бўлиб, онасининг қорнида келган эди. Буни эл, ҳатто унинг ота-онасию Унғар полвон ҳам билар эди. Нур-ҳезнинг ўзи эса ўзини ҳеч нарсадан хабарсиз кишидай тутарди. У ҳар даврада «худого шукр», қиз бўлсаям фарзандимиз бор, тирноққа зор ўтаётганлар озми?!» деб чайналгани-чайналган эди. Бу кўш хотинли махлуқнинг бир қизли бўлганига ҳам ўн йилдан ошган эди.

Нур-ҳез жияни туфайли Бўронбекка кек сақлаб юрарди. Айниқса, бу, Миришкор қишлоғида яшовчи Дўстбекнинг улкан тўйида яққол сезилган эди. Дўстбек уйлари устидаги — тоғ тепасидаги Қуруқялпоқ¹ деб аталмиш текисликда бир ҳафта кўпкари берган эди. Унда юзлаб чавандозлар қатнашган бўлиб, асосий совринларни Бўронбек олган эди. Шунда Нур-ҳез аламига чидолмай, Бўронбекни орқа-воротидан ўйиб олган эди:

Кучини мегажинига сарфламаганидан кейин бўрдоқига боқилаётган ҳўкиздек кучайиб кетади-да. Бундоқда Бўрон ўрис ютмай, жияним ютсинми?!

Бундан Миришкор оқсоқоли Сори оға жунбушга келди:

— Дунёда шундай кимсалар бор, улар энг покиза одамларни ҳам булғайдилар, — деди тап тортмай. — Ўзи кучли кишиларнинг душманлари ҳам кўп бўларкан-да. Ё, парвардигор, ҳатто уларни энг яқин дўстлари ҳам қандайдир даражада кўролмайдилар.

Бор гапни айттим-қўйдим-да, миришкорлик оқсоқол.

Нур-ҳез «миришкорли оқсоқол» деган гапни таҳқиромуз бир тарзда айтдимки, бу Сори оғадан ҳам кўра унинг бўласи². — Тиркач полвонга оғир ботти. Дев келбатли бу йигит қинғирликни кўрса ғазабини ичига ютолмайдиганлар тонфасидан эди:

— Аввал хотинларингга пичинг отишни уйрансанг жақши³ бўлармиди, Нур... — Тиркач полвон «ҳезалак» сўзини айтишдан ўзини базўр тийди. — Ўзи ҳамиша палид одамлар оқти қора деб кўрсатишга уринадилар. Билмадим, улар муттаҳамлик қилиб, лаззат оладиларми?! — У Эргаш ўғрига: «Бопладимми?», дегандай қараб қўйди.

У, буни сезса ҳам сезмаганга олди, қулоқларига қадар буралиб-буралиб ўрлаган мўйлови учларини чинчалоқларида осойишта бурашда давом этди. Бу тунд юзли, совуқ кўзли барзангининг «Эргаш ўғри» дейилишига сабаб — у ашаддий мол ўғриси эди. Бунинг учун у кўп зиндонга тушган, кўп калтак, пичоқлар еган эди. Бироқ уни бу йўлдан ҳеч қандай куч қайтаролмади. Фақат ёши олтмишни қоралаб, неварали бўлгандагина «одати»ни тарк этди. Шунда ҳам у «Букрини гўр тузатади», дегандек, қулай пайт топиб, бировнинг от, эшак, сигирларини пана жойларга кўчириб боғлаб қўяр, қўй-қўзиларини ўзиникига қўшиб олар, эгаси жиғи-бийрон бўлиб келганда эса: «Менга шу додлашинг ёқади... — дерди хоҳолаб кулиб. — Аммо, жигар, молингни бошимга урамани, ўзимникини эпполмаёттиман».

Кўп эркаклардек Эргаш ўғри гўзал аёлларга ўч эди. Шунданми,

¹ Қўшрабат районидаги Миришкор қишлоғи устида — тоғ тепасида Хўлялпоқ ва Қуруқялпоқ деган текисликлар бор. Хўлялпоқда ранг-баранг гиёҳлар ўсади. Қуруқялпоқда гиёҳ ўсмайди.

² Бўла — опа-сингилнинг болалари бир-бирини шундай аташади.

³ Жақши — Жўқчи ўзбеклар шеваси, яхши, дегани.

уни ўзи туғилиб-ўсган Норвон, ҳатто Шоҳусмон, Узунбулоқ, Уғат, Қораабдал, Гараша, Накрут, Қўйтош, Учма, Сафарота, Қоратош қишлоқлари аҳолилари ҳам хуш кўришмас, ўтиришларга ҳам чақираверишмас эди. У Қудрат тегирмончининг тўнғич қизи — Тошгулга уйланган эди. Тошгулнинг синглиси — Санам вақти-вақти билан опачасини кўргани келиб турар эди. Шу кезларда бу гўзал қизча ўзидан ўттиз бир ёш катта бўлган, ҳаммаёғини жун босган, хунук ва дағал одамни севиб қолган ҳолда унга эрга чиқишга кўнғил берган эди. Санамнинг бу қилмишидан ҳамма ҳайратланган ва унга нафрат ёғдирган эди. Санамга буларнинг ҳеч қайсиси, ҳатто суюмли опачасининг оҳу нолалари ҳам таъсир кучини ўтказолмаган эди. Эргаш ўғри бўлса ёши қайтаётган бир пайтда илк марта дунёда муҳаббат деган улуг куч борлигига ишонган ва ёш қизни қаттиқ севиб қолган эди. Қудрат тегирмончилар оиласи эл орасида бошларини кўтариб юролмай қолишганда, бунга Қаҳрамонбек даво топган: синглисининг оёқ-қўлини боғлаб, Нур-ҳезга бериб юборган эди.

Мана, ҳозир Нур-ҳез Қаҳрамонбекларникида яйраб ўтирипти. Айниқса унга Ҳожи Аълонинг гапи жон бағишлади: жиянининг ўчинини олишга қулай вазият туғилди:

— Тўғри айтдингиз, домла.— Нур-ҳез Ҳожи Аълога мушук кўзларини тикди.— Боболар: «Болалик уй бозор, боласиз уй мазор», деб бежиз айтмаганлар.

Давра музга айланди. Нур-ҳез гапи Бўронбекка қандай таъсир этганини билиш учун қарамоқчи бўлди-ю, юраги дов бермади. У ўзини ҳеч нимадан хабарсиз ва хотиржам киши қиёфасига солса ҳам овози, бармоқлари қалтираётгани сезилиб турарди.

— Менимча, нчимизда фарзандсиз одам бўлмаса керак,— Нур-ҳез сарғиш мўйлов-соқолини силаб, томоғини қирди.— Бизнинг Туятошда Турди, Тошхон деган бадавлат эр-хотин бўлғувчи эди. Худо уларни фарзанддан қисганди. Ёши қайтавергач, Турди шўрлик юм-юм йиғлаб, дардини ёрар эди: «Қани эди бир фарзанд кўрсак, жигарларим?! Аввало худо кўрсатмасин, мабодо парвардигор уни биздан кўп кўриб, икки кунлигида юлиб кетгудек бўлса, тақдиримизга, ҳа, аччиқ тақдиримизга тан берардик, жигарларим!.. Ахир, шунда одамлар: «Турди билан Тошхон фарзанд кўришипти. Аммо бечораларнинг пешоналари шўр экан: тилаб олган ёлғизлари икки кун яшаб, қазо қилипти», деган гапни айтишмасмиди? Айтишарди, жигарларим, айтишарди. Шундай тақдирда ҳам мен дунёдан тинчгина кўз юмардим! Оҳ, пешонам шўр экан, оҳ!..», деб Турди пешонасига муштлаб йиғларди.

— Бас, тоға!— деди титраб Унғар ўғри.— Оғзим бор деб ҳар нимани гапираверасизми?!

Нур-ҳез жиянига ажабланиш билан бирга ҳўмрайиб қаради. Даврага тоғдай оғир сукунат чўкди. Шундан сўнг гап-гапга қовушмади.

— Дўстим!— деди Қаҳрамон қози кузатиш пайтида Бўронбекни бир четга тортиб.— Қўнглингизга олсангиз ҳам, айтишга мажбурман, бу, менинг дўстлик бурчим: ҳаммаёғи тилладан бўлсаям қўйиб юборинг... Ё устига хотин олинг. Одам деган бу дунёга фарзанд орттириш учун, уларнинг роҳатини кўриш учун, зурриёт қолдириш учун келади.

— Қаҳрамонбек, бас!

Қаҳрамон қози насихатини давом эттирмоқчи эди, бироқ Бўронбекнинг авзойи бузилганини, зўр-базўр ўзини босиб турганини ҳамда унинг бир сўзли эканини ҳисобга олиб, тилини тийди.

Шундан ўн бир кун ўтгач, тонгда, Бўронбекни чол-кампира ўртага олди:

— Кўзимиз очигида неварани кўришни истаймиз, болам,— деб гап бошлади Хуморхоним.— Райҳонийни ёмон демаймиз, у ҳамма ишни эп-

лайди, ҳамма ишни ўзи билиб қилади. Аммо, болам, хотин киши минг зукко бўлсаям, туғмаса... Отанг билан ўйлашиб кўриб, сенга, болам, Райҳонойдан ҳам сулув қаллиғ топиб қўйдик. Унинг ўзиям, онасиям сени кўп ёқтиради... Хотининг билан маслаҳатлаш, тушунтир, икковинг бир ечимга келинглар, бўлмаса ўзларингни-ўзларинг еб қўясизлар.

Бўронбекнинг тийрак ақли гап марҳум тоғаси — Уйғоқбекнинг қизи — Раъно ҳақида кетаётганини фаҳмлади. Раъно ростдан ҳам сулув, одоб-ахлоқда ҳам беназир эди. Унда табиий гўзаллик билан руҳий гўзаллик бирлашиб кетган эдики, бу ҳар қандай нозанин қизда ҳам рашк уйғотарди. Унга узлуксиз совчи келар, у ҳеч бирига унамас эди. Татьяна Сергеевна ҳам қизининг раъйига қарши бормасди. Борганда ҳам улдасидан чиқмас эди. Бу заковатли қиз онасини қанчалик севмасин, ўзининг эркин феълига зид ишни ўлса ўлардики, қилмас эди. Раънога Бўронбекнинг нигоҳи тушиши билан у тандирдан энди узилган ширмой нондай қизариб кетар, дарҳол ўзини четга тортар, бундан Бўронбек: «Тоғамнинг қизи бўла туриб, нега ўзини олиб қочади?», деб таажжубланар эди.

— Балки айб ўзимдадир, она,— ўйлай-ўйлай ишончли баҳона топди Бўронбек.— Шундоқ экан, тагин бир гулдек қизнинг умрини хазон этмоқдан не фойда?.. Бу ҳақда тагин гап очиб, ўғлингизнинг дилини хуфтон қилмасиз, деб ўйлайман, онажон.

Чол-кампир: «Энди нима бўлди?» дегандай бир-бирига тикилиб қолишди.

— Янаям ўйлаб кўр, болам,— деди бўшашиб Хуморхоним ноилож бир оҳангда.— Отанг билан мен бахтли бўлишингни истаймиз-да, болажоним!

Бутун гап давомида Раҳмат полвон лом-лим демади. Фақат ўткир кўзлари билан ўғлидаги кечинмаларни кузатиб турди. Лекин у ҳамма гапни Хуморхонимнинг оғзига «пишириб солиб қўйгани» кўриниб турарди.

Юқоридаги гаплар Райҳоннинг ҳам қулоғига етмай қолмади. У тақдирдан, пешонаси шўрлигидан нолиб йиғлади, эзилиб, куйиб, йиғлади. Алҳол бир тунда, хира шам ёруғида, тўшакда эрига ёрилди:

— Айб менда, бегим. Бошқага уйлансангиз, фарзанд кўрарсиз... Энди, мен розиман, уйланинг. Сиз бахтли бўлсангиз, мен бахтли бўламан, бегим. Сизларнинг фарзандларинг, менинг фарзандларим бўлади, мен уларни оқ ювиб, оқ тарайман. Сизларга умр бўйи чўрилик қиламан, бегим!

Райҳон юм-юм оқаётган кўз ёшларини яшириш ҳамда бақириб йиғлаб юбормаслик учун юзини ёстиққа маҳкам босди. Бироқ ўпкаси дард-аламларга тўлиб кетганидан елкаси беором кўтарилиб тушарди. Бўронбекнинг кўнгли вайрон бўлиб, кўзларига ҳалқа-ҳалқа ёш қалқиди. Райҳонини, бир кезлар ўргатиб бўлмайдиган саманни эслатувчи Райҳонини ўзига қаратиб, унинг юз-кўзларини артди, қош ва сочларини силади, ўпди, меҳр билан ўпди. Сўнг:

— Йиғлама, Райҳон, йиғлама жоним,— деди пичирлаб.— Мен сени бурунгидан ҳам ортиқ севаман! Сен ўзингни сира хор қилма, мағрур бўл, худди аввалгидек мағрур бўл, жоним! Менга сендан бошқа ҳеч ким керакмас! Мен дунёда ёлғиз сени севаман! Ёлғиз сени!

Улар қизғин қовушдилар.

Райҳон ҳаммомда ювинди, Бўронбек ўз одатига кўра қоп-қора тун қўйнида, чакалакзорларни оралаб оқаётган сойда муздек сувга мириқиб чўмилди. Сўнг эр-хотин алламаҳалгача жимгина ётишди. Негадир ҳар икковининг ҳам кўзига уйқу келмас эди.

— Эсимга тушган сайин алам қилади, бегим,— ниҳоят Райҳоннинг дилидаги тилига тошди.— Энам билан отамдан хафа эмасман. Улар-

нинг ўринларида бошқа ота-оналар бўлганда ҳам шу гапни айтишарди, айтишардигина эмас, келинларини қувиб, ўғилларини ўзгага уйлантиришарди. Мен энам билан отамни яхши кўраман. Мен сизнинг юз-кўзингиз учун айтаётганим йўқ. Аммо дўстингизнинг гапи жон-жонимдан ўтиб кетаётти. Хафа бўлманг-у, у тилёглама одам!

Райҳоннинг хотирасида Бўронбек Сибирга кетган пайтдаги воқеа жонланди: Қаҳрамонбек ҳовлида ҳеч ким йўқ вақтни атайлаб топибми, Райҳонга йўлиққан ва унга:

«Қачон келаркан, жўрамиз?— деб гап бошлаган эди.— Сиз у билан бахтлимисиз? Ишқилиб бахтли бўлинг-да! Мана, мен адашган бандда ҳам тожик хотин билан бир амаллаб яшаёттиман-ку... Худо Қаттабоғ сулувини насиб этмаган экан-да...»

— Бундоқ гапларни айтишга уялмайсизми?— деб совуқ жавоб қайтарган эди Райҳон.— Қолаверса, эркаксиз уйга номаҳрамнинг келиши одатимизга ёт.

— Назаримда, дўстинг уйи — ўз уйингдай гап.

— Ундоқда тўғри келиб, тўғри кетинг.

— Сиз аксинча тушунсангиз не қилай?.. Ахир мен соф кўнгил одамман, йўл-йўлакай дўстимнинг уйдан бир хабар олиб ўтай деган ниятда киргандим, холос. Хайр!..»

Райҳон бу гапларни эрига айтмоқчи бўлдию, аммо Қаҳрамон қозининг тонишидан, эрининг жаҳлидан, ўртада жанжал чиқишидан қўрқиб, тилини тийди.

— Нега уни тилёглама дейсан?— деди Бўронбек мийнгида кулиб.

Бў, Райҳонга қандайдир даражада далда берди. У дилидагини тўкиб солди:

— Кўзи ёмон: қачон мени кўрса, уялмай-нетмай, тикилгани-тикилган. Фаркўз, шумкўз одам у. Тавба деб айтай, дунёдаги энг сулув қизга уйланса ҳам бари бир унга хиёнат этади. У ўзини ҳаммадан ортиқ, билимдон қилиб кўрсатишга уринадиган, аслида пуч ҳамда беқарор киши. Очигиси айтсам, бегим, мен жўрангиздан ҳам қўрқаман, ҳам нафратланаман. Тавба деб айтай, у сизга, фақат сизга эмас, истаган одамга хиёнат қилишдан тоймайди.

«Дунёдаги энг сулув қизга уйланса ҳам, бари бир унга хиёнат қилади», деган гап Бўронбекнинг ҳароратини ошириб юборди, аъзойи баданидан тер чиқиб кетди. Анна туфайли суюкли хотинига хиёнат этгани ёдига тушган эди, беихтиёр Райҳондан кўзини олиб қочди: Ниҳоят:

— Оширивордингми, дейман, Райҳон?— деди гапи-гапига қовушмай, чайналиб.— Бошқага билмадим-у, Қаҳрамонбек менга ёмонлик соғинмас. Бундан ташқари, мен хотинимга ишонмасам бир кунам у билан яшамасдим. Райҳон, сендан яна бир бор ўтиниб сўрайман, сен менга ҳеч қачон дўстим-ку, дўстим, бегоналар ҳақида ҳам ёмон фикр айтма. Мен сенинг ҳамма нарсадан устун туришингни истайман!

Райҳон индамай кўзини юмди.

Юлдузлар сўнаётган маҳалда Бўронбек занжирли тоғларнинг энг баланд жойида, қайси бир замонларда, она табиат қудрати билан яралган Фозилмон кўлига жўнади. У Яшнарбулоққа етмасдан уч отлиққа дуч келди.

Ҳар сафар Бўронбек бегона одамлар билан учрашганда гап айланаиб: «Ҳозир улар мендан қанча боланг бор, қанчаси ўғил, қанчаси қиз?» деб сўрашади деган ўйда юраги безиллар ва нотаниш кишилардан қочар, ўзини ҳам, уларни ҳам ноқулай аҳволга солишни истамас эди.

Ҳозир ҳам отликларга салом бериб, жадал ўтмоқчи эди, бироқ йўловчилар уни тўхтатдилар.

— Афв этасиз, ўғлим, янглишмасам, сиз — биз йўқлаб келаётган йигитга ўхшайсиз?— деб мурожаат қилди қора от устидаги қора соқол, чўзинчоқ юз, сарғиш кўз киши.

— Эҳтимол,— Бўронбек унга савол назари билан юзланди ва уни танигандай бўлди. Бирдан эслади:

† «Евқочти оға-ку бу— деди ичида.— Бундан ўн беш йиллар илгари Челак¹дан қайтаётиб, уникига қўниб ўтгандик. Анча қартайиб қолибти. Чамаси улар қандайдир юмуш билан довон ошиб, Норвон қишлоғидан келаётти».

— Сиз, тоғбеги — Бўронбек эмасмисиз, ўғлим?— деб сўради қора соқол.— Раҳмат полвонга ўхшаб турибсиз-да.

— Ҳа, шундоқ, Евқочти оға,— деб жавоб қайтарди Бўронбек уларнинг отларига кишнаб талпинаётган аргумоғининг жиловини тортаркан.

Евқочти оғанинг юз-кўзига таажжуб ифодаси ёйилди: «Мен отангиз — Раҳмат полвонга ўхшаган машҳур одам бўлмасам, мени қаердан танийсиз, отимни қаердан биласиз, ўғлим?» деб сўрамоқчи бўлди-ю, ноқулайлик сезди. Бунинг ўрнига:

— Отангизга тортганга ўхшайсиз,— деди Бўронбекнинг ҳайбатли бўйи-бастию ўктам чеҳрасига тикилиб.— Балли, ота ўғли, омон бўлинг. Чол-кампирларнинг аҳволи қандоқ? Тетикми? Узингизам уйланган кўринасиз, жужиқлар чопқиллашиб юришибдими?

— Шу... кр... ях... ши...— Бўронбек дудуқланиб жавоб қайтарди ва ранги ўчди.

Ундаги ўзгаришни Евқочти оға бошқача тушунди:

-- Чол-кампир соғми ўзи?— дея шошиб сўради.

— Шукр, соғ-саломат,— Бўронбек ўзини бир қадар қўлга олди ва қанчалик аччиқ бўлмасин, яна саволга ўрин қолдирмаслик учун изтироб билан деди.— Шу, Евқочти оға, худо бизни фарзанддан қисган.

Евқочти оғанинг рангсиз чеҳрасидан «санамай саккиз», деб юборгани учун минг пушаймон бўлаётгани сезилди. Унинг икки ҳамроҳи ҳам худди шундай аҳволга тушди.

— Хафа бўлманг, ўғлим,— деди Евқочти оға ўзини ва ўзгаларни ноқулай аҳволдан қутқаришга интилиб.— Ҳали ёшсиз, худо сизга кўп ўғил-қизлар беради.

Бўронбек бундай саволу насихатларни кўп эшитганидан юз-кўзида ҳеч қандай ўзгариш сезилмади. Фақат:

— Раҳмат, оға,— деди синиқ бир оҳангда.— Қани, уйга юринглар,— у нотаниш отлар билан искашиб, ер тепинаётган саманининг жиловини тортди. Бироқ йўлдан қайтгани учун кўнглига негадир ғашлик чўкди.

Раҳмат полвон норвонликларни очиқ чеҳра билан қарши олди. Меҳмонхонада улар билан бир оз гурунглашгач, сойга энди, Қудрат тегирмончига қўй сўйишни топширди ва ўзи отга миниб, тоққа, Жайноқ ошнасиникига қимизга кетди. Бўронбек меҳмонлар билан ёлғиз қолди. Евқочти оға гап бошлади:

— Бўронбек, ўғлим, сиз тоғбеги бўлгандан бери Юлдузли бинойидай ўзгарди, унинг кўп ён бағирларини писта, бодом, ёнғоқ, қатранғи, ирғай, сада, дўланазорлар эгаллади. Энди ўғлим, тўда-тўда олқарлару гала-гала какликларни ҳар ўнгирда кўриш мумкин.

— Тўғри.

† Челак — Самарқанднинг Пойариқ районидаги бир қишлоқнинг номи.

Тўғри.

Евқочти оғанинг гапини ҳамроҳлари тасдиқлашди.

Қаттиққўл, талабчан эканлигингиз дуруст, ўғлим,— давом этди Евқочти оға.— Бирор дарахтни қирқишга, бирор жониворни отишга ҳеч кимнинг юраги бетламайди.— Эвазига катта товон тўлаш кимга ёқади дейсиз?..

— Аммо катталар билан ҳеч кимнинг иши йўқ, улар анчайин кўн-гилхушликка ов қилишади, беозор жониворларни қийратишади,— дея Евқочти оғанинг Саримсоқ деган ҳамроҳи гапга аралашди. Ингичка, сариқ юзини қат-қат ажин босган, озғин, кемшик, овози чийилдоқ бу киши бир нимадан ҳаяжонланганида кўзлари ўз-ўзидан юмилиб-очилаверар эди.

Шу гапингга қўшилса бўлади,— деди Қарши чўлоқ деган ҳамроҳи. Ҳақиқатан ҳам унинг ўнг оёғи букилмас, қўлтиқтаёқ ва ҳассада юрар, лекин соғлардан ҳам тез ҳаракат қилар эди. Қарши чўлоқнинг юзи бир қадар тунд, асабий эди. У ҳар бир сўзини мўлжалга уришга уринувчи, кўринишдан серзарда, тадбирли ва қувга ўхшарди. У гапини:— Балиқ бошидан сасийди,— дея якунлади.

Шу пайт Тўрткўзнинг қуйма занжири қаттиқ шақирлаб қолди. Бўронбек: «Биров келди-ёв», деб сапчиб турди-да, ташқарига чиқди. Остонада Қаҳрамонбек илжайиб турарди. Одатда таниш кишиларга ювош Тўрткўз Қаҳрамонбекка келганда «тўнини тескари киярди». Ит унинг қорасини кўриши билан не сабабдандир ер титиб, жон-жаҳди билан осмонга сапчирди.

— Шу итни ўзингизга эл қилолмадингиз-да, дўстим,— дея Бўронбек уни ичкарига бошлади.

Қаҳрамонбек меҳмонлар билан ҳол-аҳвол сўрашгач, Бўронбекка жавоб қайтарди:

— Шу замонда одам-одамга эл бўлмайдию ит эл бўлармиди, азизим?

Уртада бурун бўлмаса, у кўз бу кўзни еб қўярмиш,— Қарши чўлоқ кесатибми ё чинданми Қаҳрамонбекни маъқуллаган бўлди.

— Шу кунларда, биз томонда қандайдир чўлоқ қашқир пайдо бўлиб қолди,— яна гап тизгинини Евқочти оға олди.— У бир тўда бўриларга етакчи бўлиб, тоғда ё даштда якка-ёлғиз келаётган кишиларга ташланаётти. Кўрганларнинг айтишларича, чўлоқ қашқирнинг ўнг кўзи кўр эмиш, думи билан қулоқлари қирқилган эмиш.

Қаҳрамонбекнинг юзи бирдан лов этиб қазарди. У бу ҳолатни яширишга уриниб, бодом, ёнғоқ мағизлари билан қора майздан бир сиқим олиб, устма-уст оғзига сола бошлади. Бунга Бўронбек сизди ва: «Анча йил муқаддам Оққоя учудаги муқаддас қатранғи ёнига чиқаётганимизда, Қаҳрамонбек бир бўри боласининг қулоқларини кесувди,— деб кўнглидан ўтказди.— Уша эмасмикан?.. Ушанда раҳматли тоғам унга: «Чакки қилибсиз, иним, бўри ўчакишадиган маҳлуқ», деб айтувди.

У Қаҳрамон қозига синчковлик билан тикилди. Бироқ, энди унинг юз-кўзидаги оний безовталик сўниб, ўрнига аввалги хотиржам ҳолати қайтган эди. Евқочти оға эса унга қараган кўйи сўйламоқда эди:

Уша чўлоқ қашқирни одамлар «Дўлти бўри», деб аташмоқда. Эшитгандирсизлар, яқинда у ўзининг ёвуз тўдаси билан Жумадан келаётган икки ҳамқишлоғимиз — Уриш билан Қуролга ташланган. Уришни от-поти билан еб қўйган. Қурол ғаламис эса шеригига қарамай қочиб қолган...

Евқочти оғадай бадавлат, обрўли киши унга қараб гапирганидан айрича эътибор кўрсатганидан Қаҳрамон севинди ва:

Аттанг, аттанг!— деб қўйди ачингансимон.

Тунда, зиёфат қизиган маҳалда Ёвқочти оға Бўронбекнинг қулоғига:

— Ўғлим, бир салқинлаб келмаймизми?— деб шивирлади.

— Майли, Ёвқочти оға.

Улар очиқ ҳавога чиқдилар. Олам муздек шабада, чакалакзор шовқини, ит ҳуриши, бўри улиши, тун қушларининг қичқириқлари билан лиммо-лим тўлган эди.

— Сизга бир-икки оғиз гапим бор, ўғлим,— деди Ёвқочти оға меҳмонхонадан бир оз узоқлашгач.— Сизга бу гапни айтишни ўз бурчим деб биламан... Ўғлим, келинимиз билан азиз-авлиёларга бориб сизиниб келинглар. Худонинг марҳамати кенг, «Ол, қулим!..», деб юборса ажаб эмас. Яна келинимизни муллаларга ўқитсангиз, табибларга кўрсатсангиз, фойдадан холи бўлмайди, деб ўйлайман.

Бир гапни ҳадеб эшитаверсанг, у ўз таъсир кучини йўқотади. Бўронбек бундай маслаҳатга қулоқ тутавериб, кўникиб кетганди. Бироқ ҳозир Ёвқочти оғанинг ўта самимийлиги унинг энсасини қотирмади.

Қишлоқ аҳли, онаси ва хотинининг узлуксиз қистовига кўра, у аллақачонлар Райҳон билан Шоҳимардон, Нурота, Подшоота каби муқаддас жойларни зиёрат қилган эди. Хотинини табибларга ҳам кўрсатган, улар даволаш ўрнига: «Райҳоннинг пушти куйиб кетган», деб гап тарқатишган эди. Муллаларга эса Бўронбекнинг кўнгли йўқ эди. Лекин ҳозир у: «Буни Ёвқочти оғага айтишдан не фойда, бекорга гап чўзилади», деб кўнглидан кечирди ва унга қуруққина жавоб қайтарди:

— Маслаҳатингиз учун раҳмат, Ёвқочти оға. Ҳамма нарса вақтисоати билан бўлади.

Ёвқочти оға «Бўронбекка оғир ботди», деб ўйлади ва мавзунни ўзгартирди:

— Хабарингиз бор, ўғлим, чор ҳукумати Туркистон, Авлиёота, Чимкентларниям босиб олди. Энди Тошкани вайрон этади, сўнг бизларга қараб юради.

— Ҳамма ерда шу гап, Ёвқочти оға. Бироқ яқинда Алимқул¹ кўшинлари генерал Черняев аскарларини Чимкентда, «Жинан» қабристонидан олдида ҳолини танг қилди, у кўп талфат бериб, Туркистонга чекинди.

— Бу мен учун янги хабар, ўғлим,— деди қувониб у.— Аммо душманни уясига қувиб бормоқ зарур эди.

— Тўғри, Ёвқочти оға, бироқ, ожизмиз. Тан олиб айтганда, Ёвқочти оға, Урусия биздан кўп марта кучли, ҳам ривожланган давлатдир. Мабодо иккала хонлигу амирлик, қирғиз-қайсақлар бирлашиб курашишса ҳам уларни енгишлари маҳол. Фақат бутун туркий халқлар бир ёқадан бош чиқаришса, бошқа гап...

Шу гап давомида Тўрткўз занжирини шақиллатиб, (меҳмонлар билан Қаҳрамонбек борлиги учун у занжирланган кўйи турарди) узуқ-юзуқ ғингшиди. Унинг бу ғингшишида қандайдир алам бордек эди. Бўронбек «бўшатмаганимизга ғингшиётти», деб кўнглидан ўтказди.

— Э, ўғлим, бу туркларни бошини-бошига қовуштириш учун Амир Темур тирилиши керак!— деди Ёвқочти оға зарда билан қўл силтаб.— Келинг, қўйинг, энди бу гапларнинг вақтимас, ўз бола-чақаларимизни ўйлайлик, ҳар қишлоқдан кўнгилдилар рўйхатини тузайлик. Ахир, улар бир қора кунимизга яраб қолишар.

Бўронбек: «Ёвқочти оға Каттабўғга шу мақсадда келган,— деб ўйлаб, хаёлга толди. Халқлар дўстлигига нима етсин? Айниқса ўрусдек тараққийпарвар эл билан оға-ини бўлиш, шубҳасиз, фан-маданиятимиз-

¹ Алимқул — Кўкон хонлиги кўшинларининг лашкарбошиси.

нинг юксалишга олиб келади. Аммо чор ҳукумати бунга имкон бермайди. Ўз халқини қулдай эзаётган ҳукуматдан яна бошқа нимани ҳам кутиш мумкин?.. Ана унда ўзбек ҳам ўз хонидан, ҳам ўрус подшосидан жабр кўрадики, бунга асло чидаб бўлмайди. Курашган маъқул, қўлдан келганича курашган маъқул!..»

— Ёвқочти оға!— деди Бўронбек ниҳоятда ғамгин ва синиқ оҳангда.— Хотин-халаж билан гўдаклар фиғонини эшита туриб, қўйдек ювош ўлгандан кўра урушиб ўлган афзал.

Шу пайт осмон қаъридан кетма-кет юлдуз учди. Улар яна бир оз гаплашиб, орқага қайтдилар. Тўрткўз ўқтин-ўқтин ғингшимоқда эди. Ёвқочти оға: «Итнинг томоғига суяк тиқилганмикан?», деб ўйлади меҳмонхонага кираркан.

Тонг бўзариб отаётган паллада меҳмонлар қайтдилар. Раҳмат полвон билан Қудрат тегирымончи Музқудуққа — Валихоннинг набира тўйига кетишди. Бўронбек, Алишер, Азамат олис Фозилмон қўлига жўнадилар. Улар ортидан Райхон мунғайиб қараб қолди.

Бўронбек кўкраги кенг, тўрттала туёғи ва тумшуғидан манглайига оқ, қолган жойлари қора отда эди. У қаршисидаги қоятошлар узра учиб юрган қузғунларга қараганча олдинда кетарди. Унинг ортидан ака-ука боришарди: Алишер оқ арғумоқда, Азамат уч туёғи оқ, қора қашқа уловда эди. Тик қияликлар аро минг бир буралиб осмону фалакка ўрлаган ёлғизоёқ бу сўқмоқда ҳар хил жониворларнинг тезаклари билан бирга онда-сонда от, эшак тақалари ҳам учраб қоларди. Сўқмоқнинг шундай икки томони аллақандай буғдойсимон ёввойи ўсимликлар билан қопланган эди. Гоҳо қутилмаганда ўт ва тошлар орасидан қарғасимон зағча, томоғи сариқ чумчуқ, бигизтумшуқлар пир-пир учиб, осмонга кўтариларди.

— Тоға қаранг, илон!— деб қолди бир пайт Азамат. Бўронбек отини тўхтатиб, жияни кўрсатган томонга — ер бағирлаб ётган катта тошлар орасидаги дўлана тагига қаради: бир ярим қаричча келадиган эчкиэмар билан рақибдан уч марта узун чипор илон олишмоқда эди. У вишиллаб, игнадек ингичка тилини чиқариб, бошини биланглайиб, эчкиэмарнинг калласини ўрамоқда эди. Эчкиэмар эса рақибининг бўйнидан қаттиқ тишлашда давом этмоқда эди. Илон аста-секин думини ёзишга мажбур бўлди. Аммо эчкиэмарнинг ўзи ҳам ҳолсизланиб қолди. Шунданми, у ўзидан сал наридаги исириққа бориб ағнади ва ундан қандайдир куч олиб, тилини чиқариб, вишиллаб, тагин душман сари отилди. Илон ҳам деярли шундай алфозда унга ташланди.

Яна бояғи манзара такрорланди.

Шунда Бўронбек Азаматга:

— Жиян, ҳазарисватни¹ юлиб ташла!— деб буюрди.

Азамат отдан сакраб тушиб, топшириқни бажарди. Эчкиэмар исириқ ўсган жойга келиб ағнадчи — ўлди.

Бу ҳолдан тоға-жиянлар ҳайрон бўлдилар.

Бўронбек:

— Менимча, эчкиэмар ҳазарисват ҳидидан ўзига қувват олган бўлса керак,— деди.

— Қайдам?— Азамат отга минаётиб, елкасини қисди.

Алишер эса:

— Тоға, балки, ҳазарисватда илоннинг захрига қарши қандайдир модда бордир,— деди.

— Билмадим, жиян,— Бўронбек жиловни аста силтади.— Чу!..

«Эчкиэмарнинг ўлимига зомин бўлдим,— зум ўтмай Бўронбекнинг

¹ Исирик.

кўнглига ғашлик чўкди.— Балки унинг болалари бордир... Худо шундай хунук махлуқни урчитади-ю...»

Бўронбек ўзини чалғитиш учун этакка қаради: аллақандай тунд ва бўғиқ шовуллаётган дара бошида майсаларга кўмилиб сурув ўтламоқда эди. Чўпон кўринмасди. Аммо қайси бир тош қавагидан унинг овози эшитиларди:

«Фур-хай-пўй,
Фурр-хай-пўй!..»

Олислаган қўйлар қайтдилар. Чўпон ҳазин бир оҳангда қўшиқ бошлади:

Кўрганларим менинг ёруғ дунёда:
Ғамим сони сочимдан ҳам зиёда.
Агар ундан қутулмоққа уринсам,
Ғамим отлиқ — қочолмайман пиёда...

Унинг нолали овози Бўронбекка Омскда йиғлаб куйлаган Холбек туякашни эслатди. «Шўрлик чол» деди ичида ва оғир хўрсинди.

— Тоға, нега доим Раҳим бобо шу қўшиқни айтади?— деб сўради Азамат.

Бўронбек қуриб, қовжираб қолган, бироқ ўз илдизларини тарк этмаган татран, куврак, ровоч баргларига маъюс тикилганча жавоб қайтарди:

— Э, жиянлар, бу чол тузалмас дардга чалинган... Бунинг тарихи узун,— дея у бужур тош қавагига чошиб кириб кетган оқ сичқонга парвосизгина қаради ва ғамгин оҳангда давом этди.— Раҳим бобо асли хоразмлик. У ўзига анча тўқ оилада тарбия топган. Бир кезлари Хи-вадаги мадрасада ўқиган. Хуснданам, кучданам, ақлданам кам бўлмаган. Ушанда уни вазирнинг қизи — Султонпошша севиб қолган. Раҳимнинг ота-онаси вазирниқига совчи юборишган. Вазир: «Қизимнинг ўз бешиккертиси бор», деб рад жавоб берган. Раҳим бўйида бўлиб қолган Султонпошшани олиб қочишга мажбур бўлган. Эл: «Вазирнинг қизи эрсираб қолиб, муллавачча билан қочиб кетипти», деб гап қилган. Вазир номусга чидолмай, ўзига қарашли беш йигитни қулоғига алланималарни уқтирган... Улар Раҳим билан Султонпошшани туркман даштларида қўлга туширганлар. Қизни уйига жўнатганлар. Раҳимни минг қайноққа солиб, бачча қилганлар — пичганлар, сўнг орқасига қозиқ қоқиб кетганлар. Унинг жонига чўпон туркман аро кирган.

Раҳим соғайгач, «Одам фақат ҳайвоний мақсад учун севмайди ё яшамайди», деб ўйлаб, бир тунда маъшуқасиникига киришга ботинган. Аввал Султонпошша унинг бўйнига осилиб йиғлаган, кейин ўзгариб: «Оға, энди... кетинг!..», деган.

Шовур-шувурдан Султонпошшанинг онаси хабар топиб, хонага чошиб кирган: «Вой ахта-эй, шунча шарманда этганинг етмаендий, дағи галдингми?!», дея у кўкрагини юлқиб очиб, муштини муштирага уриб додлаган.

Раҳим — ўзи худодек сиғинган инсондан ўнганмас зарба еган Раҳим қочмаган. Энди уни ўтга соладими, сувга чўктирадими ё бурда-бурда қиладими — фарқсиз эди.— Бўронбек сўқмоқда сочилиб ётган жайра дугларига ўйчан қараб олиб, жиловни эгар қошига олди-да, этиги қўнжиги қамчисини тиқиб, гапини давом этдирди.— Ушанда Раҳимнинг оёқ-қўлига кишан уриб, зиндонга ташлаганлар... У ўн беш йил қоронғи, зах ерда ётиб, ёруғликка чиққан. Раҳим энди ўттиз еттига кирса ҳам соч-соқоли оқариб, қадди букилиб, қариб қолган. У аллақачон эрга тегиб бола-чақали бўлиб кетган Султонпошшаниқига яширинча борган, ўз қизини бир амаллаб учратган:

«Мен отангман, қизим!— деган қалтираб. — Сени олиб кетгали келдим! Энди, дунёда сендан бўлак ҳеч кимим йўқ!..»

Қиз эса:

— Жинни, девона!— дея масхара қилиб ҳайдаган.

Шундан сўнг Раҳим Хоразмдан бош олиб кетган. Йўл-йўлакай бировларнинг ишини қилиб, топганига май ичиб, тентираб-тентираб Каттабоғга келиб қолган.

Раҳим бобо қиссасидан ғамга ботган йигитлар отларини ўз ҳолларига қўйганча жимгина кетардилар:

Раҳим бобо ҳамон куйларди:

Мен бу ерга келмас эдим,
 Ер келтирди мени.
 Утга солса куймас эдим,
 Ер куйдирди мени...

Энди сўқмоқда тез-тез олқар, кийик қумолоқлари билан шохлари, гоҳо аллақандай жониворларнинг оппоқ суякларига дуч келишарди. Ҳар замонда пастда, дара томонда кўкрагида бир парча оқ холи бор. Бўйни йўғон, жуни қўнғир айиқлар кўзга ташланар ва ғойиб бўлар эди. Қор ҳиди келаётган юксакликда ҳўмрайган қоялар узра бегона бургутлар совуқ ҳавою сийрак оқ булутларни кесиб, қанот қоқардилар. Гоҳ сўқмоқнинг икки четида оқ, сариқ, қизил мевалар туккан дўланалар, гоҳ ғарқ пишган ёввойи олмаю бодомлар, гоҳ арчалар бўй чўзиб турардилар.

Тоға-жиянлар шу алфозда йўл босиб, жонли, жонсиз нарсалар рангини, шаклини, ўзлигини йўқотиб, қора тусга кирган бир маҳалда Фозилмонга етдилар ва кўлнинг шундай юқорисидаги бўлоқ қошига ўтов тикдилар. Тоғ бошидаги бу ғаройиб текис яйловда уюрлар кўп бўлса керакки, бегона уч отни кўрибми, ҳидини сезибми ёхуд дупурини эшитибми, ўқтин-ўқтин кишардилар. Унлаб ботмон жойни эгаллаган, курбақалар тинмай вақирлаётган қорамтир кўлга туман-туман юлдузлар ёғилаётгандай туюларди. Баъзан узоқ, баъзан яқиндан бўрилар улирдилар. Ҳаво этни жунжуктирар даражада салқин ва бениҳоя соф эди. Йигитлар гулхан ёқдилар. Алангада ўзларининг ҳамда ўтов олдида қантариғлик турган аргумоқларнинг кўланкалари афсонавий кепатада кўринарди. Одам қадами кам етган жой бўлгани учунми ёки залварли сукунат таъсирими, ҳайтовур, тоға-жиянларнинг дилларида кўрқув аралаш аллақандай роҳатбахш ҳислар аралаш-қуралаш бўлиб кетганди.

Улар тоғ ораларию этакларида эртақлардагидек сирли милтираётган чироқларга тикилиб узоқ ўтирдилар.

— Анави Сентоп, ундан наридаги Можорум, ҳув анави эса Уҳум, унинг ўнг томонидегиси Фориш қишлоқлари бўлади.— Бўронбек ўнг кўлини чўзиб кўрсатди.— Ҳаммаси одамзот яралганда қандоқ бўлса шундоқ турипти. Гўё бу ерларда замону макон тўхтаб қолгандек, вақт ўз ҳукмини ўтказолмагандек туюлади.

— Ҳамма нарса ўз аслини сақлаб қолгани маъқул, тоға. Бўлмаса дунё нурай бошлайди.

— Балки гапинг тўғридир, жиян.— Бўронбек ўйланиб қолди. Сўнг зил-замбил қўлини Алишернинг елкасига қўйиб, муддаога кўчди.— Жиян, кўл атрофидаги текисликларга¹ ёнғоқ экамиз. Бу ерда бўлоқ кўп, сув мўл. Шунга анави қишлоқлардан одамлар йиғиб, уларни маблағ билан таъминлаб, бул ишга жалб этамиз. Бунга Бек² рози.

— Маъқул, тоға.

Мовий кўл юз очди. Унда сон-саноқсиз ёввойи ўрдақлар, оққушлар, ғозлар сузишмоқда. Кўл теварагида, бир-бирларидан узоқ-узоқ масо-

¹ Фозилмон кўли атрофидаги текисликлар ҳали-ҳануз бўш ётибди.

² Жиззах беклиги назарда тутиляпти.

фаларда уюрлар ўтлашяпти. Ана, кўл узра шиддат ила чинқириб учта қарчиғай учиб ўтяпти. Қурбақалар бирдан жимиб қолди.

Тоға-жиянлар бу ранг-барангликдан завқланиб, нонушта қилишди. Сўнг мана шу ложувард тоғ тепасидаги афсонавий текисликларни кўздан кечиргани ва неча туп ёнғоқ кўчати ўтқазिश лозимлигини билгани отларга минишди. Уларга уюрлар бўйнилари чўзиб, хезланиб қарадилар.

— Йилқибоқарлар кўринмайдими, тоға?— деб сўради Азамат.

— Улар ойда-йилда отлардан бир хабар олишади. Ҳар минг бияни битта айғир боқади, йиртқич ҳайвонлардан ҳимоя қилади, урчитади, аммо ўздан бўлган бияга тегинмайди, уни бошқа уюрга ҳайдаб юборади.— Бўронбек қуруқ суяқларигина сақланган от жасадларига, аллақайси замондан қолган, эндиликда бузилиб вайрон бўлган тош уйларга ғамгин назар ташлади ва сўнг тушунтиришда давом этди.— Уюр тўп, аҳил бўлиб юргани учун улардан бўрилар қўрқишади. Аммо ўз уюридан орқада қолган, нимжон, касал байталларни еб кетишади. Мана бу тош уйлар эса Абдуллахон II замонидан қолганмиш. У, бу жойларни обод этган дейишади, унинг ўлимидан кейин эса харобага айланганмиш. Абдуллахон II шу тоғнинг жанубидаги Оқчобсой, ўзимизнинг қишлоқ этагидаги Каттабоғсой сув омборларини қурдирган. Эндиликда булар Хонбанди¹ деб аталади. Баъзи бир гапларга қараганда, бул харобалар Амур Темур замонидан қолганмиш. Жаҳонгир бу ерлардан аллақандай қазилма бойликлар олганмиш... Кўл ҳақида эса эл орасида ҳар хил ривоятлар юради: гўё тулпорлар шу кўл тубидан чиқармиш...

Тоға-жиянлар сирли текисликлару шошқин сойларни кесиб, Ҳаёт чўққисига чиқнишганда кеч кирди. Бу қалтис ва гўзал ошёндан — тизма қоялар этагидан бошланиб, қозоқ ерларига туташиб кетган саҳро осмон янглиғ адоқсиз ҳам зангор кўринарди. Улар бу шаффоф жойда мириқиб овқатландилар: седана сепилган нон билан яхна қўй гўшти едилар, устидан қимиз ичдилар. Сўнг хийла дам олгач, пастга — Сентон қишлоғига эна бошладилар.

Бу чоғда эса Каттабоғда разил ишлар юз бераётган эди. Қаҳрамон қози ўтган тунда бир нечта игнани майдалаб, лаҳм гўштлар орасига солиб Тўрткўзга яширинча берган эди. Бугун кечқурун бечора ит кўп қийналиб ўлди. Қози эл уйқуга кетган бир пайтда, белига ханжар осиб, қўлига бир жуфт кишан олиб, тулкидек айёрлигу ҳушёрлик билан Райҳон ухлаб ётган хонага кирди. Бека сезмади. Қаҳрамон қози дағ-дағ қалтираётганига қарамай, пухта тайёрлангани учун кутилмаган бир эпчиллик билан Райҳоннинг қўлига кишан солди. Бироқ оёғини кишанлаётганда, у уйғониб кетди ва тушими, ўнги эканани билолмай, бир зум саросимага тушди.

Шу онда Қаҳрамон қози уни батамом банди этди. У тун сукунатини тўзгитиб, чинқириб юборди. Қаҳрамон қози жон ҳолатда унинг оғзини қўли билан тўсди, кейин дўпписини тикди ва «Биров эшитиб, сезиб қолмадимики?» деб ўйлаб, қаттиқ тўлғанаётган Райҳонни жонини ҳовучлаган кўйи анчагача маҳкам босиб турди. Сўнг:

— Тинчигин жоним, тинчигин!— дея шивирлади титраб-қақшаб.— Узинга ёмон ном орттирасан, тинчигин! Узинг биласан, мен сенга уйланмоқчи эдим, етолмадим... Сени жонимдан ортиқ севаман! Гапим ёлғон бўлса онам хотиним бўлсин!

¹ Ҳозир ҳам бу иккала Хонбанди бор.

Ташқарида алланима «тиқ» этгандай бўлдими ёхуд Қаҳрамон қозига шундай туюлдими, унинг дами ичига тушиб кетди. У сичқон пойлаган мушукдай қулоғини динг қилиб, ҳийла ётди. Хавфсизликни сезгач:

— Сени ҳечам банди этмасдим, жоним! — деди Райҳоннинг қулоғига пичирлаб.— Шундоқ қилмаганимда, менга икки дунёдаям кўнмасдинг!.. Шунга аблаҳлик қилишга мажбур бўлдим! О, сени қанчалик севишимни билсанг эди?!

Жон-жаҳди билан типирчилаётган Райҳон Қаҳрамон қозини устидан ағдариб юборди. Қаҳрамон қози юмалаб турди-да, оғзидан дўппини олишга уринаётган Райҳоннинг устига отилди ва:

— Жимигин, жоним, жимигин! — деди заҳарханда аралаш ялиниш оҳангида.— Жимигин! Бўлмаса менда иккита йўл қолади. Ё сени ўлдираман, ё: «Ўзи менга ёпишди», деб тухмат қиламан! Шундан сўнг қанча уринма — беҳуда, сенга ҳеч ким қулоқ солмайди, аксинча: «Ўзи туғмас хотин, туғиш учун ёпишган», дейди. Мен қозиман, менга ҳамма ишонади!

Ой, юлдуз шуълалари қизғиш парда тутилган деразадан ўтиб Райҳоннинг ҳадсиз нафрат ва қўрқинч билан ёнаётган кўзини хира ёритди. У чарчаб, пишнаб, нафаси бўғзига тиқилиб қолганига қарамай, бор кучию имкони билан олишарди. Унинг устига ўз «ўлиги»ни ташлаб олган Қаҳрамон қози уни қимирлатмасликка уринар ва тинмай вайсар эди:

— Биламан, жоним, сен эрингни севасан. Аммо дунёда абадий севги йўқ. Одам фақат ёлғиз ўзини-ўзи абадий севади. Ёлғиз одам интилган мақсад ҳам абадий бўлади. Қолган ҳамма нарсани вақту одамзот емиради. Шундоқ экан, уруғи пуч эрингни севишингдан не мурод? Ахир, ундан ҳеч қачон фарзанд бўлмайди-ку! Минг-минг афсус, сенга етолмадим; оёғимга тушов бўлди, бўлмаса қаймоқдай-қаймоқдай фарзандларинг бўларди, эл орасида «бедов», «қисир» деган номлар орттирмасдинг! Энди сени бу шармандачиликдан қутқазмоқчиман — сенга бир ўғил ато этмоқчиман. Бунн икковимиздан бошқа ҳеч ким билмайди. Епиғлик қозон епиғлигича қолади. Шундагина дунёдан очик кўз билан кетмайсан, шундагина эринг қўйиб юбормайди!..

У зўр сабот билан қаршилик кўрсатаётган Райҳоннинг кўкрагини сиқимлаб ушлаб, очкўзлик билан тишлай кетди. Райҳон қаттиқ типирчилаб, тўлғониб, уни ағдарди. Бироқ у чарчаб қолганди, қози шу заҳоти Райҳоннинг устига қайта чиқди. Томоғидан бўғиб олиб, қорнига, биқинига муштлади. Райҳон ҳушидан кетди. Қози ҳансираб, пишнаб унинг кўйлак, лозимини ечиб ташлади.

Кейин Райҳоннинг оғзига тиқилган дўппини олди. Бироқ шўрлик аёл ҳамон ўликдек оқариб, беҳуш ётарди. Қаҳрамон қози нимчаси чўнтагига солиб келган гугуртни олиб, бир неча марта қақиб Райҳоннинг сугдек оқ, хушбичим, сулув баданига синчиклаб кўз югуртирди ва разилона тиржайди.

Райҳоннинг узун-узун киприклари керилди.

Қози май саситган бадбўй оғзини унинг қулоғига тутиб, валдирай бошлади:

— О, гуноҳсиз қушча, дунёда сендан ширинроқ, сендан сулувроқ хотин йўқ! Мен бахтлиман — сенга етишдим! Энди мендан ҳечам қочиб қутулолмайсан! Орамиздаги сирни фош этмоқчи бўлсанг, ўзинг носоққа¹ қоласан, қишлоқ одатига кўра сени отнинг думига боғлаб судрашади. Мен эса сени бадном этиб, қутулиб кетаман. Ўзи: «Эримнинг уруғи куйиб кетган, туғишни истайман!», деб айтди дейман, қип ялан-

¹ Носоқ — иснод.

ғоҷ бўлиб, ялинди, дейман, мен ўзимни олиб қочдим, дейман, шунда тасодифан, киндиги тагидаги ҳамда эмчақлари орасидаги қора холларни кўриб қолдим, дейман! Ана ундан кейин ҳолингга маймунлар йиглайди! Шундоқ экан, сен: «Оқ туя кўрдингми? Йўқ.» қабилида иш тутмоғинг, умр бўйи мен билан юрмоғинг керак!

Аста-секин ҳушига келаётган Райҳон қозининг қўлидан даҳшатли ёмонликлар келишига ишонди. Бундан унинг юраги музлаб кетди ва бу аламли нидога айланди:

— Разил! Оқ сут берган онангга ҳам... тегинишдан қайтмайсан!.. Разил! Туф!!!

Қаҳрамон қози тагин унинг оғзига дўппи тиқиб, биқинига икки мушт туширди. Райҳон яна зулмат қаърига юмалади...

Қози юзидаги тупикни артаркан:

— Мараз!— деди алам билан.— Мараз!

У Райҳоннинг устидан тушиб, куч тўплаш ниятида чалқанча ётди. Чўчқадек семириб кетганлигидан билч-билч терга ботган ва жазирамада қолган итдек ҳаллослар эди.

«Агар менга ёқмаганида, икки дунёдаям дўстимга хиёнат этмасдим!— деб кўнглидан ўтказди қози.— Шунга юрагим буюрганини қилдим. Улар дунёда кўнглинг хоҳишини бажармасанг, яшаб нима қиласан?! Аҳмоқ шоиру олимларгина: «Ҳаёт абадий», деб ўйлайдилар, иш-

тонга ялчимай дунёдан ўтадилар. Ким бўлма, ҳатто дунёни суяб турган фотиҳ бўлсанг ҳам, ўлдингни — тамом, ёруғликни қайта кўрмайсан! Шундоқ экан, номинг қолдию нима, қолмади нима?! Яхшиси еб-ич, айш эт, даврингни сур! Ҳаётнинг асл фалсафаси шу! Қолгани уйдирма! Қолганига тупур! Худодан ҳеч қўрқма! У бўлганда эди, биринчи галда ўз қизига, синглисига кўз олалик қилганларни, қотилларни, сотқинларни қора ерга киргизар эди. Буларникининг олдида меники ҳолва!»

Қаҳрамон қози тагин Райҳоннинг устига «ўлиги»ни ташлади...

Қора тонгда у кўзини очди. Бироқ ўлим тўшагида ётган кишидек жонсиз эди. Қози унинг оғзидан дўппини, қўл-оёғидан кишанларни олди. Сўнг шошиб кийинди. Шу лаҳза ташқарида Хумор йиғичи йўталди. Қози шарт ханжарини суғурди-да, эшик ёнидаги бурчакка бориб турди. Лекин уйга яқинлашиб келган оёқ товушлари қайта узоқлашди. Қози мушук мисол одимлаб қоронғиликка чиқди. Аммо ҳовли адоғидаги қатор экилган тутларга етмай, Хумор йиғичининг товуши портлади:

— Ким у?! Қаҳрамонбекмисан?!

— ...

— Ким деёттиман?! Тўхта!!!

— ...

— Ўғримисан, каззобмисан, фармисан? Тўхта?!!

Бироқ жуда тезлашган оёқ товушларини сой, тегирмон, чакалакзор шовқинлари ютиб юборди. Тиш оғриғидан милк ва лунжлари шишган Хумор йиғичи ҳеч нарсага тушунолмай, турган жойида тош қотди.

Бу товушдан эс-ҳушини йиғиб олган Райҳон даҳшатга тушди:

«Ўзимни-ўзим ўлдираман!» деди аччиқ изтиробу алам билан.

У мадорсизлигига қарамай, судралиб бориб, эшик иллагини илди, сўнг шу зайлда изига қайтиб, дераза раҳида турган гугуртни олди, қалтираб-титраб тагидаги кўрпа-тўшагига ўт қўйди.

Ҳалигача бояги ҳодисанинг моҳиятига тушунолмай турган Хуморхонимнинг деразалардаги ёлқинга кўзи тушиб, музлаб кетдию бирдан боласи қоядан юмалаган онадек жон талвасасида чопиб бориб, ўзини эшикка урди. Ёнғоқ дарахтидан қадим шарқона усулда ўйма безаклар бериб ишланган мустаҳкам эшик «ширқ» этдию очилмади. У бир сакраб, дераза олдига келди-да, ойналарни тепиб синдирдию ўзини ичкарига отди. Кўрпа-тўшак аралаш Райҳон ёнмоқда эди. Хумор йиғичи тўшалган гилами ёнғинга қайириб ёпиб, ўчирди. Кейин дарҳол сочи, елкалари хиёл куйган Райҳонни остона тарафга — тақир жойга судраб чиқарди. Ўзи эса ошхонадан икки пақир сув олиб келиб, тутаб ётган кўрпа-тўшакларга қўйди ва дераза қанотларини очди.

Аччиқ тутун тарқади. Хуморхоним чироқ ёқди. Сўнг зулмдан таҳқирланганидан, куйганидан эзилиб, азобланиб инграётган Райҳоннинг олдига келди:

— Нима қилиб қўйдинг, келин?— деб сўради.

Райҳон унинг овозида меҳр ҳам, шубҳа ҳам, қаҳр ҳам зуҳурлигини сизди. Доим «қизим», «болам», «Райҳоной» деб эркалаб атагувчи кампир, ҳозир уни қуруққина «келин» дейиши, Райҳонга — юраги хўрлигу зулмга тўлган Райҳонга ўлганинг устига тепган бўлди, у хўнграб йиғлаб юборди.

Бу аянчли йиғи кампирни ийдириш ўрнига шубҳасини орттирди:

«Бояги қора шу уйдан чиқдимикан?! Йўқ, келиним ҳалол, ўйнаш орттиришига кўзим етмайди. Йўқ, туғмас хотинга ишонма, Хумор! Тошхондай аёл ҳам охирида айниди; Райим савдогар билан кўз қиснашадиган бўлди... Эл уни одам ўрнида кўрмаса, у меҳмонга айтса, айтилганлар: «Макруҳ. Ҳаром. Тирноққа зор, ўлганида ким йиғлайди, ўзига буюрмаган бойлиги кимга буюради?!» деб уникага боришмаса, у ҳар бало қилишга мажбур-да!.. Тошхон ёлғондан: «Бўйимда бор», деб

қорнига ёстиқ боғлаб юрди. Охирида миси чиқишини сезиб «Бўйимдан тушди», деб гап тарқатди. Фарзандсизлик — ҳар қандай одамни йўлдан оздиради-да, Хумор! Бу туғмас гўрсўхтаям бузилса бузилгандир-да! Шунга бояги эшитмаганга олди, чакалакзорга гумдон бўлди. Йўқ-эй, келиним ўлса ўлади-ки, эрига хиёнат қилмайди. Бўлмаса бояги қора нега қочиб кетди?! Ё кўзимга кўриндимикан?! Ё ўғлимнинг душманимикан?!»

— Ўз жонингга ўзинг қасд этгинг келдими, келин? Ё?!— Хумор йиғичи жумбоқни ечиш учун гап давомини айтмади.

— Оғзингга талқон солиб олгансанми, келин? Ё бир балонг борми?— Кампирнинг зардаси қайнади.

Бечора Райҳоннинг юраги ўртаниб кетди: «Бор гапни айтсам, шарманда бўламан!— деб кўнглидан ўтказди.— У ёвуз, у маккор ҳамма айбни менга юклайди. Туғмас хотинга кима ишонарди?! Бундоқда ўзим-ку ўзим, эрим ҳам тирик мурдага айланади. Ҳозир ёниб, кул бўлганимда, ҳаммасидан қутулардим! Оҳ, ўлишни истайман! Худо, худо-жон, менга ўлим бер! Омонатингни ол!»

— Жавоб бер!— Хуморхонимнинг жазаваси тутиб, уни силтади.— Гапимга жавоб бер!

— Раҳим қилинг, эна...— У машъум ҳақиқатни айтиб юборай дедию тилини тишлади.

— Ўт қаёқдан тушди? Осмонданми?!— Кампир Райҳоннинг кўзига снчковлик билан тикилди.

— Билмасам, эна...

— Нега қип яланғоч ётибсан?

— Нима қиларимни билмай, талвасага тушиб қолдим, эна. Ёниб кетмай деган ўйда уст-бошимни ечиб ташладим, эна.

Соддадил кампир иккиланиб турди-да, сира ёлғон сўйламаган, рўзгор ишларини ҳалоллик билан бажариб келаётган келинига ишонди — унинг бошини ўксик бағрига олиб, йиғлаб юборди.

— Мени кечир, қизим,— деди изтироб билан.— Мен шумғия кампирни кечир! Тишим огриғига чидолмай, ташқарига чиқувдим, ҳовли адоғида оёқ учида зипиллаб юриб кетаётган бир қорага кўзим тушиб қолди. Мени худонинг ўзи кечирсину уни Қаҳрамонбекка ўхшатдим. Яна қайдам... Ҳар қалай, у ўғлимнинг дўсти бўлади, болам ўрнида болам бўлади. Мен шубҳаланган қора, Унгар ўғрими, дейман-да, қизим. Ҳеч ким йўқлигини билиб, ўч олгани келган бўлса ажабмас. Яна ким билсин? Ушлаб олмай, бировни айблаш қийин, болам. Ким бизга ёмонлик қилса, э, худо, уни ер ютсин!

Хумор йиғичи кафтларини юзига суртди. Сўнг юмшоқ жой солиб, унга Райҳонни кийинтириб ётқизди. Ўзи эса уйни саранжом-саришта этди.

— Райҳоной, ҳозирча бу гапларни ҳеч кимга айтма!— Кампир унинг ёнига келиб ўтирди.— Одамлар тўғри тушуниш ўрнига, гапни буришади: «Дини, ирқи, миллати бошқа ўрнса ҳомийлик қилган Раҳмат полвонни худо жазолади: туғмас келини ўйнаш орттирди, қайнона-си сезиб қолганига «бедов» ўзини ўзи ёқди, йиғичи уни деразадан кириб қутқазди...» деб гап тарқатишади. Бундоқ фисқу фасодни эшитгунимизча, ўлганимиз маъқул, болам. Қани, отанг билан куёвинг келишсинчи, мавруди топилса айтармиз... Ўзи айтмаганимиз дурустми, дейманда, қизим. Ҳеч бир замонда эркаклар хотинларини тўғри тушунишганми?..

Хуморхоним энди ёришган деразадан кўриниб турган Оққоя учидаги бир туп муқаддас қатранғига қараб, ўйга толди. Сўнг Райҳонга юзланди:

— Худо сени бир палакатдан асради, болам, елкаларинг билинар-билинемас куйибди, холос. Сочингни ўйламанганга бўлади, синчиклаб қарамаса сезилмайди. Фақат, энди, оғзингга маҳкам бўл, Райҳоной!..

— Хўп, эна!— Райҳоннинг ғамгин юзидан кўз ёшлари ҳамон оқиб тушмоқда эди.

— Э, эсим қурсин... Мен ҳозир...— Хумор йиғичи жадал ташқарига чиқди ва ҳийладан сўнг қизилпойча япроқлари билан қайтди.

Шу он сойнинг нариги томонидаги йўлдан Азиз жарчининг ўткир ва ғамгин овози келди:

— Осмонсойга жонозага, Холйигит сўпи қазо қилди!..

— Вой, бечора, яхши одам эди!— кампир икки қўлини бириктириб, юзига тортди.— Илойим жони жаннатда бўлсин!

Унинг юз-кўзига чуқур ғам чўкди. У Райҳоннинг куйган жойларига кўк япроқларни қалтираб қўяркан:

— Бу дунё бевафо дунё!— деди мунғайиб.— Фақат ҳеч ким ёш ўлмасин!— Кампир яна жим бўлиб қолди. Кейин нечундир унинг бутунлай руҳи тушиб кетди.— Мен ўлганимда сен кўп йиғлайсан-а, қизим! Савоб бўлади. Қабримга бориб тургин. Мен сени яхши кўраман, болам! Сизларни кўп ўйлайман, эртаю кеч танграмга ялиниб, тоатибодат қилиб, сизларга фарзанд тилайман!.. Уҳ! Ҳозир, бирдан, ўзимни омонатдай сезиб қолдим, Райҳоной — болам!..

— Қўйинг, ундоқ деманг, эна! Ўз-ўзимдан қўрқиб, қалтираб кетаёттиман, эна! Кўпга кириш, эна!..

Бу паллада Қаҳрамон қози ўз ҳужрасига кириб олиб, эшик-тешикни бекитиб, кўрпа ичида боши мажақланган илондек тўлғонмоқда эди. У: «Йиғичи таниб қолди, танимагандаям мендан шубҳаланганини эри билан ўғлига айтади, сир очилади» деб ўйлар, ўйлару миясига миҳ қоқилаётган одамдек инграб типирчилар эди. Ўйлай-ўйлай охири бир қарорга келди шекилли, калтакесакдек судралиб ўрнидан турди. Беихтиёр унинг эсига Хуморхонимнинг ҳар кунги тушда мизғиб олишию тиш оғриғи тушди. У чакалакзордан бир йирик қора қурт топиб, уни қоғозга ўраб, пайт пойлади...

Кампир Осмонсойдан таъзиядан бўшашиб, ҳориб қайтди ва руҳсиз ҳолда «Уҳ!..» дея кўрпачага чўзилди. Бу пайт Қодирбек ҳам, Орзугул ҳам Райҳон чечаларига маржон¹ тергали сойга эниб кетишган эди.

У ғамли кўзларини шипга маъносиз қадаганича алланималарни пичирлаб, анчагача ухламади. Сўнг аксарият кампирлардек оғзини очиб, пинакка кетди. Қози буни деразадан кўриб турган эди. У эшикни қалтираб очиб, ичкарига кирди. Шунда, ўзидан чап томонда, кимнингдир пишиллаётганини ҳис этди. «Қўлга тушдим!» деган ўй унинг миясини тирнаб ўтди ва жон ҳовучлаб ёнига қаради. Бурчакда оғзибурнини ялаб, думини гажак қилиб, катта тарғил мушук турарди.

«Худога шукур-эй!— деди ичида Қаҳрамон қози кўкрагига тупуриб.— Пишак экан!..»

У дир-дир титраб олдинга юрди.

Қози тунда, Райҳоннинг қўйнига кираётганда, ичиб олганиданми ёхуд узоқ тайёрланганиданми, бунчалик қўрқмаган эди. Ҳозир юраги қуш юрагига айлангандай питирламоқда эди. Оёқлари ўзига бўйсунмаганидан бешиктебратардек тебраниб, Хумор йиғичининг бошига борди. Лекин шу пайт: «Қўлга тушдингми, қотил!!» деган қичқириқ қулоғи тагида портлагандай бўлди. Қози кўкрагини чангаллаб қолди. Қўлидаги қорақурт тушиб кетди. У жон ҳолатда ён-верига қаради: зор

¹ Маржон — маймунжон.

йўқ, жимжит. Қози: «Қўрқаётганимга шундоқ туюлаётти», деб кўнглидан ўтказди. Сўнг оёғи тагидаги қоғозни олди, дағ-дағ қалтираб-қақшаб, қорақуртни йиғичининг оғзига тикди ва ёстиқ билан унинг юзкўзи аралаш оғзини маҳкам босди.

Қампир бўғизланаётган кўйдек типирчилаб-типирчилаб тинчиди. Қотил чакалакзорга қочди.

Хумор йиғичининг ўлимига тумонот одам йиғилди. Юзлаб кишилар кўк кийиб, бел боғлаб, таёқ тутдилар. Улар «Энам-эй!.. Аммам-эй!.. Холам-эй!.. Момом-эй!.. Опам-эй!..» деб фарёд уриб, бўзлардилар.

Ранги ўликдек оқариб, сарғайиб, совиб кетган, кўзи кирташиб қолган Қаҳрамон қози бошдан-оёқ қора кийиниб, чинқириб айтиб йиғламоқда эди:

Сув деганда шарбат берган, энам-эй!
Энам-эй!
Нон деганда новвот берган энам-эй!
Энам-эй!
Бизни ташлаб қайга кетдинг, энам-эй!
Энам-эй!
Энди сени кўрмоқ қайда, энам-эй!
Энам-эй!

Ховли ўртасида белларини боғлаб олган аёллар садр тушардилар. Улар дам эгилиб, дам қадларини ростлаб, дам қўлларини кўкракларига кўтариб, дам тушириб, тобора жазавага миниб, ҳалқа шаклида тегирмон тошидек айланардилар. Қичрайиб, бужмайиб, қариб қолгандек кўринаётган Райҳон зор-зор бўзлаб, уларга эргашарди.

Баъзан зикрга эркаклар ҳам кўшилиб кетардилар.

Оҳ-фиғонга олам кўмилган шу куни фақат икки киши — Раҳмат полвон билан Бўронбек айтиб, фарёд уриб бўзлашмади. Ота-бола қонқон йиғлашди, фақат унсиз йиғлашди.

Хуморхонимнинг жасади Уғиртошнинг шундоқ устига, тўнғич фарзанди — Уғилойнинг қабри ёнига кўйилди.

«Энди, сизнинг абадий маконингиз шу, эна!..— деди ичида Райҳон! кўзларидан милт-милт ёш оқиб.— Мен сизнинг олдингизга бот-бот келиб тураман, эна!.. Бу дунёда одам ўзига тушунадиган кишини топиши қийин, жуда-жуда қийин! Сиз эса мени — туғмас хотинни тушунардингиз, ҳам суярдингиз! Мен сизни суярдим, жон-дилимдан суярдим! Энди, алвидо, эна!.. Сизнинг азиз бошингизга бий² эмас, ўша ёвуз етганми дейман, эна, кўнглим шундоқ деётти, эна!.. Қачонлардир, балки, тез кунларда мен ҳам сизнинг ёнингиздан жой оламан. Фақат сиздек тоза ўлиш... Одамзот учун номини булғамай ўлиш ҳам бир бахт экан, эна!»

«Хайр, энди онажон!— Бўронбек селдай босиб келаётган йиғисини тўхтатолмай, ич-ичидан унсиз нидо қилди. — Хайр, энди муштипаргинам! Ўзи одамзот қисмати шундоқ экан-да, она! Бир куни ўғлингиз ҳам шу жойга келади. Яшаймиз, ўламыз. Шунда ўз уйимизга бир кун ҳам сизга қоламиз. Одам қисмати дарахт қисматига ўхшайди. Дарахт ўсади, шох отади, мева беради, бир куни ҳосилдан қолади, шунда уни қирқиб ташлайдилар! Бутун мавжудот қисмати шундоқ — ўлган куни, фойдасизга айланган куни уни итқитиб юборишади. Мени ҳам шу ёвуз қисмат кутмоқда. Мен ундан қўрқмайман. Фақат кўнглимдаги ишларни бажаролмай кетишдан қўрқаман!.. Алвидо, Онажон!!»

«Сен мени ташлаб кетдинг, Хумор!— Раҳмат полвон қабр қошида ёлғиз қолиб, ҳеч ким, ҳатто ўзи ҳам эшитмас даражада лаблари тит-

¹ Каттабоғда кўмиш маросимига эркаклар билан хотинлар ҳам бирга-бирга боришади. Ҳозир ҳам шундай.

² Бий — қорақурт.

раб пичирлади.— Мен сендан олдин кетсам бўлмасмиди, Хумор! Кечир, мен сенга доим қўпол муомалада бўлардим, лекин шунинг тагида менинг меҳрим ётарди. Аммо сенга ҳеч қачон хиёнат этмадим! Буни билардинг, менга ишонардинг, садоқатли эдинг. Сендан розиман. Лекин бир марта бўлсам сенга меҳримни сочмаганимга пушаймонман, ўзимни кечирмайман! Аслида илиқ сўзлар билан сенга муомала қилишни истардим. Феълим бунга йўл қўймасди. Одам ҳамма нарсанинг йўқлигида қадрига етаркан. Энди мен учун дунё ҳувуллаб қолди. Эрхотиннинг қўша қариб, қўша ўлиши ҳам бир бахт экан, Хумор!..»

Қариганда ҳеч кимни жуфти ҳалолидан ажратмасин экан. Акс ҳолда унинг ўрнини ўғил-қизлари ҳам, набиралари ҳам босолмас экан, одам девонага ўхшаб қоларкан.

Раҳмат полвон юрса ҳам, ётса ҳам кампирини ўйлар, фақат уй юмушлари билан банд бўлганда бир оз овунар эди. Бўлмаса доим Хумор йиғичининг жонди сиймоси, сокин ҳаракатлари кўз олдида жонлар, майин, вазмин товушлари қулоғи тагида жаранглар эди:

«Ўғилой, отга қачон ем соласиз?..»

«Ўғилой, мен сигирларни соғиб олгунча, булоқдан икки кўза сув олиб чиқинг».

«Ўғилой, қариётсиз, тоат-ибодат қилинг, номоз ўқинг».

Полвон уйда ёлғиз қолганда ўзини қафасдаги қушдек ҳис этар ва шу боис кўп вақтини тегирмонда, дўсти билан бирга ўтказар эди. Энди улар кўпам сўкишиб, бақирришиб гаплашавермас, кўпам ҳазил-мутойиба қўшилишавермас эдилар. Қариликнинг таъсирими ёхуд бошқа сабабми. анча ўйчан, вазмин суҳбат қуришар; болалик, ёшлик кезларини, оламдан ўтган тенгдошларини, энди навбат ўзларига келганини, кўп ҳолда эса Хумор йиғичини эслашар ва ғамгин бўлиб қолишар эди. Энди дўстларнинг табиатларида, ҳаракату гап-сўзларида қарилик белгилари сезилиб турарди.

Қандайдир юмушлар билан Қудрат тегирмончи ишга келмай қолган кунлари Раҳмат полвоннинг юраги тарс ёрилиб кетаётгандек бўлар, қишлоқда ҳеч қандай юмуши бўлмаса ҳам у ёққа икки-уч марта борар, ўғли — Оқилбекнинг болаларини ўйнатиб ёки чоллар билан суҳбат қуриб қайтар ва шунда, албатта, кампири билан Роҳатойнинг қабрларини зиёрат этиб ўтар эди. Шундай онларда, ногоҳон: «Қандоқ қилиб бий уйга кирди экан, қандоқ қилиб Хуморнинг оғзига тушди экан?!— деган фикр миясига келар эди.— Буни биров қасддан қилди-микан?! Бу Унғар ўғридан келган бало эмасмикан?! Улдими, полвон одам мунчалик ёвузликка бормас... Мабода у ўч олгандаям, Бўронбекдан олади-да. Ё, бу, одамгарчиликдан чиққан Мансур пучуқнинг ишимикан?! Йўқ, унинг бизда қасди йўқ. Қутурган ҳўкизи ўрнига ҳўкиз берганмиз. Қолаверса, у ўлгудай қўрқоқ. Ё Хумор ўз жонига ўзи қасд эттимикан?! Нега?»

Раҳмат полвон қанча ўйламасин, бир ечимга келолмас эди. Бўронбек ҳам бу ҳақда қанча бош қотирмасин, бунинг тагига етолмас эди. Қаҳрамон қозидан шубҳа қилиш эса уларнинг етти ухлаб тушларига ҳам кирмас эди.

Қовун-тарвузлар пишиб, мезонлар уча бошлаганда Бўронбек Қодирбекни «Беглар беги» мадрасасига ўқишга олиб кетди. Энди, Раҳмат полвон уй юмушларини бажарганидан сўнг бир қовунни¹ қўлтирига

¹ Раҳмат полвон эл қатори чўлга буғдой, арпа, тариқ... билан бирга лалми қовун-тарвуз ҳам экан эди.

қистириб олиб, тегирмонга югурарди. Қудрат тегирмончи учига ва бош томонига кумуш қопланган қинидан пичоғини суғуриб олиб, уни тиликларкан, ҳар гал қадимий бир қўшиқни куйлар эди:

Тилла ҳилолим бор эди,
Асло гуноҳим йўқ эди,
Урди пичоқ бағрима,
Нима гуноҳим бор эди?..

Унинг овози йўқ эди. Бироқ у қовун қўшиғини қандайдир сирли, дардли оҳангда куйлаганида киши қалбида алланечук бир ғамгинлик уйғонар эди. Хумор йиғичининг ўлимидан кейин тегирмончи ҳам хомуш бўлиб қолди. Бу, дўстига ачинаиб, куйинаётганиданми ёхуд не сабабдандир Қаҳрамонбек билан оралари бузилиб қолганиданми, билиб бўлмас эди. Энди унинг ўғли: «Юрагим оғриётти», баҳонаси билан уйдан эшикка кўнам чиқавермас эди. Илгари қози одамлар ўртасида ҳурматга сазовор бўлса, энди, аста-секин бунга путур етаётган эди, энди «Порахўр» деган ном орттирган эди. Айниқса бу Мансур пучуқ билан Мавлон қоранинг художўй хотини Умидой ўрталарида бўлиб ўтган жанжалдан сўнг яққол сезила бошлади. Мансур пучуқ Умидойга: «Сигиринг томорқамга тушди — кўп жойнинг ўтини еди, пайхон этди, бунинг ҳақини тўлайсан!», деб даъво қилди.

«Мунчаям наст бўлмасангиз, савилнинг бўшалганига бир зумам бўлгани йўқ-ку!», деди Умидой.

Иккови жиғибийрон бўлишди. Охири Мансур пучуқ:

«Тўлайсан мочағар, тўлайсан! Тўлатаман!», дея ўшқириб, Умидойнинг боши-кўзи аралаш юзига қамчи тортиди. У қонга беланиб, йиқилди. Ўзига келгач, қозига арз этди. У Мансур пучуқни зиндонга ташлашга ҳукм чиқарди. Бироқ манқа қозига пул бериб, қутулиб кетди.

Бу — дув-дув ганга сабаб бўлди.

Бу — Қудрат тегирмончини тўшакка михлади. ♦

Бундан Раҳмат полвон қаттиқ қайғуга ботди. Энди у кун бўйи дўстининг олдидан жилмас эди. Қудрат тегирмончи: «Хумор йиғичи...», «Мансур пучуқ...», «Келин...», «Қаҳрамонбек...» деб алаҳлагани алаҳлаган эди.

Охири бечора дардга бардош беролмади.

Уни сўнгги йўлга кузатгани юзлаб одам йиғилди. Қаҳрамон қози қатор бошида таёқ тутиб, айтиб, ҳўнг-ҳўнг йиғлади:

Қора ерга қадди ҳайф, вой отам,
Бўз ерларга бўйи ҳайф, вой отам,
Қора ер қаттиқмикан, вой отам,
Ёнингизга боттимикан, вой отам.
Боғлардаги нақш олмаи, вой отам,
Нега бердингиз кўлимга, вой отам?
Бу етимлик ёмон экан, вой отам,
Нега ҳам олдим бўйнимга, вой отам...

Хотини билан дўстидан ажралган Раҳмат полвон қаноти синган бургут ҳолига тушиб қолди. Энди у рўзғор ишларидан бир қадар совуған, тез асабийлашадиган бўлиб колган эди.

Бугун нонушадан кейин Раҳмат полвон Бўронбек учун бир эгар ясатиш ниятида Оқилбекникига жўнади. У қабристондан ўтатуриб, ногаҳон Хумор йиғичи мозори ёнида мунғайиб, бошини ерга эгганича пичирлаб, тиловат қилаётган Райҳонга кўзи тушди. Полвон уни бундай паришон, аянчли ҳолда кўрганидан кўзи ёшланди, кўнглида унга нисбатан сўна бошлаган меҳри қайта уйғонди.

Раҳмат полвон илк марта кампирининг қабрини зиёрат этмай дарахт барглари шитирлаб тўкилаётган қишлоққа кирди. Ҳар галгидек бу гал ҳам у зиғир ёғи, тутун, тезак, сузма, майиз ҳидларини туйди. Полвон чағир тошди йўлда қўш-қўш хўкизлар қўшилган араваларда

қовун-тарвуз, дон-дун, пичан ортиб боришаётган деҳқонларнинг дағал товушларию сўкинишларига бирпас лоқайд қараб турди-да, мактаб орқасидаги ялангликка бурилди. Танаффусга чиқишган талабалар шовқин-сурон солиб «қулоқчўзма» ўйнашмоқда эдилар. Эсига қачонлардир ўзи ҳам шумардек бола бўлганлиги, мактабда ўқиганлиги, ўйинқароқлиги тушди. У кезларда қариши... ўлиши... сира ҳам ўйига келмас эди. Энди эса...

«Умр қадрини кексайганингда биларкансан, аммо кеч бўларкан», деди хўрсиниб ичида ва Оқилбекнинг мўрисида бурқираб тутун чиқаётган уйи томон йўл олди. Худди шу пайт унга Саттор сўфи билан Султон бахши рўпара келди. Бу икки чол ҳам Каттабоғнинг ўқимишли оқсоқолларидан эдиким, улар одамларни ва нарсалар моҳиятини хийла ҳалоллик билан идрок этишарди.

— Полвон,— деди Саттор сўфи қисқа ҳол-аҳвол сўрашишдан сўнг така соқолини чап қўли билан силаб, ирғай ҳассасини дўқиллатиб, юмалоқ, зийрак кўзини унга тикиб,— ҳозиргина Қудрат тегирмончининг қасамхўрини қозиликдан олдим. Бу — Жиззах бегининг амри. Унга кўп марта арз қилгандик-да. Энди Қамбарой қози этиб тайинланди. Биласизми, пора берган ҳам, пора олган ҳам бутун одамзот душмани ҳисобланади.

Полвон Қамбаройнинг бокира аёл эканини, мактабда сабоқ беришини билар ва уни ҳурмат қилар эди. Шунга бул янгиликни ичида маъқуллади. Қаҳрамонбекка эса ачинмади. Полвон негадир дўстининг алаҳлашларидан кейин унга шубҳа билан қарайдиган бўлиб қолган ҳамда ундан кўнгли совуган эди.

У қўнғир жун чакмон кийиб, оқ салла ўраб олган қариялар билан хайрлашиб, энди уч қадам юрган эдики, Султон бахши уни тўхтатди: — Полвон!..

Уч кекса бир жойга йиғилди.

— Кеча Қўзибоқар тижоратчи Тошкандан бир гап топиб келди,— дея жиккак, кўринишдан соғлом ва серҳаракат Султон бахши тасбеҳни ўгирди.— Босқинчи Чернаев Саид-Музаффар¹ билан иттифоқ тузганмиш, энди улар биргаликда Қўқон хонига ҳужум қилармиш. Шунга лашкарбоши Алимқул саросимага тушиб қолиб, Тошкандан Қўқонга қайтиб кетипти. Бу — қандоқ замон бўлди-я?!

— Бу — Чернаевнинг найранги! — Полвон зарда билан қўл силтади.— У Алимқулни қўрқитиш мақсадида шундоқ гап тарқатган. Бу билан у муддаосига эришмоқчи — Тошканни осонгина эгалламоқчи. Ўтган куни Бўронбекдан хат олгандим, шу ҳақда ҳам битибти.

Раҳмат полвон гапни чўзмай, ўғлиникига жадал юрди. Ҳовлилар деворлар билан ўралмагани учун ким нима қилаётгани кўриниб турарди. Ана, болохонали уй олдида, қайрағоч тагида, Қудрат тегирмончининг кампири — Ойгул набирасини опичлаб олиб, у ёқдан бу ёқда юриб, ҳазин оҳангда алла айтмоқда:

Ғамлар бошимдан ошади, алла,
Юрагим тўлиб-тошади.
Ғамнинг бири кетмай туриб, алла,
Бири келишга шошади...

«Не кунларга қолдинг, Ойгул?! — деди ичида оғир хўрсиниб Раҳмат полвон.— Бир пайтлари ўт-олов эдинг, ҳеч кимга гап бермасдинг. Энди бўлса қариб, бужмайиб қолдинг. Миш-мишларга қараганда, болаларингга ҳам ортиқчалик қилаётганмишсан. Дунёнинг иши шу-да, Ойгул, болам деб, бўтам деб фарзанд ўстирамиз; ўзимиз емай, унга едирамиз, ўзимиз киймай, унга кийдирамиз, бир куни келиб, ишдан

¹ Саид Музаффар — Бухоро амири.

қоламиз, шунда ўз пушти камаримиздан бўлган болаларимизга ёқмай қоламиз. Эҳ, Ойгул, Ойгулжон, қандоқ даҳшатли ҳақиқат бу!»

У шундай ўйлар гирдобида Оқилбекнига қадам қўйди. Ҳовли четида куви, эгар, бешик, сандаллар қилиш учун олиб келинган ёғочлар пўстлоғидан тозаланган ҳам тозаланмаган ҳолда қаланиб ётибди. Қелини — Сафаргул супада пахта саваяпти. Набиралари — Гулюз ўғирда жўхори янчмоқда, Ойюз нон ёпаётир, Жасур бостирма тагидаги отларга ем соляпти. Сафаргулнинг онаси — Иқлим кампир эшик олдида, кигиз устига тўшалган оқ пўстакка ўтириб олиб, урчуқда жун йигирмоқда.

Келин билан набиралар: «Отам келди. Катта отам келди», дейишиб, уни ўраб олдилар. Полвон набираларининг пешоналаридан бир-бир ўпиб чиқди. Сўнг Сафаргулдан Оқилбекни сўради.

— Қодирбекнинг отаси азонда яхши эгар бўларлик ёғоч ахтариб Шотига¹ кетувди, — деди келин. — Уни ўвачага² ясаркан. Айтишича, қишда хон³ чавандозлар мусобақасини ўтказаркан. Бунга ўвачаям қатнашаркан, ота. — У ўзи сезмаган ҳолда кўп гапириб юборганидан уялиб, рўмоли учини лаби олдига олиб келди ва бармоқ учлари билан мижиғлашга тушди.

«Кўпкаридан Оқилбек ҳам хабардор экан-да», деб кўнглидан ўтказди полвон.

— Увачани ўзи қачон келаркан, ота?

— Билмадим! — Полвон яна саволга ўрин қолдирмаслик учун атайлаб қўрс жавоб қайтарди. Аслида унинг ўзи ҳам ўғли билан неварасини ўйлаб, қаттиқ изтироб чекаётган эди. Негаки, Генерал Черняев қўшини Тошкентни қуршаб (1864 йил сентябрь охири) олган кезлар эди.

— Уйга киринг, ота, чой дамлайман, — деди Сафаргул. У қизлигида анча кўҳлик, хушбичим бўлганлиги, эрга теккач, аксарият аёллардек ўзини қўйиб юборганлиги сезилиб турарди. Бунинг натижасида унинг қад-қомати бесўнақайлашиб, семириб кетган ва у ёшига нисбатан қари кўринар эди. Зангор кўзларида меҳр, садоқат учқунлашиб турарди. Кичкина оғзи сўзлашидан олдин бир очилиб юмуларди. Ҳаракатлари ўзига тўқ аёлларникидек эркин, сокин, табиий эди. Унинг феълида тантиқлигу кибр-ҳаводан асар ҳам йўқ эди. У эридек камсукум ва меҳнаткаш эди.

— Раҳмат, келин, шошаёттиман, — деди у.

— Бўлмаса, ҳозир... — Сафаргул хонага югуриб кириб, йўл-йўл дастурхонда нон кўтариб чиқди. Қишлоқ одатига кўра полвон ундан бир чимдим ушатиб олиб еди ва изига қайтди.

Сандаллар эрта қўйилди.

Бўронбек билан Қодирбек Каттабоғга эсон-омон қайтишди. Алимкул Черняевни Тошкентдан улоқтириб ташласа ҳам, Қодирбек мадрасада қолмади. Негаки, душман яна Тошкентга ҳужум қилиш ниятида эди, у бунинг учун Чимкентда тайёргарлик кўришга киришган эди.

Энди Раҳмат полвон уйдан эшикка кам чиқар, деярли ҳеч кимга қўшилмас, кун бўйи ўтмиши ё кампирни ҳақидами, Бўронбекнинг фар-

¹ Шоти — даранинг номи.

² Увача — Бўронбекни назарда тутяпти. Каттабоғда янгалар қайнака, қайнопа, қайнука, қайсингилларнинг номларини айтмайдилар. Бунинг ўрнига «ўқиз», «Кичкина», «Кичикиз», «Увача» деб чақиришади.

³ Хон — Бухоро амири тўғрисида гап кетяпти.

зандсизлиги ё ўткинчи умр ҳақидами, номаълум, ҳайтовур, алланималарни ўйлаб, мудраб ўтирарди. У ўғлини Бухорога кузатаркан:

— Фақат ўзингга ишонгин, болам!— деди холос.

Бўронбекка Саид Музаффар уюштирган энг кучли полвонлар мусобақасида хоннинг мутлақ кучли полвони — Муҳаммад дев билан курашишига тўғри келди. Муҳаммад дев келбатли йигит эди. Баъзан хон кўнгил хушлик учун уни буқалар билан ҳам олиштирар эди.

Бўронбек у билан қирғизчасига от устида туриб курашди. Шиддат билан хийла давом этган олишувдан сўнг Бўронбек уни отдан ағдарди. Бунда туёқлари, бўйни, манглайи оқ-оқ, қорабайири билан Оқилбек ясаб берган қизил эгар ҳам иш берди.

Эсини тайиганидан буён ҳеч кимдан енгилмаган Муҳаммад аламига чидолмай, бошқача шарт қўйди: «Кўпқарида кучимизни синаймиз, хеш!» деди.

Икки полвон ўртасига уч ёшли тана ташланди. Кураш — тушдан кечга қадар чўзилди. Охири у Бўронбекка дош беролмади.

— Мени тириклай ўлдилинг!— деди Муҳаммад дев унга тик боқолмай оҳ уриб.

Халққа қўшилиб амир ҳам Бўронбекнинг шаънига таҳсинлар ёғдирди. Саид Музаффар уни олтин узангию қалмоқи эгар билан тақдирлади. Сўнг Бўронбекка саройда қолишни таклиф этди. У тоғбеги сифатида элга кўпроқ фойдаси тегишини ва бу касб ўзига ёқишини айтиб, узр сўради. Амир «Омон бўл, ўғлим!», дея елкасига қоқиб қўйди.

Шу кунни саҳарда — қор, аёз, рутубат, зулмат ҳукмрон бўлган саҳарда ўнг кўзи кўр, думи билан қулоқлари кесилган чўлоқ бўри Каттабоғни остин-устин қилиб кетди...

Туннинг шу зулмат палласида Қодирбек беқасам чопонини елкасига ташлаб, ташқарига чиқди. Уй билан ҳожатхона ораси икки юз қадамча келар эди. Қорли сўқмоқни суяк-суякни зирқиратадиган шамол ялаб ётар эди. Музга айланган дарахтлар аянчли инграрди. Қўрқув билмас Қодирбек қор кечиб бораркан, алланиманинг хириллаганини эшитди.

«Тўрткўз аллақачон ўлиб кетган», деб ўйлади у ва ногаҳон қишлоқни ваҳимага солаётган «дўлти бўри»лар эсига тушди. Шу он, ҳа, худди шу он қаердандир ўқдек учиб чиққан чўлоқ қашқир уни ўмганидан уриб, йиқитиб ўтди. Кутилмаган зарбдан у ўзини ўнглагунча, чўлоқ бўри унинг томоғига биғиллаб ёпишди. Қодирбек қорда ағнаб, чап бериб, қашқирнинг кекирдагидан маҳкам тутиб олди. Бироқ... бироқ, шу машғум лаҳзада ваҳшиёна хириллаб чопиб келган бир тўда бўри унга беомон ташланди...

Ёш, кўркем, мард ўғлон — Қодирбекнинг ўлими бутун қишлоқни қалқитди — эсини таниган инсон йиғлади. Сафаргул билан Оқилбек қуйиб, кул бўлишди: бир-икки ҳафта ичида сочлари оқариб, қариб қолишди. Машғум қайғу Раҳмат полвоннинг белини букчайтириб, кўрпага қапиштирди. Бўронбек ич-ичидан нола чекса ҳам сир бермай, ўзини мардона тутишга уринарди. Сафаргулнинг «Энанг ўлсин, вой болам»-лаб бўзлаши уни ларзага, мислсиз ларзага соларди. Шўрлик она бўлса эртадан кечгача айтиб йиғлагани йиғлаган эди:

Утган йили шу кунда
Ипак эди ўрмагим.
Кулги эди эрмагим.
Бу йил эса шу кунда,
Ипдан бўлди ўрмагим.
Чиноримдан айрилиб,
Йиғи бўлди эрмагим.
Тенг-тенг чинор, тенг чинор,
Тепсинган отдан тер чиқар,

Тенгқурларинг келганда,
Тенг солиб уйдан ким чиқар.
Энанг ўлсин, вой болам!
Энанг ўлсин, вой болам,

Одамхўр бўриларнинг изига тушилди. Бўронбекнинг маслаҳати билан Қудрат тегирмончининг кенжа ўғли Яшарбек ҳар кеча Бўғомбир қоя ёнида қўй боқар, тош кавакларига бекинишган йигитлар «пайт пойлашар» эди. Бешинчи кун тунда қашқирлар қулоқларини динг қилиб, қоя ортидан чиқдилар ва судралиб, тўхтаб, тумшуқларини осмонга чўзиб, яна судралиб қўйларга яқинлаша бошладилар. Ана, ниҳоят улар одам билан сурувга қуюн каби ташландилар. Шу асно йигитлар милтиқлардан ўқлар узиб, ҳайқириб, қашқирларни ҳалқага олишди. Фақат икки қояга элтадиган йўл очиқ эди. Бўронбек уларнинг шундай орасига ўра қаздириб, устини енгил-елпи ёптириб қўйган эди. Ёвуз тўда ўша томонга қочди ва охир-оқибат чуқурга қулади. Ойдин тун эди. Аёзда замону макон гўё музлаб қолган эди. Фақат бўрилар хириллаб, ириллаб, увлаб юқорига сапчишар ва уларнинг кўзлари гўё аланга пуркар эди.

Қаҳрамонбек ҳам ўра лабига келди. Думи билан қулоқлари кесилган чўлоқ бўри даҳшатли ириллаб, унга сапчиди. Утакаси ёрилаёзган Қаҳрамонбек дарҳол ўзини орқага олди.

Шу лаҳза Бўронбек беихтиёр марҳум тоғаси — Уйғоқбекнинг Қаҳрамонбекка айтган гапини эслади: «...Чакки қилибсиз, иним, бўри — ўчакишадиган махлуқ». Эсладию илк марта дўстига чексиз нафрат билан тикилди...

* * *

Болалар «Бойчечак»ни куйлай бошладилар:

Бойчечагим бойланди,
Қозон тўла айрондир.
Айронингдан бермасанг,
Қозонларинг вайрондир.

Раҳмат полвон субҳидамда боғ¹ айланадиган одат чиқарди. Бундай маҳалда. Раҳим бобо Бўронбекнинг уйи ортидан доим бир қўшиқни айтиб ўтарди:

Бунча жафо жонима чоғламадим,
Душман эмиш дўстлар англамадим!..

Полвон сурув кетидан судралиб кетаётган Раҳим бобога анчагача ачиниб қараб турар ва сўнг унинг аламли кўксидан бир нидо сидрилиб чиқар эди:

«Дунёда ҳеч банда ундоқ куймасин!»

Бироқ, кейинчалик, полвон бу қўшиқни эшитганида юраги сиқилиб асабийлашадиган бўлди. Охири у «Коса, коса тагида ним коса борга ўхшайди, — деган хулосага келди алам билан титраб. — Наҳот Қаҳрамонбек ўғлимга хиёнат этса?! Наҳот?! Иўқ, буни ўз домласи — Ҳожи Аълога хиёнат қилган, порахўрликда айбланиб, ишдан олинган кимсadan кутса бўлади! Лекин бунга Райҳон йўл қўймас, у эрини суярди-ку?! Аммо пихини ёрган қаззоб уни алдаган ё мажбур этган бўлиши мумкин. Ахир, Хуморнинг ҳам, Тўрткўзнинг ҳам ўлими биз уйда йўқ давримизга тўғри келди-да. Балки у қора ниятига эришиш учун шу кунларни кутгандир? Шул сабабли олдин итни ўлдиргандир? Балки, Райҳоннинг сочи тандир ёлқинида куймагандир? Балки у «сир» очилишидан қўрқиб, ўзига-ўзи ўт қўйгандир?.. Балки, шунда Хумор келиб қолгандир. Натижада уни бир амаллаб ўлдиришдан бошқа илож қолмагандир?

Дунёда разиллар кўп. Аммо ақлли разилдан ёмони йўқ. Қаҳрамон-

¹ Боғ — Бўронбекнинг теурийча яратган сўлим боғи назарда тутиляпти.

бек ақлли, ўз ақлини фақат шахсий эҳтиёжини қондиришга қаратган-ки, бу йўлда, агар зарур бўлса, онасини сотишдан ҳам қайтмасди. Балки, бу фикрим нотўғридир, лекин кўнглим шундоқ, деб турган бўлса, не ҳам қилардим? У бамисоли заҳарли мева берадиган гиёҳга ўхшайди. Ундан эҳтиёт бўлмоқ керак!»

Тубсиз ўйлар гирдобиди унинг юрак-бағри эзилар эди. Раҳим бобо эса ҳар тонгда ўша қўшиқни айтиб ўтишдан толмасди. Бир куни бундан полвоннинг қони қайнаб, қаттиқ жунбушга келди. У Раҳим бобонинг томоғидан хиппа бўғиб:

— Тагин шул қўшиқни айтсанг, каллангни юлиб оламан!— деди ва уни қўйиб юборди. Шўрлик чол шилқ этиб йиқилди. Ҳузига келгач:

— Куч тўнғиздаям бор, ёшулли,— деди инқиллаб.— Қўшиқ айтиш ҳеч кимга ман этилган эмас. Бунинг имкониям йўқ.

Раҳмат полвон мулзам бўлиб қолди. Раҳим бобо соядай судралиб, қўйлари сари кетди. Шу-шу чол у қўшиқ ўрнига бошқасини айтадиган бўлди:

Бул терак узун терак,
Бўйидан кесмоқ керак.
Емон ёрнинг дастидин,
Бош олиб кетмоқ керак!..

Бу қўшиқ полвоннинг шубҳасини баттар оширди.

Хотинининг нигоҳида, феълда туғилган эркисизлик, чўчув аломатлари ва Раҳим бобо қўшиқлари Бўронбекда ҳам шубҳа уйғотмай қўймади. У Райҳондаги ўзгаришларни Фозилмон кўлидан қайтгач, сезган эди. Бироқ ўзининг метиндек иродаси боис хотинига сир бермас, уни сўраб-тергамас эди. Лекин эсли Райҳон қайнотаси уни зимдан кузатаётганлигини, эрининг ундан аста-секин советганлигини сезар ва ич-ичидан эзилар эди. У юрак сиқув касалига мубтало бўлди. Бўронбек сассиқматал пояси билан баргидан дамлама тайёрлаб, уни даволай бошлади. Баъзан чойўт, қора зирк каби гиёҳлардан ҳам фойдаланар эди. У Райҳонга жуда-жуда ачинганидан: «Уни севаман, бурунгидек севаман!», деб ўзини-ўзи ишонтиришга тиришар эди.

Бўронбекнинг Қаҳрамонбекка бўлган дўстлик ҳурмати сўна бошлади. Бунга кўнглида унга нисбатан туғилган шубҳа билан унинг қинғирлиги сабаб бўлди. Полвоннинг: «Унга дўст бўлгандан кўра қўйинда илон сақламоқ афзал!», деган гапи ҳам таъсир этди.

Буни сезган Қаҳрамонбек уйдан эшикка кам чиқадиган бўлиб қолди. У Раҳмат полвондан қўрқар, чол мавжуд экан, ўзига кун йўқлигини, қачонлардир ҳоли вой бўлишини билар эди. Шу сабабли Қаҳрамонбек уни гумдон этиш режасини тузиб қўйган, аммо буни амалга оширишга юраги бетламас эди. Ҳзи қозилиқдан қувилгач, юрак оғриғи касалига ҳам мубтало бўлган, кескин озган, кексайган, манглайи ва юзини ажинлар ишғол этган эди.

Ниҳоят, ойсиз бир юлдузли тунда Қаҳрамонбек ёвуз ниятини амалга оширишга журъат этди: боғлари тўридаги тут қавагига яшириб қўйган қовоқни олиб, йўлга тушди. Қовоқ ичида учта чипор илон бўлиб, уни Қаҳрамонбек ўтган куни туш пайти тутиб олган эди.

У ҳар шитирдан юраги питир этиб бораркан, дам ханжарини, дам тўппончасини ушлаб-ушлаб кўрар эди. Бу қуроллар унинг икки ёнига осилган эди. Гоҳо-гоҳо оромсиз сойдан тентакқуш, ҳаққуш, пунгқушларнинг қичқириқлари эшитилар, бу — Қаҳрамонбекка одам товушига ўхшаб туюлар, бундай пайтда унинг юраги типирчилаб ер бағирлаб қолар, қулоғини динг қилиб, хийла ётар, булар тун қушлари эканини билгач, ўрnidан туриб, беҳол судралар эди.

Қаҳрамонбек юрагини ҳовучлай-ҳовучлай «асалзор»га етди. Бу ерда у анча фурсат қимирламай ётди. Кўзи қоронғиликка ўрганди. У

Раҳмат полвонни келинининг уйи атрофида кутилмаганда пайдо бўлиши кутилмаганда гоийб бўлишини ғира-шира кўриб турди. Унинг ўғли Холбек ўрис, Алишер ва Азамат билан Фозилмон кўлига, ҳалиги чала қолган ишни тиклашга кетган эди.

Охири полвон кўринмай қолди.

«Қари туллак!— деди ғижиниб Қаҳрамонбек.— Мени қўлга тушираман» деб овора бўласан. Сенга ўхшаганларнинг мингтасини ипсиз боғлаб кетаман!»

У Раҳмат полвоннинг уйқуга кетишини яна анча кутди. Кейин оёқ учида юриб, уй ортидаги туйнукка борди. Оёқ-қўли дир-дир титрамоқда, юраги келисипнинг келига урилишидай гурсиллаб урмоқда эди. Мабодо, шу тобда, кимдир, анчайин бир йўловчими, бехосдан йўталса борми, унинг юраги тарс ёрилиб кетиши аниқ эди.

Қаҳрамон қовоқ қопқоғини қалтираб очдию тезлик билан туйникдан ичкарига ағдарди ва зипиллаб қочди. Бироқ ўн беш қадам чопмай, мушукнинг аччиқ чинқиригини эшитди.

«Эҳ, аттанг! Эҳ, хом калла!— деб манглайига муштлади у.— Эҳ, аттанг! Эҳ, хом калла! Нега пишакни ҳисобга олмадим-а?! Ахир, унга сассиқ алаф ширасини¹ ичирсам бўлади-ку! Суқротниям шундай захарлаб ўлдиришган-ку! Бу айтишга осон, Қаҳрамонбек, амалда қийин, унинг косасига кири ким соларди?!»

У талвасада жарга чопиб тушаркан, ўткир қиррали тошга қоқилиб йиқилди. Қўлидаги тўппонча билан қовоқ отилиб кетди. Оғзи-бурни қонга бўялди. Қафт ва тиззалари шилинди. Лекин у оғриқни сезмади, отилиб турди, жар тубидан қуролларини топди ва зўр бериб чопишда давом этди.

«Аттанг, аттанг!— дерди у йиқила-сурина чопиб кетаркан.— Нега пишак эсимга келмади экан-а?! Аммо бир пишак бир йўла уч илонни ўлдирилмас. Бир чакар. Уйғониб қолса-чи?..»

Ҳақиқатан ҳам Раҳмат полвон мушукнинг қаттиқ биғиллаб чинқаришидан уйғониб кетган, «бир фалокат юз берди», деб ўйлаб сакраб турган ва дарҳол чироқни ёққан эди.

У эиғ аввал жунлари игнадек тиккайган, думи гажакланиб, кўзи ёниб, оғзини арслондек очиб турган тарғилни, сўнг боши узиб ташланган илонни кўрди.

Шу он мушук унинг тўшаги томон бирдан сапчиди. Полвон шарт ўгирилиб қаради. Билакдек йўғон илон кўрпа устида судралмоқда эди. Мушук ўткир тирноқлари билан унинг кўзини ўйиб олди ва бирдан орқага тисарилди. У рақибининг вишиллаб айланишига бир зум тикилиб турди. Сўнг тағин зарб билан илонга отилди ва унинг бошидан ғарчиллатиб тишлади.

Шунда, ногаҳон, полвоннинг миясини: «Уйни илон босипти!», деган ўй пармалаб ўтди. У теграсига шошиб қаради: оёғи тагида бир илон тилини чиқариб билангламоқда эди. Унинг баданидан совуқ тер чиқиб кетди. У дарҳол чекиниб, илоннинг орқасига ўтди ва уни метин қўллари билан бўғиб ўлдириди.

Полвон тонгни ташқарида қаршилади. У Оққоя учидаги бир туп муқаддас қатранғига ғамгин тикиларкан: «Илонлар уйда қандоқ пайдо бўлди экан?— деб ўйлади.— Шипдан тушдимикан? Ё ташқаридан кирдимикан? Ё биров қасдан қилдимикан? Биров? Қим экан биров? Қаҳрамонбекмикан? Кўрмадингми, ушламадингми, тилингни тий! Бировга туҳмат қилма! Балки, уйнинг бирон жойида илон ини бордир? Балки?..

Эй, муқаддас қатранғи! Эй, она қатранғи! Узинг кўмак бер! Узинг

¹ Сассиқ алаф барглридан сиқиб олинган шира — захар демакдир.

мадад бер! Бизнинг уйни қандоқ жин урди? Кўпдан бошимизга кулфат тушгани тушган. Эй, муқаддас қатранғи! Эй, она қатранғи! Узинг кўмак бер! Узинг мадад бер!»

Бу қўрс, қайсар, мағрур одам шунча ёшга кириб, на инсонга, на динга, на худога сажда қилган эди. Бу унинг умридаги биринчи ва сўнгги илтижоси эди.

Шу куни у шомгача қишлоқда ивирсаб юрди. Кўп ўйлаб, охири ҳасратини Саттор сўфи билан Султон бахшига айтди. Улар: «Дарҳол қон чиқаринг, полвон! Уйингизга жин оралапти..», деб маслаҳат бердилар.

Жума куни Раҳмат полвон қўй сўйиб, худойи ўтказди.

Каттабоғликлар: «Чор ҳукумати Тошканни босиб олди!»¹ деган хабарни зулҳижа² ойда эшитдилар. Ҳамманинг руҳи тушиб кетди. Аламзада Мансур пучуқ элдан ўч олиш навбати энди ўзига келганини билди. У уч қайта қариндошларини кўргани Ялламага³ борган ва у ердан куни кеча қайтган эди. Шунга Мансур пучуқ «Энди гапим асосли чиқади», деб ўйлаб аламини ёзди:

— Ҳа, копирлар бизни одам эмас, қўй дейишаркан. Ҳа, бизни қўйдай бўғизлашаркан. Ҳа, шунга копирлар Каттабоғга бостириб келишаётти. Ҳа, бунини мен Тошкандан эшитиб қайтдим. Ҳа, ёлғон айтсам, худо урсин, бола-чақам билан қирилиб кетай!

Мансур пучуқ каби эл назаридан қолган Қаҳрамонбек бу гапга қаноат берди:

— Урис Чингизхонданам ёвуз эмиш. Бўғоз хотини бешикдаги болагача азоблаб ўлдираётганмиш. Изидан кулу хароба қолаётганмиш.

Бу гаплар қулоқдан-қулоққа ўтиб, ваҳимага айланди. Хотин-халаж, бола-чақа уйдан эшикка чиқишга қўрқиб қолишди. Эракларнинг кўли ишга бормай қўйди.

Қўзибоқар тижоратчи ҳам Тошкентдан янги гап топиб қайтди:

— Мен урушни бошдан-оёқ ўз кўзим билан кўрдим. Биздан копир кўп марта кучли ҳам пухта эканига ишондим. Урушда Саид Азимбой, Мулла Исоқ, Ҳақимхўжа каби кишилар фанимга сотилдилар. Абдураҳмон деган олчоқ кайкобус сувини Чирчиқ дарёсига бурдириб юбориб шаҳарни сувсиз қолдирди. Бари бир уруш анчага чўзилди. Агар Бухоро ё Хива хони Алимқулга ёрдам берганда эди, Черняев қочишга ин тополмай қоларди. Урушда мени Алимқулнинг жасорати ҳайратга солди. Охирида у оғир яраланди: тўп ўқи унинг чап биқинидан кириб, қорнини вайрон этиб кетди. Алимқул от устида эди. У бир қалқиб, ўзини тутди. Осилиб қолган ичак-чавағини қорнига қайта жойлади, салласи билан белини чирмаб боғлади. Сўнг от чоптириб, ҳайқириб, жангчиларни тўхтатди:

— Оғайнилар, зинҳор қўрқманглар!— деди қичқириб.— Худо бизга мадад беради. Тинч яшаётган эдик. Фанимлар еримизга бостириб келиб, одамларимизни ўлдиришяпти, юртимизни вайрон этишяпти. Биз уларга қандоқ ёмонлик қилган эдик? Ҳеч қандоқ! Шундай экан, нега биз ўзимизни хўрлашга, топташга йўл қўямиз?! Узимиз, элимиз, еримиз учун курашамиз!

Акс ҳолда онамиз берган оқ сут ҳаром бўлсин!

Кимки хоинлик қилса у дунёи бу дунё шармандаю шармисор бўлсин!

«Омин!..»

¹ Генерал Черняев аскарлари 1865 йил 17 июнда Тошкентни ишғол этишди.

² Зулҳижа — июль ойига тўғри келади.

³ Яллама — Сирдарёнинг ўнг қирғоғига, Чиноз ёнига жойлашган қишлоқ. Бу ерда ҳозир ҳам каттабоғликлар авлоди яшайди.

Алимқул ҳайқириб жангга отилди. Унинг кўзи чақнаб турган бўлса ҳам, ранг-рўйи мурда тусига кирган; белидан пасти, уловининг усти қонга беланган эди. Шунга қарамай, бу мард одам аскарларни руҳлан-тирган ҳолда анча жанг қилди. Кейин бир четга чиқиб, калима келтириб, жон берди.

Раҳмат полвон бу миш-мишларга унча ишонмади. «Бўрттиришаётти», деб ўйлади. Шундай эсада уни чуқур қайғу босди. Бўронбекнинг Фозилмон кўлидаги ишлари эса яна чала қолди..

Каттабоғда Бўронбекни Бўрибой кучоқ очиб, ўпиб, йиғлаб қарши олди. У ўзи билан бирга юз чоғли қозоқ йигитини бошлаб келган эди. Ҳаммасининг оти, қурол-яроғи бор эди.

Раҳмат полвон: «Кўнгиллилар учун тоғ этагидаги водийда яшаб, машқ қилиш қулай,— деб ўйлади.— У ерга ўтовлар тикамиз, йигитларни зарур нарсалар билан таъминлаб турамиз».

Бу фикрини Бўрибой билан Бўронбекка, сўнг қишлоқ оқсоқолларига айтди. Улар маъқул топдилар.

Бўронбек билан Бўрибой олдинги келишувга биноан атроф қишлоқлардаги кўнгиллиларни чақиртира бошлашди. Бироқ олдин оғиз кўпиртириб ваъда берганлар, энди: «Янги уйланганман», «Мол-ҳолга ким қарайди?», «Менга урушнинг қандоқ алоқаси бор?», деган гаплар билан ўзларини четлатишга уринардилар. Айримлар очикдан-очик бош тортардилар ё бўлмаса тоғ-тошларга қочиб кетардилар.

Бундан Бўронбек ғазабланар, хуноб бўлар, ўкинар ва охир-оқибат Бўрибойга ёрилар эди:

— Бизда Ватан... ғурури йўқ,— Бўронбекнинг аламли чеҳрасида чуқур руҳий азоб белгилари намоён бўлди.— Бул муқаддас туйғулардан кўра хотинимизга меҳримиз баланд. Ўзбек ҳеч қачон аялнини ғанимга «ем» қилмайди. Бундоқ тақдирда ё ўзи ўлади, ё ғанимини ўлдиради. Агар унинг Ватанини ғаним оёқости қилса халқини хўрласа, бунга тақдир азалнинг ёзуғи деб қараши, тинчини бузмаслиги мумкин. Тушунган одамга бу нақадар оғир даҳшат-ку, Бўрибой оға!

— Нима ҳам дейсиз, иним?!

— Урта Осиё уммонда дарғасиз кетаётган кемага ўхшайди.— Бўронбек оғир тин олди. Шунда, нигоҳида поёни йўқ қайғу акс этди.— Ё, раб! Машъум бўрон уни ҳиссиз қояларга уриб, фарқ этаётгандек туюлаётти.

— Зинҳор умидсизланманг, иним!— Бўрибой чултоқ қўлини иягига мардона тиради.— Умидсизлик — чекиниш белгиси. Курашамиз! Элининг бошига иш тушганда, эркак деган фақат шу йўлдан боради.

Қарғалар кўпайган кезде ғамгин водийга мингга яқин йигит йиғилди. Бўронбек билан Бўрибой ҳарбий илмда нимани билишса, шуни уларга ўргатишга киришди. Бўронбек «Темур тузуклари»дан фойдалана бошлади. У йигитларга сардор; Бўрибой маслаҳатчи эди. Тутинган ака-ука бир ўтовда яшардилар. Қора совуқ тунлари юракларини ғулу, ғам чулғаб олганда, икки дўст жаҳонгирлар, жангу жадаллар, афсонавий қаҳрамонлар ҳақида суҳбат қурардилар ва ўзларига таскин-тасалли берардилар. Бундай кезде Бўрибой кўпинча Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сидан парчалар ўқиб қоларди: «Темур бир вақтнинг ўзида душманларга офат, ўз аскарларига қаттиққўл раҳбар, ўз халқига эса ота бўла олар эди».

Буни у: «Тегишли хулоса чиқариб ол», маъносида ўқиётганини Бўронбек англади ва шу сонни «тушундим» дегандек бош ирғаб қўярди. Унинг ўзи ҳам жанглар тўғрисида сўйлаганида, «Темур тузуклари»дан

беихтиёр мисоллар келтириб қоларди: «Уруш майдонида лашкар бошлиғи тўрт нарсани яхши пайқасин. Биринчи, энг аввал у ернинг сувини; иккинчи, аскар сақлайдиган ерини; учинчи, шу ер эрса ғаним аскарлари турган ердан эгизроқ бўлишини, яна қуёшга қарши бўлмаслигини, анинг учунким қуёш шуъласи аскар кўзини қамаштирмағай; тўртинчи, уруш майдони олди очиқ, кенг бўлиши лозимдир».

«У ҳам ақлий, ҳам жисмоний, ҳам рухий жиҳатдан кучли,— деди ўз-ўзига Бўрибой.— Фақат, худо уни фарзанддан қисган. Аёли ҳам бинойидек. Қани, энди, шундай йигит хон ё саркарда бўлса? Афсус! Шумликни, лаганбардорлигу муттаҳкамликни билмайдиган киши; таянчи йўқ киши сира ўсмайди!»

Жумод ал-аввал¹ оғи Чор қўшини Сирдарёни кечиб ўтиб, олдинга силжийверди. Бундан Қаҳрамон қинғир (эл уни шундай атай бошлаган эди), Мансур пучуқ, Нур-ҳезлар ич-ичларидан севиндилар. Сабаби, энди, элдан ўч олиш ҳамда мансабга эришиш имкони туғилган эди. Аламзадалар шу ниятларни кўзлаб, Черняевга хат битишди.

«Ассалому алайкум, генерал Черняев жаноблари! Қадамнингиз таянч ҳам қутлуғ бўлишига ишончимиз комилдир. Сиз тарихда битилган жами саркардаю қаҳрамонлардан устундирсиз ва сиздек улуғ зотга содиқ қул бўлиб хизмат этиш эса биз учун бахт ҳам саодатдир. Локин бизда (қишлоқ номия исми-шарифларимизни мактубни олиб борган киши айтадур. Эҳтиёт нуқтаи назаридан шундоқ қилдик) сизга чоҳ қовлаётган қора ниятли кимсалар ҳам бордирким, бундан сизни огоҳ этишни ўз бурчимиз деб билгайдурмиз. Алар мингдан зиёд жаллоддирлар — бошлиқлари Бўрон ҳўкиз билан Бўри қозоқдирлар. Сиздек ақлзаковатда, маданиятда юксак улуғ зот бунинг мағзини чақар ҳам биз томонга қадам ранжида этар, деб ўйлағайдирмиз. Сизни кенг қучоқ очиб, нон туз билан кутиб оладирмиз.

Сизнинг содиқ қулларингиз...»

Хатни Нур-ҳез яширинча олиб кетди. Унинг иккиюзламачи ошналари эса зимдан фисқи-фасод гап ёйиш билан бирга қуйидаги мазмунда имзосиз варақа тарқатишни давом эттиришди:

«Нодон кўнгилдилар! Яқин кўнда Чернаев деган ёвуз устингизга очофатдай бостириб келади. Бўрон ҳўкизга нима — ўлса, ҳеч нарса ютқизмайди, қайтага «ҳезалак» деган номдан қутилади. У, анави — ўзига ўхшаш тирноққа зор қозоғи билан гумдон бўлаверсин! Сизлар бола-чақаларинга қаранглар; бўйдоқларнинг уйланинлар. Нечун ўзларингизни ўтга урасизлар? Йўқса, сизларнинг касирларингизга бизларам қоладирмиз. Биласилларми, ўзи ёв азроилдан баттардир, қадами етган жойни дўзахга айлантиради, ушлаган одамнинг терисини тириклай шилади!..»

Бундан васвасага тушганлар ҳам, қочиб кетганлар ҳам бўлди. Бўронбек Бўрибой билан фикрлашган ҳолда ўз ўтовлари олдига кўнгилдиларни йиғдилар. Тоғ бошини қора туман қоплаган, аммо муқаддас қатранғи, тизма қоялар оппоқ қорлар аро яққол кўриниб турар эди. Совуқ изғирин қалин қор юзини ундай тўзғитиб, нохуш чийилламоқда эди. Йигитлар ер тепиниб, қулларини бир-бирига ишқаб, сардорнинг нутқини тинглашга шай турардилар. Қатор жойлашган оқ, қора ўтов туйнуқларидан оқиш тутун буруқсиб чиқмоқда эди.

— Оғайнилар! — деб гап бошлади у ғамгин оҳангда ишонч билан. — Ҳар хил ёлғон-яшиқ гапу варақа тарқатаётган ғаламислар бизга туҳмат қилишмоқда. Бизда уларнинг кеки борга ўхшайди. Шундан ҳам кўриниб турибдики, кеку манфаатларини ҳамма нарсадан, ҳатто эл-юрт манфаатларидан ҳам устун қўйишмоқда. Аслида уларга аравани

¹ Январь-февраль ойлари.

от тортадимми, хўкиз тортадимми, эшак тортадимми, фарқи йўқ. Бу ғаламислар учун ёғли жой бўлса, қоринлари тўқ, устлари бут бўлса бас, туққан оналаридан ҳам кечиб юборишади. Улар фақат бизга эмас, ўрисга ҳам тухмат қилишмоқда. Ўрусияда мен икки марта бўлганман, у ерда бир неча ой яшаганман. Озми-кўпми ўрис тилини, феълини, урф-одатини биламан. Дўстим — Бўрибой оға эса Ўрусия пойтахти — Петербургда ўқиган, яшаган. Шунинг учун ишонасизлар деган умиддаман. Ўрис ҳеч қандай азроил эмас, жабрдийда халқ. Ундан кўп нарса ўргансак арзийди. Илм, маданиятда биздан анча устун туради. Қани энди шу халқ билан оға-инидек яшасак! Ҳозирча бунинг иложи йўқ. Чор ҳукуматидан ўрис халқи норози, унга қарши кураш олиб бораётир. Худди шу чор ҳукумати бизнинг ҳам бўйнимизга қуллик занжирини солмоқчи. Ахир бунга йўл қўйиб бўладими, оғайнилар?! Эркимиз, ерсувимиз, нонимизни бериб қўйиб яшашимиздан не мурод?! Ахир, биз босқинчининг нимасидан қўрқамиз? Ахир, у кучли бўлса, Чимкентда Алимқулдан енгилармиди?! Йўқ! Тошқандаги мағлубият эса Алимқулнинг ўлиmidан кейин рўй берди. Нечун?! Қўшин саросимада қолди, бирдамлигини йўқотди. Биз эса бир жон, бир тан бўлиб курашмоғимиз керак. Акс ҳолда енгилармиз, умр бўйи ғанимга бўйин эгиб яшаймиз, бу билан бола-чақамизни ҳам қулликка маҳкум этган бўламиз.

Кўнгиллилар ларзага келдилар. Унғар ўғрининг мардона овози янгради:

— Йўқ, биз дунёга тиз чўкиб яшаш учун келмаганмиз!

Унғар ўғри қанча қизиққон, қанча кекчи бўлмасин, анча теран фикрлаш, ва идрок этиш қобилиятига эга эди. У ўзининг кек сақлаб юриши ноўрин эканини билгач, уялиб юрди ва шу билан бирга Бўронбекка яқинлашиш йўлини ахтарди. Мана, пайти келганда Нур-ҳез, Қаҳрамон қинғирларнинг қаршиликларига қарамай, кўнгиллилар сафига қўшилди. Шунданми, эл уни яна Унғар полвон деб атай бошлади. Ҳозир бу мағрур ва тунд йигитнинг гапи ҳаммага маъқул тушди, кўпчилик унинг оташин сўзларини такрорлади. Булар ичида Қаҳрамон қинғирнинг иниси — Яшарбек ҳам бор эди. У юз тузлини барча фазилатлари билан Қудрат тегирмончига ўхшаб кетарди. Бўронбек: «Бир дарахтдан эгар ҳам, хари ҳам, тўқмоқ ҳам, соп ҳам чиқарканда...», деб ўйлади. Сўнг одатдагидай ўзини тетик ва мардона тутган ҳолда:

— Яшанглар оғайнилар! — деди қудратли овози билан шов-шувни босиб. — Кўп яшанглар! Бўлмаса, оғайнилар, гап бундоқ, душманга те-мурча усулни қўллаймиз. Учқулочга эниб, пистали тоғ этаги орқали қил ариғига борамиз. Бу ерда босқинчини олдинга ўтказиб юборамиз. Ғаним Жиззахда Бухоро лашкарига тўқнаш келади. Ана шунда биз унинг орқасидан бориб, энсасига зарба берамиз! — У Оққояга қаради ва хиёл сукут сақлагач, давом этди: — Оғайнилар, бизга Она-қатранғи, муқаддас қатранғи мадад бергай, омин!

Ҳамма совуқда мағрур қад кериб турган қатранғига юзланиб, кафтларини юзига тортди:

— Омин!!!

Кўнгиллилар йўлга чиқдилар. Бундан Қаҳрамон қинғир ташвишга тушди. Сабаби: «Нур-ҳез у ўргатган ҳамма гапни татар тилмоч орқали Черняевга айтган, генерал менсинмаган тарзда: «Ерунда», деган. Кейин, ҳомуза тортиб, керишиб, лоқайд бир оҳангда: «Жиззахдан сўнг... борарман», дегандай гап қилган. Шу боис «кўнгиллилар» режасини барбод этиш учун одам юбориш ё юбормаслигини билолмай, иккиланиб қолди. Сўнг, охири, тагин Нур-ҳезни юбормоқчи бўлди, лекин у: «Дод ўламан, бормайман, — деб туриб олди. — Копирлар мени обдан мазах қилишди, қолаверса йўл хатарли».

Қинғир Мансур пучуқни кўндирмоқчи бўлди. У ҳам бош тортди: «Бола-чақам бор, ука, шуни мендан холос қил, ука. Копирингдан қўрқаман, ука, ҳазиллаб туриб, сўйиб қўйса, бола-чақамни уволига қоламан, ука».

Қаҳрамон қинғир: «Ҳа, майли бормасаларинг борманглар, бари бир копир енгади, бари бир хатимиз иш беради...», деб қўя қолди. Шундан кейин унинг қалби машъум қувонч ила Райҳоннинг сўлим қучоғи томон талпица бошлади. Аммо у мулоҳазали, тадбиркор йигит эди: «Балки полвон хўжақўрсинга урушга кетгандир,— деб ўйлади қинғир.— Балки ярим йўлдан қайтар. Ахир, бу лаънати чол кўпдан изимдан тушиб юрипти-да. Икки-уч кун сабр қилсам, осмон ўйилиб, ерга тушмас. Шундаям «иси чиқмаса», демак, у копир билан бўғишаётган бўлади. Бари бир «Етти ўлчаб, бир кес» деган гапга амал этаман».

Қутилмаганда Раҳмат полвон Чимқўрғондан изига қайтди. Бир неча кун Уртадошнинг шарқ томонидаги Тешиктош ғорида яшади. Хуржунидаги озиқ-овқат ҳам охирлаб қолди. У, ҳар куни қоронғи тушиши билан отда «Асалзор» ортидаги жарга борар ва йўл пойлар эди. У қаҳратон совуқда дамо-дам тўппонча, қилич, гугуртларини ушлаб-ушлаб қўяр, унинг бу туриши ва ҳаракатлари қароқчини эслатар эди. Қор бўрони қутурган бир кеча полвон:

«Шубҳа-гумонларим нотўғрига ўхшайди,— деди ўз-ўзига.— Раҳим чўпон ҳам шунчаки қўшиқ айтгандир. Тонгда уйга бораман. Қариганимда итдек пойлоқчилик қилишим уят. Буни бирор одам сезиб қолса борми — шарманда бўламан».

Раҳмат полвон бўрон кам тегадиган, кўз илғамайдиган тош кавагида ётса ҳам, (ҳар гал бўз айғирини бир чақиримча юқорида, камарда қолдирар эди) изғирин совуқ унинг кенг ва ерга тегиб юрадиган пўстинидан ўтиб, баданига игнадек санчила бошлади. У: «Чидайман!— деди қаҳр билан.— Чидайман!» Шундан кейин полвонга бўрон ҳам: «Чида, чида, чида!» деб бўкираётгандек туюлаверди.

Тун ўрталарида унинг тиши-тишига тегмай такиллай бошлади. «Тағин бирпас сабр қиламан — деб хаёлидан ўтказди полвон.— Ҳойнаҳой шубҳа касалига йўлиққанга ўхшайман. Бўлмаса тун зулматида бундоқ тентираб юрмасдим».

«Бирпас» ҳам ўтди. Полвон қўзғалмади. У пўстинининг ён чўнтагидан нос (полвон Хуморхоним ўлиmidан кейин носга одатланган эди) олиб отаркан: «Тағин озгина сабр қиламан!— деди.— Ишқилиб музлаб қолмасам гўрғайди».

«Озгина сабр» қилди. Яна «озгина...» Яна... Шунда, у, ногаҳон, йиртқич ҳайвондек ўкираётган бўрон аро судралиб келаётган бир махлуққа кўзи тушди. Ҳа-ҳа, аввал шундай деб ўйлади у. Кейин унинг одамлигига, кейин эса Қаҳрамонбек эканлигига ишонди, рўй-рост ишонди: «Қаҳрамон!» Номусдан титраб кетди у. Ё, худо, бирдан аъзойибадани терга ботди. Нафаси қайтиб, қизиб кетди. Пўстинини ечиб ташлади. Томоғида, икки жағида ёнғоқсимон соққалар ўйнай бошлади. Кўзларига қон қуйилди. Тишлари гижирлай бошлади. Бироқ у ўрнидан сапчиб туриб кетмади. Узини ҳали ўзи тушуниб етмаган қандайдир ғайри табиий ирода билан босди. Кутди. Райҳоннинг хира ёришиб турган деразасидан кўз узмай кутди. Аввал у: «Ёлғиз ўзи... Шунга қўрққанидан шам ёқиб қўйган,— деб ўйлаган эди. Энди эса:— Ўйнашини кутиш учун ёқиб қўйган экан,— деб ўйлади.— Ё раббим! Менинг сезгиларим, шубҳа-гумонларим охир-оқибат рост чиқди! Ё раббим! Қандоқ даҳшат бу! Нечун шундай разилларни ер ютмайди?! Нечун?!»

Қаҳрамонбек кўздан ўчди. Раҳмат полвон ғазабдан дағ-дағ титраб, ўрнидан турди. У қўлига тўппонча олиб, аждоҳодек тўлғаниб, де-

раза олдига борди. Шунда қандайдир тасир-тусур шовқинни, Райҳоннинг йиғлаётганини эшитди. «Мочағар!» деди ичида беқиёс нафрат билан ва деразани тепиб, синдириб, ичкарига учиб кирди. Юз-қўлларини ойна тилиб, қесиб юборганини ҳам сезмади.

Шу тобда дунёда ундан қўрқинчлироқ, ундан ваҳшийроқ жонзот йўқ эди. Ё, алҳазар! Бу машъум қиёфани кўришлари билан тунги кийими пора-пора бўлиб кетган Райҳон ҳам, кўзлари чақчайган Қаҳрамонбек ҳам чинқириб юборишди ва мурдадек қотиб қолишди. Полвон бениҳоя қутуриб кетганди. У қиличини ғилофидан шарт суғурди ва беқиёс ғазаб, нафрат билан Қаҳрамонбекнинг юзига тупурди. Сўнг:

— Сенга эркаклик ҳайф!!— дея унинг мижозини чопди. Қаҳрамон қинғир қимир этмади. Қон тирқираб отилиб, ўзини, тўшакни ҳамда Райҳонни булғамоқда эди. Кейин у сочлари сочилиб ётган Райҳоннинг ғам, номус, қўрқув ифодалари тошдек қотиб қолган маъсум чеҳрасига мислсиз ижирғаниш билан тупурди ва:

— Сенга аёллик ҳайф!!!— дея шўрликнинг сўлим сийнасига қилич урди. Қон тизиллаб отила бошлади. Шундагина полвоннинг елкасидан тоғ ағдарилгандек бўлди. Ўзини енгил ҳам хотиржам ҳис этди...

Шу қора тун Бўронбекнинг кўнгли ҳар қачонгидан ҳам нотинч эди. Онаси ўлганда ҳам, дўлти бўри қишлоқни остин-устин қилганда ҳам, у шундай ҳолатга тушган эди: «Нега дилим сиёҳ, ғаш?...— дерди ўзига-ўзи у.— Ёки бу — жанг олдидаги васвасами? Ё уйда бирор қорни ҳол юз бердимми? Отам нега ярим йўлдан қайтиб кетди?..»

Бўронбек чалкаш фикрлар қуршовида тунни оқартирди. Тонг киши дилини хуфтон этар даражада руҳсиз, тунд ва совуқ эди. Ер бўз каби туман тагида муздек қотиб ётарди.

Кўнгиллилар аёзда истар-истамас нонушта қилишди. Уларнинг чеҳраларига ғам, чарчов ва қўрқув соя ташлаб тургандай эди. Ё Бўронбекка шундай туюлдимикан? Ундай деса, Бўрибой, Унғар полвон, Яшарбек, Алишер, Азаматларнинг дадил эканликлари сезилиб турибди. Эл-юрт бошига иш тушганда, ўзим ҳақимда ўйлашим уят ҳам жиноят!— деди ичида ўз-ўзидан ижирғаниб Бўронбек.— Одамларда руҳ, мардона руҳ етишмаётир. Руҳсиз эса жангга кириш у ёқда турсин, ҳеч иш қилиб бўлмайди.

Бўронбек ўйлаб туриб ўтовлар олдида гулханлар ёқишни, қўйлар сўйишни, шўрва кабоблар тайёрлашни ва арғумоқларга ем беришни буюрди. Бу тадбир Бўрибойга ҳам маъқул тушди.

Базм қизиганда, овқат ейилиб, кўза-кўза шароб ичилиб, ўйин-кулги бошланганда, от йўрттириб Раҳмат полвон келди. У дурустгина қуролланган бўлиб, қўлида ҳалиги тўрт қулочдан узун ирғай таёғи ҳам бор эди. Бўронбек отасининг оқариб кетган чеҳрасию қон қуйилган кўзида дам қувонч, дам ғам аломатлари акс этаётганини илғаб, юраги увушиб кетди. Бироқ сир бермади. Ўйин-кулгини давом эттирди. Фақат махсус топшириқ билан кетган кишилар (буларга Қарши чўлоқ бошлиқ эди) қайтишгандагина Бўронбекда ҳам, унинг сафдошларида ҳам кўтаринки руҳ пайдо бўлди. Қарши чўлоқ Бўронбек билан Бўрибойга алланималарни пичирлаб айтди. Икки дўст бир-бирига саволомуз тикилди-да, индамасдан ўтовга кириб кетишди ва у ердан анчадан сўнг чиқишди. Бўронбек ўзини ниҳоятда тетик тутган ҳолда кўнгиллиларга отланишни буюрди. Тезда ҳамма йўлга тайёр бўлди. Шунда Бўронбекнинг мардона овози янгради:

— Оғайнилар, ўз Ери, имони учун курашаётган фарзандни худо қўллаб-қувватлайди, эл-юрти унутмайди. Офтоб, ер, сувни йўқотиб бўлмагандек, эл-юртни йўқотиб бўлмайди. Фақат биз матонатли бўлайлик оғайнилар, ўлсак мард бўлиб ўлайлик. Очиқ айтаман, ёвнинг қуроли бизникидан ҳар томонлама устун. Шунинг учун биз унга ҳеч қутилма-

ганда яқиндан туриб зарба берамиз. Энди жангга оғайнилар! Бу курашда худо бизга ёр бўлсин! Омин!..

Улар чор қўшини хон лашкарини Темурнинг дарвозаси томон омирдек сиқиб бораётган, ўтакаш ёрилган Ёқуб қушбеги¹ ўз аскарларини ташлаб қочшини мўлжаллаётган бир кезде қир ортидан гулдираб чиқдилар. Буни душман ҳеч кутмаган эди. Бу — унга бехосдан оёғи тагидан гумбирлаб отила бошлаган лавадай таъсир этди ва у талвасага тушиб, ўзини ўнглолмай қолди. Худди шу лаҳза селдай босиб бораётган кўнгиллилар уни ўққа тутдилар: таҳлика ва исканжада қолган ёв иккига бўлиниб кетиб, чекина бошлади. Ҳаш-паш дегунча қилич, найзалар ишга тушди. Раҳмат полвон ирғай таёғи билан дуч келган душманни уриб-ағнатиб, қора булутларни ёриб чақнаган чақмоқдек душман ўртасига ёриб кирди. Бундан Бўронбекнинг юраги орқасига тортиб кетди. Нега отам ўзига-ўзи ўлим қидираётган одамдек ўзини жаҳаннам тўрига урди? У хавф-хатарни унутиб, ўша томонга от солди. Унга кўплаб сафдошлари эргашди. Бироқ кеч эди. Раҳмат полвон елкасидан, биқинидан ўқ еб, қулади.

Душман Сирдарёнинг ўнг қирғоғига чекинди. Кўнгиллиларнинг фавқулоддаги жасоратлари кўп олқишу шов-шувга сабаб бўлди. Бундан Бўронбек билан Бўрибой унчалик севинмади, улар ички бир туйғу билан ёв яна куч тўплаб келишини сезишар эди. Энди икки дўст куну тун Раҳмат полвоннинг олдидан жилмас, «Уни бундай оғир аҳволда Каттабоғга олиб кетиш мутлақо мумкинмас», деб табиблар рухсат бершмас эди.

Бир куни Бухоро амири — Саид Музаффар уларни ўз ҳузурига чақириб, қучоқлаб, ғалаба билан қутлади:

— Баракалла, ёвқурлар! — деди у қувноқ оҳангда. — Сизлар мени шод этдиларингиз. Миннатдормен!.. Уғлим, сиз Бухорода, кўпқарида маним таҳсинимга мушарраф бўлгон эрдингиз. Бўрибой эса бир пайтлари манга ҳақ гап айтган эди... Ҳар икковингизиям мардликларингга тан бердим. Раҳмат, жигарларим, раҳмат! Энди икковингизга ҳам муносиб мансаб бергайман. Бирингиз Искандар, иккинчигиз — Афлотун... дегандек. Бул ҳақда ўйлаб кўргайсизлар. Уч кун муҳлат.

Амир ёнида савлат тўкиб турган Форист жанобларига маъқулми дегандек кўз қири билан қаради. У, маъқул ҳазрати олийлари, дегандек хиёл жилмайди.

Форист жаноблари Англиядек мамлакатдан ташриф буюрган эди. У чор ҳукуматига қарши курашда амирнинг ўнг қўли ҳисобланарди. Бу такаббур зот Бўронбек билан Бўрибойга дўстона бир тарзда назар солаётган бўлса ҳам, қандайдир даражада ўзини улардан юқори қўяётгани авзойидан сезилиб турар, бу эса икки тийрак ақл эгасининг ғашини келтирмоқда эди. Бўронбек: «Бечора Ватан! — деди ич-ичидан титраб, эзилиб. — Ҳали сен Оврўпога қўғирчоқ бўлмасанг эди деб қўрқаман!»

Саид Музаффарнинг гапи бирпасда Ёқуб қушбегига етди. Бундан унинг қони миясига урди, кўз олди қоронғилашди. У ўзини базўр тугиб қолди. Сўнг тишини-тишига қўйиб ўйлади. Охири бир қарорга келди шекилли, кўзи машъум севинч ила порлай бошлади. У шу заҳоти кўнглига яқин ўн кишини ўз ўтовига чақириб олди. Буларнинг ичида жаноб Муродбек (Қувкўз) ҳам, Муҳаммад дев ҳам бор эди. Ёқуб қушбеги уларга ўз фитнасини ошкор айлади...

¹ Ёқуб қушбеги — Бухоронинг Жиззахдаги қўшин бошлиғи.

Мазкур ўтовга Бўронбек билан Бўрибой ҳам таклиф этилди. Бўрибой негадир ўзини касалликка солди: «Чолнинг ёлғиз ўзи қолиши ҳам одобдан эмас», деб узрини мустаҳкамлади. Бўронбекнинг ҳам оёғи тортмади. Шу тобда кўнглига аллақандай гашлик чўккан эди. Бироқ уни ҳоли-жонига қўймай қисташмоқда эдилар. Охири ноилож кўнди. Бўрибой унинг қулоғига: «Чакки қилаётирсан, иним!— деб шивирлади.— Ҳа, майли, эҳтиёт бўл!».

Бўронбек ҳайрон бўлиб, базмга кетди.

Майхўрлик саҳаргача чўзилди. Ўтовдагилар Бўронбекнинг тенгсиз қиличбоз, пичоқбоз, чавандоз ҳамда довюрак эканлиги ҳақида тинмай оғиз кўпиртиришди ва уни бир амаллаб маст қилишди. Ёқуб қушбегининг оғзининг таноби қочди:

— Бўронбек ақл-заковатда ҳам, кучда ҳам тенгсиз,— деди Ёқуб қушбеги сирдошларига маъноли кўз қисиб.— У кўкда учиб бораётган ҳар қандай қушнинг ҳам кўзидан бехато уриб туширади.

Шу лаҳзада Муҳаммад дев Бўронбекнинг орқа томонида, тўппонча ушлаган ҳолда тик турарди.

— Аммо парвардигори олам Бўрон ўрисни¹ бир нарсдан қисган,— Ёқуб қушбеги гапида давом этди.— Бечораники йўқ!.. Хо-хо-хо!

Бирдан кулги янгради. Бўронбек мастлигига қарамай, ғазаб билан ўрнидан сакраб тураётган эди, Муҳаммад дев тўппонча билан унинг бошига зарб билан урди. Бўронбек ўтириб қолди. Ўтовдагилар уни бирдан босиб, ёвузларча тепа кетдилар. Бўронбекнинг ҳаммаёғи момоталоқ бўлди. Оғзининг икки четидан қора қон сиза бошлади.

— Бас, бўталоқларим, бас!— деди Ёқуб қушбеги тиржайиб,— Дунёда энг кучли, энг хавfli кураш — махфий курашдир. Мана, бунинг меваси!— У ўртада мурдадек чўзилиб ётган Бўронбекка ишора қилди.— Худди ман айтган йўсинда Бўрон ўрисни пайғамбарни Исосимон...— Ёқуб қушбеги гапидан тўхтаб тиржайди. Сўнг чала қолган гапни тугатмай бошқа гапни бошлади.— Зинҳор эсларингдан чиқарманглар, ҳамма нарса махфийлигида гўзал ҳам қудратли. Акс ҳолда!— Унинг кўзлари ёвузона чақнади.— Акс ҳолда...— такрорлади •у гапининг давомини айтмай ва бармоғи билан томоғини «тилиб» кўрсатди.

Ун киши Бўронбекни буклаб, қанорга тиқишди ва бир қора от устига танғиб боғлашди. Сўнг уни ўзлари вақтинча қарор топган Темурланг дарвозасидан хийла наридаги Нурак дарасига олиб боришди.

Битта-яримта овчини ҳисобга олмаганда шамол, бўрон аримас бу хилват ошиёнга одам қадами кам тегар эди. Дара атрофи ёнғоқ, арча, наъматак каби дов-дарахтлару қора қоялар билан ўралган эди. Бу ўлмас қояларни оралаб, бир тошқин сой оқмоқда эди. Соининг шундай ўртасидан бир силлиқ қоя ўсиб чиқиб осмону фалакка санчилиб турарди.

Ун киши Бўронбекни қип яланғоч этиб шу қояга боғлашди. Кейин унинг кафт ва оёқларига пўлат миҳ қоқишди. Оғзи аралаш кўзини пайтава билан танғишди. Бўронбек ҳеч нарсани сезмади. У аллақачонлар дунёдан ўтган мисол қимир этмасди. Гуё, энди унинг учун азоблару совуқлар ўз таъсир кучларини йўқотган эди.

Гарчи жаллодлар Ёқуб қушбегининг топшириғини оқизмай-томизмай амалга оширсалар ҳам, ичларида ундан норози эдилар. Унови ҳам: «Бул бадбахтни Темурланг дарвозасининг ўзида гумдон этсак ҳам бўларди,— деб ўйларди.— Қора совуқ тунда қор кечиб, шунча йўл босиб, уни шу йўсинда азоблаб ўлдириш шарт эмасди».

Ун киши бўронли дарани дарров тарк этди.

Шу заҳоти кимдир Бўронбекни бўшатиб олиб, томирини ушлади

¹ Ёқуб қушбеги Қувқўз орқали Бўронбекнинг таржимаи ҳолини биларди.

ва: «Хайрият» дея ух тортди. Сўнг уни шошиб кигизга ўраркан: «Бургутнинг қаноти синди,— деди мислсиз бир алам билан.— Малъунлар бургутнинг қанотини синдирдилар! Энди, у тирик қолармикан? Бу — ёзда қор ёғишини умид қилган билан баравар».

Бу одам Бўрибой эди.

Бўрибой дўстини ёвузлар чақиршиганида, уни олиб қолиш имкони-ни топмаганига ўзидан қаттиқ ранжиди. У изтиробу ташвишда лаҳза сайин ўтовдан чиқар, қулоғини динг қилган кўйи кўзи тўрт бўлиб дўстининг йўлига қарар эди.

Ниҳоят Бўрибой оппоқ қорда йирик-йирик қора доғлар пайдо бўлганини кўрди. У дарҳол ўша ёққа югуриб бориб, ўзини панага олди ва даҳшатли воқеанинг шоҳиди бўлди.

Сўнг у орқасига қайтди, ҳар эҳтимолга кўра ўтовдаги кигиз билан гургутни олди ва отига миниб «қора доғлар» изига тушди...

Бу пайтда Ёқуб қушбеги Бўрибойни ўлдириш учун бораётган эди...

Бўрибой ҳозир Каттабоғга бориш хавфли, Музқудуқ эса узоқ эканини ҳисобга олиб, Оққояга — бир туп муқаддас қатранги этагидаги — Қирққиз ғорига жўнади. У дўстини опичлаб отини етаклаган ҳолда шомгача қор кечди ва манзилга етди. Бўрибой бу ғорни олис бир кезлари Уйғоқбек билан тоғда дам олганда кўрган эди.

Шу тундаёқ Бўрибой Оқилбек билан Холбек туякашга хабар берди. Улар дарҳол озиқ-овқат, ёқилғи, чироқ, идиш-товоқ, кўрпа-тўшак олиб ҳамда Султон бахшини бошлаб ғорга келдилар.

Султон бахши Бўронбекнинг синган оёқ-қўлларини тахтакачлаб боғлади, жароҳатларини ювиб, артиб, уларга дори-дармонлар суртди. Кейин Оқилбекка юзланиб деди:

— Тарадудларингни кўринглар. Эрта ё индин худо омонатини олади.

Ўтли бир ох ғорни ларзага солди.

Шу кеча Бўрибой Холбек ўрисни Темурланг дарвозасига жўнатди. Бироқ у бекорга овора бўлди: Раҳмат полвон ерда ҳам, кўкда ҳам йўқ эди. Уни Унғар полвон, Яшарбек, Алишер, Азаматлар ҳам узоқ ахтариб топишолмади.

Машъум хабарлар¹ Бўрибойни эсанкиратиб қўйди. Аммо сир бермади: «Худо хоҳлаб, Бўронбек тирик қолса, бу ҳақда оғиз оча кўрманглар!», деб дўстларига уқтирди.

Бўронбек ўлмади.

Ҳар тунда ундан Оқилбек, Султон бахши, Татьяна Сергеевна, Холбек ўрис, Алишер, Азамат, Раъно, Орзугуллар хабар олиб турардилар. Бўронбек қаттиқ алаҳсираган ҳолда гоҳ ҳушига келиб, гоҳ ҳушидан кетиб ётарди. Бўрибой унинг қошидан бир қадам ҳам жилмасди.

Раъно ҳам Бўрибой оға йўлини тутишни — оғир кунларида ўзи учун энг яқин инсон ёнида бўлишни истар, истаргина эмас, бутун қалби билан шунга талпинар эди. Охири енгиб бўлмас бу истак ғолиб чиқди: қизнинг ҳаёти ғорда кеча бошлади. Юз-кўзида, сўзида, хатти-ҳаракатида маънавий куч, эркинлик барқ уриб турган бу соғлом, мардона ақл эгаси раъйини на онаси, на акалари ва на бошқалар синдиришга ботинолдилар. У онасининг ҳар хил андишага бориб, ноилжликдан айтган эътирозига қарши шундай деди:

— Гул умрини ҳам, капалак умрини ҳам ҳеч ким ўзгартиролмайди, ойижон. Менинг аҳдимни ҳам бу дунёда ҳеч ким ўзгартиролмайди!

Ҳаётда шундай қизлар бор-да, ахир. Агар улар бировларни севиб қолишса борми, ҳамма-ҳамма нарсани унутиб қўйишади, йигитлардаги нуқсонларни ҳам, одамларнинг фисқу фасодларини ҳам... Ҳатто улар-

¹ Райҳон фожиаси ҳам назарда тутилмоқда.

га ота-оналарининг ўғит-насиҳатлари ҳам, дўқ-пўписаларию кўз ёшлари ҳам қор қилмай қолади. Раъно ҳам шундай қизлар тоифасидан эди. У ўзини йўқотар даражада Бўронбекни севиб қолган эди. Бечорагина ўз туйғуларини жиловлашга ҳам ожиз эди, бир нафас ҳам унга ишқ туғени тинчлик бермасди. У кун бўйи Бўронбек атрофида гирди-капалак бўлар, ундан севгувчи кўзларини узмай, хаёлида келажакнинг ажиб лавҳаларини битар эди.

Еқуб қушбегининг олчоқлари — Мансур пучуқ билан Нур-ҳез икки дўстни (Бўрибой Бўронбекни олиб қочганини Еқуб қушбеги тахмин қиларди) итдек изғиб ахтарардилар.

Бўронбек генерал Романовский¹ Жиззахни ишғол² этганда, энди оёққа тура бошлаган эди.

Узоқ бир пайтлари Омскда Бўронбек билан «сен-менга» борган Эдуард Михайлович Евсеев (яқинда у полковник даражасига кўтарилган эди) ўз қўли остидаги аскарлар билан қайнопаси — Татьяна Сергеевнани кўриш баҳонасида Каттабоғга келди. Нур-ҳез билан Мансур пучуқ уларни нон-туз билан кутиб олди. Евсеев Черняевга хат олиб келган кимсани таниди ва: «Молодец, сарт!» дея қўлини сиқиб, елкасига қоқди. Бундан Нур-ҳезнинг боши осмонга етди. «Кўрдингми кимман?», дегандай Мансур пучуққа ишшайиб қаради. Аммо полковник жирканиб, қўлини Каттабоғсой сувига ювиб, тупурди.

Аслида Эдуард Михайловичнинг мақсади суюкли устози Черняевга қўл кўтарган каттабоғликлардан ўч олиш эди. Мансур пучуқ билан Нур-ҳез унга кўнгилилар рўйхатини тузиб берди ва уларнинг уйлари-ни бирма-бир кўрсатишди. Полковник рўйхатдагиларнинг ҳаммасини (жангда ҳалок бўлган ва қочиб қутулганлар мустасно) қатл этди.

Сўнг у Нур-ҳезни Каттабоғ оқсоқоли, Мансур пучуқни тоғбеги, ўзи ичида ўлгидек ёмон кўрса ҳам, қариндошлик ҳурмати учунми, Татьяна Сергеевнани қози этиб тайинлади.

Евсеев Каттабоғда фақат бир ишни амалга оширолмади: Бўронбек билан Бўрибойни топиб, тигдан ўтказолмади. Айниқса унинг Бўронбекда ички бир хусумати бор эди. Балки, бу хусумат Бўронбекнинг юксак заковатини кўролмаслигию Черняевга берган зарбаси ҳамда ўғли Иваннинг унга ўхшаб кетиши туфайли туғилгандир. Шунданми, уни тонгда азоблаб ўлдиришни кўнглига тугиб қўйган эди. Начора, тополмади. Бари бир аламини бир қадар қондирди: Татьяна Сергеевнанинг қаршичилиги ялиниб-ёлворишига қарамай, Бўронбекнинг уйи ва темурийча боғига ўт қўйиб юборди. Кейин қайнопасига: «Тез орада қайтаман, сизникига Анна билан ўғлим келаётир», деб айтди ва Самарқанд тарафга от қўйди. Аскарлари унга эргашиди. Ҳамма ёқни чанг-тўзон қоплади.

Бу машъум лаҳзада Бўронбек ёнаётган она маконига тикилганича қотиб қолган эди. Унинг тубсиз ғамга ғарқ кўзларидан милт-милт ёш оқмоқда эди. Раъно ҳам, Бўрибой ҳам унсиз йиғламоқда эди. Изғирин шамолда дайди булутларга кўмилаётган Она қатранги ҳам аччиқ-аччиқ титрамоқда эди.

Улуғ бир хонадон эса ўчирувчига интизорлик билан дам тутаб, дам гувуллаб ёнмоқда эди...

Каттабоғдон — Қораабдал — Тошкент. 1976—1980 йиллар.

¹ Черняев Жиззахда мағлубиятга учрагач, уни Чор ҳукумати қақриб олиб, ўрнига Романовскийни тайинлади.

² 1866 йил 16 октябрда Жиззах забт этилди.

Амирқул Пўлкан

ДОСТОН

Муқаддима

Икки йилки шаҳардаман:
Мухбирликка ўқийман
Уқишдан бўш вақтларимда
Оз-моз шеър ҳам тўқийман.
Шеър дегани нозик нарса!
Доим ёзиб бўлмайди.
Гоҳ тузукроқ фикр келса,
Гоҳо илҳом келмайди.
Шу боисдан тинмайман ҳеч,
На ором бор, на роҳат!
Барча ёзган-чизганимнинг
Сабабчиси — Фароғат!

Фароғат хўп ажойиб қиз.
Оғир карвон... шошмайди.
Менга битган мактуби ҳам
Тўрт сатрдан ошмайди.
Тушунаман... Ҳозир мавсум,
Иш, ташвиши ортган-да.
Яхши қиз-у, бир оз шаддод,
Бобосига тортган-да!
Авваллари бундаймасди,
Энди-чи?.. Кам ёзади.

Ун мактубга битта жавоб —
Юрагимни эзади.
Кеча битта мактуб олдим;
Тўрт сатрлик қисқа хат!
На унда бир илиқлик бор,
На бир шарҳи муҳаббат!
Фақат дебди: қурултойга
Келар эмиш бобоси...
Жаҳлим чиқди: менга деса,
Келмайдими момоси!
Сўнг ўйладим, илож қанча,
Келса, демак, кутамиз
Ва бўлғувси қайнотага
Таъзим бажо этамиз!

1

Тонгга бориб сал мизғидим,
Бир оз кўзим илинди.
Ногоҳ бир пайт дарвозанинг
Кўнғироғи чалинди.
Ким бўлдийкин?..

Ким бўлди, деб
 Уз-ўзимдан сўрардим.
 (Бир кампирнинг ҳовлисида
 Ижарага турардим.)
 Чиқиб очсам: Қодир полвон!
 Ҳамда Шоди ошнаси!
 Иккиси ҳам улоққа ўч,
 Кўпкарининг гушнаси!
 Салом бердим.
 «Салом!» деди.
 «Хуш келибсиз?»
 «Кўп раҳмат!»
 «Ия-ия, бу не туриш,
 Ичкарига марҳамат!»
 Сўнг бошлашиб, уйга кирдик,
 Хурсанд эди икки чол.
 Мезбонман-да, чой-пой қуйиб,
 Савол бердим бемалол:
 «Бизникилар қалай, бува?
 Соғми ота-онамлар?
 Кундуз холам дўхтирдайди,
 Ҳозир, қалай, холамлар?..»
 «Юришибди!— деди Полвон —
 Ҳаммаси соғ-саломат!
 Раҳмат поччанг «Волга» олди,
 Уғил кўрди Каромат!..
 Кундуз холанг ишляпти,
 Бечора ҳеч тинмайди.
 Қўй, ишлама, десак ҳамки
 Тушмагур ҳеч кўнмайди...»
 Шундай дея чол жим қолди,
 Босиб-босиб ичди чой.
 Фароғатни сўрарми, деб,
 Кутар эди ҳойнаҳой.
 Кани энди тил битса-ю,
 Севгилимни сўролсам!
 Қани, юрак дов берса-ю,
 Чолга тиклаб қаролсам!
 Йўқ, чўчидим!
 Сўролмадим,
 Чол ҳам сизди чамаси.
 Сўнг бир ола қараб қўйди,
 Дегандек: «Бу нимаси?!»
 Билдим, жаҳли чиқди чолнинг;
 Чўнтагидан нос олди...
 «Қани, кетдик!— деди сўнгра,—
 Кун ҳам чошгоҳ бўп қолди!..»

□

Уқишим ҳам қолди бугун,
 Чунки ипсиз бойландим.
 Чоллар билан то тушгача
 Отчопарни айландим.
 Бир томони — магазину

Бир ёни — бозор эди.
 Пахта гулли чойнақдан то
 Косагача бор эди.
 Шоди Карвон сўзлар эди
 Нуқул инсоф, имондан.
 Қодир Полвон бир кийимлик
 Атлас олди дўқондан.
 — Неварамга!— деди Полвон.—
 Борсам қўлга қарайди.
 Энди бизнинг кунимизга
 Шу неварам ярайди!
 Сен кўтариб юр, дегандек
 Тutar экан қўлимга,
 Фароғатнинг исми бот-бот
 Жарангларди кўнглимда...

2

Бугун одам шунча кўпки,
 Отчопарга сизмайди.
 Карнай нуқул «ғат-ғут» қилар,
 Гиҷжак эса йиғлайди.
 Раққосалар хиром этар,
 Доира хўп авжида.
 Еру осмон чайқалади
 Куй-қўшиқнинг мавжида.
 Қурултой-да!.. Ахир, байрам!
 Деҳқон ўзи тўйбоши!
 Бошидан зар тўкиб турар
 Ўзбекистон қуёши.
 Энг ўртада — оқсоқоллар!
 Ултирибди қад кериб.
 Мен ҳам секин ўтиб олдим,
 Мелисага чап бериб.
 «Қани, кел-чи!»— Қодир Полвон
 Сал сурилиб, берди жой.
 Шоди Карвон миқ этмасди,
 Тажанг эди ҳойнаҳой.
 «Қара, Шоди!— деди Полвон,—
 Қара, ҳамма келаркан.
 Аслида мен кампирни ҳам
 Олиб келсам бўларкан!»
 Шоди Карвон ялт этганча
 Ошнасига қаради.
 Бир жилмайиб қўйди-ю, сўнг
 Секин мандан сўради:
 «Рустам?»
 «Лаббай!»
 «Пойгани ҳам
 Бошламоқчи чамамда?..»
 ...Қарчиғайдек икки отлиқ
 Утдилар бир томонга.
 Бири — йигит. Биттаси — қиз.

3

Гижинглайди бедовлар.
 «Қиз ютади!» дейди кимдир,
 «Ютолмас!» дер бировлар.
 «Қара!.. Қара!..
 Қўлин чўзиб,
 Полвон нуқул кулади.—
 Э, бу қизга манов бола
 Дарров етиб олади!..»
 Йўқ, янглишган экан Полвон,
 Қолиб кетди болакай.
 Қиз-чи, бу дам учар эди
 Мисли каптар боладай.
 Сездим, Полвон сал ранжиди,
 Сал уйилди қовоғи.
 Секин менга қараб қўйди:
 «Не бўлди?» деб буёғи.
 Сўнг ўзича сўзлаб кетди,
 Куйганидан чинакам:
 «Бу замоннинг болалари
 Минолмайди отни ҳам!
 ...Эҳ-ҳа, бизлар олов эдик,
 Минг ёниб, минг ўчардик.
 Ҳатто асов айғирни ҳам
 Яйдоқ миниб учардик!
 Чин, ҳақиқий чавандозлар
 У вақтларда кўп эди.
 Мановдақа лапашанглар
 Орамизда йўқ эди.
 Битта гапни айтдикми, бас!
 Тутган жойдан кесардик.
 Дарё тошса, ё сел келса,
 Кўксимиз-ла тўсардик!
 Шоди, сенинг эсингдами?
 Уйланганим... Тўй кунини?
 Шундоққина отга босиб,
 Опқочгандим Сарвини!
 Аммо-лекин зўр от эди.
 Аскар пайти олгандим.
 Қувиб ҳеч ким етолмаган,
 Тулпор эди... Билгандим!
 Э, манави отни қара!
 Қоқиларкан чопганда.
 Сағрисин кўр, сағрисини!
 Зап жувозбоп экан-да!..»
 Шоди карвон тинглар эди,
 Сўзлар эди ошнаси.
 Ахир Полвон кўпкарининг
 Гушнаси-да, гушнаси!
 Шу тариқа «қиз қувди»ни
 Кузатдик хўп кулишиб.
 Кун ботарда уйга қайтдик,
 Узун-қисқа бўлишиб.
 Полвон деди, ошнасига
 Қараб, секин куларкан:
 «Эсиз, эсиз, кампирни ҳам
 Олиб келсам бўларкан...»

Эртаси кун деди Полвон,
 Дурдек териб сўзларни:
 «Энди Ленин майдонига
 Олиб боргин бизларни!
 Мана қара, гул ҳам олдим,
 Гулки, сира сўлмайди.
 Ленин отам ҳайкалини
 Бир кўрмасам бўлмайди...»
 Ястанганди гўзал майдон:
 «Кўр, дегандек кўркимни!»
 Доҳий юксак мармар узра
 Кузатарди юртимни.
 Полвон ҳам жим,
 Карвон ҳам жим,
 Бош эгганча турарди.
 Гўё чоллар ўз ишидан
 Унга ҳисоб берарди...

Иккинчи кун бир заводда
 Мажлис бир оз чўзилди.
 Арзимаган бир нарсага
 Чолнинг кайфи бузилди:
 Бир йигитча, машинасоз,
 План, ишдан сўз очди.
 Сўзга жуда уста экан,
 Гапни роса опқочди.
 Бир соатдан кўп ваъз айтди,
 Сўзлаб сира толмади.
 Таълим берган устози-ю,
 Шогирди ҳам қолмади.
 Ишнинг кўзин билар эмиш,
 Кенг олармиш кўламини.
 Бир беш йилда бажарибди
 Унбеш йиллик планни.
 Полвон ахир чидолмади,
 Деди: «Э, бу нимаси!
 Шу сўзларни радиодан
 Кеча айтди, чамаси?!
 Мажлис борки — шу йигит бор!..
 Ҳа, гиндан ҳеч қолмайди!
 Ё... кечаси ишлармикин?
 Ҳеч ишонгим келмайди!..
 Одамзоднинг қудратига
 Чегара йўқ, бу — тўғри!
 Лекин унинг гап-сўзлари,
 Чамамда, сал нотўғри!
 Ҳа, борингки, юз ўн, десин,
 Десин, майли, юз эллик.
 Ахир ўзинг ўйлаб кўр-а?
 Беш йилда — ўнбеш йиллик?!
 Қани, Карвон, тур ўрнингдан!
 Рустамжон, бўл... Кетамиз!
 Бундан кўра, биз тинчгина

Уйга бориб ётамиз!..»
 Карвон, қайт, деб ялинса ҳам
 Полвон унга боқмади.
 Шунақа ҳам бўлар экан,
 Чолга мажлис ёқмади.

4

Полвон ҳануз тажанг эди,
 Миқ этмади шу кўйи...
 Шифтга боқиб, уҳ тортганча
 Ухлолмади тун бўйи.
 Билдим, чолнинг феъли бузуқ!
 Недир уни қийнарди.
 Балки кеча бўлиб ўтган
 Воқеани ўйларди?
 Ҳар ҳолда, бу бекоргамас,
 Йўқса унча куймасди.
 (Ёлғон гапу сохталикни
 Чолнинг жини суймасди.)
 Не бўлдийкин?..
 Не бўлди деб,
 Нукул бошим қотарди.
 Бир уйқуни олиб, бу чоғ
 Карвон хуррак отарди...
 Мен жимгина кузатардим,
 «Э, қўйинг!» деб ақалли —
 Ё бирор сўз айтиб унга
 Беролмасдим тасалли...
 Мен-ку унча тушунмадим,
 Чой устида эрталаб —
 Аллақандай бир ариза
 Хусусида борди гап.
 Кейин равшан бўлди, улар
 Тушиб бир иш қасдига,
 Икки вагон ёғоч учун
 Келган экан аслида!
 Икки чолни «пишиқлашиб»
 Ҳамқишлоқлар пинҳона,
 Сўнг Тошкентга йўллашибди,
 Қурултой — бир баҳона!
 Карвон деди: «Эплотмасак
 Қўп уятга қолармиз?..»
 Полвон деди: «Парво қилма!
 Насиб этса — олармиз...»

Ич-ичимдан хурсанд эдим,
 Бир куч сезиб ўзимда.
 Биз тегишли идорага
 Етиб келдик бир зумда.
 Маслаҳатни битта жойга
 Қўйганмасми, икки чол
 «Қабулхона, қайдасан?» деб

Кириб кетди бемалол.
 Лекин афсус, бир кун олдин,
 Бир иш билан негадир,
 Красноярск ўлкасига
 Кетган экан Бош нозир.
 Уринбосар бор экан-у,
 Аммо қабул қилмади.
 Секретарь ҳам йўлин топиб,
 Бошқармага йўллади.

Хайриятки, бошқармада
 Чолнинг иши юришди.
 Илиққина кутиб олиб,
 Чой ҳам қўйиб беришди.
 Бошлиқ гўзал аёл эди,
 Урта яшар, эс-ҳушлик.
 (Йўқса аёл боши билан
 Бўлармиди у бошлиқ!)
 Полвон деди: «Бир ёрдам қил!
 Сенга келдик, қароғим!
 Бизга бор-йўқ икки вагон
 Ёғоч керак, чироғим.
 Уч йилдирки, оввораман,
 Ҳеч... омадим келмади.
 Областда-ку мен бормаган
 Бирорта жой қолмади!»—
 Шундай дея чўнтагидан
 Олар экан қоғозни,
 Полвон яна бир пардага
 Баландлатди овозни:
 «Пиллахона қурмоқчийдик...
 Кўклам... Азоб некаямиз...
 Кўл калталиқ қилиб, қизим,
 Қуртни уйда боқяпмиз.
 Бу борада — ишлар чатоқ,
 Муҳими, вақт ўтяпти.
 Ҳукуматнинг қарори ҳам
 Қоғозда қоп кетяпти...
 Қани энди, ёғоч бўлса,
 Қурсак пиллахоналар!
 Бир жойда жам бўлса бари,
 Марказлашса бинолар!..»
 Гоҳ сўзидан тўхтаб олиб,
 Эски гапга қайтарди.
 Гоҳо сарсон бўлганини
 Қуйиб-ёниб айтарди.
 Жим тингларкан, бошлиқ охир
 Деди: «Майли, кўрамиз...
 Икки вагон эмас-у, лек,
 Озроқ... топиб берамиз!..»
 Қодир чолнинг шодлиги-ку
 Чексиз эди ушбу дам,
 Кўнгли тоғдай кўтарилиб,
 Жилмаярди Карвон ҳам.
 Полвон деди: «Қизим, раҳмат!
 Барака топ!.. Юзга кир!

Бир арзимас... Совғачам бор,
Қайтармагин, мен ҳозир...»
Аёл аввал сал уялди,
Сал қизарди... оқарди...
Бироқ тундек қора кўзлар
Чолга мамнун боқарди.
Шунда қалбим бир орзиқди,
Ич-ичимдан дедим: «Оҳ!...»
Фароғатга олган ўша
Атлас эди бу матоҳ!..

5

Севги деган подшо бўлса,
Ошиқларнинг ҳоли вой...
Суҳбатдошим юлдуз эди,
Дардкаш эди тўлин ой.
Бир қишлоқда, бир кўчада
Кўшни яшар эдик биз.
Унчалик ҳам узоқ эмас,
Синфдошим эди қиз.
Севар эдим уни жуда,
Севар эдим жон қадар.
Кунлар йилдек узун эди,
Сўнгсиз эди оқшомлар.
Кўзларимиз тўқнашса гар,
У... қизариб кетарди.
Аммо ишқдан сўз бошласам,
У нуқул рад этарди.
Бу бедаво дард қалбимни
Исканжага олганди.
Олтмиш кило жуссамнинг ҳам
Нақ ярмиси қолганди.
Шу азобда бир йил ўтди,
Ҳануз жавоб кутардим.
Севаман, деб қасам ичиб,
Унга шеърлар битардим.
Эҳ, нелар деб ёзмадим мен!
Унлаб дафтар тўлдирдим.
Ёза-ёза Фароғатнинг
Охир раҳмин келтирдим.
У ҳам ишққа асир тушиб,
Таклифимга «хўп» деди.
Бу дунёда шу пайт мендек
Бахтли кимса йўқ эди...
Шу-шу, энди иккаламиз
Ёқтирмасдик улфатни.
Шу-шу, энди иккаламиз
Излар эдик хилватни.
Бизни кўрса, келинчақлар
Шивир-шивир қиларди.
Бизни кўрса, қариялар
Бошин чайқаб куларди...
Бир кун денг, қизиқ бўлди,
Ҳеч эсимдан чиқмайди.
А (Ошиқларнинг худоси — ишқ,

Улимдан ҳам қўрқмайди!)
... Учрашувга чорлаб, гоҳ
Жўнатардим синглимни.
Кун-кунора висол сеҳри
Кўтарарди кўнглимни.
Ой шом еган эди шу тун,
Вақт ўтарди имиллаб.
Сал нарида лойқа анҳор
Оқар эди лимиллаб.
Уй сурганча кезар эдим,
Тун яримдан ўтгарди.
Бу дам бутун қишлоқ аҳли
Тинч уйқуга кетганди.
Хаёлимда — Фароғату
Фақат висол — тилагим!
Қафасини ёргудек бўп
Тепар эди юрагим.
Севгилимни кута-кута,
Тугаганди бардошим.
Кўкда-ку ой кўринмасди,
Уйда эди — Қуёшим.
Узоқ кутдим, чиқмади ҳеч,
Ҳеч бунақа бўлмасди.
Ноз-фиरोқни билмасди у,
У кечикиб келмасди.
Қанча кутдим, эсимда йўқ,
Бир пайт биров чақирди.
Кимдир мендан сал нарида
«Лоҳовла»ни ўқирди...
Ким бўлди, деб, қўрқиб кетдим,
Кўксим гуп-гуп урарди.
Борсам, эвоҳ, таёқ ушлаб,
Қодир Полвон турарди!
Танидим-у, ура қочдим,
Айтолмадим бирор сўз.
Шу бўлди-ю, чолга сира
Келолмадим юзма-юз.
Кўп шум-да бу Қодир Полвон,
Кўп балони билармиш.
Лекин зимдан эшитдимки,
Мени кувёв қилармиш...

6

Қодир Полвон!.. Шоди Қарвон!..
Ҳар қайсиси бир олам!
Самарқандда бу чолларни
Билмаганлар камдан-кам.
Иккиси ҳам уста деҳқон,
Ҳам яқин дўст, қадрдон.
Иккисининг ёши ҳам тенг,
Иккиси ҳам Қаҳрамон!
Полвончалик куяр, кимки
Агар пахта деб куйса!
Ғўза кунда минг яшнайди,
Агар Қарвон сув қўйса!

Маслаҳатсиз бир иш қилмас,
 Гоҳ ўйлашиб толади.
 Гоҳ иккиси сал нарсага
 Гижиллашиб қолади.
 Бригадир, деб аямайди,
 Шоди чол ҳам Полвонни.
 У ҳам дўст, деб кечирмайди,
 Хато қилса Карвонни!
 Улар шундай танти, жўмард,
 Очиқ кўнгил, очиқ юз.
 Давраларда унча-мунча
 Нотиқларга бермас сўз.
 Ҳатто райком котиби ҳам
 Ўзи йўқлаб келади.
 Ҳа, бу чоллар шунақа-да,
 Ўз қадрини билади!
 Ҳа, бу чоллар қаримайди,
 Етмиш ёшдан ошса ҳам.
 Қодир чол дер: «Розимасман,
 Агар юзга кирмасам!..»
 Шоди Карвон бир оз писмиқ,
 Индамай иш битирар.
 Гоҳо пайтда улфатда ҳам
 Миқ этмасдан ўтирар.
 Иккаласи — икки қутб!
 Ҳар бирин ўз феъли бор.
 Қодир чолнинг кўли очиқ,
 Карвоннинг сал кўнгли тор!
 Тўй қилса ҳам битта қўйдан
 Ортиғини сўймаган.
 Бу майли-ку, дастурхонга
 Ҳатто арақ қўймаган.
 Аммо ўзи яхши одам!
 Жони-тани — тўғрилиқ!
 Унинг икки душмани бор:
 Биринчиси — ўғрилиқ!
 Иккинчиси, ёлғон гапдир,
 Сал сезса, бас, қўймайди.
 Қаллоблигу сохталикни
 Асло жини сўймайди.
 Чунки кўплар иш ўрнига
 Лоф ургани-лоф урган.
 Бир куни чол аллакимнинг
 Юзига ҳам тупурган.
 Ким ҳам эди? Ҳа, ҳа, топдим:
 Холдор деган бир йигит —
 Бақрайганча ёлғон айтиб,
 Чол кўнглини қилди хит.
 Карвон аввал жим турди-ю,
 Йўқ, охири бўлмади,
 Бетига шарт тупурди-ю,
 Йўқ, ҳайтовур урмади.
 Шукр қилиб, Холдор тушгур
 Тишни қўйиб тишига,
 Бир сўз демай, миқ этмасдан
 Жўнаб қолди ишига.

Ҳа, бу чоллар шунақа-да!
 Ҳеч нимадан тоймайди.
 Юлғични-ку, тутса борми,
 Фош қилмасдан қўймайди...

Уч йил бурун бир йигитнинг
 Тагига чол «қуйди сув».
 Кичкина бир магазиннинг
 Сотувчиси эди у.
 Бир куни денг, ўша йигит
 Ямлаб ютиб имонни,
 Бир чол-да, деб, у-бу сотиб,
 Туширибди Карвонни.
 Карвон депти: «
 «Сал янглишдинг,
 Қайта ҳисоб қил, болам!..»
 Йигит баланд кепти:
 «Сизда
 Йўқ экан-да, савод ҳам!
 Ўзингиз-ку ҳисобни ҳам,
 Ҳурматни ҳам билмайсиз!
 Тўғри ҳисоб қилсам, яна
 Нега, бобой. кўнмайсиз?!»
 Хуллас калом, чол қизишиб,
 Депти: «Қани, чўтни ол!..»
 Йигит депти: «Юз текширинг,
 Минг текширинг — бемалол!..»
 Кейин маълум бўпти-ки, у
 Оз-моз уриб қоларкан,
 Харидорлар сал паст келса,
 У осмондан келаркан.
 Шундай қилиб, юлғич йигит
 Ўз тилидан тутилди.
 Бу ҳам майли, у Карвондан
 Охир кўчиб қутулди!
 Ҳа, шунақа Шоди Карвон!
 Жону тани — тўғрилиқ!
 Унинг ёмон кўргани ҳам,
 Душмани ҳам ўғрилиқ!
 Эҳ-ҳа, булар ўз умрида
 Не ишларни қилмаган!
 Фашистларга қирон солиб,
 Уқ тегса ҳам ўлмаган!
 Қодир Полвон!.. Шоди Карвон!..
 Ҳар қайсиси — бир олам!
 Самарқандда бу чолларни
 Билмаганлар камдан-кам!..

7

...Вақт зиқ эди, вақт йўқ эди
 Ҳатто тўй-у ҳашамга.
 Қодир полвон бригадага
 Бошлиқ эди ўшанда.
 Табиат ҳам инжиқланиб,
 Булутлар «тўп отарди».

Ҳали хўроз қичқирмаёқ
 Полвон ишга кетарди.
 «Қ ариғу, марзаларни
 Қарар эди бирма-бир.
 Гоҳ кун исиб кетарди-ю,
 Тинмас эди гоҳ ёмғир!
 Лекин сира зорланмасди,
 Дод демасди, у бироқ.
 Ғўзаларни сиртмоқ каби
 Бўғар эди қатқалоқ.
 Кўкдаги ҳар қора булут
 Қалбга ғашлик соларди.
 Гоҳ Фароғат олиб келган
 Чой ҳам совиб қоларди.
 Шунда Қарвон зимдан боқиб,
 Ачинарди дўстига.
 Аммо ўжар табиат ҳам
 Олган эди қасдига.
 Эй, қўйинг-чи, минг азоб-ла
 Ғўза униб чиқарди.
 (Чиқмаса ҳам бари бир бу
 Чоллар қайта экарди.)
 Кун-кунора келиб раис
 «Ҳорманглар!»— деб «ҳай-ҳай»лар.
 (Раис ўзи кўп ҳазилкаш,
 Исми унинг — Отбойлар!)
 «Ишлар қалай?— сўрар раис.
 «Михдай!»— дейди икки чол.
 «Ғўзангизни авжи пастроқ,
 Сувсагандир эҳтимол?..»
 Полвон бир оз ранжийди-ю,
 Дейди: «Менинг... ўё боғим!..
 Раис бўлсанг, раислик қил,
 Бизни тинч қўй, чироғим!
 Ҳар бир одам ўз боғини
 Ўзи яхши билади.
 Менга ақл ўргатмагин,
 Эшитганлар кулади!...»
 Зеро ҳамма даладайди,
 Ҳеч ким четда қолмасди.
 Лекин Полвон нимагадир
 Тунлар ухлай олмасди.
 Сабаби бор эди бунинг,
 Гоҳо эслаб, куярди.
 Отбойларни кўрса нуқул
 Ковоғини уярди...

□

Раис бир кун бир йигитни
 Бошлаб келди шаҳардан.
 Полвон бир оз гангиб қолди
 Бу ғалати «хабар»дан.
 Озғин, малла йигит эди,
 Тозагина кийинган.
 Қизил йўл-йўл галстуги

Тортиб боғлаб қўйилган.
 Сочи ёгдан ялтирарди,
 Кўзда эса — хаёллар...
 (Сал нарида ягана-ла
 Машғул эди аёллар.)
 «Практикант,— деди раис,—
 Далангизни кўрмоқчи.
 Агар рози бўлсангиз Сиз,
 Беш-олти кун турмоқчи...»
 Полвоннинг хўп боши қотди,
 Уйлаб, ўйи битмасди.
 Практикант деганига
 Сира ақли етмасди.
 Комиссия деса, унга
 Ухшамайди, ҳали ёш!
 Лекин чолнинг кўнгли хира,
 Юраги ҳам эди ғаш!
 Йигит унга жумбоқ эди:
 «Хўш, бу асли ўзи ким?»
 Чолнинг тийрак қўй кўзлари
 Унга зимдан боқар жим.
 Ногоҳ йигит тўхтаб қолди,
 Сал ранги ҳам оқарди...
 Нимагадир У Полвонга
 Ҳайрат билан боқарди.
 Охир деди: «Қодир бува,
 Бери келинг!.. Иш чатоқ!..
 Одамларни сиз даладан
 Олиб чиқинг ҳозироқ!..
 «Хўш, нимага?— лол қолди чол,—
 Нима учун?.. Лоҳовла!»
 Сўнг негадир кулиб қўйди,
 «Қасалми,— деб,— бу бола?»
 Йигит эса қатъий эди:
 «Опчиқинг, сўнг куласиз!
 Усиб турган ғўзаларни
 Не сабабдан юласиз?..»
 Чол билдики, яганани
 Болапақир кўрмапти.
 Ё ўқитган муаллими
 Бундан хабар бермапти.
 Эҳ, ёнида раис бор-да!
 Йўқса, ўзи биларди!..
 Отбойлар-чи, сал нарида
 Хандон отиб куларди...
 Шу-шу, ҳануз эсласалар,
 Гапу гаштак қизийди.
 Отбойларни кўрса, лекин
 Чолнинг жини қўзийди...

8

Полвон жуда тажанг эди,
 Гоҳо томоқ қирарди.
 Отбойларнинг хонасида
 Қизғин мажлис борарди.

Бригадиру агрономлар
 Бўлган эди жамулжам.
 Бир чеккада чойдан хўплаб
 Ултирарди партком ҳам.
 Бошқармадан келган вакил
 Неларнидир ёзарди.
 Бош агроном «график» деб,
 Нукул гапни чўзарди.
 Агроном кўп важ кўрсатиб,
 Оқлар экан ўзини,
 Қодир Полвон шартта кесди
 Бош агроном сўзини:
 «Ҳали эрта!— деди Полвон.—
 Ҳали барвақт бу ишга!..
 «График» деб киришмайлик
 Ғўза баргин тўкишга!
 График ҳам... Шу план ҳам
 Тўлар...
 Тўлмай қолмайди!
 Ҳар ғўзада беш-ўн кўсак
 Очилмаса, бўлмайди!
 Сабр қилинг!.. Уғилларим,
 Яна тўрт-беш кун ўтсин.
 Кўрпасига қараб оёқ
 Узатганга не етсин!
 Гарчи олим бўлмасак ҳам
 Шароитни биламиз.
 Бир-биридан анча-мунча
 Фарқ қилади даламиз!
 Менинг ғўзам сал кечкироқ!
 Бировники — эртаги!
 Ҳали кўм-кўк бўп турибди
 Бир картамининг этаги!..»

Партком ҳануз чой хўпларди
 Ҳатто киприк қоқмасди.
 Турган гапки, чолнинг гапи
 Унга сира ёқмасди.
 Аммо раис нотинч эди,
 Ичда эди дил оҳи.
 Қодир чолга қадалганди
 Унинг ўткир нигоҳи.
 «Ҳа, бу чолнинг гапи тўғри!
 Ҳақ сўз!.. Лекин на чора?!
 Бир қарорга келолмасдан
 Уйлар раис бечора.
 Тўғри, райком шундоқ ишни
 Кеча бизга топширган.
 Лекин манов вакил нукул
 Шоширгани-шоширган!..»
 Оғир сукут чўккан эди,
 Ҳар ким ҳар хил ўйларди.
 Вакилнинг ҳам Қодир чолнинг
 Сўнгги сўзи қийнарди.
 Вакил охир чидолмади,
 Каловланиб, қилди дўқ:

«Бир чолни деб, графикни
 Бузмоққа ҳеч асос йўқ!..
 Пайти етди, дўстлар, наҳот
 Уйламайсиз, шошмайсиз?
 Эрта-индин самолётда
 Дори сепаш бошлаймиз!..
 Вакилнинг бу гап оҳанги
 Тепди ишнинг белига.
 Қодир чолнинг жаҳли чиқиб,
 Сўз келмасди тилига.
 Охир ўзин босди-ю, чол
 Деди: «Бунча опқочма!
 Пахта илмин билмасанг гар,
 Шароитдан гап очма!
 Нима лозим — биз биламиз!
 Сен яхшиси, тинглагин!
 Агар ҳозир дори сепсак
 Ютқазамиз, англагин!
 Пахта — бизга деҳқончилик,
 Шу пахта деб тинмаймиз.
 Тракторда бўлса, майли,
 Самолётда — кўнмаймиз!..»

Партком ҳануз миқ этмасди,
 Раис ҳам жим ўйларди.
 Аммо вакил тош қотганча
 Уз-ўзини қийнарди...

9

... Бугун Полвон хурсанд эди,
 Очиқ эди чиройи.
 Одамга лиқ тўлган эди
 Улкат «Санъат саройи».
 Намангандан келмиш бири,
 Бири — Каттақўрғондан.
 Бунда ҳамма областдан бор,
 Кимдир — Қарши томондан!
 Қулоқ қоқмай тинглар Полвон,
 Вақт ўтганин сезмайди.
 «Ташсельмаш»дан келган йигит
 Дадил-дадил сўзлайди.
 Ҳа, бу ерда ҳар бир одам
 Уз гапини айтади.
 Унга ҳам сўз беришди-ю,
 Полвон сал кеч пайқади.
 Гўёки ёш йигитлардай
 Ғоз тутганча қаддини,
 Чол минбарга кўтарилиб,
 Бир дам ўйлар гапини.
 Дастлаб Полвон бир оз шошди,
 Бир оз тили тутилди.
 Кўпчиликнинг сирини босиб,
 «Қулт» этказиб ютинди.
 Ҳамма сипо ўтирибди,
 Гўё тўйга келгандай.

Ана, дўсти — Шоди Карвон!
 Турар, сўзла, дегандай.
 (Самарқанддан келдим!.. — Полвон
 Кўксини бир кўтарди.
 Унинг тийрак кўзларида
 Бир ғурур акс этарди... —
 Аждодларим деҳқон ўтган,
 Мана, мен ҳам — пахтакор!
 Қон-қонимга сингиб кетган
 Пахтада кўп ҳикмат бор!
 Мен пахтага меҳр қўйиб,
 Севдим уни ёшлиқдан.
 Қирқ бешинчи йилдан буён
 Бригадага бошлиқман.
 Қарийб етмиш ёшга кирдим,
 Нима эксам — кўкарди.
 Аммо менинг соч-соқолим
 Пахта экиб оқарди.
 Пахта ҳам бир фарзанддай гап,
 Дил гавҳарим — тилагим!
 Ногоҳ бири нобуд бўлса,
 Эзилади юрагим!
 Пахта илми — эски илм,
 Лекин кўплар билмайди. —
 Гапидан бир тўхтаб олиб,
 Қодир Полвон жилмайди. —
 Уша илм асли — меҳнат!
 Бусиз пахта ўсмайди.
 Илмсиз деҳқон — ўтмас пичоқ,
 Тилади-ю, кесмайди!
 Пахта борки, ризқимиз бут,
 Қўрада мол-ҳолимиз,
 Остимизда енгил мошин,
 Данғиллама ҳовлимиз!
 Шу боисдан пахта ишқин,
 Мен қалбимга солганман.
 Шу пахтанинг орқасидан
 Қанча орден олганман!
 Дўстларим шод, душманларим
 Аламидан йиғлайди.
 Ҳаммасини тақсам агар
 Кўкрагимга сиғмайди.
 Хуллас, пахта бу — пахта-да!
 Унинг тенги бўлмас ҳеч!
 Шу пахта деб, шу маъво деб
 Югураимиз эрта-кеч!
 Тупрогимиз — олтин тупроқ!
 Миннатдорман мен ердан.
 Ҳосил олди бригадамиз
 Бу йил қирқ беш центнердан!
 Бу, албатта, марра эмас,
 Ошмайди, деб бўлмайди.
 Гар пахтани эсга олсам,
 Сира ўлгим келмайди!..
 Кечирсинлар дўстлар мени,
 Сал маҳоват қилсам гар,

Буни яхши билишади,
 Чин-ҳақиқий деҳқонлар!
 Сўнгги сўзим: биз томонга
 Борингизлар, марҳамат!..
 Хуллас калом... ҳукуматга,
 Марказкомга минг раҳмат!..
 Бўлди қарсак, бўлди қарсак!
 Чол нишонга олганди.
 Саройнинг кенг, улкан зали
 Олқиш билан тўлганди...

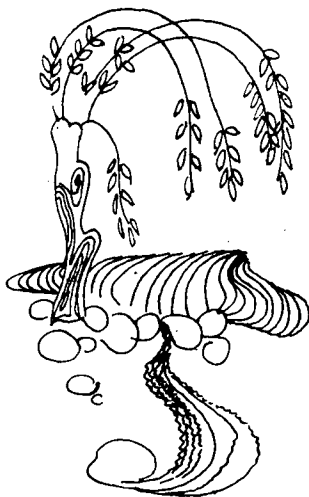
Хотима

«Сенсиз менга қийин экан,
 Бугун жуда сезяпман.
 Ушбу қисқа мактубимни
 Соғинч билан ёзяпман.
 Ёзяпман-у, кўзимдан ҳеч
 Кетмайди гул сийратинг!
 Гарчи ёзув столимда
 Кулиб турар суратинг.
 Эсингдами? Мактаб... Дўстлар...
 Сенга шайдо бўлганим?
 Эсингдами? Тунда ногоҳ
 Бувангга дуч келганим?
 Эсингдами? «Кутасанми?»
 Дея сўнг бор сўргандим.
 Эсингдами? Жавобига
 Сен рўмолча бергандинг?
 Рўмолчада: «Р» «Ф» деган
 Ёзув ёниб турарди.
 Бошимизда бир тўп оппоқ
 Қаптар чаппар урарди.
 Эҳ, шуларни эсласам гар,
 Соғинч бадтар ўртайди.
 Гоҳо кўзим сендан ўзга
 Ҳеч кимсани кўрмайди.
 Афсус бунинг иложи йўқ,
 Гоҳ «ёниб», гоҳ «тўтайман».
 Нима бўлса бўлсин, яна
 Уч ярим йил чидайман.
 Ахир менинг Қуёшимсан,
 Бошим узра тўлин Ой...
 Кеча чоллар жўнаб кетди,
 Боришгандир ҳойнаҳой?!..
 ...Эҳ, ажойиб буванг бор-да!
 Одамохун, билимдон.
 Назаримда шундайларни
 Дейишади чин инсон!
 Камтарлигин айтмайсанми!
 Кўнглимни шод этишди.
 (Меҳмонхона тайёр туриб,
 Меникида ётишди.)
 Ҳа, бу бобой ҳозир бўлган
 Ҳар бир давра қизийди.

Буванг билан сен ҳар қанча
 Фахрлансанг арзийди!
 Нутқини бир эшитсайдинг!
 Тинглаб, чиндан тан бердим.
 Аввал унча билмасканман,
 Сал жоҳилроқ дер эдим.
 Обрўсини айтмайсанми!
 Ҳамма ҳурмат қиларкан.
 Самарқанд ҳам гапми, бутун
 Ўзбекистон биларкан!..
 Нимасини айтай, қалбим

Тўлди меҳру зиёга.
 Ростин айтсам, бундай чоллар
 Бир келади дунёга!
 Қулоғимдан кетмасов ҳеч
 Энди унинг гап-сўзи...
 Тилагим шу: қўша бўлсин
 Кўксидаги юлдузи!
 ... Узинг тез-тез хат ёзиб тур,
 Доим бўлгин соғ-омон!
 Бир умрга сени севган,
 Сенга содиқ: Рустамжон...»

1979—1980.
 Тошкент — Самарқанд.

Туроб Тўла

ҚИССА¹

Қиличкўз бургут

ҲИКОЯТ

Тоғдан анча енгил тортиб қайтдик. Дадамлар менинг хаёлпараст бўлиб қолганлигимдан жуда-жуда ташвишланган эдилар шекилли, тоғда ҳадеб нега бунақалигимни сўрар, уялиб айтолмаганимдан кейин ўзлари гап очар, Ҳады ҳақидаги «бешиккerti» деган гаплар ҳаммаси афсона эканлигини уқтиришга ҳаракат қилардилар. Ҳақиқатан ҳам, дадам буни билиб олган эдилар. Ҳатто яхши кўриб қолган, деган хаёлга бориб, аллақандай азайимхонга ўқиттирган ҳам бўлдилар. Азайимхон мен билмаган алланечук саволларни бериб, бошимни тоза оғритди. Кейин дадамни алланималар деб хотиржам қилишга уринди. Лекин, бари бир, дадам хотиржам бўлолмади. Мени нима биландир чалғитиш йўлига тушиб қолди.

Биз қишлоққа қайтган кунимизнинг эртасига жума эди, жума кунлари эса, Турбат бозори гавжум бўларди, чор атрофдан жуда кўп одам келарди, оғда, эшакда, туяда, ҳатто пиёда ҳам. Биров туя ё бўта-лоқ етаклаб келиб сотарди, биров той ё дўнан, биров бўрдоқи қўй олиб келиб сотгучи эди, биров улоқ. Бозорда йўқ нарсанинг ўзи бўлмасди.

¹ Охири. Боши ўтган сонда.

Айниқса, бозорнинг қоқ ўртасидаги чий чайлада бир чорбозорчи шундай ажойиб кабоб қилиб сотардики, олдидан кетолмай қолардик. Унинг кабоби сихдамас, қозонда пишарди, қайнаб турган қип-қизил ёққа тўғралган гўштни ташлардию, чўлтоқ капгири билан худди мас-харабозлардек у ёққа-бу ёққа ағдариб қовуриб, бир пасда талинкаларга оларди. У талинкаларда бешта ё олтита бўлак қип-қизил қилиб қовурилган кабобни қоратикан туз билан қалампирга булғаб-булғаб берарди. Шундай ширин, шундай хушхўр бўлардики, сўлагинг оқарди ҳали емасингданоқ. Дадам ўша кабобпазнинг чайласига олиб борардилар, бирга чайлага кириб ўтириб, мацца қилиб бир талинка-бир талинка кабоб ердик. Ундан кейин бир чўнтак-бир чўнтак ёнғоқ олиб, мозор бошига борардик. У ерда мени ёнғоқ ўйинига солиб, ютқизишимни томоша қилардилар. Тағин кула-кула у ердан чиқардилар-да, муқовасоз Муродали мулла дўконига бориб, бир қур китоб варақлардилар. Аҳмад Ясавийдан ёки Навоийдан овозларини чиқариб ўқиб, атрофдагиларни ҳайрон қилардилар. Шундай кунларнинг бирида дадам менга китобни бериб, ўқиттирдилар. Мен шариллатиб ўқиб кетдим. Мулла Муродали: «Баракалла, болам, мулло бўлгин», деб эркалаб қўйди... Шу вақт бирдан Асилбек бува отда ўтиб қолдилар. Бошларидаги тулки телпақларидан таниб олдим.

— Дада, томирингиз!— дедим.

Дадам ирғиб ўринларидан туриб: «Асилбек, ҳой Асилбек, бу ерданиз», дедилар. У дарров орқасига бурилди, келиб отдан тушди.

— Самоварда бўламан, демарингми?— деди Асилбек бува келиб кўришар экан.

— Биз сенинг вақтли келишингни қайдан билайлик, ҳали барвақт деб мулла Муродалининг китобидан бахраманд бўлиб ўтирган эдик. Топдингми, олиб келдингми, қани,— дея бостириб қаторасига учта савол бердилар унга. Асилбек бува: «Топдим, жуда зўрини топдим, олиб келдим, хуржунда», деди. Мен икки ўртоқнинг нима ҳақда гапирishaётганларини англолмасам ҳам, лекин тоғда эканимизда бирон масала ҳақида ваъдалашган эканликларига ақлим етди. Дадам мени етаклаб от эгарида турган хуржунга яқинлашдилар.

— Шошма, ҳовлингга тушамиз, ўша ерда кўрсатаман,— деди Асилбек бува ва менга қараб кулиб қўйди,— бахтинг бор экан, ўғлим, худди сен бопини тутдим.

Энди мен жуда ҳам шошиб қолдим. Демак, Асилбек бува олиб келган нарса менга экан, тағин у «тутилган» бўлса, жонли нарса бўлади. Уйга боргунча кўраман деб ичим пишиб кетди.

У, ҳақиқатан ҳам, тирик нарса экан, Асилбек бува бургут боласини олиб келиптилар. Хуржундан олаётиб, чангакдай-чангакдай оёқларини, ҳали палапон бўлса ҳам чиқиб қолган бақувват қанотларини ёзиб кўргаздилар. Катта-катта кўзлари оловдек яллиғланарди. Хуржундан чиқиб ерга қўнганидан кейин бир чиройли керишди-да, сакради: қанотларини, қип-қизил оёқларини, ҳали сап-сарик, лекин ўхшовсиз тумшуқларини кўрсатган бўлди. Мен хурсандлигимдан нима қиларимни билмасдан нуқул йиғилмаган қанотини силардим.

— Ёққанга ўхшайди эгасига! Сенга совға, яхшилаб боқасан, кейин иккаламиз кечаги борган жойларингда, тоғ, қирларда у билан ов қиламиз.

— Раҳмат,— дедилар дадамлар томирларини қучоқлаб. Мендан ҳам у киши қувониб кетган эдилар. Томирлари ваъдасида турипти, унга ўхшаб невараларига куйинипти, яккаю ягона невараларининг аҳволини тушунипти.— Барака топ, ўртоқ, албатта яхшилаб боқади, кейин ўзинг уни овга ўргатасан, овчи бўлади Бахшиллабек ҳам, а, ўғлим!?

Икки оқсоқолнинг ардоғида оғзим қулоғимда эди, албатта.

— Битта шарти бор, эшон,— деди Асилбек бува,— энди зағча билан қарқуноғини қўяди. Зағчям қуш бўптими бургут олдида. Қарқуноғу, энди, бир зерикканда ўйнайдиган парранда. А, нима дейсан, бўтам?

Мен буни ҳеч ўйламаган эдим. Довдираб қолдим. Менинг қарқуноғим билан зағчам?.. Й...ў...қ, уларни ҳеч кимга бермайман. Улар менинг ўртоқларим. Уларни мен палапонлигидан бери боқаман. Уларни уяларидан, Шиқбулоқдаги ўрмоннинг қир учидан олиб тушганман, қанча-қанча шох-шаббаларга урилиб, тимдаланиб, кўйлак-иштонларим йиртилиб. Турбатда ҳамма билади менинг бу ўртоқларимни, ҳамма ҳавас қилади. Зағчам мени икки маҳалла наридаги мактабимгача учиб кузатиб боради, озод бўлганимда, эшик олдидаги оқ ўрикда қанотларини қоқиб кутиб олади, елкамга қўниб, ғағиллаб, бирга уйга киради. Ўйнасам-ўйнайди ҳаволаб, ўртоқларимни хурсанд қилади. Й... ў... қ... ҳеч кимга бермайман... Қарқуноғни ҳам бермайман. Ахир у зағчамга гўшт топиб беради-ку, чумчуқларни, беданаларни ов қилиб... Энди бўлса бургутга овқат ташийди...

Бахшилла шуларни ўйлади-ю, дадасига мўлтираб қаради. Дадаси қараса, бўлмайдиган, бағрига олиб эркалади:

— Биз ҳозирча уларга тегмаймиз. Улар ҳам юраверсин.

— Йўқ,— деди чўзиб Асилбек бува,— бундай қилиб бўлмайди, бургутни боқиш осонмас, унга мана шунақа қушларни тутиб бериш керак. Мана ҳозир олдида ташлагин, тит-питини чиқариб юборади.

Бахшилла бирдан зағчаси билан қарқуноғининг бургут оёғи остида пора-пора бўлиб ётганини кўз олдида келтирди-ю, эти жимирлаб кетди.

— Йўқ, бува,— деди жон-жаҳди билан Асилбек буvasининг этагига ёпишиб йиғлаб,— йўқ, уларни бургутга берманг. Мен бургутимни қўй гўшти билан боқаман, яхши-яхши гўштлар билан боқаман, уларни қарқуноғим ушлаб олиб келади. Мана кўрасиз, улар ҳалақит беришмайди.

Асилбек бува кўрдик, бўлмайдиган, очган гапига ўзи ҳай берди-да, Бахшиллабекнинг бошини силади:

— Майли бўлмасам, қани, қаерда боқасан, жойингни кўрсат,— деди. Дадаси «унинг жойи кичик меҳмонхона» деди ва болохонага бошлади. Катта кўчага қараган, икки уй бир даҳлизлик ва узун айвонлик болохонанинг қатор устунлари ва тоқилари сариқ сир билан сирланган, қишлоққа кираверишда яллиғланиб кўриниб тургучийди. Таги оғилхона, сомонхона эди. Иккинчи қаватга ўн олти зиналик зинапоя билан чиқиларди. Дадаси билан Асилбек бува бургут боласини олиб айвонга чиқишди. Айвондан кенг дала, Саксончиққан тепа, буғдой янчадиган хирмонтепа, ундан нарида Кўпкарисой кўриниб турарди.

— Мана кўрдингми,— деди Асилбек бува Бахшиллага қараб,— бургутингни мана шу ерда учирсанг, ҳу анави Матансойгача бир пасда бориб айланиб келади.

— Қайтиб келадими, учиб кетмайдими?— шошиб сўради Бахшилла.

— Албатта-да, яхши боқсанг, албатта, учиб кетмайди.

Дадаси кичик меҳмонхонани кўрсатди томирига. Томирига бу хона ёқди, у узунасига беш-олти газ, белига уч-тўрт газ келиб, кенгина меҳмонхона эди. Икки оқсоқол икковлашиб пастандан бир ёғочни танлаб олиб чиқишди ва авайлаб хонага олиб киришди. У ёғоч уч-тўрт газдан кам келмас, анча-мунча оғир эди. Асилбек бува бургут боласининг оёқларига тушов солди-да, иккинчи томонини харига боғлаб қўйди. Бургутча хўжасининг ташқарига чиқиб кетаётганини кўриб унга интил-

дв. Аммо ёғочни қўзғатолмади, албатта. Унинг ёнида Асилбек бува ўрнига энди Бахшилла қолди. Икки оғайни чоллар чиқиб кетишди.

Бахшилла бургутни олдида узоқ ўтирди, Асилбек бувасининг ўргатганларини, қандай ва қанақа хўрақлар бериши, қачон, қай вақтлар овқатлантириши кераклигини ўйлади, унинг ўткир кўзларини, кейин чангадек оёқларини, катта-катта парли қанотларини кузатди. Уларнинг ҳеч қайсиси на қарқуноқникига, на зағчаникига ўхшарди. Айвонга чиқиб чиройли қилиб ҳуштак чалди. Бу ҳуштагига ўрганган зағчаси аллақайдандир «чағ-чағ»лаб овоз бердию, жарангдор қўнғироқ овози келди, бир нафасда ўзи ҳам пайдо бўлди, уча келиб айвон панжарасига кўнди, жажжигина мис қўнғироқча тақиб қўйган эди оёғига, «гаҳ» деган эди, қўлига келиб ўтирди. Бахшилла зулукдай қоп-қора, ўйноқи кўзли зағчасини қўлига қўндирганича янги «меҳмон» томон юрди. Бургут боласи зағчани кўриши билан «қувониб» кетди, унга интилди. Аммо зағча қимирламай тураверди, Бахшилланинг ўзи уни бургут рўпарасига олиб борди. У бургутга бир он тикилиб турди-да, «чағ» дедию, деразадан учиб чиқиб кетди. Бургут унинг бу қақаноқлигига ҳайрон бўлиб қараб қолаверди. Бахшилла ҳам зағчасининг бу қилигидан ранжиди, бориб бола бургутни қўлига қўндирмоқчи бўлди, у бўй бермади, икки қўллаб ушлаб ўнг қўлига қўндирди. Бироқ, у чайир панжалари билан унинг билакларини шундай сиқиб чангалладики, зўрға чидади, кўтармоқчи бўлди, лекин кучи етмади, бола бургут халитданоқ анча оғир, зағчасига камида беш баробар келарди. Шунда ҳам ўжарлик билан икки қўллаб кўтармоқча тутинди, кўтаролмади, чираниб ҳам кўрди, бўлмади. Қўноғига қўйиб, қўлларини зўрға ажратиб олди. У тоғда бургутни қандай олиб юришларини, қандай овга учирини қўрган эди. Аммо унинг овчиларникидақа қўлқопи йўқлигига ачинди. «Ҳа, майли, катта бўлсин, унгача қўлқоп ҳам топаман, от бўлса бор, эгари ҳам», деб ўйлади. Қушнинг кучли чангали, кучли қанотлари муҳаббат қўзғатди унда, зағчасининг чангали, қарқуноғининг тирноқлари эса, бунинг олдида ҳеч бўлиб қолди, бирданига қарқуноғини зағчасини тамоман эсидан чиқарди.

Асилбек бува айтганидек қилиб боқди уни, бутун кун унинг қилиқларини кузатиб ўтирган вақтлари кўп бўлди. Азонда келиб эшикни очади, калитни ҳеч кимга ишонмайди, мушук кўп, ўшандан қўрқади, боғлоғлиқ паррандани еб кетиши қийинмас. Ҳамма хаёли бургутида бўлиб, ошхона шкафидаги қарқуноғини эсидан чиқарган эди, эшик очиб қолиб, уни мушук еб кетипти. Эрталаб қараса, қарқуноғидан фақат бир қисм патгина қолипти. Бургутни бўлмаганида, албатта, йиғлаб, ҳовлини бошига кўтарарди. Бир озгина хафа бўлди, мушукни кўрса, бир нарса қилиб бўғиб ўлдиргиси келаверди, аммо бу ҳолати тез ўтиб кетди. Бориб-бориб зағчасини ҳам — мактабига кузатиб қўядиган, қайтишида «чағ» деб келиб елкасига қўнадиган зағчасини ҳам унутди. Бургутга овора бўлиб кетди.

Кўп ўтмай полапон бургут улғайди, етилди. Бахшилладан ўзгани танимайдиган, ёнига йўлатмайдиган, бирон кимса даҳл қилса, човут соладиган, эгасига эса эркалик қиладиган бўлди.

Бир кун эрталаб Бахшилла қараса, бургутни деразада ўтирипти. Ечилиптими деб қўрқиб кетди. Кирса, шундай узун, оғир ёғоч дераза тагида ётипти. Бахшилла меҳмонхонага кириши билан бургутни унга қараб учди. Ёғоч эса, орқасидан судралди. Бахшилла қўрқиб, орқага тисланди ва эшикни ёпди. Бургут «ўртоғи»ни соғинганидан ўзини эшикка урди, эшикни катта ва кучли қанотлари билан шапатиллади. Бахшилла айвонга чиқди-ю, нима қиларини билмай, панжарага суянганича ўтириб қолди. Зағчаси келиб кўнди қошига... Ичкаридан қаттиқ қийқириқ овози эшитилди, бу зағчани чўчитиб юборди, у қўрққанидан

тераkning қир учига бориб қўнди. Бургут билан энди ўйнашиб бўлмасди. Унинг жаҳли чиқди, қийқириб, ёғочни у ёқдан-бу ёққа думалатар, шундай катта хона унга тор келиб қолганидан ҳавога, очиқликка чиқишни истарди.

Эртасига Бахшиллани бургути «қабул қилмади», эшикни очиб кирса ҳам, ҳатто қайрилиб қарамади. Орқасини ўгирганича ўтираверди. Олиб келган овқатига ҳам боқмади. Сув ҳам ичмади. Бахшилла бориб бошини силади, қанотларини таради, бағрига босди ҳам — бўлмади. Жуда қаттиқ хафа бўлган экан, кенг, чиройли қанотларини ёйиб ётиб олди. Бахшилла қўрқиб кетди, югуриб бориб дадасини айтиб келди, дадаси кўриб ҳайрон бўлди, «Кетайликчи, нима қиларкин», деди. Кечгача киришмади. Ахир Бахшилла чидолмади, яширинча бургут олдига кирди, у эса ўша ёганича ётарди, на сув ичган, на овқат еган. Чиқиб дадасига ялинди, Асилбек бувани айтиб келинг, деди. Қошки Асилбек яқин бўлса, ҳар қалай буваси яккаю-ягона набирасини кўзи қиймади: отланиб кўчага чиққанида, ёқасини ушлади — Асилбекнинг ўзи келаётган экан.

— Тавба,— деди севинганидан у,— сени ҳудай етказди, сенга кетаётган эдим.

— Мен бугун ғалати туш кўриб чиқдим,— деди Асилбек бува ҳам кўришатуриб,— тушимда Бахшиллани бургут олиб чиқиб кетганмиш... Уйғондим у ёқ-бу ёққа қарамасдан югурдим. Нима бўлди? Тинчликми?

Асилбек бува отдан тушдию юқорига, болохонага қараб интилди. Орқама-орқа Бахшилла ҳам дадаси билан кетма-кет чиқиб борди. Асилбек бува қушхонага кирди-ю, «ўйбей» деди бирдан ва орқасига, Бахшиллага қаради. Бахшилла икки чол орасидан шошиб кириб борди. Бургут бечора зағчани чирқиратиб босиб турарди. Бахшилла югуриб бориб бургутнинг чангалига урди ўзини. Бургут бир силкиниб қаттиқ чинқирди-да, қўйиб юборди. Зағча кўзлари қинидан чиқиб, пир этиб учиб бориб, дераза ромига қўнди ва бир бургутга, бир Бахшиллага қаради-ю, учиб чиқиб кетди.

— Қиззиталоғ,— деди Асилбек бува. Хурсандлигини ҳам ҳайратдалигини ҳам билиб бўлмасди ҳозир унинг.— Қиззиталоғ,— деди тагин бургутга қараб, — ўртоқ бўлиб олишипти-ку, Бахшиллабек, қара, бир патига ҳам тегмапти. Бўлмаса еб қўйиши керак эди.

— Э, булар ҳар кун шунақа ўйнашади,— деди дадаси,— неча бор оёғидан тортиб олганман зағчани. Зағча ҳам баъзида буни жуда боппайди, чарчатади, уйнинг у бошидан бу бошига учиб. Бу эса, учолмайди, қанотлари деворга тегиб халақит беради, ёғоч қўймайди, тушови калталиқ қилади.

— Қаранг-а, Шарофхўжа! Буларнинг ўртоқ бўлиб олишганини қаранг! Бўлмасам зағча бургутга бир парча ем-ку!.. Бургут энди бургут бўпти, болам. Яхши боқибсан. Энди у бу қафасда туролмайди. Қани, тушовини еч-чи!— деди Асилбек бува Бахшиллага.

— Учиб кетади-ку...— ҳайрон тикилди Бахшилла Асилбек бувага қараб.

— Еч-еч, ечавер, учсин, учмаса энди ўлиб қолади.

— Еч, болам, ечавер,— деди дадаси ҳам.

Асилбек бува ўзи ечишни истамади. У ечса бургут қайтиб келмаслиги мумкин. Унга ўрганмаган. Бахшилла ечса, балки, қайтиб келади.

— Қайтиб келмаса-чи?— деди бирдан Бахшиллабек Асилбек буванинг ҳаслини билгандай.

— Сен ечсанг қайтиб келади,— кулди Асилбек бува.— Бордию қайтиб келмаса, нима қилардик, унда, демак, сен яхши боқмабсан. Сени яхши кўрмапти. Ахир ҳалиги ишини англамадингми, болам, зағ-

чангни чангалида қандай сақлабди. Бир жойига ҳам лат етказмапти-ку. Демак, ўрганипти, ўртоқ бўлиб қопти. Яхши боқибсан, келади, қайтиб келади, болам, ечавер!

Бахшилла истаб-истамай борди ва бургутнинг тушовини биринчи марта ечди. Бургут кўзголмади, қанотини ҳам ёзмади. Ёғоч устида ўтирганча ўтираверди. Бахшиллабек бағрига олиб кўтармоқчи бўлди, кўтаролмади, у ҳам кўзғалмади.

— Зағчангни чақир,— деди Асилбек бува унга. Бахшилла лабларини чўччайтириб, чўзиб-чўзиб хуштак чалди. Зағчаси ҳаволаб учиб келди-да, айвон панжарасига қўнди. Уни кўриб севиниб кетган бургут бир селпиниб қўйди-да, қанотларини кериб, меҳмонхона деразасига қараб интилди. Интилганда, оёқларигаги занжирлар шалдирамади, бирданига улардан бўш оёқларига қаради, кейин зағчага. Зағча ҳам унга қараб «қани юр» дегандек тикилиб турарди панжарада. Бургут бир силкинди-да, очиқ деразанинг супачасига қўнди, бир орқасига қараб қўйди, занжир билан тушови, бир неча ойдирки уни қўйиб юбормай қийнаган «тентак» ёғоч анча йироқда мунғайиб ётарди. Асилбек бува, Шароф бува, Бахшилла унга тикилганларича нима қиларкин деб туришарди. Зағча ҳам шундай тикилиб турарди. У бир сакради-да, пир этиб унинг ёнига ўтди, худди учишга ўргатмоқчи бўлган онадек қайтиб яна панжарага ўтди, бўлмади, бургут ҳамон дераза супачасида ҳайрон ўтирарди. Ниҳоят, зағча қанот қоқиб сарвқомат терак учига қўнди, бургутнинг ҳаваси келиб кетди шекилли, бир қанотларини керган бўлди, қанотлари деразага тегиб халақит берди, кейин зағча қўнган панжарага ўтди, бир силкинди-ю, ҳаволади, орқасидан зағча ҳам ҳаволади. Ҳаммалари панжара ёнига чиқишди. Бургут кўтарилгандан — кўтарилиб борарди; зағча уча-уча кенг, кўм-кўк осмонда кўринмай қолди. Бургут эса, узоқлашгандан-узоқлашди ва бора-бора уфққа сингиб кетди...

Асилбек бува ҳам, Шароф бува ҳам, Бахшиллабек ҳам чексиз уфққа узоқ тикилишиб қолишди. Бир маҳал зағча кўринди, айланиб келиб у бояги панжарасига қўнди. У ҳам энди кўкдан бургутни қидира бошлади. Аммо у ҳамон йўқ эди... Ҳаммадан ҳам Асилбек бува ташвишдайди, Бахшиллабекни хафа қилмаслик керак эди. Қайтиб келмаса ёмон бўлишини биларди... Бир вақт зағча бирданига «чағ-чағ» деб қичқириб юборди ва теракнинг қир учига бориб қўнди. Улар шунча қарашса ҳам, ҳеч нарса кўришолмади. Асилбек бува: «Зағчанинг кўзи ўткир бўлади, одам кўролмаганини кўради, қаердадир келяпти», деди. То у гапини тугатгунигача уфқда бургут ҳам кўринди. У ниҳоятда шод, шамолда учган зағчадай ўйнаб келарди. У яқин келиши билан аллақандай қаттиқ шамол турди, шамол терак бошини эгиб, зағчани қайтиб панжарага улоқтириб урди. Бургут қийқириб келиб панжарага қўнди. У ниҳоятда ҳаяжондайди. Бахшиллабек югуриб бориб бургутни қучди, зағчаси эса, ундан қаттиқ хурсанд, оёғи остида айланарди...

— Мана кўрдингми,— деди Асилбек бува,— яхши боқибсан, болам! Муборақ бўлсин! Энди уни, ваъдамга кўра, овга олиб чиқамиз.

— Қачон-қачон?— деди энтикиб Бахшилла, югуриб келиб Асилбек бувани қучиб.

— Бугуноқ кетамиз тоққа. Айни тулки овининг қайнаган вақти,— деди у.

Улар овга тайёргарлик кўришга киришиб кетишди...

Гувала тагидаги жилд

ФАХРИЯ

Бироқ...

Бироқ, эрта билан айвонда мактабига тайёрланар экан, одатдагидай зағчасининг қўнғироғи эшитилди, ёнига келиб қўнди, довоқаламини жилдига солишга ёрдам бера бошлади, тоқчада думалаб ётган қамиш қаламини чиройли тумшугида чимдиб олди-да, Бахшилланинг қўлига тутқазди, сўнг «чағ» дедию қўнғироғини жирингладиб деворга қўнди. Кечадан бери ўйидан кетмаётган бургути ва тулки ови бирдан ўчди, севимли зағчаси эгаллади хаёлини, ойиси берган «пайшанбалик» нонини жилдига солдию зағчаси томон шошилди, ташқари ҳовлига чиқиб, оғилхонага кирди, зағчаси ҳамон девор устида уни кутарди. Бахшилла оғилхонанинг энг ичкари бурчагидаги охурга бориб, гувалалар остида ётган бошқа бир жилдни олди, ўрнига ўйидан олиб чиққан жилдини қўйди, унинг устига гувалаларни қайта босди, кейин аста оғилхонадан чиқди ва кўчага қараб юрди. Уни ҳамон девор устида пойлаб турган зағчаси ҳам орқасидан учди. У Бахшилла оғилхонага кириб кетганида мабодо уйдагилардан биронтаси ташқари ҳовлига чиқмоқчи бўлса, балки, «чағ» деб қўнғироқ чалиб унга хабар берар, Бахшиллани «ҳазир бўл, келишяпти» дегандай огоҳлантирарди ҳам. Аммо ҳеч ким Бахшилланинг орқасидан чиқмади, унинг жилдини алмаштирганини ҳам билмади, буваси «болам Қурбон домланинг мактабига кетди» деб ўйларди. Ичкари уйда китоб мутолаа қилиб ўтирган дадаси эса, бувасининг соддалигига мийиғида кулиб қўярди. Чунки бу сир иккаловларининг сирлари эди.

Гап бу ёқда эди: қишлоққа нўғай домла келиб, янги мактаб очган, эски усул мактабининг қишлоқ аҳли орасида нуфузи қочаётган эди. Хусусан Қурбон домланинг нуфузи. Қурбон домла болаларга диний таълим берарди, зеҳни хит болаларни, шўх гўдакларни палаҳмонга осиб калтакларди. Унинг қўлидан фақат каломуллони ёдаки шариллатиб ўқийдиганларгина чиқарди. Бошқа ҳеч қанақа илм ўқитмасди. Уэлари ҳам бошқа бирон дунёвий фандан беҳабар эдилар. Нўғай домла келиб, тағин ҳам билиниб қолди у кишининг таълимлари. Бунинг фаҳмига етганлар болаларини нўғай домлага бера бошлашди. Риёкорлар орасида, албатта, нари-бери гаплар қайнади. Ахир Қурбон домла оёғи остидан сирғалиб кетаётган давлатни бировга осонликча бермоқчимасди-да! Кучи етганича, гоҳ очик, гоҳ маҳфий курашмоққа бел боғлади. Бахшилланинг дадаси саводхон киши эди, шу сабабдан ўғлини Қурбон домладан олиб, нўғай домлага берди. Албатта, бу домлани болага мақтади, ундан ташқари, нўғай домлага ўғлининг сариқ майизни яхши кўришини тайинлади ва домлага ҳар ҳафта бир қадок-бир қадок сариқ майиз олиб келиб бериб турди. Нўғай домла ҳам майизларни чўнтагига солиб юрар, ҳар куни унга бир ҳовуч-бир ҳовуч бериб турарди.

Кунлар, ҳафталар ўтди. Бахшилла дадасининг ёрдами билан ҳалигидек жилдини бувасининг (катта дадасининг) олдидан бўйнига осиб чиқар, оғилхонага бориб алмаштирар, ўқишдан қайтиб келганида эса, уни охурга қўйиб, гувала тагидагисини олиб, буваси ёнига «ассалому алайкум», деб кирарди. Бироқ, бу узоққа бормади, сир очилиб қолди. Жума намозига борган бувасига Қурбон домла: «Намоздан кейин қолинг», деди. Ҳамма кетиб бўлганидан кейин жиловхонада қолиб воқеани айтиб берди. Бува, албатта, изза бўлди, бу қусурни тузатамиз, деб ваъда қилди. Уйга келиб ҳеч нарса демади. Фақат Бахшилла билан ёлғиз қолганида унинг қулоғига шивирлади:

— Қурвон домла қора майизга сариф майиз билан ёнғоқ қўшиб бераётган эмиш...

Бахшилла бувасининг бу жумбоқ гапига аввал ҳайрон бўлиб қаради. Буваси эса ер тагидан унга секин жилмайиб қўйди:

— Рост, бугун Қурвон домланинг ўзларидан эшитдим. Набирангиз бекорга у нўғай домлага бориб юрипти, келсин, коймайман, деди.

Бахшилла бир оз ўйланиб қолди, лекин кўзлари дадасини қидирарди.

Бугун эса, ҳали бу ҳодиса юз бермаган, дадаси бундан беҳабар кун эди. Бахшилла кўчага чиқдию, нўғай домла мактабига кетаётган ўртоқларига бориб қўшилди. Қурбон домлага кетаётганлар аллақачон ўрта ариқ кўчасига бурилишган эди. Қурбон домла мактаби Тошлоқ томондайди, сирли масжидда. Нўғай домла мактаби эса, қишлоқнинг қоқ ўртасидаги Қозоқовулда эди. Уқдай тўғри кўчанинг ҳар иккала томони тол, тераклар билан қалашган, тонги шабада уларнинг чиройли барглари ни шилдирашиб турарди. Бахшилланинг зағчаси толдан-толга, теракдан-терака ўтиб борар, улардан қолмасди. Бахшилла ҳам у хафа бўлмасин деб «гаҳ-гаҳ» деб чақирар, зағчаси ҳам унга «чағ-чағ» деб овоз берарди-да, қўнғироқчаларини жиринглатиб, осмонда сузиб келиб, елкасига қўнарди. У ҳам эрта билан том орқасидаги тиканакзордан тутган семиз-семиз чигирткаларидан бир нечасини битталаб оғзига ташларди-да: «Бор энди, ўйна», дерди. У Бахшилланинг синфдошлари кўзи олдида ҳавога енгилгина кўтарилар, ҳавода бир неча қилиқлар қилиб ўйнарди, мактабга бора-боргунча болаларни кузатарди. То Қозоқовулга олиб бориб қўймагунча орқадан қолмасди. Мактабга кузатиб қўярди-да, «чағ» деб хайрлашарди. Бахшилла ҳам худди шундай деб жавоб қиларди, кейин дарсига кириб кетарди, ҳам мактабда, ҳам осмонда «қўнғироқ» чалинарди.

Бугун ҳам худди шундай қилди, Бахшиллани кузатиб, у ўқийдиган мактаб биносининг томига бориб қўнди. У, одатича, бу ерда Бахшиллани кутиб дарс тамом бўлгунча ўтирарди. Исмоил ота мозори дарвозаси ёнидаги такада Шароф бува билан Асилбек бува чойхўрлик қиларди. Бахшилланинг овга ўргатиши. учун олиб кетаётган бургути бирдан типирчилаб безовталаниб қолди, Асилбек буванинг ўткир кўзи мактаб томида ўтирган зағчага тушди.

— Ановини қара,— деди Бахшилланинг бувасига,— набирангнинг зағчасимасми? Манови дарров таниди-я!

Шароф бува ҳайрон бўлиб тикилди:

— Умасдир...

— Йўқ, Шароф, ўша!— деди қатъий қилиб Асилбек бува. Менинг кўзим янглишмайди. Манавининг кўзи эса, жуда ҳам аниқ кўради. Набиранг шу яқин ўртада ўйнаб юриптиёв.

— Йўғе, мактабида-ку. Эрта билан кўзим олдида жилдини елкасига илиб чиқиб кетди-ку, зағчаси билан...

«Зағчаси билан» дедию, ўйланиб қолди. «Дарҳақиқат, зағчаси нега бу томонда юрипти?»

— Бургутини қўйиб юборайми, олиб келсинми?— деди Асилбек бува.

Ҳайрон бўлиб ўтирган Шароф бува: «Қўй, ўйнаб юргандир», деди. Лекин дилида аллақандай гашлик пайдо бўлди. «Бу ерда нима бор? Ошиқ ўйнайдиган жой бор. Бироқ, Бахшилла ошиқ ўйнамайди... Зумрад аммасиникига келдимкин?.. Дарс вақтида-я?.. Айтгандай, нўғай домланинг мактаби бор-ку бунда... Наҳотки, мендан яшириб ўқиб юрган бўлса унинг мактабида?.. Ундай қилмас...»

— Яхшилаб қара-чи, Асилбек, умасдир,— асти ишонгиси келмади.

— Балки,— деди Асилбек дўстининг ташвишланаётганига ҳайрон

бўлиб.— Нима, мактабдан қочиб юрипти деб ўйлаяпсанми? Бахшилла унақа боламас-ку!

— Йўқ, унақа боламас. Тўғри айтасан,— деди Шароф бува.

Лекин бари бир, дилидаги ғашлиги кетмади. Асилбекни тоққа кузатиб, жума намозига кетди. Йўлда, албатта, Қурбон домланинг мактабига назар ташламоқчи ҳам бўлди. Қурбон домла мактаби масжид ҳовлисида эди.

...Хаёли тўғри чиқди, набираси бугун икки ҳафтадан бери қатнамай қўйипти, болалардан бирини юборса, ўша ерда ўқиётган экан.

Шароф бува уйга келиб койимади уни, яхши кўрарди, «дард» демасди, ўзи ҳам бунақа койишларга сабаб бўладиган номаъқулчиликлар қилмасди, бунақа «қилиқ» бундан чиқмасди ҳам. Бунинг, албатта, дадасидан чиққанини фаҳм этди. Дадаси янги илмни маъқулларди, Бахшилланинг янги таълим олишини истарди. Шунинг учун буни ўғлидан кўрди-да, ҳалиги гапни қилди, Қурбон домлага бир қадоқ қора майиз, бир қадоқ сариқ майиз, бир қадоқ ёнғоқ мағиз олиб бориб берди. Эртасига Бахшиллани жилд олганидан то кўчага чиққунигача кузатди, ҳатто: «Болам, мани десанг, Қурбон домла мактабига бор», деди. Бахшилла аввалига ҳайрон бўлиб тагин дадасини қидирди, аммо дадасини кўрмади бу гал. Набирасининг иккиланаётганини сезган Шароф бува у билан бирга кетди. Зағча ҳам эргашди. Ўрта ариқ томонга бурлишди...

Лекин зағча тўғрига қараб учди. Кўприк устидаги чойхонада қараб турган буваси ноилож қайтди. Набирасининггинамас, зағчасининг ҳам эйди Қурбон домла майизига ихлоси совуганини сезди...

Бирдан баҳор яқинлашаётгани, Тешиктош эсига тушди, эти сесканди, наҳотки менинг болаларим гуноҳга ботаётган бўлишса, деди ичида, наҳотки буни ҳам сиқиб қолса у...

Тешиктош сайли

РИВОЯТ

Наврўз етиб келди...

Қишлоққа баҳор сепини ёйди. Наботот уйғонди, толлар баргак ёзди, новдалар бўртиб қолди, аммасининг ташқи ҳовлисидаги гулисафсар гунчалари, худди ёш келинларнинг ҳаворанг саллачалари сингари, эрта эрталаб барг ёзадигандай, баргикарам... Боғнинг охиридаги бодом оппоқ гуллади. Аллақайси боғларнинг арилари ҳам етиб келишди... Дода тоғанинг болалари сумалакка уста, улар сумалак бошлаб юборишди. Эрта тонгда улар Тошлоқнинг нариги бетиди майса териб юришганди... Башор холанинг кеча кечаси димлаб қўйган бугдой гўжаси очилди, хушбўй ҳиди бутун маҳаллани тутди... Анчадан бери катта ҳовлисида ер чизиб ўтирган Тошойим опа ҳам инсофга келди, дугоналарининг қистови билан ўрнидан турди, энг яхши қўйлагини кийиб ойисининг олдига чиқди, эгилиб салом қилди...

Наврўз чақирмоқдайди. Бахшилланинг Тўти деган сингисини осмонга отиб ўйнаб туриб қўлидан туширворган, ўша заҳотиёқ оламдан ўтишга сабаб бўлган қўшни қиз ҳам бугун биринчи бор дарвозага қора кийимини ечиб чиқди... Ойиси вафотидан кейин қаттиқ узилган Фотий холаси ҳам қорасини ечди, янги туғилган чақалоғи Йўлдошвойни олиб қўшнисиникига туз сўраб чиқди... Баҳор шабадаси изғиди кўча-кўй, хонадонларда. Қишилар кўксига шамол тегди, одамларнинг баҳри очилди, наврўз байрамига тайёргарлик ҳамма хонадонда авжда. Қишлоқ оқсоқоли Тешиктошга йўл солди, орқасидан катта-кичик эргашди. Ким отда, ким эшакда, ким аравада чиқиб борарди, бола-чақаси, ҳатто

беморигача. Тешиктош сайли сайилгинамас, у зиёратгоҳ, бетобларга умидбахш даво ҳам эди. Шунинг учун ҳамма чиқарди, қишлоқда ҳеч ким қолмасди, мабодо қолган бўлса, унинг ва унинг хонадонига вой эди. Ҳар йили баҳор ойида одат бўлган бу наврӯзлик ҳаммадан ҳам қишлоқ аҳолисининг омонлиқ — сомонлиқ куни ҳам эди, ҳамма бир-бирини кўрар, бир-бири билан кўришар, ўзларининг ҳалолликларини, тўғрилиқларини намойиш қилишарди. Бунда бирон киши етишмай қолса, яъни бирон одам чиқмай қолса, унинг ва у хонадоннинг ҳалоллигига, тўғрилигига шубҳа пайдо бўлар, бир йил мобайнида содир бўлган барча бахтсизликларнинг сабабкори у деб билинар, бу даҳшат ва фалокатдан у хонадон кишилари қишлоқдан бош олиб чиқиб кетишга мажбур бўлар эди. Мана шундай ҳадиси ҳам бор эди Тешиктошнинг, ноҳалол, нобакор, нопок кишиларни кўтариб урарди гўё, ортиқ туролмасди ўрнидан, носини ташлаб носфурушга ачинадиган кашандалар турарди бу қишлоқда, андишали кишилар, фавқулодда дилбар ва хуштаъб кишилар, диёнатли кишилар, саҳоватпеша, ҳосиятли, истеъдодли, ҳамиятли кишилар...

Мана, Тешиктош тепалиги. У кўз илғамас саҳнга эга, теп-текис, бағри кенг тепалик. Унга бир неча айланма йўллар билан чиқилади. Унинг оёғида бир тегирмон сув шарқираб оқади. Одат ва удумга биноан юқорига мана шу тиниқ ва зилол сойдан кечиб ўтилади, яланг-оёқ чиқилади муқаддас тошга.

Бутун қишлоқ ёйилиб кўтарилди, чошгоҳга бориб Тешиктош бағри турбатликлар билан тўлди. Лола қидириб кетган болалар ҳам келиб бўлишди, ота-оналарининг чаккаларига тақиб қўйиб, омонлиқ-сомонлиқ қилдилар. Лола ҳали ғунча эди. Қаландарлар, дарвишлар ўз ризқ-рўзларини териш билан овора эдилар. Улар ғоят баланд таъб билан куйлаётган ҳофизлар қаршисида тўхтаб, ризқларини тилардилар, сўнг энгил-бошларини судраб, лапарчи қизлар теграсига ўтардилар. Аскиячилар тўдаси нимадир деб уларни аския қилади, хафа бўлмайдилар, ўзлари ҳам қўшилишиб куладилар, чунки, бугун хўмрайган киши бутун йил бўйи хўмрайиб ўтади, шоирлар чорлашади уларни мушоираларига, дарвишлар Аҳмад Ўсавийдан ўқиб, уларни лол қолдирадилар, мерганлар осмони фалақда учиб бораётган жинқарча читтакни уриб, урганда ҳам кўзига уриб тушириб, ҳайрон қиладилар ҳаммани. Дарвишлар ўқ ўзган мерганларни маҳкам ушлайдилар, у мерганлар эса, ютган нарсаларини уларга етаклатиб юборадилар. Кулоллар иши кўзларни ёндиради, косиблар санъати анграйтиради. Бошларни айлантиргучи бўйи бутун Тешиктошни тутган қозон кабоблар, кобулий шўрвалар, қашқари мантилар, қип-қизил паловлар, бир гўшт, бир қази норинлар, тандир-тандир ёпилаётган, офтобдай-офтобдай узилиб чиқаётган нонлар, кўпириб шопирилаётган илк қимиз ва қимронлар наврӯз кўёши билан наврӯз ҳавосини басма-басликка чорлардилар...

Ҳамма хонадон, ҳамма тўкма, ҳамма курашлар, ҳамма тўдалар гурунгини кузатиб чиққан оқсоқол қўлидаги чақириқ карнайини оғзига тутди:

— Халойиқ! — овози кўлкалади водийда. — Яна бир неча дақиқадан сўнг маросим бошланади. Назаримизда, худога шукрлар бўлсин-ким, ҳамма тўкис-тўгал. Бу сафар бир оғиз илтимосимиз бор, паст маҳалладан икки хонадон ўз фарзандларининг бошларини бирлаштирмаққа жазм қилганлар бу улуғ айёмда ва сизнинг кўз ўнгингизда улар ўзларининг покликларини намойиш қилмоқчилар. Агар рози бўлсангиз, Ҳазрат тошларидан ўтишни мана шу икки ёш бошлаб бермоқчилар.

Барча бир овоздан гуррос қилди:

— Маъқул, маъқул, маъқул! Қўша қарисинлар, бошлари тошдан бўлсин!

Бу икки хонадоннинг ота-оналари олдинга чиқиб, Тешиктош бағрига яқинлашдилар ва икки томондан ўрин олдилар. Қиз томон янги келинни илгарига чиқардилар:

— Марҳамат, болагинам, бошлаб бер энди!..— Онасининг мунисгина бахтиёр овози эшитилди паранжи ичидан. Янги келин Тешиктошга томон қадам қўймоқчи бўлдию, аммо сочвон орасидан қараб куёвини излаб топмади, қадамини тортди, онасига қаради.

Оқсоқол куёвнинг ота-оналарига, қариндош-уруғларига қаради:

— Марҳамат, куёв томон, навбат сизларга, куёв чиқсинлар!

Куёв томондан кимдир: «Куёвни топдингизми, қани у, келдими?» деди. Жавоб бўлмади. Олдинда турган она суянчиқ ахтариб, қўли Тешиктош тепасига тегди ва ҳушидан кетиб қулаб тушди...

— Ушланг уни, ушланг!— деган овозлар янгради бирдан. Оқсоқол яна оғирлик билан деди:

— Куёв тўрам, уялмангиз, чиқинг олдинга!

— Куёв тўра йўқлар,— деди у тўдадан кимдир истеҳзо билан,— келмадилар...

— Нима, қандай келмадилар?— Келиннинг отаси олдинга чиқди ташвишда ва куёвнинг отасига — қудасига қаради. Келин орқага тисарилди, у ҳам ҳушидан кетиб, ерпарчин бўлиб ётган онасининг устига йиқилди. Бир нафасда тўс-тўполон бўлди-қолди.

— Халойиқ,— деди оқсоқол,— маросимни тўхтатмангиз, ўтишни бошланг, йигитлар, марҳамат!

Халойиқ бирин-кетин Тешиктошдан ўта бошлади...

Бироқ, куёв ҳамон йўқ эди. Ҳамма қишлоқ ўтиб бўлди ҳамки, у йўқ. Келин билан она ўзларига келишди, қайин оталар ҳам эсларини йиғиб олишди. Аммо, қишлоқ ҳайратдалигича қолаверди. Бирон киши куёвнинг қайдалигини айтиб беролмади, фақат гуноҳкор экан деб ўйлардилар. Тешиктошнинг қисиб қолиши шармандалигидан қўрқиб келмаган, юраги бетламаган ва беному нишон қишлоқдан чиқиб кетган.

Тўй бузилди, оила бузилди, бадном бўлди. Энди наинки куёв, унинг қариндош-уруғларигача кетиши керак. Бундай шармандалик билан яшаб бўлармиди!

— Дунёда ҳамма нарса навбати билан, болам,— деди кимдир Тешиктошдан ўтиб бўлиб, аскиячилар тўпига қайтиб борар экан,— кун кетидан тун келади, тун кетидан — кун, кулги кетидан йиғи келади, шодлик кетидан ғам. Фақат ўлимнинггина навбати бўлмайди, деб юргучийдим. Тагин биттаси бор экан бенавбат келадиган, мана бунақаси... Худо, ўзинг асра бундай бедодликдан. Авом — одми, беандиша, қоқвош. Уни тузатиб бўлмас... Қапалак қўнган жойда илон бўлади, дейишади. Мен ҳам ўйлардим, нега бу хонадон атрофида гирдиқапалак кўп, деб...

Наврўз давом этди, қўшиқ ҳам, аския ҳам, мушоира ҳам, отишма ҳам, лапар ҳам — ҳамма-ҳаммаси... Заргарларнинг, косибларнинг, кулларнинг бозорлари ҳам чаққон эди...

Шу орада келин йўқолиб қолди. Ҳамма ўзи билан ўзи овора бўлиб, келинни қўлдан чиқариб қўйдилар. Келин йўқ, она ўсал, ота гаранг, қариндош уруғлар ҳангу манг, қудаларнинг ҳоллари танг. Тўрт томонга чопар юбордилар. Бири — Чорпўлатдан, бири — Дарвишакдан, яна бири — Қопқоқдан қайтиб келди хабар топмай. Қоронғи тушди ҳамки, келин топилмади. Тонгга яқин Тошлоқдан ўлигини топиб келишди.

Номуста чидолмай, албатта, ўзини сувга отган. Бир неча кундан кейин эса, оқсоқол мактуб олди. Мактуб куёв боладан эди:

«Мухтарам оқсоқолимиз! Мени маъзур тутинг. Мен сиз ўйлагандай гуноҳкормасман, ноҳалол ҳаммас. Мени тоғамнинг қизига уйланишга мажбур қилдилар. Ахир биз ака-сингиллармиз-ку, бирга ўсиб, бирга

катта бўлганмизку, бир-биримизни севмаймиз-ку улар ўйлагандай! Бир-биримизни ака-сингиллардай суямиз-ку! Нега бизни шундай балога гирифтор қилмоқчилар? Мен отамдан ҳам, онамдан ҳам ёмонлик кўрган эмасман. Минг бор қуллуқлар бўлсин уларга, мен уларнинг тарбияларида дунё кўрдим, ўсдим, ундим. Аммо-лекин, айтинг, ҳурматли оқсоқол, мен уларнинг айтганларини қилолмайман ахир! Утиниб сўрайман, бу ниятларидан қайтсинлар. Шундагина уйга қайтаман. Бўлмасам, умрбод мени кўрмайдилар. Ахир ёлғиз фарзандлариман-ку...»

Оқсоқол хатга узоқ қараб қолди. Наҳотки, фожиадан беҳабар бўлса, деди ичида. Лекин, кўп ўтмай, орқасидан ўзини олиб келдилар, аравада, чавақланиб ташланган ўлигини. У хатни юборгану хат олиб келган одам бориб, ёш келиннинг фожиасини айтганда, аламидан ўз-ўзини чавақлаб ташлаган...

Нари бормай она ҳам оламдан ўтди, иккала она ҳам, хонадон вайрон бўлди. Ҳали ўн олти баҳорни ҳам ўтмаган ёш фарзандларнинг соф ва гўзал хаёллари қирчинларидан қийилдилар, армонда қолдилар.

Тешиктош ҳикояси Тоштемирнинг бола хаёлини майиб қилгудай қийнаб ташлади. У келиннинг, ёш куёвнинг бегуноҳдан-бегуноҳ ўлиб кетганларидан қаттиқ зарбаланди. Жуда узоқ жим борди ўркачда солланиб, Бахшилла бувасининг унинг кўнглини ёзиш учун қилмоқчи бўлган қилиқларига ҳам қарамади. Тагин Шоди бақироқ латифаларини қидириб қолди...

— Шоди бақироқнинг акаси бўларди, у ҳам жуда содда эди. Кунлардан бир кун уларни қозига чақаришади. Аллақандай талашлари бор экан, меросми, ҳар нечук, шунақа бўлиши керак. Қози домла сўраптилар:— Ёшинг нечада?

— Ёшим элликда,— депти Ходи бақироқ.

— Сенинг ёшинг-чи,— сўрапти қози укасидан.

— Элликда,— депти укаси ҳам.

— Шошма-шошма,— депти қози — нега сенинг ёшинг ҳам элликда бўлади? Нима, Ҳасан-Ҳусанмисанлар?

— Йўқ,— депти укаси.

— Бўлмасам нега икковларинг ҳам тенг бўласанлар, ахир ака-укасанлар-ку! Нега ака бўлатуриб сен ҳам элликда, уканг ҳам элликда,— деб мурожаат қилипти Шоди бақироққа. Шоди бақироқ аввалига ўйлаб қопти «нега укам бунақа деди», деб. Кейин хаёлига келипти:

— Ҳа, эсладим!

— Нимани эсладинг?

— Ўтган йили мен анча вақт оғриб қолдим. Шунда у етиб олган эди.

Тоштемир бир оз илжайди. Бахшилла бува энди бунақа ҳикоя айтмасликка қарор қилдию, анчагача индамай борди...

Бу атрофда Турбат чўпчакларини, ривоят ва ҳикоятларини билмаган йўқ эди. Бу ривоятлар, афсоналар жуда ироқдан тилдан-тилга кўчиб келар, борган сайин сайқалланар, донолар тилида етилиб, нодонлар тилида тўкилиб, гоҳо ҳақиқатга ва гоҳо афсонага ўхшаб ўринлашарди тингловчилар ўйига. Замонлар уларни ўзларининг замондошларига ўхшатиб қайта тўқир, қайта сайқаллар, ҳатто қаҳрамонлари номларини ҳам ўзгартирарди гоҳ-гоҳида. Шундай вақтлар ҳам бўлганким, мактабдорлар ёки котиблар китоб кўчираётганларида бу ҳикоятларнинг баъзиларини у китобларга қўшиб ҳам юборганлар. Шу хусусда баъзи ҳикоятлар «Зарбулмасал» ёки «Қалилаи димна» воқеаларига ўхшаш ё бўлмасам «Маликаи айёр» билан «Қиссасул анбиё»ларга ёндашиб кетишига ажабланмаса ҳам бўлади.

Мана, Бахшилла махсум набирасининг кўнглини ёзмоқчи, уни оғир хаёллардан чалғитмоқчи бўлиб, ўша қиссалардан бирини бошлади. Қани эшитиб кўринг-чи, бунга ўзингиз амин бўлсангиз, ажабмас...

Бодомбека

ҚИССА

Турбатда Чавкар чол деган бир зиқна чол бўлгучийди. Унинг якаю ягона қизи бор эди. Оти Бодомбека эди. Ўзи ҳам худди махсумнинг Ҳадясига ўхшаган кўзга яқин, қош-кўзи оловдеккина қиз эди. Эшигидан совчи аримай қолди. Отаси баджаҳл, бутун қишлоқда киши ҳайиқадиған даражада бадфеъл бўлганидан бирон совчи хурсанд бўлиб чиқмади у ҳовлидан. Онаси шўрлик барвақт қазо қилиб, у отаси қўлида қолганди, қариндош-уруғлар кўз олдида ҳам у қадар иззат топмади, уйдан эшикка чиқмай ўсди. Тўй-маросимларда гоҳ-гоҳ кўриниб қолса ҳам, отаси назаридан йироқ кетолмасди, ота худди она сингари тергар, асрар, эҳтиёт қиларди, Чавкар чол қизини ниҳоят даражада ардоқлагани, эҳтиётлагани, ҳеч кимга раво кўрмагани, хазинадай сақлагани билан негадир бошқа оталардек оталик меҳри йўқ эди унда, қизининг муҳаббати бўлиши ё турмуш қилишини ўйламасди, ўйига келақолса, дарров кувар, ана шундай хаёллардан ҳам рашк қиларди у. Қизим бошимга ёстиқ бўлади, дерди.

Бодомбека борган сари сўлиб борарди, бефарқ ота эса, буни сезмасди ҳам. Бир куни ётиб қолди, Бодомбека югуриб-елди, кўрсатмаган табиби қолмади, азайимхонгача келиб кетди. Лекин ҳеч ким чолни қайта оёққа туришидан дарак беролмади. Чолнинг боши ёстиққа етганда ақли кирди, боласининг бошини иккита қилиш керак бўлиб қолди. Шундай ички-ташқи ҳовлида ёлғиз қолиб аҳволи не кечади, деди. Қариндош-уруғларнинг аҳволи бўлса маълум, уни севишмайди, ажал етиб қазога юз тутса, худо кўрсатмасин, жанозасига ҳам келишмайди. Дард-аламини тортиб ётиб шуларни ўйлади, Бодомбекани чақирди:

— Болам,— деди оҳиста, сапсариқ афтини бужмайтириб оғриқ азобидан,— ҳар нечук, ўлим ҳаққа ўхшайди...

Отасини ҳаммадан яхши кўрадиган, усиз ҳаёт нима эканлигини ҳис қила олмайдиган Бодомбека унинг бу гапига чидолмади, ўзини унинг устига ташлади. Ҳолдан тойган, аввалги ҳамма зўравонликларини йўқотиб бўлган Чавкар чол қизини озгина бўлса ҳам фарёдига қўйиб берди. Бодомбека тўйиб йиғлади. Ота елкасидан ушлаб ниҳоят, «бас» деди. У тинчиди, кўз ёшларини чиройли муштчалари билан артиб, ўрнидан турди, нарироқ бориб ўтирди. Аммо-лекин оппоқ бақбақалари, келишган елкалари ҳамон титрар, улар йигирма ёшли бу қизнинг ҳовлида доим кийиб юрадиган чит қўйлагини кишини хижолат қилиш даражасида туртиб чиқиб турган кўкракларига ҳам зарб берар, уларни ҳам ларзага солиб турарди. Тиз тўкиб, бесўнақайроқ ўтирганидан, баланд бўй-бастини иккига бўлиб турган хипча бели ҳам бу зарбдан зарбланган эди. Сўниб бораётган ота кўзлари буни сезмай қолмади, албатта, тағин рашки кучланди, қайси аблахга бўлади бу ҳаммаси, дегандай ижирғанди ва бирдан унинг қўра-қўра қўйларини, саноқсиз подасига қўшиб боқиб юрган ёшликдаги оғайнисини, тадбиркор савдогар Абудсатторбойнинг шу кунлари боққоллик қила бошлаган, ҳатто Тошкент билан Чимкентга ҳам қатнай бошлаган билимдонгина ўғли эсига тушди-ю, қизига «яқинроқ ўтир» деди. Бодомбека сурилиб ўтирди.

— Кўзим тириклигида бошингни икки қилиб ол, болам. Розиман,— деди. Бўлалик ва айни етилиб турган қизнинг хаёлига нималар

келмади бирдан. Отасининг гапидан суюнишини ҳам, суюнмаслигини ҳам билмади. Тақ туриб қолди, ерга қаради.

— Ҳа, шундай, болам,— деди давом этиб ота. Уйига келган гапларини бир чеккадан айтди. Аммо, Бодомбека у йигитни ёқтирмасди, лапашанга ўхшаб кўринарди. Унинг ўз дегани бор эди, у ниҳоятда кўнглининг чуқурида яшарди, йироқ қариндошларидан бирининг ўктам фарзанди эди. У бунга ўхшаш боймас, отасидан қоладиган мероси ҳам унча кўпмас, аммо-лекин, у йигитмисан—йигит эди, айтишларига қараганда, табобат илми билан шуғулланар, турли-туман ўтлар қидириб тоғ-тошларда кезиб юрар, аллақандай гнёҳлар топиб, дорилар ясар, одамларнинг дардини оларди. У ҳам, Бодомбеканинг билишича, Бодомбеканинг хаёлини уққан, шу сабаб шунча узоқда турса ҳам, йўли бошқа бўлса ҳам, уларнинг ҳовлилари томондаги йўлдан ўтар, шу атрофларда ўралашадиган бўлиб қолган эди. Қўшни қизлар оғзидан бир неча бор эшитган ҳам эди унинг идроки, илми ҳақида. Мактабни ҳам яхши битирган, ҳатто Қурбон домлани ҳайрон қилиб қўйган, деган гаплар юриб қолган эди. Кексаларнинг навоийхонлик, бедилхонликларида унинг бир неча бор фозилларни ҳайратда қолдирганини ҳам эшитган эди... Лекин буни қандай қилиб айта олади... Ахир, қиз бола-ку... Ундан ташқари, ўсал отага бундай шаккокона гапни айтишга қизлик иззат-нафси йўл қўймасди. Нима қилади, қисмат билганини қилади, дейдилар, отасининг айтгани бўлади. Шу сабабдан Бодомбека отанинг гапларига индамай, ерга қаради, ер чизди. Бу — розилик аломати дейиларди.

Эртаси куни Абдусатторбойни ҳузурига чақирди. Бой Чавкар чолнинг ўсаллигидан хабардор-у, келолмай юрган эди. Қўлидаги моли важдан чақиргандир, деган хаёлга бориб, бу гапнинг устидан чиқди. Тадбиркор, пулнинг урғочисинигина тутадиган Абдусатторбой бу ўлжани тарозига солиб ўтирмади, нега шу вақтгача буни хаёлига келтирмаганига ўзини койиди ичида. Шундай бўлса ҳам, хўжақўрсинга, ўйлаб кўрайин деди. Бироқ Чавкар чолга ҳар дақиқа қиммат эди, бойни «ҳа» демагунигача қўйиб юбормади. Бой озгина «таранг» қилиб туриб кейин қўйиб юборди. Чавкар чол «хайрият» дегандай бўшашди, «раҳмат» деди. Унинг қаҳри қаттиқ эди, одатда бундай вақтлар одамларнинг кўзларига ёш келади, унинг кўзига ёш келмади, ўйлаганини битирди.

— Тўйни қачон қиламиз,— деди.

— Қачон десангиз шу куни,— деди унинг аҳволига тушуниб бой.

— Эртага,— деди кескин.

Шундай қилиб, Чавкар чолнинг ҳовлисида эртаси куниеқ тўй бўлди. Тўй, албатта, Чавкар чолнинг ўзиники бўлганида, биров келиши ҳам маҳол эди. Аммо унда Абдусатторбойнинг ҳам улуши борлигидан қишлоқ аҳли йиғилиб келди. Чавкар чол куёвини ич куёв бўлсин деб илтимос қилган эди. Тадбиркор бой бунга ҳам майли деган эди. Шунинг учун тўй қиз ҳовлисида каттароқ бўлди. Куёв қиз хобхонасидаги гўшангага кирди. Тортишмачоқ, қий-чув вақтида Чавкар чолнинг жони узилди. Бой тўйни бузмаслик учун унинг жасадини кафанлаб, бошқа совуқхонага олиб чиқиб қўйдирди-да, азонлаб кўмиб юборди. Бодомбека иккинчи куни отасини кўришини айтиб чиқмоқчи эди, куёв эҳтиётлик билан ҳамма воқеани айтиб берди. Бодомбеканинг ичи узилгандай бўлди, дод дейишга кучи етмади, бир фарёдга интилган эди, нафаси ичига тушиб кетиб, ҳушидан кетди. Шу-шу, бир неча ҳафта ёстиқдан бош ололмади, табиб дори-дармон қилди ҳамки, бари бир, анча кун ётиб қолди. Оёққа турганида биринчи ҳис — эридан нафрати бўлди, бу нафрат унинг юрак-бағрини ағдариб ташлаган, ҳеч қанақа муҳаббат деган нарса қолмаган эди. Ўзи муҳаббат бўлганмиди унга нисбатан, отасининг амри вожиб деб тегмаганмиди, шундай бўлган эди-ку. Шундай қилиб; биринчи куниеқ ўрталарига совуқлик тушди, биринчи куниеқ тес-

кари бўлишди. Бодомбеканинг чиройи очилмади, қора кийганича қайтиб келин либосини олмади. Фақат куёв билан бўладиган ҳамма расмий муносабатларни қилиб юрди холос, эрта билан нонуштага уйғотар, йўлга кузатар, остонадан кутиб олар, чопони билан салласини олиб қозиққа илар, маҳсинини тортар ва ҳоказо... Куёв унинг аҳволига тушунар, бунга ҳатто ўзини, бир томондан отасини айбдор санарди. Шу сабабдан унга ортиқча бирон нарса демасди.

Кунлар имиллаб ўтаверди. Куёв савдо-сотик ишлари билан сафардан бўшамади, вақтлар бўлардики, ойлаб Тошкентда ё ундан нари шаҳарларда қолиб кетарди. Шўрлик Бодомбека ёлғиз ўзи бутун ички-ташқи ҳовлини, рўзгорни бошқарарди, унда-бунда келиб хабар олиб турадиган хизматкорлар бўлмаса, уйига ҳеч ким келиб хабар олмасди. Тунларни бедор, ёлғиз ўтказган онлари кам бўлмасди.

Бир куни кечаси, ойдинда, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ҳодиса рўй берди. Ташқари ҳовли дарвозаси тақиллади, тўғрироғи, чертилди. Шундай бевақт, ярим қишлоқ уйқуга толганда ким бўлди бу... Эри кечагина йўлга кетган, қайтиб келдими, у бўнақа чертмайди, қамчи дастаси билан тақиллатади. Қайнотасими? Уғли уйда йўқлигида у ҳеч қачон келмайди. Хизматкорлари бўлса, фақат кундузгина келади. Отасининг феълидан қариндош-уруғлар юз ўгириб кетишган. Нима гап, ким бўлди?.. Эшик тағин тақиллади, бу сафар ҳам жуда секин, оҳиста, худди биров, қўни-қўшни эшитиб қолишидан ҳайиққандек... Қора чироқни қўлига олиб ташқари ҳовлига чиқди, дарвоза олдига ҳам борди, яна кутди... Тағин тақиллади.

— Ким?.. — жуда ҳам оҳиста ва боодоблик билан деди Бодомбека.

— Менман, мулла Тилакман... — деди ортиқ куттирмай дарвоза орқасидаги одам. Бодомбеканинг эти увишиб кетди. «Бу ўша, бу ўша...» деди ичида ва қўлидаги чироқни пуфлаб ўчирди, худди биров кўриб қолаётгандек уларни. Узоқ вақт овоз чиқармади, кетолмади ҳам. Бу ўша, табиб йигит эди. Дардига шифо бўлгани келган эди. Демак, кузатиб юрган, Бодомбеканинг турмушидан бохабар, фожиасини ҳам биллади, эрининг узоққа кетганини ҳам. Шунинг учун дадил келаверган. Албатта, етти ўлчаб бир қирққан, қанча кун ўйлаган, бўлмаганидан келган, таваккал қилган бечора. Наҳотки у билан кўришади, наҳотки шаккоклик қилади, наҳотки қишлоқ айлантириб сазойи қилишларига чидайди, наҳотки Тешиктошга бора олади, унинг тешигида сиқилиб қолади?.. Наҳотки шундай даҳшатларга рози бўлади?.. У ҳам?.. Бечора, шўрлик, ҳаммасини бўйнига олиб келган, Бодомбеканинг чиқишига инонган, қандай қилиб инонади, нега инонади, қачон, қай пайт Бодомбека бунга сабаб бўладиган иш қилди?.. Ҳеч.. Ахир у Бодомбеканинг севишини билмайди-ку...

Эшикда тағин ҳалиги овоз такрорланди:

— Очинг, Бодомбека, кўрқманг, бу мен, сизни деб тинчи йўқолган шўрлик Тилакман.

Бодомбека титраб дарвозага суянди, суянганча инграб у бошидан бу бошига юмалади. Тағин ҳалиги бераҳм ва уятсиз овозни эшитди.

— Кетинг! — беихтиёр янгради Бодомбеканинг овози. — Кетинг тезда бу ердан! — такрорланди у овоз. Мулла Тилак қотиб қолди дарвозада. — Илтимос қиламан кетинг, ахир мен бировнинг хасмиман...

— Мен ҳам бировнинг ёлғизиман, Бодомбека, — ногирон овоз келди ташқаридан. — Очинг, узоқ туролмайман, биров ўтиб қолади, — деди у ниҳоят. Бодомбека ҳаммасини пайқар, бу даҳшатли оннинг сўнгини аниқ тасаввур қиларди. Очмади... Дарбозадан йироқлашди, унинг қалакавшлик оёқ товуши мулла Тилакнинг қулоқларига келиб урилди. У, ҳовлиданмас, унинг кўкрагидан кетарди из қолдириб, эзиб! Дарвозага ёпишганича қотиб қолди. Ортиқ тақиллатмади, дарвозанинг ҳўкиз

калласидай келадиган чўян ҳалқасини қўйиб юборди-да, унинг икки томонидаги супаларидан бирига ўтирди. Наҳотки Бодомбека ўша «ҳезалак»дан рози бўлса, ўша атторни севса. Йўқ, у уни севмайди. Ахир, бўлмаса, тўй куни самовар қўйиб юрган синглимни чақириб, нега қучиб-ўпади, бир ҳовуч мева беради?... Нега синглимга кўзларида ёшлари йилтиллаб илжайди... Узоқ ўйлаб ўтириб қолди супачада. Сўфи бува азон намозига шипиллаб ўтмаганида, тонгача ўтириб чиқарди.

— Қим у... Ҳой, кимсан?..— шубҳаланиб орқасидан чақирди сўфи бува анча узоқлашиб қолган сояни. Соя қайрилиб қарамади ҳам.— Жинними, нима у?..

У жинни эмас эди, жиннидан баттар ҳолга тушиб қолган, ғойибона ошиқ бир бечора эди.

Бодомбека ҳам ўрнига қайта ётмади, тонгни бедор оттирди, мулла Тилакнинг синглисини бағрига олганини эслади... Эслади-ю, тилаги у боланинг мурғак хаёлида эгасига бориб етганини пайқади ва энди тинчи йўқолди. Бу ҳаяжон на кундузи тинчлик берди унга, на кечаси.

Бир куни орқа боғда ишлаётган мардикор кашкулда мошхўрдани олатуриб, боққа ўтадиган туйнукдан косани иккита беришларини сўради. Бодомбека юзини ёпган рўмоли тишида экан, аввалига хўп деди, иккита қошиқ ҳам қўшиб берди, кейин ошхонага борганда ўйлаб қолди, нега икки коса?.. Эри Чимкентга кетаётганида: «Баҳор кириб қолди, ҳамиша боғларингга қараб юрадиган мардикор бор экан, у, вақти келиб қолди, тоқларни очамизми, хўжайин, деди, рози бўлдим, у келиб ишлайди, овқатидан хабар олиб турарсиз», дегани эсида, аммо «овқатларидан» демаган эди, ундан ташқари, Сотти мардикор болалигидан битта ўзи ишлайди боғда, тоқларни кўтарайди, тарайди, хомтоқ қилади, меваги дарахтларни бутайди, улайди, кунгай жойни ўзи чопиб, ўзи у-бу экади... Ҳаммасини ўзи қилади... Лекин қариб қолди бечора, ўғлини бошлаб келганмикин... Балки... Хаёлидан ўтди-ю, ўчди... Бодомбека яна ўз юмуши билан ўралашиб кунни кеч қилди. Кечга яқин Сотти мардикор дастурхонни узатар экан, туйнукдан «хайр, қизим, биз кетдик» деди. «Биз» деганида тагин аллақандай шубҳа олиб қочди хаёлини, қизиқиб туйнукка тикилди, бундан бошқа чиқиб кетадиган йўл ҳам йўқ эди. Ошхона туйнугидан кузатди. Икки киши чиқиб, бирин-кетин ташқари ҳовлига қараб юрди, Сотти ака олдинда эди. Орқада бораётгани ҳақиқатан ҳам ўғлига ўхшаган ёш, келишган йигит кўринди. У ташқари ҳовлига ўтар экан, эшикда бир тўхтаб орқага қаради. Бодомбеканинг юраги оёғига тушиб кетаёзди... У ўша эди, у куни кечаси эшик қоққан мулла Тилак... Югуриб бориб орқаларидан эшикни ёпди-ю, боққа, улар ишлаган томонга чиқди. Боғ катта: олти ишком ток, атрофи тўла меваги дарахтлар, икки бурчагида катта ёнғоқ. Иккалалашиб катта иш қилишипти, тоқларнинг ҳаммасини очиб, тараб бўлишипти. Эртага нима иш қилишади. Ўйлади у. Наҳотки иш қолмаган бўлса эртага. Тоқларнинг ораларини чопишмайдими... Улар ҳали хазон босганича ифлос бўлиб ётарди. Олмаларни буташ керак. Уларни ким қилади. Наҳот Сотти ака ўзи уддалай олса... Кексайиб қолган-ку. Бир оз боғ айланди, ўтирган супачаларини бориб кўрди, изларига кўз ташлади. Аллақандай ҳолда қайтиб кирди ҳовлисига. Ичкари кириб, ўзидан ўзи койинди, мошхўрда қилиб берганига койинди, эртага, келишса, ош қилишни ўйлади, ош қилиб бермоқчи бўлди. Гўштни ҳам кам солган эди мошхўрдага, Сотти аканинг ўзи бўлади деб ўйлаган эди, қатиқнинг ҳам ачиганини чиқарган эди, нонни-чи, куйганини, суви қочганини бермаганмиди?.. Эсидамас. Улар, эртага келишса ҳам, азонлаб келишади, намозни ҳам хойнаҳой шу ерда ўқишади. Сотти ака шундай қилгучийди. Улар ўтадиган йўлларни супуриб қўйишни ўйлади, ташқарида ҳам, ичкарида ҳам кўзга хунук ташланадиган нарсаларни яширди, анчадан бери супурги

тегмаган жойларга супурги тегди. Ҳовлидаги дарахтларни. ўртадаги ҳовузни, ҳовуз атрофидаги гулларни, тўрт томондаги тўртта толни кузатиб, ўйлаб кетди... Буларни ҳам чиқиб бутаса-я...

Мулла Тилак ўйлаб-ўйлаб Сотти мардикорни топганидан ўзи қувониб кетди. Лекин у ҳеч нарса билмаслиги керак. Токларни кўтараётганида ўзингизнинг шунча ишингиз туриб менга қарашяпсиз, минг раҳмат, деди... Мулла Тилак нима деярин билмай қолди. Озгина кейин: «Қишлоғимизда сизни миришкорлар миришкори, дейишади. Мен ҳам яхшигина боғ қилмоқ ниятдаман. Сиздан миришкорликни ўргансам деган ниятда-да, ака» деди. «Яшанг,— деди Сотти ака, — ҳар нечук бир кишига қийин шундай боғни эплаш, ёшлигимда билинмасди, энди анча малол келиб қоляпти. Яхшиям сиз учраб қолдингиз, баракалла. Боғни ҳамма ҳам билавермайди. Бунинг сирлари кўп бўлади. Мен сизга яхшилаб ўргатаман. Ихлосингизга балли», деди ҳунарини эъозлагандан бу йигитнинг. Кета-кетгунча Бодомбека ҳавлисини, ичкари ҳовлисини, боғини қайта-қайта тасаввур этиб кетди. Аммо уни кўролмади... Мошхўрдани бошлар экан... Қўли яхши экан. Узумнинг яхшисин ит ейди. деганлари шу-да.

Мулла Тилаклар азонлаб эшик тақиллатишди. Аммо эшик очиқ эди. «Очиқ, кираверинглар» деган овоз келди. Мулла Тилак ташқи ҳовлидан ички ҳовлига ўтар экан, икки томоннинг ҳам тартибга солинганини дарров сездди, юраги дук-дук уриб кетди, бу тилсиз мулоқотлар фақат икки ёшгагина маълум эди. Сотти ака буни ҳис ҳам қилмади, чиннидай қилиб супурилган йўлакни ҳам, хазонлари супуриб олинган дарахт тагларини ҳам, кеча дорда ётган увадаларнинг бугун йўқолиб қолганини ҳам, айвон қозигидаги баққолнинг сариқ чакмони олиб қўйилганини ҳам, ҳеч бирини. Буни фақат мулла Тилак сездди. Туйнукдан ўтаётганида димоғига аллақандай ҳид урилди, бу хотин кишининг ҳиди эди, атирсовун билан юзини чайган аёлнинг. Буларнинг ҳаммаси мақсадга мувофиқлигидан далолат берарди.

Пешинда ошмас, эски гўшт солинган қовурма шўрва чиқди. Бодомбека туни билан ўйлаб, шундай қилишга қарор берди. Албатта, мулла Тилак унинг бу кечинмаларини пайқагани йўқ, модомики мардикор экан, мардикорнинг дастурхони шу. Агар ош чиққанида, аввало, Сотти ака ўйлаб қоларди, ҳеч бир вақт ош тугул мошкичири чиқмаган уйдан ош чиқиши унинг учунмас, албатта, янги мардикор учун эканлигини у тугул меров ҳам англаган ва ҳайрон қолган бўларди. Кетар пайти мулла Тилак ҳамма деворларни кўриб чиқди, ичкари деворгача (туйнук эшиги ёпиқ бўладиган пайтларда). Ҳар нечук, унинг келганини ва мақсадини уй соҳибаси англади. Бугунча унга шунинг ўзи бас эди.

Эри кечаси чироқ олдида пул санаркан, дастурхон йиғиштираётган Бодомбекага гап қотди:

— Орқа боғни яхши тарапти, яхши чопиб, яхши чилпипти Сотти чол. Яхши уста. Хизматингиздан мамнун бўлипти. Икки киши бўлиб ишладик, дейди, ким билан келди?

Бодомбеканинг бадани жимирлашиб кетди. Бир нафас жим бўлиб қолди дастурхон устида. Бундай қилмаслик керак эди. Бунга қандай жавоб қиламан деб, ўзи ҳам тайёрлик кўриб қўйган эди, лекин титроқ бир оз қийнади. Тезда ўз-ўзини ўнглади:

— Ўғли билан бўлса керак. Менам, иккита қошиқ беринг, қизим, деганида билиб қолдим.

— Ҳа, айтгандай, ўғли бор-а.

Бошқа ҳеч нарса демади. Аммо бу савол билан Бодомбеканинг дардини янгилаб ташлади. Баттар ёмон кўриб қолди эрини. Эри бу сафар узоқ қолиб кетди қишлоқда. Сотти ака боғнинг иши билан неча марта келиб-кетди ҳамки, ундан дарак бўлмади. Эри оғайнилари билан орқа-

боғда, мулла Тилак мошхўрда ичган супада неча марта ҳалпана қилди, ҳофизлар олиб келиб, базмлар қурди. Жимжит. Уқтин-ўқтин ўйлади-да, тагин хурсанд бўлиб қўйди дараксиз кетганига. Унинг пайдо бўлишининг ўзи бир олам ташвиш, бир кўрганидан кейин қанча кун, қанча ҳафта қийналиб юради. Пешонаси шу экан, нима қилсин, ота хоҳиши — худо хоҳиши. Қай кун қизликдаги ўртоқлари кўргани келишди. Бири икки фарзандлик, бири уч, яна бири тўрт фарзандлик экан, роса, қий-чув қилиб кетишди. Улар бир қишлоқда бирга-бирга ўйнаб катта бўлишган, Тошлоққа сувга гуруллаб тушишар, чиннидай тиниқ булоқда юз ювишар, челақ-челақ сув олиб обкашда олиб чиқишар, лола пайтлари Саксончиққан тепага чиқишар, ота-оналари билан наврўз қилиб Тешиктошга, Сўк-сўк отага зиёратга боришарди. Энди бўлса ҳаммалари ўз ташвишлари билан бўлиб узоқлашиб кетишди, йилда ҳам бир-бирларини кўришолмайдилар. Қай бирлари ўзлари кўз остларига олиб қўйганларига тегиб, бахтлари очилиб кетган; қай бирлари орзулари ушалмай, йиғлаб-сиқтаб ўтаётган; тагин қай бирлари Бодомбека сингари ора йўлда. Улар кетар олди ёшликларидоги сингари қучоқлашиб, ўйнашиб, кулишиб хайрлашишди. Мана энди жимжит кечада совуққина эр пул санашдан бошқани билмайди, ҳатто ўзи бошлаган даҳшатли гапни давом эттиришга ҳам қодирмас. Ким билсин, бирон нарсани фаҳмлагандир. Лекин уни давом эттирмади-ю, бундан кейин нима қилмоқчи?..

— Анча ўтириб қолдим, энди бу сафар Бухорога бораман. Балки Самарқанд ўтарман. Нима олиб келай,— деди пулларини тўп-тўп қилиб қутчасига солар экан.

— Билмасам...— деди бирдан ичида севиниб Бодомбека.— У томонларда нима яхши бўлса, шундан олиб келарсиз. Кеча қизлар мажлисида айтишаётган эди, у томонларда яхши пешмат, зарбоплари бўлармиш, Қумуш бувининг устида кўрдим, бирам ярашиптики, ҳамманинг кўзи ўшанда қолди. Ялт-ялт этади.

— Бўпти, ўшанисидан бўлса — ўшанисидан,— дея ўрнидан турди эри. Унинг тепасига келди-да, ғамхўрона деди:— Энди сизни ёлғиз қолдирмайман, нуқул кўрқмайман, дейсиз, ишонаман, ёлғиз қолдириб кетавераман. Биласизми, юқори маҳаллада нима бўпти?.. Очил чавандознинг хотинини ўғрилар чавақлаб кетишипти.

— Уғрилармас,— деди Бодомбека оғир,— эрининг гумашталари. Эри зиқна экан, гумашталарини хафа қилган экан, яхши кўрган хотинини чавақлаб кетишипти. Бирови яхши кўрган отини ёриб кетади, бирови — яхши кўрган итини... Сиз мени яхши кўрмайсизу...— Тўйлари ўтганидан бери биринчи марта илжайди. Илжайганда ҳам истар-истамас. Аммо эр бундан қувониб кетди.

— Нимага,— деди хотинчалиш қилиқ билан,— мен сизни яхши кўраман.

— Сиз буни гумашталарингизга айта кўрманг. Мени ҳам чавақлаб кетишмасин.

— Мен улардақа зиқнамасман-ку, жоним...

— Ҳа, айтгандай, тўғри, сиз улардан кўра саҳийсиз. Лекин менга қоровул керакмас.

— Шундайми?... Тагин ўзингиз биласиз, шундай ҳувиллаб ётган ҳовлида сиз билан ётиб мен кўрқаман-ку...

— Кўрқасиз?— қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди Бодомбека,— Хўп эрни топган эканман-да. Ундай деманг, уят бўлади...

— Йўқ, айтиб бўладими бундай гапларни...

— Шундай бўлсин!

— Холамизнинг бир тентаккина қизи бор, шуни айтган эдим. Холам ҳам рози бўлақолган эдилар.

— Биламан, ўша қизлари холангизнинг ўзларига буюрсин.

— Майли, бўлмасам. Сиз нима десангиз — шу, — деб қутисини қўлтиқлаб чиқиб кетди эри.

Ток хомток қилинадиган вақт ҳам етиб келди. Сотти ака унгача бир неча бор келиб-кетди: офтобшувоқ ерларни чопиб, ариқ тортди, у-бу эккан бўлди, сув йўлларини тозалади, ариқларни эпақага келтирди, ичкари ҳовлидаги ҳовузни тозалади, гулларни таради, ҳовузга сув очди. Аммо ҳаммасида ҳам ёлғиз ўзи бўлди. Бодомбека «анави йигитни» сўролмади. Бир кунги, овқат маҳали, дастурхонга атайлаб икки та қошиқ қўйиб чиқарди. Сотти аканинг бунга ақли ҳам етмади, индамади, иккинчи қошиқ шундай қайтиб келаверди, «адашибсиз» ҳам демади, агар шундай деганида, «эсим қурсин, анави шогирдингиз билан кепсизми дебман», дерди, орага гап кирарди. Бу ҳам бўлмади. Энди, мана, хомток вақти. Шу вақтни кутди. Эри кетганидан кейин оз вақт ўтмай у пайдо бўлди, аммо шунда Сотти ака: «Келин, мана энди анави кунги иккинчи қошигингизни берасиз, бугун иккитамиз», деди. Бодомбека буни қандай тушунмоғи керак, пичинг дебми, кесатиқ дебми? Ёки «мен ҳаммасини биламан, болам», демоқчими? Агар шундай бўлса, ёмон, аҳвол чатоқ, гап чуваланади, эрига етгани майли-ю (ундан қўрқмайди), кўчага чиқишидан қўрқади, ундан кейин Тешиктошдан... Туйнукка олиб келган дастурхони қўлидан тушиб кетаёзди. Шошиб, «Ҳа, кўрдим, икки та қошиқ қўйдим», деди. Кейин гапни чувалатмаслик учун: «У шогирдингизни куёвингиз биладиларми? Ҳақлари қанақа бўлади, буни ваъдалашиб қўйсангиз бўларди... Боғда икки кишилик иш йўқ эди шекл», деб қўшиб қўйди. Сотти ака ўзи айтган гапдан ўзи хижолат тортдими, унга девор орқасидан: «Йўқ, йигит ҳақ талаб қилмайди, ёнимда мендан иш ўрганиб юрипти, у ҳам миришкор бўлмоқчи. Лекин ўзи яхши табиб, эшитгандирсиз мулла Тилак табиб деб?» деди.

Бодомбека ортиқ ҳеч нарса демади. Дастурхонни қайтиб олганида, у ичган коса ичидан ошиқ топди. Ошиқ олчи эди. Лекин бугунги ошиқ эмас эди, эски ошиқ эди. У билардики, у берган мошхўрдада ошиқ бўладиган суяк ҳам йўқ эди. Ошхонада буни кўриб узоқ хаёлга ботди. Нима демоқчи бу йигит, ўйнаш қилмоқчими?.. Шундай деб ўйласа хато қилади, Бодомбека «Минг бир кеча»ни ўқиган, турмушнинг борди-келдисини оз бўлса ҳам билади. Бордию, унинг хаёли жиддий бўлса-чи? Вақт ўтган-ку, никоҳ ўқилган, тўй бўлган, бутун қишлоқ билардики, Бодомбека фалончининг ҳасми... Бу жиҳатдан ҳам хато қилади... Ахири у бу «ошиқ» ўронни қабул қилишга қарор қилди ва фақат қачон, қайси соатда келишини билмаганидан «олчи»ни ўйлади. Сир балки шундадир. «Ошиғим олчи келди, эринг кетди, қачон келсам ҳам бўлади» демоқчими? Балки... Йўқ, холасининг қизини чақиришим керак бўлиб қолди... Бироқ, бирдан тагин қайтди сўзидан, у билиб қолса-чи... У келса, у билиб қолса... Бу ҳам бўлмайди... Ундан ташқари, Бодомбеканинг ўзи уни яхши кўрарди-ку, севарди-ку...

Намозгарга бориб дастурхон ёзди, хонтахта устига ёзилган оппоқ ипак дастурхон ширинликларга тўлиб кетди. Эри Қўқондан олиб келган кумуш самоварда чой қўйди, аллақайдан топиб келган хитойи пнёлаларни ювиб, артиб саранжомлади. Хонтахтанинг икки томонига қалин, юмшоқ адрас кўрпачалар ёйди, болиш ташлади, эрига қилмаган «ҳунарларини» меҳмонига қилди. Қичкина, бежиримгина лампани ёқиб, ўртага қўйди. Сўнг хаёлга ботди. Келади, қандай кутиб олади? Умрида учрашмаган, бир оғиз ҳам сўзлашмаган, фақат ғойибонагина кўнгли тушган. Нима дейди?.. Қўрқиб ўрнидан турди... Эшикка чиқди, айвонга ўтди, кавшандозда ўтириб қолди, ўтириб тонг оттирди... Келмади... Утирганича кўзи кетипти, боши тиззасида ухлаб қолипти. Чўчиб

кўзини очдию қўрқиб кетди, тезда туриб, дастурхонни апил-тапил йиғиштирди, кўрпачаларни жойига тахлади, ўзини бурчакка отиб урди-да, ўкириб йиғлади, шу ётганича чошгоҳгача турмади...

Чошгоҳда аллақайдан келаётган кетмон овозидан уйғонди. Туриб ҳовлига чиқди. Кетмон овози унинг боғидан келаётган эди. Ҳайрон бўлиб аста боғ эшигига борди. Қай кўзи билан кўрсинки, мулла Тилак бодринг экилган ариқда чопиқ қиларди... Қайдан кирди у?.. Ҳа, айтгандай, у эшикни очиқ қолдирган эдию... Ниҳоят, ўзини ҳақоратланган ҳис қилди-ю, дадил унинг олдига чиқди.

— Мулла йигит!

Мулла Тилак ҳайрат билан унга қаради. Кетмонини қўйиб қўл қовуштирди.

— Устангизсиз нима қилиб юрибсиз?

— Мени маъзур тутинг, бекам... Саҳар пайти жасорат қилдим. Аммо сиз пойгакда мизғиб қолган экансиз. Уйғотишга журъат қилмадим, ҳовуз бўйида қўриқлаб чиқдим. Нимадандир чўчиб уйғондингиз, мени кўрмай ичкари кириб кетдингиз. Мен эсам ноилож боққа чиқиб вазирамни адо этмоқда бошладим.

Бодомбека яна ҳайрон, нима деярини билмай ишкомга суянганича узоқ туриб қолди. Ниҳоят деди:

— Мен сизни кутиб ўтириб эдим...

Тилак интилиб ёнига ўтди ва дармондан кетиб йиқилаётган Бодомбекани оҳиста ушлади-ю, супага олиб ўтди. Унинг биллагидан ушлаган қўли мисоли ёниб кетди, титроқ турди юрагида.

— Сиз мени хароб этдингиз,— деди ниҳоят секин, ерга қараганича Бодомбека,— уволимга қолдингиз. Мана энди нимаики юз берса, ҳаммаси гуноҳи азим бўлади. Нега келдингиз? Шуларнинг ҳаммасини бўйингизга олиб келдингизми?

— Мен гуноҳқорман, бекам, жуда қаттиқ гуноҳқорман,— деди ва оёқларига йиқилиб ҳўнграб йиғлади.— Мени худо қарғаган экан, бекам, дадангиз, худо раҳмат қилсин у кишини, юборган одамларимнинг бетларига ҳаминша тарс-тарс эшик ёпиш билан жавоб қилдилар.

— Нима, сиз одам юборибмидингиз?— ҳайрон унга тикилди Бодомбека.— Наҳотки...

— Бир неча бор. Дадангиз, боши боғлиқ, овора бўлманглар, дептилар охири. Кейин ўртоғим Ҳалимжоннинг дадасини юбордим. У киши дадангиз билан яқин эканлар. Ҳатто иккимизнинг ҳам бир-биримизни билишимизгача айтқиздим. Шунда ҳам бўлмади, табибга берадиган қизим йўқ, шунча топган-тутганим бир исқирт табибга қоладими, дептилар. Оз ўтмай мана бунақа ишлар бўлиб кетди...

Бодомбека бахтйни ер билан битта қилган раҳматлик отасини эслаб узоқ ўтириб қолди, ўтган кунларига лаънатлар ўқиди, отаси йиққан бойликларига ҳам, уй-жойига ҳам, ҳамма-ҳаммасига!

— Биз энди нима қилоламиз қисматимизга қарши... Энди ҳамма нарсга тугади.

— Тақдирга фақат ношуд, ноқобилларгина тан берадилар. Бизнинг Отойимиз айтганлар буни: «Тақдирга тан берур фақат ноқобил», деб, Бодомбека. Сиз ўкинманг. Агар йўқ демасангиз, келиб турай, бир кун намас — бир кун бирон ақлли фикр чиқиб қолар, худо бизни ҳам кўриб тургандир, бизга ҳам раҳми келар. Наҳотки икки ғариб бенаволар шундайликларича ўтиб кетсалар бу дунёдан?..

— Тоҳир-Зухролар-чи, Лайли-Мажнунлар-чи, Фарҳод-Ширинлар-чи? Ахир улар ҳам бир-бирларига етолмай ўтиб кетишган-ку. Қачон у шўрликлар бир-бирига етипти?..

— Биз етамиз!— деди дабдурустдан мулла Тилак, қабарик муштумлари билан тиззасини янчиб. Кўзларидан эса ўт чақнарди.

— Қандай?— деди Бодомбека, ҳаяжон тўла, юзлари қизариб.— Нима деяпсиз?

— Аввал мен у ҳезимкашни ўлдираман! Гўштини нимта-нимта қилиб итларга ташлайман! Кейин, кейин қочамиз, қочамиз йироқларга. Ҳеч ким тополмайдиган жойларга. Мен табобат билан шуғулланаман. Сиз менинг ёрдамчим бўласиз. Иккаловлашиб одамларга хизмат қиламиз, Бодомхон. Мен табобатда шундай нарсаларни биламанки, бу яқин орадаги табиблар билишмайди. Ибн Сино илмини топдим, унинг қонунини олиб келдим Бухородан. Ибн Сино домлам бўлади, сиз эса, шогирдим,—кулиб қўйди ўзи топган гапдан ўзи завқланиб. Унинг бу эҳтиросли гапларини ташналаб билан тинглаётган Бодомбека ўзи унинг мафтунни бўлиб қолаётганини сездию, бирдан хурпайиб, шитоб билан йиғиштиринди.

— Тезда кетинг, биров кўриб қолмасин, бутун қишлоққа чиқариб сазойи қилишади. Мен қўрқаман. Ҳаммадан ҳам сиздан қўрқаман, сизнинг гапларингиздан.

— Қўрқманг, Бодомбекам, асти қўрқманг. Булар ҳаммаси бетавфиқ одамлар, одатларимиз ҳам, одамларимиз ҳам. Буларнинг касаллари оддий касалликдан кўра хавfli касаллик. Энг аввал мана шу касаллини тузатиш керак. Буни жуда кўп ерларда тузатишмоқда. Ҳали у табиблар бизнинг қишлоғимизга келишади, тузатишади бизни ҳам.

Шу вақт бирдан қўшнингнинг товуғи қа-қалаб, Бодомбекалар деворидан ошиб тушди-ю, ишқомлар орасига югуриб кириб кетди. Орқасидан қувиб деворга чиққан ит эса, буларни кўриб ўзини орқага ташлади. Орадаги қайноқ туйғуларга тўсатдан сув сепилди, Бодомбека истар-истамас турди-да, шивирлаб, «кетинг», деди. Аммо бу сафарги «кетинг» бошқача эди. Мулла Тилак уни «яна кўришгунча» маъносида қабул қилди-ю, туйнукдан чиқиб кетди, ҳовуз ёнидан ўтиб ғойиб бўлди. Бодомбека атроф-теваракни тагин ҳам бир синчиклаб қараб олиш учун турган жойидан қимирламади, мулла Тилакнинг ҳовуздан нари ўтиб кетганини ҳам қулоқ солиб кузатти-ю, орқасидан чиқмади, биров эмасмиди бу тўпалонни қўзғаган маънисида, озгина кутиб турди, бошқа шарпа сезмагач, у ҳам аста ичкарига кириб ғойиб бўлди...

Қисса шў ерга келганида, Бахшилла махсум эшакнинг жиловини тортди. Уни икки қулоғи билан жим тинглаб келаётган Тоштемирнинг Тайлоғи ҳам секинлашиб тўхтади. Улар Етти зогоранинг сўнги ўнгиридан ошиб, Итўлган сойига чиққан эдилар.

— Тоштемир,— деди буваси баландликда енгилгина эсиб турган шабададан роҳатланиб нафас олар экан,— Итўлган сойига ҳам етиб келдик. Кўрдингми, қанақа чиройли сой, фотиҳага кўтарилаётган икки кафтга ўхшайди, жуда сермахсул жой, ота-боболаринг бу сойни Энасой ҳам дейишарди. Ҳаммамиз деярли шу сойдан олардик энг яхши ғаллани. Ҳозир ҳам шунақа, энг яхши дон шу ердан чиқади. Серунум тупроқ экан, деб, пахта ҳам экиб кўришди бирда, аммо пахта бўлмади, қияликдан сув олиб юриш қийин бўлди, ғаллага пахта сингари сув кўп керак эмас-да, унга худонинг ёмғири бўлса бас, ғаллани бераверади. Кейин тагин ғалла экишаверди. Кўряпанми ғалласини, бошини кўтаролмай турипти. Ҳўв, уфқдаги қатор танклардай гувиллаб келаётганлар — комбайнлар, ўроққа тушишипти азаматлар.

Дарҳақиқат, бу кенг уфққача этаклаб турган сой жуда улкан икки кафтга ўхшарди, текис, бедарахт, бечакалак, бенуқс икки нишоб кафтга. Бутун бир сойнинг ғалласи бир улкан кафтда туради. Тоштемир кўзлари тиниб кетди бу олтинликдан, кенгликдан, беқиёс ёлқиндан. Офтоб шуъласида атроф ялтиларди. Кўзларини ишқалаб, бувасига қаради:

— Дада, шундай сойнинг оти нега бунақа хунук, Итўлган?
 — Ҳа, унинг ҳам қизиқ ҳикояси бор, болам. Сойга тушайлик айтиб бераман.

Тоштемир учун бу ҳикоя ҳам қизиқ туюлди, ҳақиқатан ҳам шундай бир ҳаётбахш сой нега Итўлган деб аталган...

Уловларга дам бериш ва ўзлари ҳам бир оз ёнбошлаб ором олмоқ учун жуда ҳам пастликда қуёш нури билан ўйнаб, ятиллаб оқиб ётган сойга қараб энишди.

Сой, ҳақиқатан ҳам, оромбахш эди. Етиб боришлари билан гуп этиб салқин урди юзларига, гўё сой кўтариб олди уларни бағрига. Сой ёқасига тушдилару муздек сувга юзларини чайиб, чақир тошлари устига ёнбошладилар. Уловлари ҳам кўкат томон интилишди.

Бахшилла махсум сой бўйидаги қалин ажриқ устига чўзилиб, ҳузур қилди, шу орада уни хаёл узоқларга олиб кетди.

Бузоқ қувлаган бола

ХОТИРА

У йигитча маҳалладаги темирчиларни, тақачиларни томоша қилишни, дам босадиган болани, қип-қизил олов бўлиб товланиб, эзилиб, тақага айланиб чиқаётган темирларни томоша қилишни яхши кўрарди. Тонг отди — хаёлига ана шу қатор, шовқин солиб, тинмай тақа ишлаб ётган темирчилар келарди-да, севиниб кетарди, тагин уларни кўради, томоша қилади, унда орттирган ўртоқлари билан гаплашади, улар билан бирга коппондаги ошиқ ўйинига боради, уларни томоша қилади, жума кунлари эса, оталари намозга кетишлари билан, баланд-баланд томларга чиқиб варрак учиради. Бир куни Аҳмад айиқ деган ўртоғининг ҳовлисига кириб бордию тагин анграйиб қолди. Катта ҳовлининг бир чеккасида бир хотин ҳадеб бир ўт яллиғланиб турган туйнукка кириб чиқарди. Бу нима қилипти экан, деб яқинроқ бориб қаради. Қараса, ундан ҳадеб, ҳар куни бозорда кўрадигани, ҳар куни азонлаб ўйига иссиқ-иссиқ олиб келадиган нонни узиб олиб, саватга ташляпти. Унинг анграйиб турганини кўрган Аҳмад айиқ югуриб чиқди-да, «нима, тандир кўрмаганмисан, анграйиб қолдинг», деди.

— Рост, нонни шунақа пиширадилар деб ҳеч ўйламаган эдим. Нонни аввал муштлаб, кейин пиширишаркан. Ойингмилар?— секин сўради.

— Ҳа, ойимла!— ғурур билан жавоб қилди Аҳмад айиқ. У мана шунақа бир нарсдан ғурурланганида, айиққа ўхшаб кетарди. Шу сабабданмикин уни шундай деб аташарди. Бу айиқса арман болага ёқарди, у шунақа кучли болаларни яхши кўрар, ўзи ҳам шунақа кучли, келбати келишган, яғринлари қоп қўйса ҳам бемалол турадиган бўлиб ўсаётган эди.

— Сен ҳам ёпаласанми?— ҳамон тандирдан кўз узолмай сўради.

— Йўқ,— деди аҳамият бермайгина.

— Нега?— деди у Аҳмад айиққа ҳайрон бўлиб.— Ойингни оловда қийнаб-а? Қара, бу оловга кириб чиқиш осонми! Юзта нон ёпса, икки юз марта кириб чиқади. Юзлари, сочлари куйиб кетади-ю, мен сен бўлсам, ойимга бундай оғир ишларни қилдирмасдим. Ўзим қилардим. Тақачилигингдаги кўранинг ўзи-ку бу. Ойингга айт, мен ёпиб кўрай?— деди. Бу гапларнинг ҳаммасини нон ёпиб эшитаётган ойиси ўғирилди-да, кулди:

— Келақол, болам, мана рапидани кий-да, ёпиб кўр.— Айиқнинг

ойиси чиройли экан, оловда тагин ҳам товланиб қип-қизил бўлиб кетган эди.

Болакай югуриб борди-да, Аҳмад айиқнинг ойиси қўлидан рапидасини олди ва тайёр турган нонларни битта-битталаб рапидасига қўйиб оловга кириб чиқа бошлади. У шундай тез ва ажаб ёпа бошладики, Аҳмад тугул ойиси ҳам ҳайрон қараб қолди. У бир пасда саватдаги нонларни ёпиб, рапидасини аёлнинг қўлига тутди. У ҳам тандирдаги оловдай қип-қизил бўлиб кетган эди.

— Мана, қара, болам, ўртоғинг қандай яхши, уддабурро экан, бир нафас қараб турди-ю, билиб олди. Тўғри айтади, сен ҳам ёпиб кўр.

Аҳмад айиқ ўртоғи олдида қизаргиси келмади, чунки уддалай олмаслигини биларди, бесўнақай, қовушмаган, қўпол эди у.

— Юр, ўртоқ, кетдик, дўконга кеч қоляпмиз. Мен сенга қойилман, қотирдинг. Мен ойимга эртага ёрдам бераман. Мана, кўрасан, мен ҳам қолишмайман сендан. Лекин сен нимани қиламан десанг қотирасан, нега шунақа?— чиқиб кета туриб унга қизиқиб қаради Аҳмад айиқ. Армани ўртоғи кулиб унинг елкасига ҳали ойиси ёпаётган нондай-нондай қўлларини ташлади. Уй кўтараётган Санобар эса (Аҳмад айиқнинг синглиси), армани боланинг кирганидаёқ кўрган ва кузатиб иш қилаётган эди, орқаларидан қараб қолди. У, бу боланинг хатти-ҳаракатларини яхши кўрар, унинг ҳусни-жамолигагинамас, бақувват билакларига ҳам назар соларди. Бугун қизиқ бўлди, онасининг юмушигача қарашди, демак, онасига ҳам ёқиб қолди у.

Санобар етилиб қолган қиз эди. Бола унга эътибор қилганмикин, бунисини билмасди... Аммо унга тез-тез кўринишга ҳаракат қилар, ҳовлини супурганида кўчагача супуриб чиқар, сув сепар, қўшнилари бўлганидан, у ўтадиган йўлгача сув сепиб супурарди. Бир куни у сув сепиб, супуриб турганида келиб қолди, янги туфли кийган экан, лой бўлди. Санобар унга малол келди деб ўйлади, тилини тишлаганча орқасидан қараб қолди. Буни ҳис қилган армани бола орқасига қаради-да, «Сен хафа бўлма, Санобар, туфлигим лой бўлгани йўқ, мана, қара, топ-тоза. қайтага чанг бўлмайди. Лойдан чанг ёмон туфлига», деди ва илжайиб кириб кетди ўйига... Шу-шу бўлди-ю, улар бир-бирлари билан гаплашадиган бўлиб қолишди. Бир куни Санобар ёнларидаги ҳовуздан сув олаётганди, у келиб қолди-ю, иккала челагини ҳам кўтариб олиб бориб, эшигига қўйиб кетди. Санобар обкашини бир қўлига олганича унинг орқасидан томоша қилиб борди. Кичкинагина юраги тагида бир нарса узулгандай жиз этди.Онаси: «Санобар, болам, нонни олиб кет», демаса анча ўтирарди хаёл суриб.

Санобар онаси ёпиб бўлган нонларни бир сават қилиб бошига олар экан, қўшни ҳовлидан «Мита, Дмитри» деган хотин кишининг овози чиқди. Санобар бурилиб қўшни девор томонга қаради, болохонада нуроний, сочлари оқара бошлаган кўҳлик аёл кўринди, у болохона устунини ёнига келиб, яна чақирмоқчи эди, Санобарни кўриб қолди. «Санобар-хон, Мита чиқмадимми Аҳмаджоннинг олдига», деб сўради. Армани боланинг оти Мита эди. Санобар Митани ундан сўрагани учун бир севинди, унинг Аҳмаджонлар ҳовлисига чиққанини айтиб, чиройли аёлни хурсанд қилганидан икки севинди.

— Улар ҳозиргина темирчиликка чиқиб кетишди биргалашиб,— деди жавобига аниқлик киритиб.

Бу вақт Мита ҳақиқатан ҳам темирчиликда Аҳмад айиқ билан дам босишарди. Оз ўтмай Мита ўзбекчани шундай яхши гапирадиган бўлиб қолдики, Аҳмаджон-ку Аҳмаджон, темирчиликдаги ҳунармандлар ҳам сезмай қолишди. Худди азалдан ўзбекча гапирадигандай. Улар Тошкентга оғир йиллари кўчиб келишган эди Краснодардан, Тошкент нон шаҳри деб овозаси кетган кезлари. Келиб Тошкентнигинамас, одамла-

рини ҳам яхши кўриб қолишди. Шу-шу бўлдию улар Тошкентда қолиб кетишди. Бу оила маҳалланинг хурматли аъзоларидан бири бўлиб танилди. Митанинг дадаси ҳам, ойиси ҳам, опалари ҳам (иккита опаси бор эди бир-биридан чиройли) ақлли кишилар эдилар. Мита ўзбек тилининг энг нозик талаффузларигача ўрганиб кетди. Чунки ўртоқлари Аҳмад айиққа ўхшаган ўртоқжон болалар эди, кеча-кундуз улар билан бирга ўқир, бирга ўйнар, бирга дарс тайёрлашарди.

Бир куни, асов бир отга тақа қоқаётганларида, от асти оёғини бе-равермади. Эгаси ҳам, темирчилар ҳам бас келишолмади. Мита ўридан турди-да, босқонни Аҳмад айиққа бериб, «ушлаб туринглар» деди, аста орқа оёғидан ушлаб бир силтаган эди, от оёғини қайириб берди-қўйди. От эгаси ҳам, темирчилар ҳам «баракалла» дейишди баравари-га. Мита тақа қоқишга ҳам ёрдамлашди. Тақачи бир тақани қоқаётган эди, асти тўғри бўлавермади, қараса тақа қийшиқроқ тобланган экан, қоққан михларини суғурмоқчи эди, Мита «тўхтанг» деди ва уни битта қўли билан шундай босдию, тўғрилиб қўя қолди. Тақачи қўлида болғаси билан унга қараганча қотиб қолди. Тақа совуган, қалин темирдан ясалган, уни қайириш учун фақат қайта оловга солиш керак эди. «Қоқинг энди», деди Мита устага қараб. Уста сўнгги михини қоқиб бўлди-да, Митанинг қўлларини қўлига олди ва кафтини, бармоқларини ушлаб кўрди. Узининг қўлидан фарқи йўқ эди. Дўконга бориб бир совуқ тақани олиб қўлига берди. Ҳамма тақачилар ўраб олди уни. Мита ҳеч қийналмасдан тақани шундайгина иккига бўлиб ташлади. Ҳаммадан ҳам оғзи очилиб қолган Аҳмад айиқ тағин бир тақани олиб берди. Мита уни ҳам қайириб ташлади. Аҳмад энди ўзи қайириб кўрди. Лекин қайиролмади. Тақачилар Митани жуда севиб қолишди. Тақачиликка шогирд тушишини сўрашди. Лекин дадасининг рухсатисиз бу ишни қилмаслигини айтди. Шу кунлари шаҳарга аллақайси мамлакатнинг «Спид» деган кинофильми келган экан. Унда фильмнинг бош қаҳрамони Спид устига қулаган тоғни шундай осонгина кўтариб жойига қўйиб қўяр экан. Уни кўрганлар Митани Митамас, Спид дейдиган бўлишди. Манá энди баҳона билан Аҳмад айиққа ўхшаб Мита ҳам лақаб ортгирди, Мита Спид бўлиб қолди.

Мита ҳақиқатан ҳам паҳлавон йигит бўлиб ўсди. У онасини беш ёшгача ҳам эмарди. Кўчада болалардан калтак еса ҳам уйига қараб чопар ва эшикданоқ: «Ойи, очиқиб кетдим, бир эмиб олай», деб кириб келарди. Ахири онаси унга «энди уят, Мита, кап-катта йигит бўлиб қолдинг, кўрганлар нима дейди», деб кўкракдан ажратди. Ажратиш ҳам осон бўлмади, кечалари ойиси ухлаб ётганида билдирмай келиб ширин уйқусида эмадиган бўлди. Ахири ойиси ўзбек аёлларидан ўргангани аллақандай қўланса ҳид берадиган қорақуя суриб қўйиб қутилди. Ажратишга ажратдию, боланинг ўқтин-ўқтин ғойиб бўлиб қолишини пайқади. Бир куни уни янги туққан сигирнинг боласи олабузоқ қувиб кирди. Яна бир куни ойиси сут соғаман деб оғилга кирса, шундай катта елиндан бир қатра ҳам сут келмади. «Бузоғи ўлгур эмиб қўйипти» деб ўйлади, олабузоқни маҳкамроқ бойлайдиган бўлди. Эртасига кирса, олабузоқ бойлоғлиғу, бари бир елинда сут йўқ. Она шубҳага тушди, пойлади. Эрталаб қараса, сигири тирсиллаб турган елини билан ҳовлини айланиб юрипти. Ҳай-ҳай, дегунларича кўчага чиқиб кетди, тўғри болалар ўйнаётган майдондан топди Митани, ўйинда қорни очиққанини ҳам билмай қолган Мита сигирини кўрдию унга қараб югурди. Ойиси қай кўзи билан кўрсинки, ўғли оғилхонага келиб олабузоқни бақиртириб онасини эмарди. Қараса, бузоқ билдириб қўядиган, бориб ечиб юборди уни. Кейин биргалашиб эмишди. Бирпасда сигирнинг жонини киргизишди. Она «шўрлик» сутсиз қолсам қоларман деб сигирининг бу иккинчи «боласига» халақит беришни истамди. Шундай қилиб Мита говмиш сигирни эмиб улғайди.

Буни, албатта, сир сақлашди. Ҳатто у бу сирдан она-отаси, опалари огоҳ эканликларидан ҳам беҳабар эди.

Тақа қайриб тақачилар меҳрига тушиб қолган Спид энди қанақа шўхлик қилса ҳам кечирадиган бўлишди. У Санобарни севиб қолди. Энди темирчиликка кам қатнайдиган бўлди, кўпроқ эшикда ўтирар, Санобарнинг йўлини пойлар, у ўтса бас, орқасидан қараб қолар, ҳеч нарса демасди. Фақат унга қарарди. Кўрса бас эди уни. Бир куни Санобар уларнинг ҳовлиларига кириб келди. Нимадир сўраб чиқди, албатта. Мита бетоб эди. Уйдагилар у билан атай қаттиқ-қаттиқ гапиришишди, Мита эшитсин деб. Кейинги кунлари анча иссиғи тушган Мита унинг келганини эшитиб, ўрнидан турмоқчи бўлди. Лекин рухсат беришмади. Санобарнинг ўзи киришга ийманди. Лекин, бари бир, унинг бу киргани ҳар қанақа доктордан афзал бўлди. Эртасигаёқ оёққа туриб кетди. Шу-шу бўлдию Санобар ҳам Миталарниқига чиқадиган бўлиб қолди. Улар бир-икки бор паркка тушишди, кинога ҳам борган бўлишди. Бир куни Санобарнинг онаси унинг арманча гапираётганини эшитиб, ҳайрон бўлди. У ҳақиқатан ҳам арманча билиб олганди. Мита ўргатган эди. Онаси унга, «тагин у гаплар ёмон гап бўлмасин, қизим» деди. Санобар «йўқ, ойи, «мен сени яхши кўраман», деса, мен ҳам унга «мен ҳам» дейман холос деди. Яна «Ес кес серумем» деса ман ҳам «Есел кес» дейман.

— Вой болам, отанг билиб қолса нима бўлади, ахир булар ғайридинлар-ку!

— Йўқ, булар ғайридинмас. Мусулмончада қанақа гапиришларини қаранг.

— Тили биру дили бошқа бўлса-чи?

— Йўқ, Митанинг тили ҳам, дили ҳам бир.

Ота келиб қолдию, уларнинг гаплари узилди. Аммо шу икки оғиз гапда онасининг уларга хайрихоҳлигини билди, юраги қувониб кетди. Дадаси ҳам ёмон одам эмас эди. Бироқ, маҳалла-кўй нима дейди, шундан кўрқарди. Бир куни, қизини қидириб чиқиб, даҳшатли манзаранинг гувоҳи бўлди. Мита Санобарни курсига ўтқазиб тишида кўтариб юрарди ҳовлисида. Она йўлакда қотиб қолди. Митанинг ойиси бўлса, ҳадеб боласига «болам, болажоним, тишингни синдирасан, қўй, зилзамбил қиз-а» деб чирқирарди. Мита иккинчи бор ҳовли айлантириб келаётганда Санобар онасининг йўлакда қотиб турганини кўриб қолдию, «Мита, қўй, ерга қўй, ойимла» деди қизариб. Мита уни тўғри олиб келиб йўлакка туширди. Она ҳамон гаранг эди. Мита эса, Санобарнинг онасига қараб кулиб турарди. Югуришиб Митанинг ойиси билан опалари чиқишди, Санобарнинг онасидан «бетавфиқ Митанинг иши» учун кечирим сўрашди. Санобарнинг онаси эса, ҳамон ҳайратда, Митанинг кулиб турган тишларига қарарди.

— Тишингизга ҳеч нарса қилмадимми?— дея олди бўлак гап тополмагандек.

— Йўқ, қўшнигинам,— деди Митанинг ойиси ўғли ўрнига узр сўрагандай.

— Ҳеч нарса қилгани йўқ, ойижон,— деди бирдан гапга аралашиб Санобар,— биз ҳар куни шундай қиламиз, ҳар куни тишида кўтариб юради мени Мита.

Митанинг опалари Санобарнинг ойисини ҳарчанд қистасалар ҳам кирмади. Санобарни олиб чиқиб кетди.

Орада уруш бошланиб қолди. Урушнинг ҳамма фалокати Санобарнинг бошига тушгандай бўлди. Мита биринчилардан бўлиб кетди. Санобар уни вокзалгача кузатди, йиғлаб, ёпишиб йиғлаб кузатди Спидни. Шаҳарга бирдан уруш нуқси урди. Тинч ҳаёт маромида ўзгаришлар содир бўла бошлади, кўп нарса издан чиқди, ғайри одатий ишлар, ҳарбий машқ каби машғулотлар одатга кира бошлади. Санобар мана шундай

кунларнинг бирида уйига кириб келди, кириб келди-ю Спидлар ҳовласига қулоқ солди, улар қай ҳолатдайкин, ойиси, дадаси, опалари нима қилишаётганикин, шундай паҳлавонларини оловга солиб.

У йўлданок хат ёзаман деган эди. Ҳафталар ўтди ҳамки, Митадан дарак йўқ. Уйига ёзгандир, қандай сўраш керак ахир. Якшанба кунми-ди, ҳамма уйдади, Люба опа кириб келди. Катта опасини шундай аташарди, арманчасига Серануш ҳам деб чақирарди. Келишган, сипо хотин эди. Худди ҳеч нарса бўлмагандай илжайиб, лекин ийманиброқ кириб келди. Санобарга эриш кўринди, нега илжайиб киради бу хотин?.. Ё қайтиб келдимикин? Қайтиб келса ўзи кирмасмиди?.. Люба опа ҳаммалари билан елкаларига нозиккина қўлларини теккизиб шарқона кўришиб чиқди-да, «Митадан хат йўқми» деди. Санобарнинг юраги орзиқиб кетди. Демак, улар ҳам ташвишда, хат йўқ, Санобарни ташвишга солмаслик учун шунчаки кулиб кириб келган эди. «Майли» деди келмаганини билгандан кейин ва аста чиқиб кетди. Бу сафар унинг чеҳрасида табассум қолмаган эди. Остонага борганида Санобарга қайрилиб, «Санобархон, йўқ бўлиб кетманг, чиқиб туринг», деди. Санобарнинг юраги тагин зириллаб кетди. Қани билсайдики, у қаерда ҳозир, ўзи ёзарди унга, ҳамма гапни очиб соларди, айтмаган, юрагида сақлаб қўйган, унга атоғлиқ гапларининг ҳаммасини айтарди. Бу гаплар вокзалда ҳам кўнглида қолаверган эди. Мита айтса ҳам, у кўнгил ёролмади, одамлар, акаси Аҳмад халақит берди. Ҳадеб Аҳмад гапга тутди, сен кетавер, орқангдан мен ҳам етиб бораман, бирга жангга кирамиз, биттасини ҳам тирик қўймаймиз, деб. Мана, кеча у ҳам кетди. Лекин қаёққа кетди? Митани кўрармикин...

Эртаси куни эрталаб почтага борди, бордию тез орқага қайтди. У ерда Люба опа турарди. У ҳам борипти. Энди нима қилади. Узоқда туриб кузатди, Люба опа почтачи билан нималарнидир ваъдалашди-да, чиқиб кетди, қўлида ҳеч нарса йўқ эди. Демак, хат келмапти ҳали ҳам. У мактабига қараб кетди. Мактаби узоқмасди, дарров етиб борди, бир оз хаёлига ҳам дам беролмади. Энди у ҳақда ўйлаш мумкин бўлмади, дарс тинглаш керак эди... Дарс...

Мактабдан қайтаётса, почтачи хотин улар томондан келаяпти. Атай у томонга ўтди ва яқинлашганда, «Митадан», демоқчи эди, тилига сўз келақолмади, қўрқди, тезда акасининг отига айлантириб, «акамдан хат борми?», деди. Почтачи аёл: «Вой, аканг кечагина кетдию, дарров соғиндингми, Митадан келди», деди. Худди қанот чиқарди бирдан, пир этдию чумчуқдай учиб кетди уйига томон. Қандай етиб борганини ҳам билмади. Тўғри уйига кирди. Ойиси ҳовлининг ўртасида туриб Люба опа билан гаплашарди:

— Хайрият,— дерди Санобарнинг ойиси,— хайрият, машқда эканми, саломат бўлсин. Мана ўзи ҳам келиб қолди,— деди.

Люба опа болохонадан туриб Санобарга Митанинг уч бурчакли хатини кўрсатди.

— Сенга салом депти,— деди кулиб. Санобар югуриб чиқиб, у хатни ўз кўзи билан кўрмоқчи бўлдию, лекин уялди. Эртаси куни почтачи аёл: «Сенга почтада довостребование хат бор», деди. Санобар оёғини қўлига олиб югурди. У хат, албатта, Митадан эди. У шошиб очди-да, почтадаги скамейкалардан бирига ўтириб ўқиди.

«Салом, Санобаргина,— деб бошлаган эди хатини. У ҳамиша уни эркалаб «гина» сўзини қўшиб чақирарди.— Кечир, чақириб хат берганимга, сени асрагим келади ҳар хил гаплардан. Яхши юрибсанми, уйингдагилар омонми, Аҳмад нима қиляпти, ҳали унга чақириб қоғози келгани йўқми? Ойинглар ҳали ҳам нон ёпяптиларми? Кўчани, остонани ҳали ҳам супуриб турибсанми?— Шу ерига келганда илжайиб қўйди ва алами келиб жаҳли ҳам чиқди.— Мен бунда машқдаман, ҳа-

ли бизни урушга киритганлари йўқ, лекин уруш овози келиб турипти. Фашист тоза жазаваси тутиб ҳаракат қилмоқда. Биз Волга бўйидамиз. Сталинград шундоқ кўриниб турипти. Кейинги хатим балки жангдан кейин бўлади. Саломат бўлсам, албатта, ёзаман. — Эти увишиб кетди «жангдан кейин» сўзини ўқиб. Хатнинг давомига қаради: — Азизгинам, мен хатимда бирон гапни дўндириб айтолмаяпман, севаман, қаттиқ севаман, биласан бунни, яна нима дейман, жонимдан ҳам қаттиқ севаман. Уруш дами ўчсин, ўша куниёқ даданг олдига дадамни киритаман. Бе-рар, а, ё арман деб рози бўлмасмикин, даданглар яхшилар-ку, ойинглар ундан ҳам. Ахир биз бир-биримизни севамиз-ку. Тағин нима керак уларга? Яхшиси, кел, омон-эсон кўришайлик, бизни ҳеч ким айиролмайди, шундай эмасми? Ҳатто Гитлер ҳам! Ҳа, айтгандай, яқинда фронт газетасида Константин Симоновнинг «Мени кутгил» деган шеърини ўқиб қолдим. Худди менинг дилимдагини ёзипти, бало экан. Топиб ўқитин, худди менинг гапимни, сенга ёзмоқчи бўлган гапимни ёзган... Сени ўша йўлагингда қучоқлаб ўпганим сингари ўпиб, сенинг Спидинг».

Шундан кейин бир оз ўтмай Аҳмаддан хат келди. У ундан йироқдайди. Митани сўрапти. Санобар Митанинг адресини ёзиб юборди. Митадан хат келар пайти ҳам бўлди, аммо хат йўқ. Ҳафталар ўтди, ойлар... Санобар синиқиб кетди... Митадан ҳамон хат келмай қийнарди. Бир куни ўзини зўрлаб бўлса ҳам Люба опанинг олдига кирди. Люба опа уни гиргиттон бўлиб кутди, узоқ гапиришиб ўтирди, аммо Митадан гап очмади. Шусиз ҳам уларнинг гаплари Мита ҳақида эди. Чиқиб кетаётганда «кириб туринг, Санобар, унутиб юборманг бизни», деди. Бу гап унга аллақандай даҳшатли бўлиб туюлди. Нега бундай деди? Бирон гап билармикин Люба опа?.. Йўқ, билса бунчалик кулиб қарши олмасди. Уруш, почталар алғов-далғов, ундан кейин хат ёзишга солдатда вақт бормикин, деган гаплар ўтди ўйидан.

Эртасига мактабдан қайтаётганида, одатдагидек, почтага кирди. Кирса, почтачи аёл кулиб турипти, «ўйнаб берасан бугун» деди. Юзининг калаваси юмалоққина, қоши-кўзи келишган, навдадеккина Санобар севинганидан рози бўлди, зулукдеккина қошини, атрофни кузатиб олиб, қитдай учирди. Хат келган эди.

«Санобаргинам,— деб ёзарди Мита,— омон-эсон бормисан? Мен соғ-саломатман. Ҳозиргина вазифа ўтаб қайтдим. Икки ой душман орқасида қолиб кетдик. Разведкадайдим. Бу гапларни ёзиб бўлмайди, жонгинам. Ҳаммасидан кераги шуки, Спидинг ўз Спидлигини қилди, фашистларнинг қанчасининг оёғини осмондан келтирди, оҳ қанақа қилиб ўлдирганларимни кўрсанг, ўқ чиқариб бўлмайдиган вазиятларда жанг қилишга тўғри келди, Аҳмаднинг тақаларига ўхшатиб бўйинларини бураб ташладим, икки буклаб отдим жарликларга. Ҳў, кинодан келаётганимизда сенга тегишган барзангини трамвай ойнасидан қанақа отганман, ана ўшанақа қилиб. Сен мендан кўрқма. Спидингни ўлдирадиганларнинг қўли калта. Фақат снаряд остида қолмаса бўлди. Бошқаси ҳаммаси ўша ўйнаган ёнғоғимиздай гап, чақиб ташлаймиз. Қўмондонлик қабул қилди кеча, раҳмат айтди, яна алланнимага ёзди. Ҳарнечук ишлар ёмон эмас. Ҳозир Волганинг буёғидамиз, дам олишда. Дам қанча бўлади, билмайман. Учинчи хат энди келаси жангдан ё келаси сафардан кейин бўлар... Хайр, Санобар, ойимнинг қулогига айтиб қўй, мен сени жуда-жуда яхши кўраман. Ўша сени кўтариб юрган курсимни сақлаб қўйишсин, тўй куни ўша курсида ўтирамиз...»

Хат Санобарни узоқ олиб қолди бу скамейкада. Бошқа хат келмади. Сталинград жанги тугади, душман Харьков атрофига суриб ташланди ҳамки, ундан дарак бўлмади. Санобар кўп хат ёзди. Жавоб бўлмади. Бир куни Миталар қисмидан бир мактуб келди. Лекин у Митадан эмас, унинг жонажон ўртоғидан эди. Хат қисқагина ёзилган эди.

«Санобаргина...—тавба, у ҳам «гина»ни қўшиб ёзипти. Демак, улар Санобар ҳақида кўп гапиришишган.— Салом! Албатта, хатни мен ёзаётганимдан билаётгандирсиз...— Санобар почтада, ўша таниш скамейкада ўтиролмади, кўчага чиқиб кетди, одам кам ўтадиган кўчаларни биларди, ўша томонга тез бордию, ҳўнграб йиғлаб юборди, хат қўлида гижимлоғлиқ, узоқ йиғлади. Ахири хатнинг давомига қаради.—Йиғлаб бўлдингизми? Раҳмат! Ҳа, Мита қаттиқ яраланди, уни мен ўз елкамда олиб чиқиб санбатга топширдим. Уни йиқитиш, ё енгиш осон эмас эди. Аммо уруш, даҳшатли уруш энди, йиқитди. Эҳе, бунақаларнинг қанчасини йиқитди бу уруш. Мита билан биз келишган эдик, қайбиримиз олдин яралансак ё ҳалок бўлсак, қолганимиз уйга, ё севиклимизга ёзамиз деб қасам ичган эдик. Мана, афсуски, бу вазифа менинг зиммамга тушди. Мени кечиринг кўнгилсиз хатим учун, Мита хат ёза олиш ҳолатидамас, унинг иккала оёғини ҳам кесиб ташладилар, қўллари ҳам. У тўғриси ёз, деди. Шунинг учун ёзмоқдаман. Мен кимга керакман энди, Коля, отиб ташлайқол, оғайни, деб кўп ялинди. Наҳотки, шундай аҳмоқлик қилолсам. Йўқ, буни қилмадим. Аммо буни ўзи қилди чоғи эртаси кунни гаспиталдан чақиритиб ўртоғингиз «мени фақат Коля кўмсин» деб илтимос қилди, деди. Сизнинг ўрнингизга ҳам ўзим йиғлаб кўмдим. Суратимни олма, деганига қарамасдан олиб юбордим. Ҳар нечук хотира-ку. Сақласангиз сақларсиз, сақламасангиз ота-онасига берарсиз. У бир опасини кўп гапирарди, Люба деган, балки унга берарсиз. Лекин мен уларга ёзмайман.

Қисмдан ёзишар. Орденларини юборишар. Сизга салом билан чидам тилаб, Николай Струтинский».

То тун қоронғуси ёғилгунча кўча айланиб юрди. Кўчада бир-бирини таний олмайдиган вақтдагина кириб келди уйига. Ойисининг саволларига «мактабдайдим» деди-ю, ўрнига мукка тушиб, яна ҳўнграб йиғлади, хатни ўқиб берди. Она-бола узоқ йиғлашди... Санобар бу гапларни унинг оиласига билдирмаслик учун, то қора хат келгунича, узатилган опасиникига бориб турди. Бир кунни ойиси кириб келди, қора хат келганини, Люба опалар аза очишганини айтди. Санобар энди росмана қора кийди ва Люба опаларникига кириб борди. Унинг ёши тугаган эди. Ҳеч ёш келмасди кўзига.

Йигирмаси ўтганидан кейингина ўз уйига чиқди. Орқасидан Люба опанинг қизи Тамара тоғаси уни тишида олиб юрган курсисини олиб чиқиб берди, «бу биздан, тоғамдан ёдгорлик сизга» деди.

Бахшилла маҳсумнинг кўнглидан кечган бу армани бола ҳикояси унинг хаёлларини аллақаяқларга олиб кетди.

«Ҳа,— деди ичида,— Митанинг айрилиғи, албатта, осон айрилиқмас, аммо меники ҳам ундан кам эмас. Мен нодонлиқинамас, номардлик ҳам қилдим, номардлик!» хаёли чувалаб кетди... «Тузатмоқ керак, Митаники ёмон эди, у шундай қилишга мажбур бўлган, уни айблаб бўлмайди, лекин мен тирикманку, бутунманку, нега курашмадим? Топдим деганда тағин қўлдан чиқардим, қайга кетди у, Ҳадябегим? Ҳадя...»

Бахшилла маҳсум ниҳоятда нозиктаъб одам эди. Бир томони, хушманзара дала, бир томони, шарқираб оқиб ётган сой, сой ёқалари кетган кўм-кўк майсалик. Улар қўнган жой ўтирганни турғизмас, турганни юргизмас, сеҳргар маскан эди. Уловлар йироқлашиб кетишди, кўкаламзорда жонлари кириб ўтлашяпти. Тоштемир эса, манзарадан маст. Бахшилла буваси арқоғ хуржунидан бир чорси тугун олиб ўртага қўйди ва неварасига: «Ол, буни еч», деди. Ўзи эса, бир оз мизғимоқ учун ёнбошлади. Тоштемир шоҳи чорсини ечар экан, гуп этиб қазининг иштаҳани карнай қилиб юборгучи ҳушбўй ҳиди урди димоғи-

га, қувониб кетди, қип-қизил тандирдан узилган бўрсилдоқ нон тагида ётган қора қинли бойзони суғурди.

— Бу — бойғаза, — деди ҳали кўзи илинмаган Бахшилла махсум.

— Кимдан, — деди Тоштемир ҳайрон бўлиб бувасига қараб.

Кеча Бодомбека невараснинг қадимдан қолган бир кўҳна қалъадан ёмби топгани, давлат қўйинини бойликка тўлдиргани, олимлар орасида катта обрў орттиргани суюнчисига зиёфат берган, зиёфат норинини Бахшилла махсум тўғраган эди. Кетаётганида, бу сафаридан хабардор эканми, ҳар печук шуни тугиб берган, «бу неварамнинг бойзоси», деб.

— Қара, — деди у, — қазининг зўрлигини, тойники, ўзиниям жуда бошлаб тикқан, бармоғининг қўшиб чайнаворасан, болам, Бодомбека аёлмас, эркак, эркак бўлганида ҳам тантиси эди. Еши шу жойга келти-ку, ҳали ҳам тантилигини қўймайди.

— Ҳа, бошлаган экан, — деди қазини паррак-паррак қилиб кесаркан Тоштемир, — ёғ билан гўшт. Айтгандай, дада у тирикми ҳали ҳам? — Тоштемир бувасига қараб, ҳайрон бўлди. — Ухлаб қолдингизми?

Қаёқда ухлайди, хотиралар хаёлини олиб қочган, пастдаги булоқда билакларини юварди.

— Ҳа, сенинг дардинг мени сайратиш, — кулиб чиқиб келди дадаси юз-қўлни чорсисига артиб.

— Нима қилай ахир, турган-битганингиз шунақа бўлса. — «Эртак» бўлса демоқчи эди.

— Ҳа, қишлоғимизнинг сўнги мўйсафиди бўлганимдан сайрайманда. Ҳамма синоатлар кўз ўнгимда. Ундан кейин кўп нарсалар эшитганман. Зеҳни хит кишини ёмон кўраман. Ешлигимдан шунақа ўсганман, одамлар оғзини очса юрагини кўриб тургучийдим. Дадам раҳматликнинг ошналари кўп бўларди, меҳмонхонамиздан одам аримасди. Эҳ-ҳе, қанақа одамлар келарди бизникига. Уламози ҳам, карвони ҳам, жаҳонгаштаси ҳам, шоиру шуароси ҳам — ҳамма-ҳаммаси... Чой ташиб, қўлларига сув қўйиб чарчардим. Пойгакда ўтириб гап ўғирлардим, камбағалнинг боши доим бойнинг кавшида қолгандек. Зоир метар дегани бўларди, эҳ, қанақа сурнай чаларди, гапга ҳам уста эди. Эртаклар айтарди. Нуқул икки гапнинг бирида «қимматидан арзони йўқ» дер эди. Шу гапига тушунолмай гаранг бўлардим. Дадамга айтсам: «Сен ҳали боласан, бунақа гапларга қулоқ солма», дердилар. Кейин билсам, у билагон одам экан дунёга келдингми, билдириб кет, ҳаммаша арзийдиган иш қил, дегани экан. У метар бўлганидан уни ҳамма ёққа чақирдишарди, тўйга, албатта. Ҳатто Самарқанд, Бухороларга ҳам чақирдишарди. Шунақа уста метар эди. У ҳатто савдогарларга «дарс» берарди, олиб келган молларини «бир пақирга ҳам арзимаёди» дерди, савдогар бўлмаса ҳам олиб келиб кўрсатарди Бухоро шоҳи сини, Самарқанд симгунини (қоғозини), ойнасини, Бадахшон ёқути билан Водаринг матосини, Хоразм мақоми билан Ҳирот хамсасини, Хўтан гилами билан Қуддус ҳалқасини... Ичимизда жуда ўткир зарга ҳам бор эди. Зариф заргар дейишарди. Кейин билсам, асли оти унақа эмас экан. Зариф жуда нозик ишлар қилганидан унга берилган лақаб экан. Асли оти Хотиб чатоқ экан. У гапга аралашса, нуқул «дунёда битта хотин қолса ҳам заргарга иш топилади», дерди. Бунга ҳам тушунолмаёди ўтирардим. Бунга ҳам ақлим кириб тушундим. Улар айниқса рўза кунлари тонг оттиришарди. Пойгакда кавушларга бош қўйиб ухлаб қолган тунларим кўп бўлган. Ана шундан бу гапларнинг ҳаммаси болам, — деди қазини чайнаб ўтирган неварасига қараб Махсум...

— Мана, Бодомбека қиссасининг давомини эшит.

У ўт устига ўтириб, қиссани давом эттирди.

Бодомбека қирқоғайни орасида

«Бодомбеканинг тинчи бузилди. Мулла Тилакнинг тинчи ундан баттар. Энди фақат кутишгина қолди Бодомбекага, кутишгина. Эринимас, уни, суюклисини. Бироқ, у эртасига ҳам, индинига ҳам, унинг индинига ҳам келмади. Тўртинчи куни ўзи паранжисини бошига илдию кўчага чиқди, Қозоқовулдан ўтиб, гузарга борди, гузар жимжит, қатор дўконлар очиғу аммо ҳеч ким йўқ, ҳамма атторликларга, дўконларга арғамчи чизилган эди. Ҳа, эсига тушди, бугун намозжумаку, ҳамма намозжумада. Айни вақти экан, тезда гузардан ўтиб, ўрта маҳаллага чиқиб олди, мулла Тилакнинг дарбозаси кўринди, ҳеч ким йўқ. Ҳамма гавжум остона бугун бўм-бўш. Нима бўлди, йироққа сафарга кетдими? Нега? У гаплари нима бўлди? Наҳотки хотиржамгина сафарга кетган бўлса... Хаёлидан шу фикрлар яшин тезлигида ўтди-ю, орқасидан кўча чангитиб келаётган отлиққа йўл берди.

— Нима қилиб санғиб юрибсан шундай кунда, кимсан ўзинг?— дея ўшқирди от устидаги шопмўйлов одам жаҳл билан.— Ҳамма азада бўлсаю сен бу ёқларда юрибсан!

У отини қамчилаб ўтиб кетди. Бодомбека унинг ортидан ҳайрон қараб қолди. Ким ўлипти, жаҳли чиқди, нега мени танимай-нетмай сансирайди, ким ўзи у бетавфиқ?.. Тезда орқасига қайтди. Уйига етиб келганида дарбозада эрининг айтгани — холасининг қизини кўрди. У дарбозанинг супачасида мўлтайиб ўтирарди. Келинойисини кўрди-ю, дик этиб ўрнидан турди.

— Ассалом алайкўм, опоқи, мени ойим юбордилар, тезда Бойбуваникига борармишсиз,— деди.

— Бойбуваникига?— ҳайрон бўлиб қолди.

Ҳалиги одамнинг гапига энди тушунди. Бойбува бетоб эдилар, демак Мулла Тилак ҳам ўша ерда. Мана, нимага келолмапти бечора. Юрагида муштлашиб ётган шубҳалари бирдан тарқалди-ю, кўкрагини сиққан алам бўшашгандай бўлди. Бойбува бой тўпининг каттаси, маслаҳатгўйи, жуда ҳам донишманд одам эди. Уни наинки бой тўпи, бутун Турбат яхши кўрарди. Демак, бутун Турбат у ерда ҳозир... Уйини очиб, қизни ичкари киргазди-ю, ўзи апил-тапил қора кийиниб, Бойбуваникига жўнади.

Мен унда ҳали ёш йигитча эдим. Бу маросимда хизмат қилиб юрардим. Бодомбека кириб келди-ю, уввос уриб йиғлаётган қариндошлар қучоғига бир-бир отилди, қора рўмолини кўз ёшларига ботириб, фарёд чекди. Ниҳоятда иззатли Офтобойим деган аёл бу ёш келинни бағрига босдию, четга олиб чиқди, «сен ўчоқбошига ўт, укаларингга қараш», деди. Бодомбека ичида Офтобойимнинг ғамхўрликлари учун раҳмат айтиб, ўчоқбошига ўтиб кетди.

У ҳаммадан ҳам бурун ўз дардини — мулла Тилакни қидиради. Уни Бойбуванинг тобутлари бошида кўрди. У ҳаммадан ҳам фаолроқ ҳаракат қиларди. Ўчоқбошида мулла Тилакнинг ҳар қанча ҳаракат қилса ҳам. Бойбувани олиб қололмаганини гапиришарди, унинг бирон-бири ҳам таъсир кўрсатмапти.

— Шундоқ табиб ҳам олиб қололмади,— деди кимдир бақалоқ самоварга ўт ташлаётиб,— бўлмаса қанақаларини олиб қолган. Тошкентдай шаҳри азимлардан ҳам уни излаб келишади. Шўрлик тўрт кечаю тўрт кундуз олишди ажал ўлгур билан, на у ухлади, на ажал. Ахири бўлмади, олиб кетди.

Бодомбеканинг юраги ачишиб кетди табибнинг аҳволига, бироқ унинг иқтидорига, овозасига ичида гурурланди ҳам.

Одобан у ҳамма билан баб-баравар барча маросимни ўтказиши керак эди. Еттиси ўтгунча жилмади. Фақат унда-бунда вақт ажратиб биров-бирров бориб келиб турди уйига.

Бир кунни қиз аллаким ташқари боққа сув бойлаб, тоқларнинг у-бу жойларини қараб кетганини айтди. Бодомбека аввалига, одатдаги мардикорнинг ишидир, деб ўйлади. Кейин ким эканлигини талмовсираб сўраган бўлувди, қиз табибнинг номини тилга олди. Бодомбеканинг жони чиқиб кетди, аммо унга сездирмади, шамолдай Бойбуваникига югурди, бориб уни излади. Аммо мулла Тилак кўринмади. Одамларнинг гапларига қулоқ солди... Ҳеч ким ҳеч нарса демади. Ортиқ бунда туролмади, тоби келишмай турганини баҳона қилиб уйига кетди. Овсар қизни қийноққа олди, табиб нима қилиб юрипти, нега қўйдинг бу ерга, нима иши бор экан, нега орқа боққа чиқади, нима қилди у ерда, деб.

— Биров эшик қоқди, чиқсам ўша киши,— деди талмовсираб қиз ҳам,— ким бор, дедилар. Ҳеч ким йўқ, дедим. Аянг қайдалар, дедилар, азадалар, дедим. Ташқари ҳовлида сув тошиб ётганини кўриб, нега бунақа сув тошиб ётипти, боғлолмадингизми, дедилару боққа чиқиб сувни бошқа боққа буриб юбордилар. Кейин чиқиб кетдилар.

— Раҳмат, дедингми?— деди Бодомбека сал ўзига келиб.

— Йўқ,— деди бесўнақай сўйлоқ тишларини кўрсатиб қиз.

— Вой, нега унақа қилдинг? Биров бировга яхшилик қилса, унга миннатдорчилик билдирилади. Ахир у киши ҳаммага яхшилик қилиб юрадиган табиблар-ку.

— Билмабман...

— Бошқа ҳеч нарса демадимми?

— Бошқа ҳеч нарса демадилар... Ҳа, айтгандай...

— Хўш-хўш?— шошиб сўради Бодомбека.

— Мулла акамларни сўрадилар...

— Нима деб?

— Йўқмилар, деб...

Бодомбека бир нафас ўзини ростлаб олиб, ҳеч нарса бўлмаган: дек деди:

— Яхши одам-де, бу табиби тушмагур. Мулла акангда ишлари бор экану сув тошиб кетганини кўриб, қайтиб кетавермаптилар, қаранг...

Бу мураккаблашиб кетиши эҳтимол бўлган қалтис ҳолатнинг олдини олган бўлди. Ва то эри сафардан қайтунигача қизни ёнида олиб қолди. Эр Бойбуванинг йигирмасига етиб келди. Ҳовлисида қоровул қизни кўриб, кўнгли таскин топди, қачон пайдо бўлди у, нима гаплар юз берди у йўғида — суриштириб ўтирмади. Аза билан ўралашиб кетди. Аза баҳона бўлди-ю, бутун ёз ҳеч қабққа чиқмади.

Мулла Тилак ҳам Бодомбекани ўйлай-ўйлай диққати ошди, ҳадеганда эрининг сафарга чиқавермаганидан у кунги воқеага хаёли кетди, ўзининг эҳтиётсизлигига, қоровул қизнинг кўриб қолганига, у билан Бодомбекани тилга олиб сўрашганига... Бодомбека ҳам ниҳоятда хафадир, эри буни билдимикин, билса нега индамайди, тунов кунни Бойбуванинг маъракасида ҳам, Зойир метарнинг тўкмасида ҳам ҳеч нарса демади. Қайтага яхши кўришди, ҳатто меъдасининг безовта қилаётганини айтиб, дори-дармон сўради. Демак, бу томони тинчлик.

— Тижоратлар яхшими,— деб сўради гапи жавобсиз қолмасин деб.

— Савдо борган сайин оғирлашиб кетяпти,— деди у сўзига аҳамият берганидан хурсанд бўлиб,— узоқлардан келадиган карвонлар

камайиб кетяпти. Шу сабаб баъзи бизнинг қишлоқбоп моллар қимматлашиб қолди... Айтгандай раҳмат, Сотти акага ёрдам берибсиз. Яхши хомток қилар экансиз. Кўрдим, йигит кишига етмиш ҳунар оз деганлари мана шу-да, а, мулла Тилак?

— Ҳа, қарашиб юборинг, деган эдилар мардикорингиз, йўқ демасиз. Бу ҳам отамдан қолган мерос, мулла,— деди кулиб,— биз ҳам яхшигина боғдор бўлганмиз.— Гапнинг бу томонга бурилганидан хурсанд бўлди мулла Тилак, «ҳайтовур, бошқача гап ўйламаяпти» деган гапни хаёлидан ўткарди.— Яхшигина боғингиз бор экан.

— Ҳа, қайнотамиз кўп тадбиркор одам бўлган эканлар, раҳматлик. Қизи ҳам у боғни кўз қорачиғидай асрайди. Мен бўлсам, ярим умрим йўлда ўтади, боққа қаролмайман. Шу сабабдан ўша эски мардикорга ишонганман.

— Йўқ! Сотти чол жуда миришкор одам, қўли гул. Ишонсангиз бўлади,— деди мулла Тилак.

Норин келиб, гаплари бўлинди. Мулла Тилак унинг тағин қачон сафарга чиқшини билолмай қолди. Нориндан кейин эса, кокил солган баччанинг ўйини, қизиқчининг қилиқлари билан бўлиб, пайт тополмади. Охири унинг билан бирга кетишни ўйлади. Мулла Тилак тўкма тарқалганда ҳам қолиб, Зойир метар билан меҳмонларни кузатди. Бодомбеканинг куёви ўрнидан тургандагина жавоб сўради ва у билан кўчага чиқди.

— Ҳа, мулла Тилак, шундамисиз?— деди уни ёнида кўриб. У анча маст бўлиб қолган эди, деярлик оёғида туролмасди. Метар: «Тилаквой, бойваччага ёрдам қил», деди. Бойваччанинг қўлтиғидан олди-да, Қозоқовул томонга қараб кетди. Гузардан ўтаётганларида қатор дўконлардан бирига ишора қилди бойвачча:

— Менинг дўконим, мулла Тилак, биласиз-а? Кўпайтириш керак. У томонларда бунақа дўконларни писанд қилишмайди савдогарлар.

— Ҳа, албатта, сиз қишлоғимизнинг нуфузли савдогарларидансиз. Аммо сиздақа бойваччалар бир ерда узоқ ўтирса, обрўсини йўқотиб қўяди.

— Тўғри айтасиз, укам,— деди озгина бошини кўтариб,— узоқ туриб қолдим бу сафар. Қариндошчилик, бир томони Бойбуванинг ҳурматлари... Келар пайшанба йўлга чиқаман.

Мулла Тилак жавоб бериш ўрнига пайшанбага қанча қолганини санади, икки кун қолибди. «Хайрият» деди ичида.

Улар Бодомбеканинг эшигига етиб келганларида бир товуқ ўтган эди. Бойвачча эшикни оҳиста тақиллатди. Эшикни холасининг қизи очди.

— Ҳа, сенмисан, кеннойинг қани?— рўйхуш бермай сўради.

Қиз жавоб бермасидан бурун «мен бундаман» деган овоз эшитилди ичкари ҳовлидан.

— Меҳмон олиб келдим, кутиб ол,— деди бойвачча хотинига.— Биласанми, қанақа меҳмон? Билмайсан. Қишлоғимизнинггинамас, юртимизнинг алломаси, катта табиби, муттаваллиси мулла Тилак Турбатий!

Бодомбека нафаси ичига тушиб кетди... Тезда ўзини тутиб олди-да, деди:

— Ҳа, биламан, анави куни Сотти ака билан бирга келиб токимизни хомток қилиб берганлар, айтивудим шекилли.

— Ҳа, баракалла, ана ўша ўтағаси! Аммо озгина кайфимиз бор. Унга озгина қўшгумиз ҳам йўқ эмас. Кеча Қўқондан келтирганимдан олиб чиқ. Бир тортишамиз. Топган-тутганларингни ҳам олиб чиқавер, аяма!

Бодомбека аввалига бу жуванмарг ўлгур хабар топиб қолгану

шунга бўла жанжал кўтармоқчими, деб ҳам ўйлади, эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилди, эрининг авзойидан кўз қочирмади, қизга буюриб, ҳамма ишларни қилдираверди-ю, аммо ўзи ниҳоятда ҳушёр турди. Ташқари меҳмонхонага дастурхон ёйилди. Қараса, эри тузуккина маст, мулла Тилак ҳушёр. Дастурхонга ҳамма айтганини келтириб, муҳайё қилди. Улар тонг отгунгача ўтиришди. Тонгга яқин бойвачча тамомила маст бўлиб қолди. Мукка тушдию уйкуга кетди. Бодомбека қизга рухсат берди. У ҳам ҳужрасига кириб ётди. Мулла Тилак бойваччанинг қозикқа илинган кимхоби чопонини устига ташлади-ю, ўзи айвонга чиқди, Бодомбекани қидирди кўзлари. Бодомбека ҳовли ўртасидаги қирқоғайни қизил гулнинг орасида унга тикилиб турарди. Тилак атайин бир-икки йўталиб пастга тушди. Бойвачча тарракдай қотиб ётарди. Қирқоғайни орасига дадил борди, кайфи борлигиданми, ёки атрофда бегона кўз йўқлигига имони комиллигиданми, тикка борди ва оппоқ ипак кўйлагининг кўкрак бурмаси сиқиб турган, киши ҳирсига жилов бермовчи белидан олиб, бағрига тортиди. Бодомбека бу сафар қаршилик қилмади, таваккал қилди, тўйиб-тўйиб ўпди севгилисини, очиқ, яланг тўшларидан узоқ вақтгача оппоқ, ловуллаган юзларини ололмади. Икки ошиқ ҳароратидан ой куйди, у тонг машқига йўл кўргазиб, уларга ҳалақит беришни лозим топмади...

Бойвачча уйғонганида, Бодомбека ошхонада ивирсиб юрарди. Бойвачча ошхонага келиб, узоқ тикилиб қолди Бодомбекага.

— Ҳа, турдингизми, шервачча?— деди унга боқмаёқ ичида кулиб. У ҳаммиша «бойвачча» ўрнига «шервачча» дерди. Бунга унинг ҳақи ҳам бор эди шекилли, бойвачча индамасди.— Бечора меҳмонингиз олдида номусларга ўлдирдингиз.

— Қанақа меҳмон?...— ҳайрон сўради. У оз бўлмаса ўзини кўтариб келган ҳамроҳини нутган эди.— Ҳа,— эслади,— анави табиб баччаними? Нега у меҳмоним бўлар экан?

— Вой, тонг отгунча меҳмон қилдингиз-у, анави аллақаяқдан олиб келган шаробларингиз билан.

— Қани у?— шошиб сўради.

— Бошингизда, қачон уйғонаркин бу бойвачча, деб шўрлик ўтириб зерикди, кейин «келинойи, мен энди кетай, тонг отиб қолди» деб ҳали замон кетди.

— Ҳа-ҳа, чакки бўпти...— нега чакки бўпти, деди ўзи ҳам англамади. Аммо ҳеч нарсадан хабари йўқлиги аниқ эди. Бодомбека шубҳалар таловидан озод бўлди.

Бу сафар бойваччанинг кетиши билан мулла Тилак Бодомбеканинг қочишга розилигини сўради, бутун бир кеча унга ёлвориб тонг оттирди. Аммо лекин Бодомбека одамлардан, қариндошлардан, уларнинг лаънатларидан қаттиқ қўрқар, бунга асти ҳад қилолмасди. Бироқ севгилисининг ҳам азоблар ичида қоврилишини истамас, унинг кўксига бош қўйиб ўйга чўмар экан, гоҳда сапчиб турар, майли, кетсак-кетайлик дегиси келарди-ю, тагин ҳалиги маломатлар оёқ-қўлларини боглаб ташларди. Кунлардан бир уни жуда ҳам қаттиқ қийналди, тўйди, ҳамма ўйлардан, номус ва аламлардан, ўзини-ўзи нобуд қилиш пайига тушди, ҳатто мулла Тилак келар кечаси ўзига-ўзи заҳар тайёрлади. Аммо жасорат қилолмади, ичолмади уни...

Бироқ... Бироқ, мулла Тилакнинг ҳам шу кечасиги келиши охириги бўлди. Бошқа кўришмадилар улар. Бодомбека анча таскин топди чоғи овсар қизни чақириб, ортиқ ёнидан кетказмади.

...Мулла Тилак ҳам дом-дараксиз кетди. Қишлоқда сўнгги бор уни кўрганлар гузарда, Исмонл ота мозорлари бошида, Бойбува қабрлари устида, Рустам бува, Болта бува қабрлари устида қироатда кўрганларини айтдилар. Қишлоқ ўсаллари, бетоблари, касаллари табиб-

сиз қолди. Мулла Тилакнинг ота-онаси, қариндош-уруғлари бормаган қишлоқ, сўрамаган йўловчи қолмади. Чорқўлатдан Дарвишак қишлоғигача ҳеч ким уни кўрдим демади. Шўрлик ота яккамо ягона фарзанди доғида умрини қозихонага қатнаб ўтказадиган бўлди...

Зойир метар тўкмадан кейин кўрмаганини, уни бойвачча олиб кетганини айтганида, бойваччанинг холаси лабини тишлади, тентак қизнинг «анави Мулла табиб Бодомбека кеннойисини қидириб келганини айтгани» ўйини босди, Сотти мардикор ҳам терговга чақирилди, ниҳоят, навбат, Бодомбекага келганида, Бойвачча қозини ҳақорат қилди, унинг ҳалололига тил теккизганларнинг ҳолига вой эканлигини айтиб, дўқ қилди ҳам. Лекин Қози домла унинг ўзини тортиб олиб келди ва қозихонанинг соқчилари назарида қаттиқ тергов қилди, хотинини ҳам ўзи олдида тергов қилди. Ниҳоят, ипнинг учи кўринди, овсар қизнинг кўрган-билганлари Қози калон мирзасининг қаламига тушиб, шубҳага солди, овсар қиз наинки у йигитнинг Бодомбекани қидириб келгани, боққа чиқиб ёнғоқ тагида аллақандай ўра ковланигача, кейинчалик у ўра тепасида негадир жумаоқшанба кунлари чироқ ёқиладиган бўлиб қолганигача гапириб берди. Бу, албатта, бежиз эмас эди. Қозикалоннинг топшириғи билан бойвачча ва Бодомбеканинг гувоҳлигида у ўра очилди. Ўра ичидан эса, эски сандиққа икки буклаб тиқилган мулла Тилакнинг жасади чиқди. Қаттиқ сўроқ ва қийноқларни кутмаёқ Бодомбека «мен ўлдирдим» деди. Ўзига тайёрланган заҳарни унга берганини, кейин эса, ўзи ичолмай қўрқиб кетганини айтиб, ўзига ўлим тилади. «Мен розиман,— деди,— ҳамма ва ҳар қанақа жазога. Лекин сиз адолат пешволари бир ҳақиқатни англашларинг учун бир он фурсат бағишлангки, мен уни айтиб мурофаага ўтирай,— деди Бодомбека, қози ва ҳакамлар олдида чиройли қоматини тик тутиб, паранжи-сочвоиларини озгина елкасига тушириб.— Мени суймаганимга бердилар. У ҳам майлигайди, аммо лекин у бойвачча номигагина эр отини тутди. Суюклим, шўрлик мулла Тилак жинни бўлар ҳолатга етди. Бойвачча икки ойгина уйда, ўн ой сафарда юрди. Ун ой мен билан мулла Тилак бўлди. Бу гуноҳи азмга чидолмай ўз-ўзимни ўлдирмоққа тайёрландим, заҳар ҳозирладим. Бироқ, тагин у бечора келиб қолди, битта ўзимнинг ичишимга қўймади, бирга ичамиз деди. У ичди мардона, кўз олдимда жон берди видолашиб. Бироқ мен бебурдлик қилиб ичолмадим, юрагим дов бермади. У, сиз топган ўра, иккаловимизга эди, мен аввал ичиб, у кўмиши, бирга ёнимга йиқилиши керак эди. Бунни мен удалай олмадим. Ўрага унинг ўзи тушди, ўзи қазиб, ўзи йиқилди.

— Нега сиз, балки бойваччани у ўрага кўмиш керак эди?— деди ҳакамлардан кимдир.

— Ҳа, уни ҳам ўйлаган эдик. Аммо биз бари бир яшолмасдик, сиз бизни тирик қўймасдингиз. Ундан кейин бойваччага ўхшаб номард юргандан кўра, мардона қаро гўрга кирган афзал деб билдик... Ҳамма бўлган савдо шул...

Бодомбека тагин бир гапни айтолмади. Лекин унисини ҳакамлар сезишган эди. Унинг қорнида олти ойлик бола бор эди, мулла Тилакдан. Шу сабаб уни қишлоқдан бадарга қилиш билан чегараландилар...»

«Муҳаббатсиз бахт йўқ, дейдилар эскилар. Аммо бахтсиз бўлса ҳам муҳаббат гўзал. Нодонлик шундан иборатдирки, авваллари жоҳил оталар, муштипар оналар болаларининг оёқ-қўлларини боғлабгинамас, кўзларини ҳам боғлаб эрга берганлар, худди бисотдек. Наҳотки болаларинг айтгани ҳамма вақт ва ноҳақ бўлаверган бўлса?— Уйлаб рукуга кетди Бахшилла махсум.

Итўлган сойнинг иккинчи «кафти»га ўрлаганларида кун қайтди. Иссиғи ҳам қайтди. Тўрғайлару жўрлар жавраб, беданалар хурушга

кирди кечки салқинда. Бахшилла махсумнинг кўнгли ўкинчдайди: ёшлик, болалик хаёлини олиб қочган далалар, ўрмалаб, тоғлар этагига туташган сой этаклари, қоялар, таги кўринмас пастликлар, тош юмаласа момақалди роқ кўтарувчи жарлар... Унинг бургути биринчи овини шу ердан бошлаган эди. Асилбек бува унинг бошига кўзбойлагич чарм қалпоғини кийгизиб, эгари қошига ўтқазиб олиб келган эди...

Қиличкўз бургут ови

ХОТИРА .

— Қиличкўз бургут чиққан эди менинг бургутим. Биринчи овга Асилбек буванинг, дадамнинг ошналари, менинг ўртоқларим ҳам келишди. Қурама тоғларининг этаги бўлганидан гоҳо тамадди излаб тушиб келарди тулки, бўри-ку, ҳар қадамдайди. Бедана билан какликни қўяверасан. Ҳамма ўз отидайди. Отлар ҳам овни билгандай бўйинлари баланд, думлари гажак эди. Ҳу анави баландликдан қўйган эди чол бургутни овга. Аввал овни кузатиб борди, ҳаммамизга «кузатиб боринглар», деди, ҳаммамизнинг кўзимиз водийдайди.

— Овга тайёргарликда,— деди Асилбек бува, менга қараб,— тагин бир нарсага яхши эътибор бер, кўп гўшт берма, кўп сув ичирма, очиққанроқ ва ташнароқ бўлса, тагин яхши. Бўлмасам овнинг юриш, майди. Бу зайли бургутлар янги, иссиқ қонли гўшт еса, бир ой овқат емаса бўлади, икки парча муз берсанг — бир ҳафта чанқамайди. Бунақа бургутларнинг баҳоси бир кўпкари от! Кўпроқ зарғалдоқ тутиб бер, боғингдаги олмаларга, ишкомларга тузоқ қўйиб ташла. Бир кунда ўнлаб зарғалдоқ потирлаб тушади. Қизиталоқлардан узум еёлмай келамиз, лиққа-лиққа ютаверади,— деб дадамга қараб қўйди чол. Дадамлар ҳам унинг гапини тасдиқладилар.— Ёз ойлари Турбат тупроқларида бодроқ пиширса бўлади. Ана шу вақтлари шу зарғалдоқларнинг тухумларидан қўйсанг илитиб беради. Бургутинг уни ҳам яхши кўради, яхши ютади, бақувват тутуди зарғалдоқ тухуми.

Кимдир йироқда тулки кўрганини айтиб қолди, Асилбек бува тўхтаб қулоқ солди: «Индаманглар,— деди,— кузатаётганингизни билса ётиб олади». Юқорига чиқишда давом этдик, гўё уни кўрмагандек, лекин у кўринган томондан кўз узмадик. Ҳақиқатан, бир-икки дақиқадан кейин кўринди, қоратўридан келган тулки эди, у ҳам ов қилаётганга ўхшади, у кўринган жойда бедана кўп бўлади, гоҳ туриб, гоҳ эмаклаб боради овига. Асилбек бува бургутнинг кўзидан ғилофини олди, бургутнинг ҳали Асилбек бува айтган қилич кўзлари, ялтиради, биз қараб турган томонга қарай бошлади у ҳам. Асилбек бува: «Биринчи тозини қўй», деди. Тозиларни ушлаб келаётган йигит ўнг қўлидаги оқ тозини қўйиб юборди. Ўтлар, явшанлар, отқулоқлар оралаб кетди у. Жуда тўғри борарди тулки ов қилаётган томонга. У тез бориб, тулкини хуркитди, тулки икки-уч сакраб тепаликка чиқди, орқа-ўнгига қаради, орқасида одам бор эканлигига ишонди-ю, ура қочди. Асилбек бува уни кўрган ва интилиб турган бургутнинг тушовини ечди. Бургут аввал осмонга кўтарилди, баланд чиққанидан сўнг тўғрига, тулки кетаётган томонга қараб учди, тулки кўринмасди, лекин у кўрарди чоғи, уфқ тўлқинига кириб бориб, бирдан тошдек пастга отилди...

— Топди,— деди ниҳоятда асабий кузатиб турган Асилбек бува от устида,— етиб борди, човут солди, кетдик!

Бургут ўзини урган томонга қараб югурдик. Този ушлаган йигит энди иккинчи тозини ҳам қўйиб юборган эди. Ҳаммамизни ўша този бошлаб кетди. Етиб борганимизда, бургут тулки билан ўйнашарди: ҳаммамиз ҳайрон қолдик. Тулки қочолмас, бургут унга йўл бермас,

қанотларини ёзиб, ўзи билан ўйнашга ундарди. Аммо тулки, жони чиқиб кетганидан, гиншиб йиғларди бургут олдида. Асилбек бува отдан йигитлардай сакраб тушди ва тулкига етиб борди, икки томонидан қўриқчилик қилиб турган тозилар ўровида унга тушов ташлади, бўйнига тушган тушов тулкини судраб, овчи олдига олиб келди. Чиройли, кекса тулкийди.

— Бургутинг,— деди Асилбобо менга қараб,— ҳали ов қилишни билмайди, билганида бу билан ўйнашиб ўтирмасди, ҳали бола, овқаш бўлганида, ҳалиги тушишида аввал унинг белига қараб тепарди, белини синдирарди бошқа бургутларга ўхшаб, кейин човут соларди. У сенинг захчанг билан ўйнашиб ўрганиб қолган. Майли, ўргатиб оламиз, ушланглар овини,— деди йигитларга қараб. Улар тулкини ўраб-чирмаб қопга солдилар.

Ҳамон кўз ўнгимда ўша ов, унинг тушовдан чиқиб, тўғрига қараб ўқдай учгани, овни кўриш билан унга етиб олиб, тикка босиб ташлагани... Кейинчалик Асилбек бува ўзимизга қўйиб берди. Қалибек билан бирга роса ов қилганмиз. Бора-бора у бизга бўйсунмайдиган бўлиб қолди, катта-катта овларни соғинарди. Шунинг учун Асилбек бува катта овчилар билан ов қиладиган бўлдилар, менинг бургутим Қозифирт, Қорабов тоғларининг хўжайини бўлиб қолди...

Бахшилла бува эсига набирасининг Итўлган сой ҳақидаги воқеани илтимос қилгани тушди-ю, ўйлаб кетди: «Керакмикин болага бу даҳшатни ҳикоя қилиш»... Эсига солмасликка қарор қилди. Лекин, набираси бари бир, у айтмаганига қўймаслигини билиб, ноилож айтди.

Қ о р а и т

РИВОЯТ

Қиш кунларидан бири эди.

Эрталаб туриб қараса, Муса буванинг уйини қор босган. Кеча кирган эшигидан бугун чиқиб бўлмайди, белигача қор, ҳаммаёқ оппоқ, теп-текис эшик тагида, бир қоп-қора ит бўйнигача қор, гиншиб турипти, фақат бошигица кўринарди қалин қорда кўзлари худди одамники сингари ёшланган, юзларида ҳам одам нуқси. Гўё шу ерга етиб келгану, тўхтаган жойида қор босиб қолган. Муса бува ҳайрон бўлди: унинг ити йўқ эди, умрида бўлмаган ҳам. Ит асрашни ҳеч қачон ўйламаган ҳам. Болалари ҳам кўчадан ит олиб келмаган. Қаёқдан келиб қолди бу, кимнинг ити?.. Болалар балки билишар, қўшниларикидир, очиқиб овқат қидириб чиқиб, қорда қолиб кетдимикин... Ҳалигача ухлаб ётган болаларини уйғотди.

— Ҳай, турсаларинг-чи, бунча ётмасаларинг!

Хотини аллақачон дастурхон ёзган, чойга тайёргарлик кўраётган эди. Болалар дик-дик этиб туришди. Келиб эшик очамиз дейишса, эшик тик ётмайди. Муса бува деразадан аҳволни кўрсатди. Болалар ҳам кўриб ҳайрон бўлишди, кимнинг ити эканини айтиб беришолмади. Фақат кенжатоийгина уни қаердадир кўрганини айтди.

— Қаерда кўрганидинг?

— Эсимга тушди,— деди севиниб,— кеча Қурвон қассоб гўшт бераётганида кўрувдим, бир қанча итлар орасида бу ҳам бор эди, олиб келаётган гўштимга қараб, лабларини яловди. Оч экан бечора, деб ўйлагандим. Орқамдан келган экан-да.

— Лапашанг,— деди отаси койиб,— биров бир нарса деса қилаверасан ўйламай-нетмай, бир нарса берса олаверасан. Сенга ким айтган эди гўшт олиб кел, деб. Қурвон қассобнинг савдоси-ку қасод, ким-

га сотишини билмайди, мана шунақа қилиб у қиззиталоқ молини ўтказди, насиёга беради, отанг айтган эди, олиб кет, дейди. Хўп деяверасанми? Мана, акаларингни кўр, шундай қиладимиз? Йўқ. Сен ҳам ақлингни йиғсанг-чи, болам. Ит эргашса етаклаб келаверасанми!

— Етаклаб келганим йўқ,— деди зўрға бўйинини қисиб.— Ўзи келаверипти-да. Юргин ҳам деганим йўқ.

— Бир камимиз энди ит боқиш қолувди,— тўнғиллади катта ўғли.

— Ҳали маҳалладагилар нима дейди, эшик тақиллатиб юрадими энди,— деди ўртанча акаси.

— Майли қўяверинглар, келса-келипти, яна кетар эгасиникига,— деди оналари,— қорда ботиб қолипти-да. Ундан кўра чиқиб қор куранглар, эшикни очинглар, уни ҳам қутқаринглар, уйига кетсин.

— Ўйладингми, ўзи қайдан чиқамиз, эшик белигача қор-ку,— деди Муса бува хотинини жеркиб.

— Мен қаёқдан чиқдим, бўлмасам, кап-катта одам шуни ҳам билмайсиз, болаларни ҳам ўзингизга ўхшатасиз,— деди кулиб она,— ахир самоварни уйда қўймадим-ку. Мана, деразадан чиқдим,— деб деразани очиб юборди. Гур этиб совуқ тоза ҳаво кирди уйга. Болалар ҳовлига ўзларини тап-тап ташлашди, югуриб-елиб, белларидан қор кечиб, эшикни очишди, йўлаккача йўл курашди, кенжа ўғил ҳаммадан олдин қора итни қутқарди қордан. Уйга бошлаб кирди. Муса бува ҳай-ҳайлаб берди:

— Йўқот унингни, йўқот!

Акалари ҳам дадасининг ёнига кирмоқчи эди, она тўхтатди:

— Нима бало бўлди сизларга, дадаси!..—Кенжасига қаради:— Болам, даданг тўғри айтяптилар, ит ҳеч қачон уйга кириб одамлар билан бирга дастурхонга ўтирганмас. Унинг жойи бошқа. Лекин, майли, дадаси, кавшандозда ётақолсин. Исинганидан кейин чиқиб кетар. Совқотиб қопти. Ахир у ҳам жонивор. Ма, мановини бер унга,— деди кенжасига нон билан бир бурдагина гўшт узатиб.

Ҳаммалари дастурхонга ўтиришди. Муса бува озгина жаҳлдан тушиб, нонушта устида болаларига насиҳатомуз гаплар қилмоқчи бўлди:

— Болаларим! Катта бўлиб қолдиларинг. Бирон хунарнинг этангдан тутишларинг керак. Мен ҳам энди қаридим, оналаринг ҳам. Биринг оталарингнинг хунарини ол, косиблик қил, оталаринг сабаб юрт оёғи бут. Хоҳла: биринг деҳқончилик қил, хоҳла — боғдорлик, хоҳла — дурадгор бўл, хоҳла — меъмор. Қишлоғингни кўр, асти эпақага келмайди. Зебо бинолар керак унга, хассос хунармандлар. Қачонгача бойўғли кулади устимиздан... Энди бу лапашангга келганда, бошим қотади. Сен кимга ўхшадинг-а, болам!— У кенжасига қаради.— Бирон нарсани бутун қилмайсан; албатта, чатоғини чиқарасан. Нима, сен ҳам «Фалончи чатоқ» деб ном чиқармоқчимисан?..— Акалари хиринглаб кулворишди.— Жим бўлларинг!.. Қурвон қассобнинг болаларини кўрларинг, бири — бичиқчи, бири — хаттот, яна бири мактабдор.

— Нега биронтаси дадасини касбини олмаган, дада?— деди кенжаси тағин лаллайиб.

Муса бува нима дейишни билмай туриб қолди. Хотини оро кирди жонига:

— Бир уйга битта қассоб етади, деган-да, болам.

Муса бува яна бир марта хотинининг ақлига қойил қолди ичида. Ташида буни билдирмади, талтайиб кетади, деб ўйлади. «Хотин — вазир, деганлари шу-да», деб кўнглидан ўтказиб қўйди.

— Шунақа, тушундингми,— деди гўё ўзи айтгандай. «Ландавур» ўғли ҳам «тушундим» дегандай бошини ирғади.— Сен,— деди ота ўйлаб туриб,— манами михни кўряпсанми? Кўряпсан-а,— хотинидан ақл-

лироқ гап айтмоққа ҳаракат қилди,— турмушда ҳамма гап мана шу миҳда! Манави яшаб турган уйинг ҳам, Турбатдаги тегирмон ҳам, тегирмон тепасидаги карвонсарой ҳам, Қурвон қассобнинг томи ҳам, Шарафхўжа буванинг болохонаси ҳам, растадаги дўконлар ҳам... Ана шу миҳ ушлаб турипти ҳаммасини. Одам деган шунақа бўлиши керак, миҳдай!

Отасининг гапларига Кенжа жиддий, диққат билан қулоқ солар, унинг санаганларини — ўзининг уйини ҳам, Қурвон қассобнинг уйини ҳам, Шараф буванинг болохонасию растадаги дўконларгача хаёлидан бир-бир ўтказди. Ҳаммаси миҳдан бўлган бўлса, борди-ю, бойўғлининг ақли етиб, ўшаларнинг миҳларини суғуриб ташласа, нима бўлади? Сочилиб кетади, демак... Миҳда гап кўп экан. Дадасининг ақлига қойил қолди. Бундай қараса, акаларининг ҳам оғзилари очилиб қолган эди отанинг гапига. Урнидан туриб деразага борди ва Шараф буванинг болохонасига қаради. Хаёлида уларнинг ҳамма миҳларини суғуриб ташлаган эди, болохона бирданига босиб тушди, тахталари, синчлари, устунлари, тоқиларигача тўс-тўс бўлиб сочилиб кетди. Қурвон буванинг уйлари ҳам босиб тушди. Қайта турғазиб қўйди кейин хаёлан... Дастурхонда дадаси ҳамон болаларига насиҳат қиларди. Даҳлиздаги қора кучук бўлса фақат унга қараб турар, унинг фикрларини илғаётгандай кўзлари жовдирар эди. Кенжа унинг аҳволига қаттиқ ачинди, оёқлари ҳамон совуқдан қалтирарди. Яқин бориб аста бошини силади, сумалак босган юнглари таради, яхларини битта-битталаб олиб ташлади.

— Қўлингни юв,— деди жаҳл билан катта акаси буни кўриб.

Бориб қўлини ювди. Қўли музлаб қолаёзди, «Менинг қўлимки, шундай совқотганда, унинг оёғи қанақа бўлганикин», дея ўйлади, итнинг оёқларини бир оз уқалаб иситаркан. Ит бу маҳал шундай аҳволга тушдики, нима қиларини билмай қолди. Кенжа унинг оёқларини уқалаб туриб, унга уйча ясаб беришни ўйлади. Отаси айтган ишни шундан бошламоққа қарор берди. Миҳқутидан бир ховуч миҳ олди-да, ўтинхонадан тахта саралаб чиқди, бир пасда уйча қурди, ичига эски бордон ташлаб, устига жулдур шолча ёзди. Ит у таклиф қилмасиданоқ тўғри уйга кирди ва жунжикканича оёқларини бағрига олиб, мизгий кетди...

Буни кузатиб турган отаси беихтиёр боласининг олдига бориб, бошларини силади, бағрига босди:

— Болам, болажоним, билар экансан-ку, қўлингдан юмуш келар экан-ку. Сен, дарҳақиқат, ғалати боласан, кутмаганда қизиқ ишлар қилиб қўясан, ўзинг билмайсан, онанг билан мени қўявер. Ҳайрон қоламиз. Қудуқдан осмон тор кўринади, дейди эскилар. Мен сендан қўрқиб юрүчийдим, ҳеч бало қўлидан келмайди деб. Хайрият!.. Совуқ қотдинг, ичкарига кир, болам!..

Улар ичкарига киришди, дастурхон устида ота-бола анча гапиришиб ўтиришди. Тагин қор учқунлай бошлади, ойналарга урилиб, ўйнаб ёғар эди. Дарахтларда ўтирган чумчуқлар қочиб, бўғотларнинг орасига, тарнов остларига кириб кетишди. Кенжа уларнинг аҳволига ачинди, уларга ҳам уй қуриш кераклигини ўйлади, кўз ўнгиде турган дарахтларнинг шоҳларини у қурган уялар босиб кетди бирпасда. «Нима бўпти, қурса бўлади»... деб қўйди фикран. Унинг ғалати ҳолатини, хаёлпарастлигини кузатиб турган онаси: «Буни табибга кўрсатмаса бўлмайди», деди ва у йўғида дадасига маслаҳат солишни ўйлаб қўйди.

— Нега ташқарига қараб қолдинг, болам,— деди отаси унга ҳайрон бўлиб.— Нима бўлди сенга, хомуш бўлиб қолдинг?

— Йўқ, дада. Мен ҳозир шу чумчуқларнинг аҳволига ачиниб ту-

рибман. Бечораларни қаранг, совуқдан қаёққа қочишларини билишмайди.

— Уларга ҳам уй қуриб бер бўлмасам,— деди кулиб катта акаси.

— Шунини ўйлаб турибман,— деди акасининг мазах қилганини эламай.

— Нима, жинни бўлганмисан,— деди ўртанча акаси жиддий,— уларга уй қуриб бўлар эканми!?

— Бўлади,— деди Кенжа,— бўлади, ўйлаб қўйдим.

— Ундан кўра, қўлингдан келса, танчамизни ўйла,— кулди катта акаси.— Қара,— танча устидаги кўрпачани очиб кўрсатди,— курсини кўр, оёқлари маймоқ, қинғир-қийшиқ бўлиб ётипти.

Ҳақиқатан ҳам танча курсиси амал-тақал бўлиб, у ери-бу еридан латта-путталар билан боғлаб қўйилган эди. Уртанча акаси кулди:

— Э, йўл бўлсин унга, ака, бунини тузатиш осон бўлса, аллақачон дадамлар қилиб қўярдилар.

Кенжа акасининг гапига аҳамият бермади, уни қандай ёғочдан яшаш яхши эканлигини ўйлаб кетди. Сариқ самовар тагин қайнади, ойиси бир пиёладан чой узатди болаларига. Катта акаси қанд сўради. Онаси «қанд қаёқда, болам, анча бўлди тамом бўлганига, дадангга айт, олиб келсинлар», деди. Бироқ, Кенжа кўриб туриптики, ойисининг тоқчада турган қутиси тўла калла қанд, увалатиб қўйилган... Акалари дадаларига қарашди.

— Яхши, бугун олиб келамиз. Кеча анча бор эди-ю,— хотинига қаради.

— Болаларингиздан қанд қолармиди шундай совуқда, тамом бўлди.

Кенжа тагин қутига қаради. Қути тўла қанд эди. Нега кўришма-япти булар, нега ойим алдаяптилар?.. «Қаранглар, қанд турипти-ку» дегиси келди-ю, тагин акалари, «жинни бўлдими бу», дейишади деб индамади. Аммо, ҳақиқатан ҳам қанд бор эди қутида. Она меҳмонларга асраб қўйгучийди. Шундан кейин Кенжа тагин ўйлаб кетди: «Наҳотки булар ҳаммаси кўр бўлишса, кўришмаса бор нарсани... Анави куни ҳам шундай бўлди, носқовоқлари ёнларида туриб, бутун уйни ағдар-тўнтар қилишди. Мен кўриб тургандим, дадамнинг чўнтагида эди. Лекин улар кўришмади... Пуллари бўлатуриб, пулим йўқ, деганларида ҳам шундай бўлди, мен билиб турибман-ку, қўшнига йўқ дедилар. Тўғри, у олганини қайтиб бермайдиган ёмон одам. Аммо бор нарсани мен кўриб бошқаларнинг кўрмагани қизиқ... Нега бунақайкин?..»

Кенжа ақли киргани сайин бу ҳақда кўп ўйлайдиган бўлиб қолди, шундай вақтлар ҳам бўладик, кўзларини юмиб турса ҳам кўради, ким келаётганини, олдида ким турганини, ҳатто орқасида тургани ҳам кўради, ҳамма ёғи кўздай... Баъзан ўзи қўрқиб кетади ўзидан. Ахир, одамларнинг ҳамма нарсасини кўради, яширин нарсаларига... Қўшнининг отхонасини қўраётган киши қайрилиб кетган михини омбур билан зўрға инқиллаб оляпти, у бўлса шундай қараб турибоқ ёрдам берди унга, хамирдан қил суғургандай суғуриб олди... Бунини, албатта, ҳеч ким кўрмади, лекин шундай барзанги уста сўлоқмондай омбур билан инқиллаб суғуролмаётган михини унинг кўзи билан шундайгина суғуриб олганини билса нима бўларди... Шулар уни ўйлатар, ҳайрон қолдирарди, гоҳо тонгга қадар ухломасди.

Лекин у ўзининг нақадар ғайритабиий қудрат касб этиб улғаяётганини, аллақандай биотоклар баданида юрганганини, кўзлари тамоман бошқача, фавқулодда ўткир, фавқулодда зийрак, фавқулодда ҳушёр бўла бораётганлигини англолмасди. Аммо у бир мўъжизани тушуна бошлаган эдики, бироқ, уни ҳеч кимга айтолмас, айтишга қўрқар, айтса, гўё фавқулодда бир даҳшатли воқеа рўй берадигандай эди. Қай-

куни бир ўртоғи сопқон билан уриб туширган зағизғонни қўлига олиши билан у дик этиб турди-ю, пир этиб учиб кетди. У қушнинг палахмон тошидан йиқилганини, чалажон бўлиб ерда ётганини кўрган болалар ҳам ҳайрон бўлиб қолишди, ҳар қанақа ҳолатда ҳам қушларни уриб тушириб юрган мерган боланинг изза бўлиб қолгани ҳам қизиқ бўлди, унинг ўзи ҳам лол бўлиб қолди. Лекин бунинг сабабкори Кенжанинг бармоқлари эканлигига ҳеч қайсисининг ақли етмади. Қайтага мақтанчоқ мерган боладан кулишди. Шунинг учун кейинги кунлари кўчага кам чиқадиган бўлиб қолди, кам ўйнайдиган, кам юрадиган... Юрса ҳам, турса ҳам бирон ҳодиса учрар, ўзидан ўзи қўрқиб кетар, ҳатто оғриб қоларди. Тарвуз пўчоғига тойиб йиқилган пайраҳадан ҳам айланиб ўтганидек, у ҳам эҳтиёт бўлиб юрадиган, эҳтиёткорлик билан иш қиладиган бўлди.

Дадаси миҳни яхши айтди, дурадгорчилик яхши ҳунар. «Яхши-яхши ёғочлар топиб, яхши-яхши нарсалар қиламан, ҳаммадан олдин танчанинг курсисини», дея кўнглидан ўтказди, совиб қолган чойини симирди-да, ўрнидан турди, бориб янги дўстни, қора итни эркалади, ит думини ликилладиб турарди. «Сенинг отинг Қоровой» деди, занжирини ечди-да, ўзи билан олиб кетди. Қоровой уни яхши кўриб қолди, орқасидан қолмади, гузар дўконларидан бирида жуда овозаси кетган дурадгор бўларди, ўшанинг олдига борди. Уста бешик қиляётган экан. Уни кўрди-ю, худди кўз танишдай: «Ҳа, келдингми», деди. У ҳам: «Ассалом алайкум», деб остонага ўтирди. Устанинг қўллари, асбоб-ускуналари шундай енгил, чиroyли ишлардики, Кенжанинг ҳаваси келди. Унинг ҳавас билан тикилиб ўтирганидан уста завқланиб, сўради:

— Кимнинг ўғлисан, укам?

— Муса ямоқчининг, — деди аниқ қилиб.

— Ҳа, яхши одамнинг боласи экансан. Кенжасимисан?

— Шунақа, — деди Кенжа.

— Дурадгорликни яхши кўрасанми?

Бу саволни берганига қувониб кетди Кенжа, дарров «ҳа» дея қолди.

— Бўлмасам тур ўрнингдан, анави қайилиб ётган миҳларни тўғрила, — деди унга.

Кенжа ҳам худди шу буйруқни кутиб тургандай дик этиб ўрнидан турди ва сочилиб ётган бир дунё қинғир-қийшиқ миҳларни тўғрилай кетди. У, болғасиз, бармоқлари билан тўғрилай бошлади, кейин ўзига келди-ю, уста билиб қолмасин, деб қўлига болға олди ва бир пасда ҳаммасини тўғрилаб, уста олдига тўплаб қўйди. Уста, албатта, иши билан бўлиб у миҳларининг қандай тўғрилаганини, бу ишнинг қандай тез бўлганини сезмади, аҳамият ҳам бермади. Қайтага хурсанд бўлиб, раҳматлар айтди. Кетаётганида бир чўнтак миҳ берди, даданга керак бўлади, деб. Кенжа ҳам раҳмат айтиб, эртага ҳам келишга ваъда қилди. Ҳозиргина оёғи тагида ётган Қоровой йўқолиб қолди, ҳайрон бўлиб кўчага чиқди, қассоб дўкони олдида доим уймалашиб ётадиган итлар орасига бориб қаради, унда ҳам йўқ эди. Бирдан мозор томонда илғади уни, кимдир олиб кетаётган эди, Қоровой, деб чақирди. Қоровой ялт этиб қаради, қарадию, олиб кетаётган одам йўқолиб қолди. У муллаваччаларга ўхшаш оқ чакмон, оқ саллали йигит эди. Қоровой ҳадеганда келавермади, қоқилган қозиқдай бир неча вақт туриб қолди ўша ерда. Кейин худди биров ушлаб тургану қўйиб юборгандай Кенжага қараб бирдан биров югурди, етиб олди. Етиб олди-ю, бироқ Кенжанинг жаҳли чиқиб унга рўйхуш бермаганигами, айб қилиб қўйган боладек нохуш бошини эгди, ортиқча атрофида ўйнамади.

Уйга шу тарз етиб келишди. Қоровойнинг аллаким билан, тагин

аллақандай муллавачча билан тургани Кенжага ёқмади, шубҳалантириб қўйди.

— Нима, аввалги эгангмиди у? — сўради ундан ҳовлига кирганларида.

Қоровой узун, попукдор думини ликиллатганча Кенжага қараб мўлтираб тураверди.

— Бор, уйингга кир, — деди кейин, — ҳали овқат олиб чиқиб бераман.

Кенжа уйга кирибоқ дадасининг устахонасини эгалади, танчани ағдариб ташлаб, курсини тузатишга тушди. Уста дурадгор берган михлар жуда асқотди. Бир нафасда курси мустақкам, ғирчилламайдиган бўлди. Дадаси, акалари бозордан қайтишди.

— Онаси, — деди отаси ҳовлига хурсанд кириб келиб, — дастурхонингни ёз, қашқирлардай очмиз. Бозоримиз бароридан келди, Муса ямоқчининг моли қўлма-қўл бўлиб кетди!

Она ҳам уларни оғзи қулоғида кутиб олди:

Кенжа уларни уйнинг бир чеккасида, дераза ёнида кузатиб турарди. Ҳаммалари юз-қўлларини ювиб, дастурхонга — танчага ўтирар эканлар, курси қирсилламади, қийшаймади, катта акаси гунсурсдай гавдасини ташлаб кўрди унга, кичик акаси у ёқ — бу ёққа тортиб кўрди, дадаси ҳатто кўрпани очиб қаради. Ўрнидан туриб, кенжасини бағрига босди:

— Баракалла, болам, қўлинг дард кўрмасин!

Эртаси куни қайтиб келганларида эса, ҳовли атрофидаги ҳамма дарахтларни қутилар — қўшлар уялари босиб кетган, уларнинг келишларига қўшлар бош чиқаришиб, салом-салом, дегандек чирқиллашиб турарди. Муса бува, кенжасини тагин эркалади, пешонасидан ўпди. Бунга акаларининг гаши келди.

— Нима, биз уззу кун сиз билан тирикчилик деб юрайликда, у бу ерда бўлар-бўлмас ишлар билан овора бўлсин — деди катта ўғил дадасидан ўпкаланиб.

— Сен бунақа дема, болам, уканг яхши ишлар қиляпти. Ҳали сенларга уйлар солиб беради. Мана кўрасан, — деди.

— Албатта-да, дадаси, Кенжамиз ҳали катта ишлар қиладиган кўринади, худо хоҳласа.

— Иншоолло!

Катта ўғли бир нарсани сезгандай бўлди, лекин нима эканлигини билолмай қийналарди. Кечаси билан ухламади. Азон вақти секин ҳовлига чиқиб, Қоровойга разм солди. Қоровой хушёр эди. Бориб уни ечиб юборди. «Жўна, кет, бор эгангга», деди, сўйил олиб қувди. Аммо у ириллаганича остонадан нари ўтмади. Охири бўйнидан боғлади-да, судраб кетди. Жаҳолатдан қаёққа олиб кетаётганини билмасди. Лекин озгина нари юришганидан кейин уни ит бошлаб кетди. Улар қишлоқдан ташқарига чиқишди, ит уни Қўтирбулоққа олиб борарди. Тонг ғира-шира ота бошлаганда Қўтирбулоққа етиб боришди. Қўтирбулоқ Қоробов тоғининг нариги томонидаги ботқоқлик бир жой эди. У ерда неча-неча қорамоллар йўқолиб кетган, аллақанча одаму, овчилар қайтмаган ундан. Кенжанинг катта акаси Қоровойни ўша ботқоқликка ботириб келмоқчи бўлди, аммо у ерга олиб борди-ю, қопқонга ўзи тушди. Қоровой енгил оёқлари билан хас-чўпларни босиб, аллақандай оролчага ўтиб кетди, у ботқоқликда қолди, чўка бошлади, дод солди; ит турган қатқалоқда кеча Кенжа кўрган муллавачча пайдо бўлди, ўша оқ салла ва оқ чакмонда. У ботқоққа ботиб кетгунча қараб туришди улар, кейин ғойиб бўлишди...

Кенжа Қоровойга нонушта олиб чиққанида, у ҳали уйқуда эди. Кенжа итининг ифлос оёқларини кўриб ҳайрон бўлди. Лекин уйғотиш-

га ботинмади, заранг косадаги овқатини унинг олдида қолдириб, кибриб кетди. Уйга кирса ҳам, кўнгли тинчимади, кечаси қаёққа борди у? Қўзига занжир ҳам бўшга ўхшади. Қайта чиқиб қаради. Тўғри, занжири бўйнидамас. Яна шубҳаси ортди... Дастурхонга ўтиришди. Катта акаси ҳамон турмаган эди. Уртанча акаси хабар олгани жаҳл билан югуриб кириб кетдию, кўп ўтмай, бўшашиб қайтиб чиқди:

— Урнида йўқ...

— Ювинаётгандир,— деди отаси бепарво.— Утираверинглар, келди қорни очса.

Муса буванинг оиласи ҳеч қачон дастурхонга бебут ўтирмасди. Шунинг учун она ўғлини излаб чиқиб кетди. Ҳамма ёқни қаради, йўқ, ниҳоят ўрнини ушлаб кўрди, муздек эди. Онанинг юрагига гўлгула тушди, ҳовлига чиқди. Ниҳоят, ҳовлиқиб уйга кирди, ҳаммани оёққа турғизди. Кечгача излашди, қариндош-уруғларгача қолмади-хабар олдиришди; қишлоқда топилмади. Кечқурун ҳам келмади. Она шўрлик уйғоқ тонг оттирди, тиқ этса эшикка қаради, аммо, боладан дарак бўлмади. Биронта кўрдим деган киши ҳам топилмади... Кенжа дурадгор дўконида ўтириб ҳам тинолмади. Дурадгор ҳар куни унинг акасини сўрарди, «йўқ» жавобини олиб, бошини сарак-сарак қиларди-ю, ҳайрон бўларди.

— Бундай воқеа асти бўлмаган Турбатда,— деди дастгоҳига ўтиратуриб уста.— Лекин Қўтирбулоқда кўп бўлиб туради. Уша ёққа кетмаганмиди?

Кенжа бунга ўйламаган экан.

— Йўқ, уйдайд кечқурун, кечаси ҳам уйдайд...

— Кечалари туриб юрадиган одати йўқмиди?

Дўконнинг остонасига жағини қўйиб ётган Қоровой бошини кўтариб устага қаради. Кенжа, йўқ, деди.

— Баъзан одамларни парилар уйқудан уйғотиб олиб кетган, ўша Қўтирбулоққа олиб бориб чўктирворган... деб эшитардик,— деб қўйди уста дудмол қилиб.

Устаси олдидан қайтиб келиб, Кенжа отасига унинг гапларини айтиб берди. Онаси ҳам, отаси ҳам қўрқиб кетишди: «Наҳотки парилар олиб кетган бўлса...» Бундай гапларни улар ҳам билишарди. Нонуштадан кейин ҳаммалари Қўтирбулоққа жўнашди. Қоровой йўлда йўқолиб қолди. Кенжа бунга аҳамият бермади. Бу даҳшатли ботқоқликни, одам боласи чидаб туролмайдиган қўлашма ҳидига қарамай, кечгача айланишди, бироқ, бирон бир из топишолмай қайтишди.

Қоровой Кенжа қуриб берган уйда ухлаб ётарди.

Муса бува намозга чиқиб Кенжанинг устасини учратди. У ўғлини мақтаб, Муса бувани кўп қувонтирди: «Ўғлингизга ҳазир бўлинг, уста,— деди,— кўз тегмасин, боласи тушмагур ҳали қишлоғимизнинг овозасини элга таратади, катта уста бўлиб етишади, оқ уй-ола баргаклар солади қишлоққа, қўли гулгинамас, қўли тилло. Тагин бир нарсани айтиб қўяй сизга,— деди-ю, Муса буванинг қўлидан ушлаб, четроққа олди.— Кенжангиз оддий уста бўлмайди. Шунинг учун ҳазир бўлинг дедяпман. Мен унинг қўлларига, бармоқларига разм соламан. Сиз разм солганмисиз. Э, разм солинг, уста. Унинг қўлида, бармоқларида, кўзларида бир нарса бор, ажиңа бор, демайману тагин сизни қўрқитиб юбормайин деб... Ҳар куни бир иш буюраман, мен ўйлагандан зиёд қилади, у келгандан бери менинг ишим жуда юришиб кетди, нариги қишлоқлардан ҳам кела бошлашди мени излаб. Қўғирчоқ дейсиз қилган ишларини. Умас, мен, ўрганапман ундан, десам, ишонинг. Бир келиб томоша қилинг... Ундан кейин, михни шундай тишлатадики, зеҳини тополмайсиз, асли қоқилган жойини ўзиники дейсиз.

Катта ўғли дардида куйиб адо бўлган Муса бува дурадгорнинг

Кенжаси ҳақидаги сўзларини эшитиб, белини кўтарди. Бироқ, энди аввалгидан ҳам қаттиқ ташвишда қолди. Қанақа чиқди бу бола? Ўзи ҳам кейинги кунлари унинг юриш-туришидан хавотирда, қилиқлари ёқмаётган эди... Нима қилса, ўзи билан бир яхшилаб гаплашиб олсам... Нима деб ҳам гапиришади у билан?.. Масжиддан келиб, ҳамма гапни хотинига айтиб берди. Хотини ҳам ҳайратда қолди. Нима қилмоқ керак?..

Кенжа ўзининг кичкина хонасида қоғозга тикилганча ўтирарди. Қоғоз юзи катта бир қошона сингари бино чизиқлари билан тўла эди. Муса ота кириб, унинг қаламлари, чизган чизиқларига узоқ қараб қолди.

— Нима қиляпсан, болам?

— Мактаб!

— Мактаб?— ҳайрон тикилди унга.

— Ҳа, дада, мактаб. Домлага айтиб берган эдим, севиниб кетдилар. Менга Тошкент, Қўқон мадрасаларини ҳикоя қилиб бердилар. Ана шуларга ўхшаш мактаб соламан. Мени ўша шаҳарларга олиб бораман, дедилар.

— Домланг-а? Мутаваллимиз-а?— ишонқирамай сўради у.— Масалан, қандай тасаввур қиласан бу мактабингни?

— Қишлоғимизнинг ўртасига қурамыз, Қозоқовулга. Катта қўрғон бўлади, айланаси бино, унда таълим оладиганларга дарсхона, ҳар бир талабага алоҳида-алоҳида ҳужра. Мактабдор, муаллимлар уларнинг олдиларига кириб дарс беришади. Ўртада битта катта дарсхона қурамыз. Умум таълимни ана шу дарсхонада берадилар. У бинони энг яхши, чиройли жилолар билан безаймиз, энг яхши ўймакор усталарни чақирамыз...

Муса ота ҳали мўрт, нимжонгина ўғли олдидамас, гўё бир етук, илмли, доно меъмор олдида тургандай ҳис қилди ўзини. Унинг мушоҳадалари орасида Муса ота тушуниб етмайдиганлари кўп эди. Ортиқ ишдан қолдирмай, деди-ю, ўғлини ўз ҳолига қўйиб, хотини олдига чиқди. Ўғли қилаётган ишлардан ҳайратдалигини айтиб, уни ҳам ташвишга солди. Шу маҳал бутун бир ҳаяжон ичида ўртанча ўғил кириб келди, Кенжани сўради. «Уни аллақандай ташвишларинг билан чалғитма, болам», деди. Лекин у бостириб кириб борди Кенжанинг олдига.

— Сенда ишим бор,— деди газаб билан. Бутунлай нафосат бағрида ўтирган Кенжа акасига бирдан сирлари дув тўкилиб кетган девордай бўлиб ҳайрон қаради.— Сенда зарур ишим бор,— деди такрорлаб. Кенжа ишини қўйишга, унга қулоқ беришга мажбур бўлди. Акаси давом этди:— Акамнинг изини топдим...

Кенжа бирдан йиғиштириниб ўтирди.

— Қандай?

— Уша куни акамни излаб Қўтирбулоққа чиққанимизда, Чанғитбойни кўрган эдим. Бугун бозорга келган экан, «ўша куни Қўтирбулоқда нима қилиб юривдиларинг», деб сўраб қолди. Мен бор гапларни айтиб бердим. Акам йўқолган куни у овда экан. Қирғовул ов қилмайдими. Тузоқ қўяди. «Тонг қоронғусида тузоқларни қараб юрсам, бир одам ит билан келди-ю, шу томонга кириб йўқолди», деди.

Кенжани ваҳима босди.

— Бунга ҳеч кимга айтмай тур,— деди Кенжа,— ойимга ҳам, дадамга ҳам... Эрталаб маслаҳатлашамиз. Бориб ёт.

Акаси унинг маслаҳатига кўнди ва бориб ётди.

Акасининг олиб келган хабари Кенжанинг қўлидан қаламини тўширди, қаёқдаги хаёллар ботқоғига ботирди, ҳамма уйқуга кетганидан кейин ҳовлига чиқди. Қоравой ҳам нотинч эди, бориб ечиб юборди уни. Қоравой занжири ечилса ҳам жойидан қўзғалмади. Кенжа эшикка чиқ-

ди, орқасига қарамади, кетаверди, қушлар у ясаб берган уяларидан бошларини чиқаришиб қайт орқага дегандай чуғурлашар эди. Аммо-лекин, Қоровой ҳамон жойидан қўзгалмай ётарди. Қайтиб келиб, «юр, кетдик», деди. Бари бир чиқмади. Бўйинбоғидан ушлаб тортди, чиқмади, инграб ётаверди. Кенжанинг шубҳаси ортди, юраги шувиллаб э-тлари жимирлаб кетди. Қоровой итмас, алвастидай кўрина бошлади кўзига. Ахири бўлмади, Кенжа унга шундай қаттиқ тикилдики, унинг сеҳргар кўзлари итни уясидан судраб чиқди. Аммо у инграб, оёқларини ерга тираб, юришни истамасди. Лекин Кенжа ўзининг қудратини, сеҳрини англаб олган, ҳамма нарсани қила олишига ишонган вақти эди. Шунинг учун Қоровойни сеҳр кучи билан судради:

— Борасан, акамни олиб борган жойингга олиб борасан мени,— деди,— бари бир, қўймайман, Қоровой! Ё ҳамма сирни айтиб берасан, ё ўша жойга олиб борасан. Мен биламан, сен ўша ҳар йили бир неча кишининг бошини еган жодугарсан, энди бизнинг оиламизга тикилдингни, мақсадинг нима ўзи, нима демоқчисан?.. Қани, тезроқ қадам бос, ўша Қўтирбулоғингга борамиз, мард бўлсанг, кучингни кўргаз, яккама-якка олишамиз. Кўрамиз, ким енгар экан! Мен сенга раҳмдиллик қилиб юрибман тагин, мен бўлмасам, у кунги совуқда тирракдек қотиб қолардинг. Хўш, гапир, нима қасдинг бор эди бизда?!

Ит қишлоқдан чиққанларидагина қадамини тезлатди, у думини қисиб, Кенжанинг олдида борарди.

Улар Қўтирбулоққа саҳар пайти етиб боришди. Оппоқ ойдин эди. Ҳаммаёқ оппоқ қор, ит белидан қорга ботиб зўрға юрарди. Узоқ-узоқларда ўлжа излаб изғиб юрган оч бўрилар буларни кўриб тарқалиб кетишди, неча кундан бери бирон ўлакса ҳам тополмай келаётган айиқ ҳам орқасига бурилди, узоқлашди... Кенжа бу жойларга акалари билан мол ҳайдаб бир неча бор келган, қаердан юриш, қаердан юрмаслик кераклигини яхши биларди. Бирдан димоғига қўланса ҳид урилди, ботқоқлик яқин қолган эди. Ит илгарилаб кетди. У ҳеч орқасига қарамасдан борарди. Тобора қор сийраклашиб ахири кўринмай қолди. Қайноқ булоқдан бурқсиб чиқиб ётган буғ худди қалин тумандай беш қадам нарини кўрсатмасди. Бир нарса бошидан учиб ўтди. Бойўғли, деди ичида. Жодугарнинг Бойўғли тусида юришини эшитган эди. Итни энди қидирмаёқ қўйди, у Бойўғлига айланди деб ўйлади. Нарироқдан Бойўғлининг хунук овози эшитилди. Эртақларда уни вайроналар подшоши деб ҳикоя қилишади. Мана энди ўзи билан тўқнаш келди.

— Қани энди кучингни кўрсат, Бойқуш!— деди Кенжа бор кучи билан курашга шайланиб. Бироқ, у кўринмасди, ўқтин-ўқтин анча йироқдан «ху-ху-хув!» деган машъум овози келарди холос. Кенжа таклифига жавоб ололмаганидан кейин тагин бир неча қадам босди. Эндиги бир неча одим ҳалокат одими эканлигини яхши биларди. Тўхтади, сўнгги одим қўйган жойида итни кўрди:

— Мана, юзма-юзмиз, гапир, ёки бошла ишингни!

Итнинг одамники сингари чиройли кўзларидан қон-ёш оқарди... Бирдан Бойўғлининг овози келди тагин. Кенжа ҳисобни йўқотиб қўйган эди, даҳшатга тушди.

— Наҳотки сен эмассан,— деди итга қараб.— Қимсан бўлмасам?!

— Ўзингга эҳтиёт бўл, Кенжа,— деди ниҳоят тилга кириб ит, унинг овози гўрдан чиқаётгандек гўриллаб эшитиларди.— Сен ўйлаган жодугар мен эмасман. Мен унинг жаллодиман, итга айлантириб қўйган мени. Ҳозир сени ҳам худди шундай қилади. Сен мени ўлимдан асраб қолдинг, раҳм қилдинг менга. Шунинг учун жодугарнинг буйруғини бажаролмадим. Сен ўлмаслигинг керак, Кенжа. Унинг жодусига тушмаслигинг керак. Кенжа,— титраб, қақшаб гапирарди ит.— Сен ундан кучлисан, у сендан кўрқади, сен туғилган кунингёқ ҳалова-

тини йўқотган, ўша кундан бери жонингни оламан деб уринади, ололмайди, ё сен туришинг керак дунёда, ё бу! У ҳунарни, ҳунармандни ёмон кўради, ҳунар бор жойда вайрона йўқ. Унга ҳаёт йўқ, Кенжа. Сен туғилганинча у ҳамма ҳунармандларнинг бошини еб келди, ким ҳунарга интилса, уни олиб келиб мана шу ботқоқда жонини олди. Бутун қишлоғингни чўпон-чўлиқдан, ямоқчи-самоқчидан, молбоқар-отбоқардан иборат қилиб қўйди. Сен туғилдингу, унинг тинчи бўзилди. Мени олиб келиб, мана шундай итга айлантирди-ю, бориб Кенжани олиб келасан, ботқоққа ботириб йўқ қиласан, кейин жодумни қайтараман, уйингга кетасан, деди. Мен сенинг уйингга шунинг учун бориб эдим. Мен ҳам сенга ўхшаб ҳунарга интилган йигит эдим, Чорпўлатдан олиб келди, ота-онам чирқириб қолди менинг ҳам. Жодугарнинг кўлига тушдим. Энди сен ҳазир бўл, Кенжа, унга алданма. У жуда ҳам айёр жодугар!..

Ит шу гапларни айтди-ю, дудуқланиб қолди. Бойўғли унинг миёсида даҳшатли панжаларини ботириб, бошида турарди. Кенжа уни кўрдию, кўзига кўзини қадашга уринди. Ҳамма кучи бу махлуқнинг кўзида эканлигини биларди.

— Қани, бошладик энди, алвасти!— деди. Бироқ, Бойўғли қанотларини бутун водийга ёйиб бир силкинди-ю, итни чангаллаганча кўтариб учиб кетди. Осмони фалакка олиб чиқди-да, ботқоқликка ташлаб юборди. У ботиб кетгунча кўкда учиб юрди, сўнг қайтиб тушди, тушди-ю, кечаги муллаваччага айланди. Кенжа бирдан таниди уни. У ҳар куни бозорда, масжидда, ҳайит намозларда, кўпинча мазорда тиловат қилиб ўтирган тарзда кўриниб юргувчийди. У ўтли кўзлари билан Кенжани афсунга олмоқчи бўлди, афсунга олдиям, ўзига тортиб яқинлатди-да, бир кўтарди, оёғини ердан узолмади, икки кўтарди, уч кўтарди, кучи кетиб, қўйиб юборди. Бу унинг энг катта ютқизиги эди. Шошиб қолди, қочмоқчи бўлди, лекин Кенжа қўймади, олов бармоқларини ялтилатиб учиб кетмоқчи бўлган жойида тўхтатди, у энди Бойўғлига айланаман деб турганида, кўзларини кўзларига қадади, Алвастининг кўзларидан бири-икки марта олов чатнаб кетди. Кенжа кўзидан кўзини бир марта олиб қочолса, марра уники эди, Бойўғлига айланарди-ю учиб кетарди. Олиб қочолмади, Кенжанинг кўзларига боғланиб, сеҳрланиб қолди.

— Нажот истасанг, аввал менинг акамни ботқоқдан чиқар, кейин ҳалиги қора итни ҳам олиб чиқ!— деди Кенжа сеҳргарга қаҳр билан.

— Қўйиб юбор кўзингдан, бўлмасам!

— Йўқ, кўзимдан энди қутулолмайсан. Шу турганинг ҳолда олиб чиқ уларни.

— Улар аллақачон дўзах қаърида энди. Уларни олиб чиқиб бўлмайди!

• — Бўлмасам, жонингдан умидингни уз!

— Шошма-шошма, келишайлик...

— Келишадиган жойимиз қолмади, мана ол,— қўлини қўлига узатди Кенжа ва унинг билакларидан ушлади. Мушукники сингари жуда юмшоқ эди билаклари, зарб билан тортган эди, сирғалиб чиқиб кетди, бирдан кўзини ҳам тортиб ололди ва бир юмалаб Бойўғлига айландию пор этиб учди. Кенжа эпчиллик билан унинг оёғидан ушлаб қолди, потирлаб башарасига урилди, шунда ҳам қўйиб юбормади.

Тонг отиб қолаётган эди...

Кенжанинг ўртанча акаси чўчиб уйғонди, кимдир уни турткилади, сапчиб ўрнидан турди, югуриб бориб укасининг ўрнини қаради, Кен-

жа ўрнида йўқ эди. Шошиб ҳовлига чиқди, ит йўқ, қайтиб ичкари кирди, дадасини уйғотди, воқеани айтиб, Қўтирбулоққа югуришди...

Қўтирбулоқ. Кенжа балчиқда юз тубан ётарди, қўлида Бойўғлининг қонли панжаси. Муса ота тезда ўғлини кўтариб бағрига олди, жонҳолатда ўкирди:

— Ўғлим, Кенжам!.

Кенжа зўрға кўзини очди, кўзини очди-ю, яна беҳол юмди. Акаси илгарилаб кетди, анча ерга борганда Бойўғлининг оёқсиз танасигина қаёққадир судралаётганини кўрди ва аччиқ билан қаттиқ босди, эзгилаб ташлади...

Бир неча кун уларнинг уйдан одам аримади. Кенжа оёққа турди. Устаси бир неча бор келиб келди. Кейин бутун қишлоқ эшитди, даҳшатдан халос бўлишганига севинишди. Кенжалар хонадони зиёратгоҳга айланди. Қўтирбулоқни кўргани чиқишди. Қўтирбулоқ энди қуриб, майсалар кўкара бошлади.

Ииллар ўтди, деҳқонлар бу ерни ҳайдаб, бугдой экишди. Шундай қилиб, у ана шу ҳалок бўлган ит номида Итўлган сой деб аталадиган бўлди.

Бахшилла буванини вафрати

Турбат устидан чиққанларида, Бахшилла буванинг эти увишди, тагин Тешиктош ва унда кўмилган хазина ташвиши ўйга ботирди. Қандай қилиб топса... Боришга-ку, боради, буниси осон, неварасига тарихий зиёратгоҳ жойларни ҳикоя қилиб берган, ўшаларни кўрсатади, ammo қаерни кавлайди, қандай қилиб?..

Нақ намозгарнинг ўзида кириб боришди қишлоққа. Қариндошлар кутиб олишди, роса соғинишган экан, қўйгани жой топишолмади. Ҳали жиян келади «омонмисиз» деб, ҳали келин, ҳали куёв келади «қариндошлар саломатми» деб, ҳали ёр-дўстлар... Хуллас, тун оққунча меҳмон келавериб чарчатишди.

Бахшилла махсум эрта билан вақтли турди, тонг ёйилмасидан қишлоқни айланди, Тошлоққа тушиб юз-қўлини ювди, булоқ бўйида гуркираб ётган жамбилдан олиб қулоғига тақди. Қайтиб келганида келинлар ҳовлига, ерга чиройли қилиб дастурхон ёйишган эди. Унинг учун атайлаб солинган янги якандозга чиқиб ўтирди; тандирдан янгигина узилган иссиқ нон ҳиди бурқирарди. Бўғот билан ўрик шохи ўртасидаги самбит тол ёғочга осилган чамбараклардаги сопол тоғорачаларда кеча кечқурун соғилган сигирнинг сути қалин қаймоқ тутган. Бахшилла махсум санаб чиқди, тўққиз коса. Болаларни санади — тўққизта. Ичида севинди, «яхши болалар» деб қўйди жиянларини, «диёнатли болалар»... Неварасини унутишмаяпти. Кичик келин тоғорачаларни бир-бир олиб, болаларнинг олдиларига қўйди. Тўққизинчиси осиглиқ қолди. Кенжа қиз ҳали уйқудан турмаган шекилли, болалар қаторида кўринмади.

Кутмаганда қаламдаккина илон боласи ўрмалаб, дастурхонга чиқиб келди. Ўтирганларнинг этлари жимирлашиб кетди. Бундай ҳолларни кўп кўрган Бахшилла бува бепарволик билан бўш косани олди-да, унинг устига ёнди. Илон боласи коса тагида қолди.

— Парво қилманглар, қишлоқларингда бунақаларнинг турлари ҳам, ўзлари ҳам анча. Уй илони безарар бўлади. Унда-бунда сут бериб туринглар, сутни яхши кўради. Олинглар, болаларим, қаймоқларингга қаранглар!

Бахшилла бува ҳар қанча дегани билан бари бир, иштаҳа бўғилган эди. Бунинг устига бир маҳал боласини қидириб, она илон чиқиб қолди, боласи ётган косани айланди-айланди-да, уни ўраб бир нафас ётди. Бахшилла бува ҳадеганда косани олавермагач чиқиб кетди.

— Олаверинглар энди, кетди,— деди Бахшилла бува ва ўзи биринчи бўлиб нон синдирди. Лекин кўзи ҳалиги она илонда эди. Илон ҳалиги дорда қолган қаймоқ томон ўрмалаб борди ва унга ўралиб чиқиб заҳар солди-да, ғойиб бўлди. Буни кўриб ўтирган Бахшилла бува ичида: «Масала равшан», деди ва косани очиб-юборди. Илоннинг боласи тезда дастурхондан чиқиб кетди. Бахшилла бува энди «қаймоқни тўкиб ташланглар», демоқчи бўлиб турган эди, боласини қўйиб юборганларини кўрган она илон тағин дорда пайдо бўлди ва бориб чорчевадаги заҳарланган косани туртиб тушириб юборди. Коса ерга тушиб чил-чил синди.

— Кўрдингларми, болаларим, мана шунақа. Ҳеч кимга, ҳеч нарсага бесабаб озор бермаслик керак. Тегмасанг тегмайди! Табиат шунақа,— деди. Шундан кейингина иштаҳа қайтиб келди ва ҳамма нонуштага киришди...

Нонушта тугагач, Бахшилла бува ниятини ҳеч кимга айтмай, таниш-билишларни кўргани чиқиб кетди. Уззу-кун Тешиктошга қандай чиқишни ўйлади, охири топди... Кечқурун келиб, одам бўйи варрак ясади. Невараси айтиб бергани ёшликдаги ҳикоясини қайтариб кўрсатмоқчи бўлди. «Тешиктошда, баланд тепаликда учирамиз», деди. Жиянларининг болалари ҳам қизиқишиб қолишди, ёрдамлашишди. Варрак кечга бориб битди. Эшак билан туяни етаклаб, варракни туянинг ўркачига боғлашди-да, «ҳайё-ҳув» деб чиқиб кетишди. Бахшилла буванинг бу «қилиқлари»га ҳеч ким ҳайрон бўлмади. Чунки, ҳамма билардики, у болажон эди. Кун оққанда Тешиктошга чиқиб боришди. Бахшилла бува ҳайрон эди. Тешиктошга жуда чиройли қилиб арава, машина йўли солинипти, тепанинг қир учига чиққунча бир неча айланма белбоғдек йўл қурилипти, икки томонига энг яхши Қорабов тошларидан терилипти, ҳар айланишда супачалар, ўтириб ҳордиқ чиқарадиган жойлар, бора-боргунча йўлнинг икки қанотига турли дарахтлар экилипти... Худди Чимкент йўлига ўхшатиб қурилипти; қишлоқ кўчалари ҳам шундай эди, шинам, кўм-кўк, ариқлар тўла сув...

Бахшилла бува Тешиктошга етиб борди. Ўша-ўша Тешиктош, атрофи гуллар, чирмовуқлар, чакалаклар билан ўралган, бағри кенг жар ёқасида. Аввал бориб неварасига, у билан эргашиб чиққан жиянларининг болаларига Тешиктошни кўрсатди, тарихини гапириб берди, зиёрат қилди. Ундан кейин яна ҳам тепароққа кўтарилиб варракни туядан туширди. Шамол жуда варракбоп бўлиб эсиб ётарди. Қоронғи туша бошлаганлиги учун уйдан олиб чиққан эски фонусни ёқди, аввал варракни ўнта боланинг қўлига бериб қўйиб, ўзи узоққа кетди ва «қўйиб юборинглар!» деб ҳайқирди. Болалар ўзларидан ўн баробар катта варракни қўйиб юборишди. Варрак аввал у ёққа-бу ёққа шох ташлаб, лапанглаб кўтарилди, шамол оҳиста олиб баландлата бошлади, терак бўйи кўтарилгандан кейин дардарагининг дариллаган овози эшитилди. Йигирма-ўттиз метр берироқда унга боғланган фонус чироғи милтираб,

ажиб манзара ясади. Болалар унга қараб «урра» кўтаришди, тана бўйлаб шаталоқ отишди, варрак кўтарилгандан кўтарилиб борарди. Бир маҳал Бахшилла буванинг кучи етмай қолди, қалтириб анча жойгача судради, ахири қўйиб юборди. Болалар, энди варракдан айридик, деб қўрқиб кетишди. Бахшилла бува айёрлик қилган эди, фонус осганида, боғичнинг бир учини аллақачон эшакнинг белига боғлаб қўйган эди. Варрак эшакни ҳам судрамоқчи бўлди, аммо эшак оғир эди, судролмади, ип-каноп узун эди, варрак жуда баландга чиқиб кетди, фонус бўлмаганда кўринмасди, узоқда, юлдузлар атрофида пориллаб ёнарди у. Варракнинг бўғиқ, лекин ғалати овози Бахшилла бувага узоқ ёшлигини эслатди. Болаларга «Эшакка қараб турунглар, агар эшакни судрай бошласа, мени чақиринглар», деб ўзи Тешиктош томонга тушиб кетди...

Тоштемир болалар билан жуда қаймоқлашиб олган эди. Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бу варрак—самолётни томоша қилиб тўйишмасди. Эшак ҳам бақувват экан, оёғида тушов, бемалол ўтлаб юрарди. Бахшилла бува жуда ҳам айёр экан. Қанопнинг бир учини туяга ҳам боғлаб қўйипти...

Бахшилла махсум ойдинда Тешиктошни узоқ айланди, бирон бир шубҳали дўмбоқ ёки ўрага ўхшаш жой топмади. Кўмилса фақат Тешиктош атрофига кўмилиши керак эди, ундан узоққа яшириш ақлдан ҳам бўлмасди, лекин у жойларда ҳеч нарса топмади мўйсафид. Варрак эса, ҳамон осмон қулоғини қоматга келтириб вағилларди. Буни кўрган турбатликлар, тепада нима бўляпти ўзи деб бирин-кетин чиқиб келишди. Хайрият, Бахшилла махсум қайтиб улгурган эди. Бир тўп ёш-яланглар етиб келишди. Қарашса, Бахшилла бува набиралари билан ёшлигини эслаб варрак учиряпти. Тоза кулишди, улар ҳам қўшилишиб варрак тортишди. Тун оққандагина болалар чарчашди, кетишга рози бўлишди. Энди варракни тушириб қўйиш ҳам осон эмасди. Яхшиям ёшлар чиқиб келишган экан. Улар ёрдамлашишди, ипидан соғишиб туширишди, тағин Тайлоқвойга ортиб қайтишди...

Эртасига бутун Турбат Бахшилла буванинг варрагини гапирди. Тонг билан Бахшилла махсум ўрнидан туриб, Юқори Турбатга чиқиб кетди, у ерда раҳматлик дадасининг тоғаси ҳаёт эди, у киши ҳам юздан ошган, табаррук бўлиб қолган эди. Қаттиқ хурсанд бўлди жиянининг боласини кўриб. У кириши билан у киши ҳам «ҳа, варракчи» деб кулиб қабул қилди. Варракнинг доврўғи у кишига ҳам бориб етган экан. Узоқ суҳбатлашиб ўтиришди, қария жиянини дуо қилди.

— Кўрдингми Тешиктош йўлини, қанақа бўлипти, — деди мўйсафид у кетар пайт, — Бойбувангнинг давлатига қурилган йўл у. Жаннат-а, жаннат. Баракалла ҳукуматга, биттангасини ҳам зое кетказмай васиятини бажо келтирди, қолганини Чимкент йўлигача сарф қилдирди...

Бахшилла махсум:

— Жуда ҳам чиройли йўл, тоға, бутун Турбатнинг кўрки, — деди ичидан зил кетиб.

— Худо раҳмат қилсин, шунинг учун айтадилар-да, ўтмишингни хўрласанг агар, эсламайди келажакнинг ҳам, деб. Хайр, болам, эслаганинг учун раҳмат!

Бахшилла махсум қандай қилиб паст Турбатга тушиб келганини ҳам билмади, нега бувиси бундай деган экан, наҳотки масхара қилган бўлса кап-катта одам...

У кечроқ Ҳадяларникига ўтди. Синглиси кутиб олди. Узоқ ўтирмади, узоқ ўтирар ҳоли қолмаган эди. Хайрият, ҳеч ким билмади унинг хаёлини. Роса мулзам бўларди. Хайрият... Ҳадянинг турар жойини аниқлаб бўлганидан кейин кўчага чиқди, тунги Турбатда узоқ кезинди. болалиги ўтган кўчаларни айланди, ҳали ҳам турган теракларни, чи-

норларни бориб кўрди, Шиқбулоққа тушди. Албатта Шиқбулоқдан асар ҳам қолмаган эди, у дарахтлар қирқилиб кетган, қип-яланғоч. Энди у ерларда ғалла бош тортиб ётарди. Тошлоқ бўйидаги баланд қир ва унинг бағридаги илма-тешик қуш уялари, Қора каптар ошиёни ҳамон қий-чув эди... Алламаҳалда қайтди. Уни қутиб ўтирган жиянлар бир меш қимиз музлатиб қўйган экан, қимизхўрликка тушиб кетишди...

— Эртага саҳарлаб йўлга чиқамиз, жиянларим, энди ётайлик, — деди Бахшилла махсум вақт ярим кечага борганида.

Келинлар баҳаво айвонга юшоқ ўринлар солиб қўйишган эди. Тоштемир ҳам, қолганлар ҳам мудраб ўтиришарди, ўринга кириб, ётишди.

Бу ҳикоя ва ҳикоятлар наинки Бахшилла махсумнинг, менинг ҳам кечагидай ёдимда. Уларни мен ҳам худди Бахшилла махсум сингари ота-боболаримдан тинглаганман. Турбатликларнинг, айниқса менинг тенгимдагиларнинг ҳам билмасликлари мумкинмас. Ота-боболаримиз, она-момоларимиз бу эртакларни шундай ҳикоя қилар эдиларки, эшитиб худди яхши қўшиқ тинглаётгандай роҳат қилардик. Бирон беодоблик ё ёмонлик юз бера кўрса, шу ҳикоялар эсимизга тушар, дарҳол яхши, ёмонни ажратар, ёмондан қаттиқ жирканардик. Шунданмики, балки, деярли ҳамма турбатликлар — оддий, содда, истиҳолали, очик, мулоҳазали, танти, сипо, хулқишуш, хушфеъл, хуштаъб, боодоб, ринд табиат, серандиша, файзли одамлар.

Мен бу ҳикояларни сизга айтар эканман, ўзимдан бирон ортиқча гап қўшмасликка ҳаракат қилдим. Соддадил Шоди ака ҳикояси ҳам, донишманд Асил бува гаплари ҳам, шўрлик Ҳадяхон қисмати ҳам, дардманд ва ниҳоятда пок Бодомбека билан ошиқ мулла Тилак тақдири ҳам, арман йигит билан Санобарнинг ҳеч кимда йўқ муҳаббатлари ва у муҳаббат ипларининг узилиш тарихи ҳам — деярли ўз ҳолича сизга етиб келди. Гуноҳим, бирдан-бир гуноҳим — уларнинг исмларини ўзгартирдим. Чунки, кўплари ҳаёт, ўқиб берсангиз, ё ўзларининг кўзлари тушса, албатта, эсларига келади ва эҳтимолким қулиб ҳам қўйишади.

Бу асарни — Турбатномани ёпишга шошилманг. Агар ундаги ҳикояларнинг тўғри-нотўғрилигига ишонмасангиз, ўша муқаддас тошдан мен ҳам ўтай.

Келинг, яхшиси, бирга ўтайлик!

Ўткир Рашид

ҚЎШИҚЛАР

Элим

Довонлардан ошиб келган элим доим омон бўлгай,
Улуғ ният билан босган йўли ойдин, равон бўлгай.

Замон эллар бошин кўкка кўтарди, мўътабар қилди,
Элим ҳам бу замон бирла ҳамиша жонажон бўлгай.

У босган тош, қуму тупроқ бўлур зару, бўлур олтин,
У шундоқ кон очаркан, ул тугалмас катта кон бўлгай.

Элим меҳнат қилиб, излаб, бугун шону зафар топди,
Билим кўзгусидан боқса, унга эрта аён бўлгай.

Элимнинг бахтини куйлаш дедим Ўткирга ҳам бир бахт,
Бу бахт кўрки замонамдир, мудом шундай замон бўлгай.

Тонг ели

Отди тонг, сен дарчадан кирдинг уйимга, тонг ели,
Сен билан кирди менинг ёрим уйимга, тонг ели.

Сочларимни сийпалаб, ёрим каби сен эркалаб,
Ёр соғинчин эслатиб кирдинг куйимга, тонг ели.

Куйлайин мен дил соғинчин, ёрга етказгин уни,
Элчи бўлгил тонг нафасли, гулрўйимга, тонг ели.

Билмадим бу тонгда ёрим не хаёл оғушида,
Сен бориб бил, дардини айтар у кимга, тонг ели.

Ёр меҳри, ёр ишқи, ёр вафоси бебаҳо —
Ёр билан келмоқда, Ўткир, боқ, кўйимга, тонг ели.

Боққа кирдим

Боққа кирдим боғда ёрим бор учун,
Боғда боғбон интизор дийдор учун.
Ҳар гулин ўз чеҳрасидек яшнатиб,
Боғига шайдойи қилган ёр учун.

Боққа кирдим боғда ёрни кўргани,
Унда ёр босган изидан юргани.
Ёр агар берса узиб бир дона гул,
Минг ўпиб, ҳидлаб кўзимга сургали.

Боққа кирдим, боғи мисли бир чаман,
Ёрга ишқ розини айтдим бунда ман
Ёр ва гулзор ҳуснини кўз-кўз қилур
Гулнинг ҳар бандида шу гулгун Ватан.

Эй, хаёл

Зор этиб қўйдинг хаёл,
Бедор этиб қўйдинг хаёл.
Севги дардига мени
Дучор этиб қўйдинг хаёл.

Уйлатиб кетдинг мени.
Ҳам қуйлатиб кетдинг мени.

Куй билан дилдорга сен
Ошкор этиб қўйдинг мени.

Мен илмга ёр эдим,
Ҳам унга мен даркор эдим.
Энди ошиқликка ҳам сен
Иқрор этиб қўйдинг мени.

Уйласам

Ёр экансиз, ўйласам,
Дилдор экансиз, ўйласам.
Жонга ором, яхшиям —
Сиз бор экансиз, ўйласам.

Сиз ҳаётим боғ-роғи,
Сиз кўнгилнинг шамчироғи.
Ишқимиз куйида сиз —
Бедор экансиз ўйласам.

Бахту тахтим сиз билан,
Паймону аҳдим сиз билан,

Ишқ умрин фаслида
Баҳор экансиз ўйласам.

Мендаги жон ўзингиз,
Ҳам яхши жонон ўзингиз.
Сиз менинг-чун ҳар нафас —
Даркор экансиз ўйласам.

Сизни мен чин ёр деганман,
Яхши ёр топган эканман.
Уйдаю ўйимда сиз —
Ҳамкор экансиз ўйласам.

КПСС XXVI СЪЕЗДИ
ҚАРОРЛАРИНИ АМАЛГА ОШИРАМИЗ

Ғайбулла Асадуллаев

УМР ГУЛЛАРИ

удоёр ака машинадан тушиб уйнинг деразаларига кўз югуртирди. Чироқлар ўчган. Мўридан чиқаётган паға-паға тутунга қараганда, хотини Фотима печкага кўмир қалаганга ўхшайди. Ғира-шира ёритилган торгина йўлакдан юриб уй эшигини аста ёқди, хонасига ўтди, чироқни ёқди. Кўзлари миясига тортиб тургани учун, ҳеч нарсага қарамай каравотга ўзини ташлади. Кўзларини юмди. Қани энди уйқу келса, миясини ҳар хил хаёллар эгаллаб олиб, баттар толиқтирди. Бирор кишига юрагини ёганда энгил тортардимми. Хотини — Фотимани уйғотай деса у ҳам рўзгор ишлари билан чарчаган, бир-биридан ўт-олов болаларига жаврайвериб толиққан. Хаёлларини қувламоқчи бўлгандек кўзларини очиб, қайтадан юмди. Йўқ, бўлиб ўтган ҳисобот-сайлов йиғилиши яна кўз олдида жонланди. Унда сўзга чиқиб, ўзи тўғрисида тўлиб-тошиб гапирган кишиларнинг сўзлари қулоғи остида янграйверди. Уйламай деса ҳам хаёли ўшалар билан бўлиб қолди. Уларнинг ҳаммаси ҳам оддий, содда, юраги пок, меҳнатқаш, ҳалол одамлар. Бири кўз, бири қош бўлиб қолган ана шу кишиларнинг ҳаммасини бағрига бир-бир босгуси келди. Ҳаммаси ҳам чўлга кетишига қарши эди. Қани уларни кўндириб бўлса! Аввалига икки оёқни бир этикка тикқандек «йўқ!» деб туриб олишди. «Нима» биздан хафамисиз, ишларимиз сизга ёқмадимми?! Шунинг учун кетмоқчимисиз?!» деб ҳам кўришди. Лекин қарори қатъийлигини билиб, ноилоҳликдан рухсат беришди.

Ҳаммадан ҳам идора қоровули Махсум ака Умаровнинг кимгадир куйиниб гапирётган гаплари юрагига муҳрланган эди.

«Раисдан ёлчиган эдик, қадамиям қутлуғ келганди. Илгариям ҳаммамиз ўлардек ишлардик, пахтадан ортмасдик. Боғ ҳақида ўйламасдик ҳам. Лекин пахтадан бундай мўл ҳосил олган йилимизни эслолмайман. Шу Худоёр келди-ю, унисиям, бунисиям бўлди-я! Қутлуғ қадамли одамларда ана шунақа хосият бўлади!»

Махсум ака ҳам қизиқ, нимаики яхшилик бўлса, ҳаммасини менга ёпиштиради. Бошқалар-чи, ўзи-чи? Идора олдини гулзор қилди, орқа томонни боғ қилди, шу ерларга меҳнатим сингиган деб гердайдими? Мевалардан уйига ташмаладимми? Кўнглига сиққанча олиб кетса биров бир нима дермиди? Махсум акага ўхшаганларга суяниб, ишониб ютқизмадим, аксинча, ютдим. Боғ қиламиз дедим. Бу сўз оғзимдан чиқмасдан одамлар ёпирилиб чиқиб, ер тайёрлашди, боғ қилди. Кўчаларнинг ёқаларига дарахтлар ўтқазди, қирликдан ер ўзлаштирамыз дедим, буни ҳам қойиллатишди. Шу ҳисобга алмашлаб экишни жорий қилдик. Ёшлар техникани эгаллади, пахтачиликни комплекс-механизациялашни ўз қўлларига олди. Кекса, тажрибали пахтакорлар ёшларга йўл кўрсатишди. Улар билан ишлаш қандай мароқли эди...»

Ушанда ёзнинг ўрталари эди. Худоёр Тўйтепадан — райкомдан тарвузи қўлтигидан тушиб қайтди. Доим хушчақчақ, битта гапириб, ўнга куладиган, кулганда ҳам юрагидан чиқариб қаҳ-қаҳа отадиган бу одам шундай толиққан эдики, унга шу тобда на ҳазил ва на аския қор қилар эди. Танҳоликни, райком бюросида бўлган гапларни

мулоҳаза қилиб кўришни истарди. Уйга кирса, фикрлари худди ёввойи каптарлардек ўзиб кетадигандек бўлаверди. Оилада биронта ножўя гап кечиби, уйдагиларни ҳафа қилиб қўйишдан ҳам чўчиди: Шунинг учун шофёри Мустига машинани тўғри колхоз ерини кесиб ўтган Қорасув канали устига қурилган шийпонга, тўғрироғи чойхонага ҳайдашни буюрди.

Чойхоначи Муллаҳўжа Йўлбарсов Худоёр Латиповни биринчи марта бундай тушкун аҳволда кўриб, ҳайрон бўлди. Худоёр канал ёқасига қўйилган каравотга ўзини ташлади, ҳатто оёғидаги кийимини ечиш ҳам унга малол келди. Чойхоначининг овқат келтирайми деган саволи ерда қолди, аччиқ қилиб кўк чой дамлаб келтиришни буюрди.

Қизиқ, келиб-келиб ўзининг қўлида иш ўрганган киши — район партия комитетининг биринчи секретари Олим Бердиев уни тушунмаса, янгиликка, техникага қарши, деб айбласа. Изланиш бўлмаган ерда, қандай қилиб ўсиш, ривожланиш бўлиши мумкин?! Ахир, бирорта янгиликка дадиллик билан у қўл урмаса, уни синаб кўрмаса, бошқаларнинг ташаббусини кутиб ўтирса, унда қандай қилиб ўзини коммунист деб ҳисоблай олсин?! Чигитни квадрат-уялаб экмаганлиги учун консерватор эмиш.

Сувнинг майин эпкинни унинг дилгирилигини тарқатди, аста-секин таъби ёришди.

— Майли, кўрамыз! Ҳозир ёз. Ғалбирни сувдан кўтарадиган куз келсин-чи! — деди ўзига-ўзи.

Воқеанинг индаллоси шундай эди. Қирдан ўзлаштирилган ерлар ҳисобига пахта майдони кенгайтирилиб, алмашлаб экиш жорий қилинаётган эди. Бу ерларда ҳаво оқими шундай жойлашган эдики, булутлар шу жойларда қуюқлашиб, дўл ва селга айланарди. Кўпинча бу ҳодиса май ойининг бошлари ёки ўрталарида бўларди. Шу йили июнь ойининг ўрталарида ёган сел юз гектар ердаги ғўзани ер билан битта қилиб кетди. Кутиб, ўйлаб ўтиришга вақт йўқ эди. Барча тракторларга культиваторлар осилиб, ғўза қатор ораларига ишлов берилаётган дамлар эди.

— Чакки бўлди-да, Парпи, чакки бўлди. Хўш, нима қилмоқчисан?! — ўсмоқчилаб сўради Худоёр ака бригадирдан. — Бузиб экайлик десак, ҳамма тракторларга культиватор осилган. Ғўзаларни ишловдан қолдириб бўлмайди, суғорилган пайкаллар кетма-кет етилиб турибди.

— Маккажўхори экишга созлаб қўйилган сеялкада эксак нима қиларкин?! — деди Парпи суҳбатдошининг гапини бўлиб. — Фақат квадрат чиқмайди, тўқсон сантиметрли бўлади.

— Бу фикринг маъқул. Бироқ, лекини бор-да. Гап эшитиб қоламиз-да. Ке, нима бўлса бўлди, ўйчи ўйлагунча, таваккалчи ишини битирган экан. Эшитсак, битта гап эштамиз. Лекин синаб кўрганимиз қолади. Страумовнинг эрта пишар «С—47—27» чигитидан бор. Қирқ гектарга етса керак. Қолганига маккажўхори экамит — сара, дурагай уруғидан.

Бу — вақтдан ютиш, ерни бекор қолдирмаслик мақсадида, энг муҳими, тажриба мақсадида қилинаётган иш эди. Латипов айрим колхоз раҳбарлари сингари идорама-идора югуриб, дўл урган ерлардаги ғўзаларни акт туздириб, пландан чиқариб юбориш учун ҳаракат қилмади. Бу ҳақда район партия комитети секретарига ҳам гап очмаган эди. Тасодифни қаранг-ки, Олим Бердиев колхоз ғўзаларини кўздан кечириб юриб, бузиб экилган ердаги ғўзаларга дуч келди, чигит кенг қаторлаб экилганини кўрди-ю, фигони фалакка чиққан эди.

Ана шу ердаги ғўзалар ўғит, ишлов, ўз вақтида суғориш билан олдинги экинларга тенглаштирилди, кўчат сони бошқа ердаги ғўзалардан бир неча ўн минг туп кўп эди. Тажрибакор пахтакорлар бу ерга келишганда қўлларини белларига тираганча ғўзаларга суқ билан боқиб қолишарди. Картани оралаб, туплардаги бўлиқ кўсақларни эринмай санашарди. Баъзилар бу ердаги пахтанинг июнь ойининг ўртасида бузиб экилганига ишонгиси келмас, ҳайратдан «ё товба» деб ёқасини ушларди, тўғриси, Парпи Тўхтаев ҳам, Худоёр Латипов ҳам ишнинг бундай самара беришини хаёлига ҳам келтиришмаганди. Қани энди Олим Бердиев яна бир келиб кўрса, деган армон раиснинг юрагига тошдек чўкиб ётарди. Йўқ, Олим Бердиев келмади. Фақат кўшни райондаги «Политотдел» колхозидан Любовь Ли келди. Уни ҳам зарурат бошлаб келганди. Гап шундаки, у ҳақда ҳужжатли фильм суратга олиниши керак бўлибди, бу пайтга келиб эса, бригадасидаги маккажўхорилар ўриб, силос бостириб юборилганди. Оператор, режиссёрлар билан юриб, охири бу маккажўхори пайкалини маъқул топди. Бўйи ўзи етиштирган маккажўхоридан ҳам баландлигини кўриб завқланди. Любовь Ли бўш вақтларида ғўзаларни ҳам оралади, одатдагидан бошқача усулда экилган, текис ўсган ғўзаларга маҳлиё бўлиб қолди. Кинога шу ерда тушди. Кузда ғалбир сувдан кўтарилганда эса, бу даланинг ҳар гектаридан қирқ центнердан ҳосил олинди. Колхоздаги энг юқори кўрсаткич эди бу. Шундан кейин Худоёрнинг юрагида чигитни кенг қаторлаб экиш нияти ниш урди. Уйлаб қараса бошлаган ишини бу ерда давом эттириш қийинга ўхшаб туюлди. Шунинг учун чўлни ихтиёр қилди.

Чўл. Янги жой. Янги одамлар. Характерлари турлича-ю, мақсадлари, интилишлари бир хил. Худоёрга чўлга келганларнинг ана шу хислати ёқди. Лекин уни бир нарса ўйлантириб қўйди. Ҳаммасининг танглайи фақат пахта билан кўтарилгандек оғзида пахта. Боғ қилиш, уйлар атрофига, йўл ёқаларига дарахт ўтқазиб ҳақида ўйлайдиганлар кам, ўйлаганлари ҳам кўчатларни дидсиз, бетартиб эккан. Бири тутиб, бири тутмаган кўчатларни кўрганда киши кўнгли зил кетади. Қишнинг изғиринли кўнлари, ёзининг иссиғи, гармсели... пайтларида, дид кетганда бир донга тармева кўзларингга анқонинг уруғи бўлиб кўринади. Чўлқувар деҳқонлар дастурхонидо олма, узум, шафтоли каби меваларнинг етишмаслигини билиб, Худоёр ака таажжубланди: Ер бўлса, сув бўлса, деҳқон учун яна нима керак?! Нега ҳамма бараварига бу ишга қўл урмайди? Баъзиларнинг ҳовлисига бош суқсанг, жаннатга кириб қолгандек бўласан, баъзи кишиларнинг оstonасига қадам қўймасдан жаҳаннам нафаси бетингга ургандек бўлади-ю, ташлаб қочгинг келади. Худоёр акани ана шу нарса қизиқтириб қолди. Кечки пайт Уролбойнинг ҳовлисига кириб борди. Ҳовли дим, нафасни бўғувчи қандайдир рутубат бор.

— Келинг, келинг, Худоёр ака, қандай шамол учирди, биз томонларга ҳам келар экансиз-а? — уни қуноқ очиб кутиб олди Уролбой ва уйга бошлади.

— Уй ҳам димиқиб кетгандир, очикроқ ерда ўтирсак қандай бўларкин?

— Буям яхши гап! — деди мезбон ва айвонга жой қилдирди.

Дастурхон ёзилиб, бир оздан кейин чой келтирилди. Аини ёз, пишиқчилик бўлишига қарамай дастурхон тўкин эмас эди. Уролбой нон ушатаркан, иссиқдан гап очди.

— Шу дейман, бугун жаҳаннамнинг эшиги очилдими. Қаранг ҳали ҳам дим, бўғаман дейди-я!

— Тағинам бўғмапти-да, сизни! — хандон отиб кулди Худоёр.

— Нимага бўғаркан? — ҳайрон бўлиб сўради суҳбатдоши.

— Нимага дейсизми?! Қаранг, ҳовлингизни, номига бирор туп дарахт йўғ-а! Қуёшнинг иссиғини қирқадиған, ҳовлига файз киритадиған дарахт-ку!

— Эй, Худоёр ака— қизиқ гапни гапирасиз-а! Дарахт экиб, кўкартириб соясида ўтирармидим. Бу ерга икки-уч йиллик меҳмонмиз-да.

— Ҳа, гап бу ёқда денг, Уролбой, — уни маъқуллагандек гап бошлади Худоёр ака. — Тўғри, узум эксангиз, уч йилда нишона қилади, олма эксангиз беш-олти йилда ҳосилга қиради, ўзиздан қолар гап йўқ, нок ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Энг беригиси етти-саккиз йилда ҳосил беради. Лекин шундай бўлса ҳам, қадимда нокни кўп экишган экан. Қариялардан эшитганим бор: «нокни экин, ҳосилини ўзинг емасанг, боланг ейди, боланг емаса, неваранг ейди» дейишаркан. Нимага шундай дейишган, биласизми?

Гапнинг қаёққа бориб тақалишини билган Уролбой индамай қолгач Худоёр ака сўзида давом этди:

— Уша одамлар сизга ўхшаб фақат ўзини ўйлаган эмас, умумини ўйлаган, келажакни ўйлаган, савобли ишни ўйлаган. Сиз иккита савобдан қуруқ қолиб ўтирибсиз, бири ернинг умрини бекорга ўтказаетганингиз бўлса, иккинчиси, ўзингиздан ҳеч қандай ёдгорлик қолдираётганингиз йўқ! Келинг, келишиб олайлик, кузда ҳовлингизга кўчат ўтқазасиз, тополмасангиз ўзим топиб бераман...

Худоёр Латипов уйига қайтар экан, Уролбойнинг «бу ерда икки-уч йиллик меҳмонмиз-да» деган гапи хаёлида такрорланар, ғашига тегарди. Ҳовлисини ғарибона қилиб қўйган Эргашбой Жўраев, Орол ака сингари кишилар кўз олдига келди. Бундай одамлар кайфияти бошқаларга ҳам юқини мумкинлиги уни чўчитиб юборди. «Й-жойига кўнгли қўймаган одамдан ҳар балони кутиш мумкин, — дерди ўз-ўзига. — Турган ерини обод қилишга мажбур қилиш керак. Шундагина читтак сингари шохдан-шоҳга сакраб юрмайди. Усарбой Шамилов, Юсуф Толбоев, Абдували Ғаниев, Умнатқул Жўраевлардан кам ерлари борми?! Улар пахта ишини ҳам қилишади, ҳовли-жойига қарашга ҳам вақт топишади. Совхозда яшайдиган, ишлайдиган киши уй-жойини обод қилсин, бунга бўйни ёр бермайдиганларга ўрин бермаймиз, бизга ҳақиқий чўлқувар, гўзалликни севадиган, қадрига етадиганлар керак!»

Емон кўргани ўз қобиғига ўралиб, бирор янгиликка қўл уришдан чўчиб ётиш эди. Шунинг учун ўзи ҳам тиниб-тинчимас, бошқаларни ҳам ўз ҳолига қўймасди, натижада баъзан тўсиққа дуч келиб қоқиларди. Шундай қоқилишлардан бири у чўлга келган 1964 йилнинг баҳоридо, чигит экиш ишлари аини қизиган бир паллага тўғри келди. «Голодностепстрой» совхозлар бошқармасининг бошлиғи битта майизни тенг бўлиб ейдиган дўсти Саттор Усмонов совхозга келиб, чигит экишнинг бориши билан танишди. Экишнинг бир хил, тўқсон сантиметрли схемада экилаётганини кўрди-ю, туюқиб кетди.

— Нимага квадрат-уялаб экмаяпсиз, — деди расмий равишда, — графикни бузаяпсиз, сизни деб квадрат-уялаб экиш плани бажарилмаяпти, хўш, бу қандай ўзбошимчалик!?

— Совхозни қабул қилмасимдан олдин бу ҳақда келишиб олганмиз-ку, — босиқлик билан жавоб қайтарди Худоёр Латипов. — Буни Ақоп Абрамович Саркисов ҳам,

Зокир Санақулов ҳам билади. Бу схеманинг кенг майдонда қандай натижа бериши устида илмий иш қилишга қўл урганим сизга сир эмас.

— Гапни қисқа қилинг, ўртоқ Латипов, илмий иш билан шуғулланадиган институтлар бор, бу масалани ўшалар ҳал қилишади, бу сизнинг ишингиз эмас.

— Ахир қиши билан бутун сеялкаларни тўқсон сантиметрли қилиб экишга мослаб чиққанмиз, қайта тайёрлаш учун қанча вақт кетади, чигитни қачон экиб бўламиз?

— Бунисини билмайман, квадрат-уялаб экиш графигини бажаришимиз керак. Нима қиласиз, бошимизга ғалва орттириб. Гап битта, тўқсонлик схемада экмайси.

Саттор Усмонов чойга ҳам қарамай, машинасига ўтириб жўнади. Кўпчилик ичида берилган танбеҳ Худоёр Латиповнинг суяк-суягидан ўтиб кетди, от гўштининг шўрваси туриб-туриб қор қилади деганларидек, унинг сўзларини эслagan сайин бўғилиб кетаверди. Узи машинага ўтириб, унинг орқасидан қувмоқчи, олдидан кесиб чиқиб, гаплашмоқчи ҳам бўлди. Лекин ортиқча гапдан кўра бошлаган ишини давом эттиришни афзал кўрди. Чигит экилаётган бригадаларга йўл олди. Ишларни кўриб кўнгли кўтарилди. Улар кенг қаторлаб экишни тўхтатмаган эдилар. Лекин баъзи бригадаларда бир оз шомол турса қаёққа оғишни билмай иккиланиб турувчилар ишни тўхтатиб, кўрсатма берилишини кутиб ўтиришади. Буларга бошлаган ишини давом эттиришни уқдириш Худоёр акани жуда толиқтирди, агроном Нўмонжон, бош инженер Рустамжон ҳам ҳаловатини йўқотди. Дўсти Саттор Усмонов унга ғалвасиз яшаш, ишлашни маслаҳат берди-ю, бир талай ташвишни, ғалвани ортиб кетди. Худоёр ака шуларни ўйларкан, «уф» тортиб юборди. Ёнма-ён келаётган Нўмонжон уни бундай аҳволда биринчи кўриши эди. Шунинг учун юпатмоқчи, бир оз таскин бермоқчи бўлди.

— Намунча куйинасиз, Худоёр ака, намунча ташвиш тортасиз. Иккиланганлар ҳам айтганингизни қилди-ку, ишлар жойига тушиб кетди-ку. Қўйинг, бундақада ўзингизни еб қўясиз.

— Э, Нўмонжон, Нўмонжон, дўстингки юрагингни билмагандан кейин алам қиларкан, ахир ўз манфаатини кўзлаб иш қилаётган бўлсам, унда бошқа гап эди, — қайнаб гапира кетди Худоёр ака. — Янгилик устида олимлар бош қотирсин эмиш! Унда ташаббус қаёққа кетади. Новаторлик нима бўлади?! Чуст суғориш усулини олинг, ким топган уни? Оддий деҳқон — сувчи. Энди бу усулга олимлар ҳам тан бериб ўтирибди-ку. Халқ мулкига айланди-ку у. Юрагида ўти йўқ одам ташвишсиз, ғалвасиз, изланишсиз яшайди. Шундай яшашни истаганимда чўлга келмаган бўлардим, Урта Чирчиқ районидаги Свердлов номли колхозда инструкцияда кўрсатилган ишларни бажариб, тинчгина яшайверардим.

Мана сизни ҳам тинч қўймадим, ғалвали ишимга шерик қилдим. Бу ишда бугунгидек менга ёрдам берсаларингиз, қўллаб-қувватласангиз бўлгани. Лекин бир гапни айтиб қўяй: ўз фикрини, мулоҳазаларини дадил айтолмайдиган, баҳслашишдан қўрқадиган одам графика ёпишиб олади. Бизга пахта керак, арзон, сифатли, чўлқувларнинг ишини енгиллаштириш ҳисобига олинадиган мўл пахта керак.

Нўмонжон ўзи ҳам тинчимайдиган, ўзгани ҳам тинчитмайдиган бу кишини ўз жигаридек севиб қолган эди. Унинг кек сақламаслик, гина-қудуратни тез унутиб юбориш одатини ҳаммадан ҳам яхши кўрарди. Эрта-индин дўсти Саттор Усмонов билан учрашганда ораларида ҳеч қандай гап-сўз ўтмагандек апоқ-чапоқ бўлиб кетишини қалбидан сезиб турарди. Нўмонжон шундай одам билан ишлаш бахтига муяссар бўлганидан ич-ичидан қувонди.

Шу йили кўп ерлар тўқсон сантиметрли схемада экилди. Саттор Усмонов ҳам кейинчалик бу усул қатта иқтисодий фойда келтираётганини, сувчи ва механизаторларнинг ишидаги унўмни кўриб, анча ҳовридан тушди. Тиниб-тинчимас дўстининг ишига тан берди.

Худоёр Латиповнинг ташаббуси, қистови билан ҳовлиларга, кўчаларнинг четларига экилган мевали дарахтлар яшнаб борарди. Айримлари ҳосилга ҳам кирган. Хонадонларга кирган киши дастурхонда ёз ноз-неъматларини кўриб, бу ердагилар чўлда эмас, жаннат макон жойда яшаётган экан дерди. Пахта ҳосили ҳам йил сайин ошиб борарди. Лекин битта муаммо ҳал қилинмасдан ётарди, тўғрироғи, партия ва ҳукуматнинг зараркунанда ҳашаротларга қарши курашишига граждан ҳаво флотидан воз кечиб, ер усти аппаратларидан фойдаланиш ҳақидаги курсатмаси эйтибордан четда қолган эди. «Бу ер чўл, пахта майдонлари аҳоли яшайдиган ердан анча олис, шунинг учун самолётдан дори сепилса, одамларга, ҳайвонларга зарар қилмайди» деган кайфият кўпчиликнинг юрагига ўрнашиб қолган эди. Ана шу кайфият Худоёр Латиповга қимматга тушди.

1969 йилнинг май ойи эди. Ғўзалар ер бетини текис қоплаб, келинчақдек сузилишиб турган кезлар. Худоёр ака дала айланишни, дала меҳнаткашлари билан бир қўр суҳбатлашишни тусади. Бош агроном ёрдамчиси Нўмонжон Қамдамовни ёнига олиб, юк машинасининг кузовига чиқди. Машина ўрндан кўзғалиб, май ойининг майин шабадаси директорга хуш ёқиб, ёқа тугмаларини ечди. Пахта далаларини кўздан кечириб бориб, учинчи бўлимга ўтдилар. Катта карта ёқасидаги йўлга бурилишдаги «ҳавотирли зона» белгисига на шофернинг, на агроном Нўмонжоннинг ва на Худоёр аканинг кўзи тушди. Улар яхши ривожланаётган ғўзаларга маҳлиё бўлиб боришарди. Шу пайт бошлари устидан самолёт зараркунанда ҳашаротларга қарши дори сешиб ўтди. Директор шоферга зонадан тезроқ кетишни буюрди, апил-тапил

ҳаммалари оғиз-бурунларини ўрашди. Зонадан чиқишиб, яхшилаб ювинишди. Ишчилар қатиқ келтириб: «...заҳарни кесади, қолдирмасдан ичинглар» дейишди.

Худоёр ака алламаҳалгача пахтазор айланиб, уйга қайтганда чўл осмонини тўлдирган юлдузлар қора тўр рўмолга қадалган пистонларга ўхшаб ярқирарди. Хотини Фотима опа қўйган овқатдан бир-икки чўкилаган бўлиб, бир-икки пиёла кўк чой ичди, хонасига ўтиб, ўрнига ётди-ю донг қотди. Бироқ ярим тунда ҳаво етишмай қийналиб уйғониб кетди. Узини худди биров бўғаётгандек ҳис қилди, нафас олиши оғирлашиб, бўшашиб кетди. Пешонасидан муздек тер қуйганча, ўрнидан тураман деди-ю, ҳолсизланиб ўтириб қолди. Хотинини чақирди. Бўғиқ овозни эшитган Фотима опа югургилаб хонага кирдию, эрининг аҳволини кўриб, болаларини чақирди. Фарҳод, Бердиёр, Исфандиёр, Марат, Дониёр, Шаҳриёрлар отасининг тепасига йиғилишди, кўрқиб кетганларидан нима қилишини билмай қолишди, кимдир дод солди. Буни эшитиб қўшниси — бош ағроном Уктам Носиров нари-бери қийиниб, югургилаб чиқди. Катта ўғли Фарҳодни врачга физиллатди, ўзи қаёққадир чопиб кетди, кўп ўтмай қатиқ топиб келди. Бу орада қишлоқ врачлари ҳам етиб келган эди. Дори дармон қилишди, қатиқ ичиришди. Директор анча ўзига келди.

Оёғи остидан чиққан фалокат туфайли касалхонага тушди. Бунда ўзининг ҳам айби бор. Бу тўғридаги кўрсатмани амалга эширишда сусткашлик қилди. Соғайиб қайтар экан, ана шу фалокатни қандай қилиб бўлса ҳам даф қилиш хаёли миясини қамраб олганди.

— Тайёргина ОВХларни олиб қўяқолайлик-да, Худоёр ака. Ҳадеб бош қотириб нима қиласиз, — деди бош инженер Рустамжон.

— Ҳисобини билмаган ҳамёнидан айрилар, деган гапни эшитганмисан? — сал қизишиб гапирди директор.

Икки раҳбар жим қолди. Шу пайт механизаторлардан бири тракторини ўт олдириб, паркдан чиқиб кетабошлади. Директорнинг кўзи тракторнинг тутун чиқарувчи қувурига тушди, ундан паға-паға тутун чиқарди. Хаёлига бир нима ялт этиб келгандек бош инженерга юзланди.

— Рустамжон, менга қара. Трактор қувуридан чиқаётган тутун энергиясидан фойдалансак бўлмайдими? Биз бир йўла икки ишни бажариш ҳисобига фойда қиламиз, — деди директор, кейин фикрини содда қилиб тушунтирди. Бу — бош инженерга ҳам, тажрибали механизаторларга ҳам маъқул тушгандек бўлди, тезда ишга киришишди. Тракторнинг тутун чиқарадиган трубасидан СУСга борадиган труба ўтказишди. Тутун бу трубага ўтказилганда унинг энергияси СУСдаги химикатни пуркашга ёрдам бериши керак эди. Натижа улар ўйлаганидек бўлиб чиқди. Зараркунанда ҳашаротга қарши курашнинг ҳам арзон, ҳам чиқими кам, ҳам қулай йўли топилди. Шу-шу қайси картага зараркунанда ҳашарот тушса, шу мосламада дориланадиган бўлди. Бу янгилик тезда «Узсельхозтехника»нинг Сирдарё область бирлашмаси раҳбарлари қулоғига бориб етди. Бирлашма бошлиғи Михаил Кириллич Хобта инженерлар билан совхозга келди. ОВХ, ОДНларнинг ўрнини босадиган, ҳам арзон, ҳам қулай бу мосламани кўриб, совхоз механизаторларига раҳматлар айтишди. Баъзи бир ўзгартиришлар киритишди, трубадан СУСга бориб тақалган ерини япасқи қилишни, тутун чиқадиган қувурга клапан ўрнатишни маслаҳат беришди. Мослама янада яхшироқ ишлайдиган бўлди. Тўрт йил ичида совхоздаги беш минг икки юз гектар пахта майдонининг ҳаммасида зараркунанда ҳашаротларга қарши ана шу мослама билан курашиладиган бўлди. Мутахассислар унинг иқтисодий самарасини ҳам чўтга солиб кўришди. Ҳашарот тушган майдонларга самолёт билан дори сепилганда гектарига йағирма икки сўм сарф қилинар эди, бу мослама ишлатилганда гектарига сарфланадиган ҳаражат олти сўмдан ошмади.

Иш иштаҳа очаверади. Бир муаммони ҳал қилса, кетидан иккинчиси кўзга чалинади. Ёғингарчилик кам бўлган йиллари чигит экиш пайтида ишлатилган гербицид туфайли ёввойи ўтлар кам чиқарди, ёмғир кўп ёққан йиллари биттаси бир қучоқ бўлиб кетадиган туяқорин ва ажириг-у ғумай пахтакорнинг жонини ҳиқилдоғига келтиради. Ишчи кучи кам бўлганидан кетмон чопиқ билан йўқотиш жуда малол келарди.

Худоёр Латипов дала айланиб, ғўзаларни кўздан кечираркан тупроққа кўмилиб, сарғая бошлаган ўт диққатини тортди. Қараса, танаси қуриган. Шундан кейин ўтқи кўмиб кетадиган мослама яратиш керак деган қарорга келди. Инженерлар билан биргаликда шундай мослама яратиш, унга «Салим қулоқ» деб ном беришди. Иш анча осонлашди, чопиққа энди ҳожат қолмади. Ҳисоб-китоб қилиб кўрилганда, гектарига тўқсон беш сўм иқтисодий фойда олинганлиги аниқланди.

Ишлар анча юришиб, совхоз бир бўстонга айлана бошлаган, ҳеч ким бир қадам ҳам жилгиси келмайдиган бўлиб қолган паллада Худоёр Латиповни бошқа хўжаликка олишди. Оқ олтин районидаги ўтириб қолган Ворошидов номи совхозни кўтариб берасиз дейишди. Бу — унга билдирилган ишонч, раҳбарлик қобилиятини юқори баҳолаш эди. Худоёр ака бунга қаршилик кўрсатишни ўзига эп кўрмади. Лекин совхоз ишлари билан танишиб чиққандан кейин юраги орқасига тортиб кетди. Яна Пахтакор районидаги Акмал Икромов номи совхозда иш бошлаган даврдаги муаммолар оёғи остидан чиқа бошлади. Пахтадан бўлак соҳани ўйламаслик, ўйлаганда ҳам енгил-елпи қилиш. Директор яна ўз иш услубини тутди. Шредер номидаги мевачи-

лик, узумчилик ва виночилик институтига мурожаат қилиб, совхозга намунали боғ ташкил қилиб беришда кўмаклашишларини сўради. Илтимос ерда қолмади. Совхозга фаниқли боғбон олим Хабир Аминов келиб, ерларни айланиб кўрди. Оқова сувлар ўшириладиган коллекторларнинг ёқасидан ерларни боғ қилишга қулай деб топди, бу жой совхоз идорасидан унча ҳам олис эмас эди. Мевали даррахт кўчатларини экиш учун ер тайёрлашда бош-қош бўлди. Институт боғбонлари чўлқуварлар учун яхши кўчатлардан машиналаб юборишди. Кўчат экиладиган кунни Худоёр Латиповни Сирдарё область партия комитетига чақириб қолишди. У ўринбосарларига ишларнинг барини кузатиб туришни топшириб, ўзи Гулистонга йўл олди. Кечга томон қайтиб, тўғри «боғ» томонга ўтди: қай кўз билан кўрсинки, кўчатлар қандоқ келтирилган бўлса, шундайлигича ётипти. Ўзи тепасида туриб эктирган беш-олти туп мевали даррахт кўчати эса синган. Ўринбосари йўқ. Кўчат эктиришга ажратилган ишчилар тарқаб кетган. Нима гапчилигига тушунолмаб ҳайрон бўлиб турган эди олдига бир киши келиб, куйиниб гапирди.

— Ўринбосарингизга боғ қилиш ёқмади, уларга пахта керак эмиш, эт керак эмиш. Булардан ҳам бурун, майшат гадоси у.

— Ўзи қаерда? Нима қиляпти?

— Ҳар қалай иш қилмаётган бўлса керак.

Худоёр Латипов тутоқиб кетди, ҳалиги киши кўрсатган уйга шаҳдам кириб борди-ю, бази жамшиднинг устидан чиқди. Утирганлар нима қилишини билмай бир-бирларига қараб олдилар-у, мулозамат қилишга тушдилар. Бирни олиб, бири қўйиб Худоёр Латиповни тўрға таклиф қила бошлашди. Дастурхонга келтириб қўйилган лаганларда сергўшт бешбармоқ. Чинни пиёлани даврада айлантириб турган косагул ҳам хушомад қилиб, директорни юқорига таклиф қилди.

— Сиз билан биз ишлаб олмас эканмиз, аризангизни беринг-да, бўшаб кетинг, — деди Худоёр Латипов ўринбосарига ва чиқиб кетди. Уйдагилар ҳангу манг бўлиб қолишди, кимдир «келмасидан катта кетишини қара, охири бахайр бўлсин иш-қилиб» деб қолди орқасидан.

Латипов йўлда бораркан совхозни «чўктирган» майшатбозларнинг турқи кўз олдидан кетмади. «Булар нима қиляпти ўзи? Ким нима иш қилаётганлиги билан қизикмас, одамларни ишдан қолдирса, иш кўрсатмас!» Бу нима деган гап ахир?! Ёки бу ерга директор бўлиб келганим ёқмаяптими? Йўлимга тўғноқ бўлишмоқчимми?! Ўринбосарига, бўшаб ҳақида ариза беринг, деб тўғри қилдимми ёки йўқми? Ҳамтовоқларининг орқадан истеҳзоли қараб қолишларини қандай тушунас экан?»

Шу кунги гапдан кейин одамларнинг сараги саракка, пучаги пучакка ажралиб қолди. Иш бўлмас-ю, ош бўлса дейдиганлар хайр-маъзурни ҳам насиа қилиб жўнаб қолдилар.

Кунлар кунларни қувиб ўтар. чўлқуварлар дала ишларида бурилиш бўлаётганини, ҳар бир ташаббус, таклифлари диққат билан тингланиб, ишлаб чиқаришга жорий этилаётганини кўриб кўнгиллари ўсар, ишга иштиёқлари ошарди. Чўл қиёфаси йилдан-йилга гўзаллашиб борди, бош план асосида қурилаётган бир-биридан бежирим уйлар, маданий-маъшии бинолар атрофига турли-туман гул кўчатлари, мевали даррахтлар экилди. Раҳбардаги янгиликка интилиш «касаллиги» бошқаларга ҳам юқди. Одамлар иш унумини оширишни ўйлайдиган бўлиб қолишди. Биринчилар қаторида биринчи бўлим бошқарувчиси Абдували Ғаниев шу масала юзасидан директорга учради. Бу пайтда чигит экиш олди ишлари қизиб кетган эди.

— Агар рухсат берсангиз, — деди у, — учта чизелни бир-бирига кавшарлаб ишлатадиган қилсак, унинг орқасига борона, молани ҳам тиркасақ. Ерни чизеллаш билан бир йўла бороналаб, молалаб кетардик.

— Бу таклифнинг яхши-ку, лекин трактор тарта олармикан?

— Тортади, Худоёр ака. «Х—4» тракторимиз бир юз ўттиз от кучига эга, тезлиги катта. Шунга яраша «юк берсак» уч кунлик ишни бир кунда бажарамиз.

Худоёр Латипов бу таклифга кўнаркан, Абдувалига ўхшаган йигитлар, қизлар кўплигини ўйлаб қувонди. Шукур Шарофиддинов, Сангил Жўраев, Оппоғой Рустамова, Умматқул Жўраевлар қаторида Шомурод ота Холмуродов қабиларни ўйлаб кетди. Буларнинг бири бригадир, бири бўлим бошқарувчиси, бири механизатор. Шомурод ота эса йигирма йилдан ортқироқ колхозга раислик қилган, кейин ўзи инонихтиёри билан Мирзачўлга парвоз қилган тажрибали деҳқон. Совхозда ташкил қилинган боғдорчилик бўлимини бошқариб, чўлни мева-чева қонига айлантиришга бел боғлаган ажойиб инсон. Шулар туфайли совхоз ишлари олға босаяпти. Шулар туфайли Акмал Икромов номли йигирма олтинчи совхозда жорий этган янгиликлари бу хўжаликда ҳам амалга ошяпти.

Ғўзалар гулга кириб, далалар чиройи жуда очилиб кетган кезларда Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Қинибек Укибоев директорлик қилаётган қўшни ўн еттинчи совхознинг бир группа ўзаро текшириш бригадаси аъзолари келиб қолишди. Худоёр ака уларни қучоқ очиб кутиб олди. Ахир, Қинибек пахтачиликда ном чиқарган, тажрибали пахтакор. Бундай кишилар билан беллашиш ўзига насиб қилганидан хурсанд эди. Мусобақадорлари қурилиш соҳасида ҳам, ободончилик соҳасида ҳам қилинган ва амалга оширилаётган ишларни кўриб завқланиб кетишди. Совхоз марказидан чиқарилган тўғри йўллар, уларнинг ёқасига экилган даррахтлар, смородиналар япроқ

ёзиб, ажиб гўзаллик кашф этган эди. Бу манзарадан киши кўзи равшан тортарди. Йўллари пахтазорга тушганда Қинибек оға бирдан таққа тўхтаб, ғўза қатор ораларига ишлов бераётган тракторларга тикилганча, ҳайкалдек қотиб қолди. Кейин Худоёр Латиповга юзланди:

— Бу неси?! Трактор кетидан тутун пуркаб кетаётирми?!

— Ҳашаротга қарши курашадиган мослама. Трактор бир йўла икки ишни бажаряпти; ҳам дори сепяпти, ҳам культивация қиляпти.

— Ажабтовур янгилик. Сартти боласи қув бўлади, деса ишонмасдим. Қув экансан, қув. Тагин мусобақадош эмиш.

— Ҳай, жонни қийнамасанг жонона қайда, дейишади Қинибек оға. У дунёнинг эшигидан қайтиб келиб шу янгиликни ихтиро қилдик. Улиб тирилган Худоёр десанг ҳам бўлади, — деди-да, бу янгилик ғояси қандай тузилганлигини гапириб берди.

— Менга қара, Худоёр, — деди Қинибек Укибоев, — мени бўлиб ўтган иш кизиқтирмайди, бу янгиликни сир тутганинг кизиқтиради?

— Конкуренция, кураш! — ҳазилга олиб жавоб қилди Худоёр Латипов. Сўнг тракторнинг олдига бориб, мослама билан таништирди.

— Бунинг неси қийин экан, жуда содда-ку, — деди Қинибек Укибоев. — Бўлди, совхозга қайтгач, биз ҳам бу янгиликни амалга оширамыз...

Худоёр Латипов Оқ олтин районидаги Ворошилов номли совхозга келган йили гектаридан ўн бир центнердан пахта олинган бўлса, эндиликда ҳосилдорлик ўттиз беш центнерга яқинлашиб қолди. Фарзандлари Фарҳод, Дониёр, Шаҳриёрлар унинг ёнига кирди, чўлни, пахтани ихтиёр қилишди, ман-ман деган пахтакорлар билан беллаша оладиган бўлди.

Келган йили ўзи бошчилигида экилган дарахтлар энди бўй қўйди, қулоч ёзди. Барпо этилган боғлар, тоқзорлар шигил ҳосилга кирди, совхоз ишчиларининг ҳовлилари бўстонга айланди. Худоёр ака одатига кўра ҳар куни тонг ғира-ширасида совхоз марказидаги хиёбонда сайр қилар экан, Сирдарё область партия конференциясида КПСС XXVI съездига делегат қилиб сайланганлиги ёдига тушди. Коммунистларнинг унга билдирган катта ишончлари туфайли Москвада — Кремлнинг съездлар саройида бўлди, партия XXVI съездида қатнашди, мамлакатимизни иқтисодий ва социал ривожлантиришнинг улуғвор программасини муҳокама қилишда иштирок этди. Халқ фаровонлигини оширишнинг асосий йўналишлари ҳақидаги гапларни ҳаяжонланиб тинглади. Бунинг учун қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, шу жумладан пахта етиштиришни янада кўпайтириш кераклигини қалбдан чуқур ҳис этди. Ана шу вазифаларни амалга оширишда совхоз коммунистлари унинг қўш қаноти бўлмоқда. Кети узилмаётган пахта карвонлари, бу ердаги бунёдкорликнинг ҳаммасида қўли борлигидан фахрланади. Кўкка бўй чўзган ҳар бир туп дарахт — қаёти, умри бекорга кечмаётганлигидан гувоҳлик бериб тургандек туюлади унга. Шулар умрининг гуллари бўлиб кўзлари олдиде жилва қилади.

Санъат Маҳмудова

БИР ЮРАКНИНГ
ЮЗ ЖАСОРАТИ

ОЧЕРК

Сора Эшонтўраевани ҳамма танийди, севади ва ҳурмат қилади. Сора Эшонтўраева атоқли актриса, ўзбек сахнасида дунёвий аҳамиятга молик сержозиба образлар яратиб, минглаб томошабинларни ўзига мафтун қилган моҳир санъаткор. Унинг Офелия, Дездемона, Жульетта, Жамила, Гули, Хуррият ва малика Иокаста каби бир-биридан гўзал ва мукамал образлари сахна санъатининг энг асл дурдонаси бўлиб қолди ва бу образлар Ҳамза номидаги Ленин орденли Ўзбек Давлат Академик Драма театри номини дунёга танитишга катта ҳисса бўлиб қўшилди.

Сора Эшонтўраева фаол коммунист, актив жамоат арбоби, меҳри дарё она, юксак дидли, фазилатли инсон. У йирик доирада фикр юрита олувчи, катта йиғинларда халқни ўзига мафтун этувчи ёқимтой ва баркамол аёл. Партия ва ҳукуматимиз Сора Эшонтўраевани СССР халқ артисти деган энг шарафли ва юксак унвон билан, икки марта СССР Давлат мукофоти, қўш Ленин ордени ва бешта Меҳнат Қизил Байроқ орденлари билан мукофотлади. У бир эмас, уч чақириқда СССР Олий Совети депутатлигига ва икки чақириқда Ўзбекистон ССР Олий Совети депутатлигига сайланди.

□

11 май 1981 йил. Ҳамза номли театрда СССР халқ артисти Аброр Ҳидоятонинг саксон йиллик юбилеи нишонланди. Ҳамма гўё Аброр Ҳидоятонинг тўйига йиғилгандек, юбилейга буюк актёрнинг ўзи ҳам келадигандек қизиқиш ва ҳаяжон билан залга кириб келяпти. Биламанки, бу ерга кириб келаётганлар қалбида яна бир истак жўш урмоқда. Бу — Аброр Ҳидоятонинг умр йўлдоши, ҳамма учун севикли Сора Эшонтўраевани кўриш истаги. Унинг Аброр Ҳидоятон ҳақидаги ҳаяжонли сўзларини тинглаш истаги!

Парда очилади. Ана, сахна тўрида Аброр Ҳидоятонинг жасур Отелло қиёфасидаги катта портрети. Саҳнанинг ўнг томонида театرنинг атоқли актёрлари— Аброр Ҳидоятонинг ҳамкасблари, чап томонда эса олимлар, ёзувчилар...

Юбиляр портрети пойидаги зиналарга қип-қизил гилам тўшалган, гўё ҳозир Аброр ака шу зиналардан тушиб келади-дандай, Отелло бўлиб зални ларзага келтирадигандай... Парда очилганда саҳнадагиларнинг нигоҳи Отеллода эди. Зал оёққа туриб, санъаткорнинг ишини давом эттираётган театр коллективини қизғин олқишлади. Саҳнадагилар буюк актёрга чуқур таъзим қилиб, кейин жой-жойларига ўтирдилар.

Мен шу заҳоти Сора опани излаб топаман. Ана у, қора либосда. Ҳеч кўрмагандим уни бундай либосда. Унинг ёнида қатор ҳамкасблари етук санъаткорлар, шоғирдлари ўтиришибди. Залда икки ўғли, келинлари, набиралари ўтиришибди.

Сўзга чиқувчилар бу ёқда қолиб, мен Сора опанинг чеҳрасидан кўзимни узолмайман. Ҳар бир сўзга чиқувчининг гапини у диққат билан тинглайди, ҳар бир сўзнинг

мазмунига қараб юзи-кўзи минг рангда ўзгариб, кўзлари ғамгин чарақлайди. Сўзга чиқувчилар Аброр Ҳидоятовга таъзим қилсалар, Сора опа ҳам таъзим қилади.

...Сора опага сўз берилди. Залда олқишлар узоқ янгради. Иигитлар, қизлар даста-даста гуллар олиб чиқишди. Сора опа борлигидан салобат ва файз барқ уриб, секин-аста юриб микрофон ёнига келди. Назаримда у ҳозир Офелия образига кириб, кўлларидаги гулларни одамларга улашади:

Мана кашнич гули, бу сизга!
Мана бу печак гуллари ҳам сизга
Мана, мана садаф чечаги
Бу... сизга!
Манави кичкинагина гулларни мен
Ўзимга олиб қоламан.
Буни гулиҳайри, дейдилар!

Сора опа яратган ўша гўзал, оқила Офелия жамоли гўё кўз ўнгимда гавдалангандек бўлади.

— Офелияни яратиш учун мен қанчалар кўп изтироб чекканимни Аброр акам яхши билардилар, — деган эди бир суҳбатида Сора опа. — Шекспирнинг ҳамма асарларини биз Аброр акам билан биргалашиб ўқиб, Шекспир даврини ҳис қилишга тиришган эдик.

Дарвоқе, Сорахоним билан Аброр Ҳидоятов саҳнада ошиқ-маъшуқалар ролини ижро этиб, бир-бирларини севиб, 1929 йили турмуш қурган эдилар.

— Мен Офелиянинг қалби жуда нозик ва заиф эканлигини, қувноқ ва эркили Жульетта ҳамда журъатли Дездемонадан тубдан фарқ қилишини тушуниб етдим, — дейди Сора опа. — Яна буюк рус актёрлари М. Н. Ермолова ва В. Ф. Комиссаржевскаялар яратган Офелия образини чуқур ўргандим. Айниқса, Офелиянинг ақлдан озиш картинасини чидам билан қайта-қайта машқ қилдим. Кунлар, ҳафталар, ойлар давомида Офелия ҳаёти, Офелия ҳаёли билан яшадим. Офелияни севиб, юрагимга жойлаб, уни ўзимники қилиб олдим.

Ҳа, 1935 йили саҳналаштирилган «Гамлет» спектаклидаги Офелия роли Сора Эшонтўраева ва Аброр Ҳидоятовнинг ижодий фаолиятида кескин бурилиш ясади. Бу спектакль сурункасига ҳар кун қўйилиб, «Ҳамза» театри мухлислари сафини беҳад ошириб юборди.

Сора опа ижодининг дастлабки даврида турли йўналишдаги ижобий ва салбий ролларни ижро этиб келган эди. Булар орасида бош қаҳрамонлар, характерли роллар, ёшлар ва қариялар, ҳатто ўғил болалар образларини ҳам учратиш мумкин. Шунинг учун ҳам Сора опанинг Офелия ролини ўйнагунча бўлган даврини ижодий фаолиятининг ўқиш, ўрганиш, изланиш ва ўзига хос сино даври деб қараш мумкин.

Офелияни ижро этганидан сўнг актриса ўзида трагик ва чуқур лирик-драматик ролларга эҳтиёж сезди. Ажойиб режиссёр Маннон Уйғур актрисадаги бу майлини чуқур ҳис қилди, унинг ижро услуби, актёрлик салоҳиятини мана шундай роллар яратишга қодир, деб топди ва унга кетма-кет ўзининг драматизми билан ажралиб турувчи роллар топширди. Актриса Офелиядан сўнг «Отелло»да Дездемона, «Ромео ва Жульетта»да Жульетта, «Макр ва муҳаббат»да Луиза, «Қароқчилар»да Амалия, «Момоқалдироқ»да Катерина каби қатор трагик-лирик образларни катта ҳаяжон ва маҳорат билан ижро этди...

— Аброр ака мен учун... — Сора опанинг ғуссали овози ҳаёлимни бўлди. У юбилейга йиғилган томошабинларга чуқур эҳтиром ва самимият билан нигоҳ ташлаб, сўзлар эди: — Аброр ака мен учун болаларимнинг отаси, умр йўлдошим бўлгани учунгина эмас, катта актёр, истеъдодли санъаткор бўлганлиги, менинг энг мўътабар устозим экани билан ҳам қадрли ва қимматлидир. Бизнинг оиламизда, театримизда, ҳамма жойда Аброр аканинг номи, сўзи, иши абадий яшамоқда. Мен Алишер Навоий спектаклидаги Гули ролини биринчи марта Аброр ака билан ёнма-ён — Аброр ака партнёрлигида ижро этганим билан фахрланаман ва ўша кунларни сира унутмайман. Ушбу қутлуғ айёмда унинг руҳини ёд этиб, Аброр ака шаънига Гули монологимни бағишлайман.

Ҳамон ёдимдадир гул чоғи эрди,
Қуришган масканим гулбоғи эрди.
Очилган ранг-баранг гуллар чаманда.
Қуёшдин нур эмиб айларди ханда...

Нақадар тиниқ, ёқимли овоз! Монолог эмас, қўшиқ жаранглапти, куй ёки бўлбул хониши дилларни эркалаяпти. Ҳалигина сўзга чиққан рус санъаткорларидан бири «Трагик актёр учун учта фазилат жуда-жуда зарур. Биринчиси овоз, иккинчиси овоз, учинчиси ҳам овоз. Бундай овоз Аброр Ҳидоятовда бор эди» деди. Сора опада ҳам ана шундай ширали, кучли, ҳаммадан ажралиб турадиган, ҳаммага маъқул бўла-

диган самовий бир овоз бор. Залдаги мингдан ортиқ томошабин қалбини шу овоз сеҳрлаб олган.

Гули... Сора опа Гулини севади. Дарвоқе, улуғ Алишер севган ўша тарихий Гулидаги бор фазилатлар — шеърга шайдолик, вафо, садоқат, софлик, нозик ҳис-туйғулар, ифбат Сора опанинг ўзида ҳам мавжуд. Табиат унга аёлларга хос энг нафис фазилатларни мўл-кўл туҳфа этган. Ҳа, у Гули ролини тайёрлаш жараёнида улуғ навойишунос адиб Ойбек билан, шоир Уйғун билан суҳбатлашди, Навоий шеърларини, ғазалларини, «Хамса»ни қайта-қайта ўқиди. Саҳнада ҳақиқий Гули бўлиб яшашни чанқоқлик билан, ўтли истак билан орзу қилди ва ниятига етди. Сора Эшонтўраева яратган Гули театр санъатининг асл гавҳари, бетакор дурдонаси бўлиб қолди. «Алишер Навоий» спектакли учун 1949 йилдаёқ Аброр Ҳидоятлов, Сора Эшонтўраева, режиссёр Маннон Уйғур СССР Давлат мукофотига сазовор бўлдилар.

Гули... Монолог тугаши билан саҳна ичкарасидан Аброр аканинг магнит лентасига ёзиб олинган кучли овози гўмбурлаб эшитилади:

Кўзимнинг нури кел, тоза гулим кел!
Кўнглим боғида сайроқ булбулим
кел!..

Сора опа бир-бир қадам босиб, Аброр Ҳидоятлов портрети томон юриб, қўллариди даста-даста гулларни унинг пойига сочди. Зал титраб кетди. Зеро, бу олқишлар замирида жуда катта, жуда чуқур маъно борлигини ҳамма юрак-юрагидан ҳис қилар, бу олқишлар ҳар икки буюк актёрнинг маҳоратига берилган бир яхлит баҳо эканлигини тушунар эди.

Сора опа бундай олқишларга фақат бугун эмас, 54 йилдан бери сазовор бўлиб келяпти. Эҳ, нималарни ёдга солмайди, дейсиз бу олқишлар. Сора опанинг ҳаёти ҳақидаги ҳикоясини эслаيمان. Камбағаллиги, отасизлиги туфайли ҳатто ўз онаси бағрига сиғмаган қизча бугун эл-юрт бағридан, эл-юрт юрагидан жой олганини мўъжизага ўхшатаман. Наманганнинг Бешбулоқ қишлоғида туғилиб ўсган қизгина боқиб олган ота-онаси билан 1918 йили Тошкентга келиб қолди. 1923 йили Зебинисо номли мактаб-интернатда ўқиди.

— Ҳар бир кишининг ҳаётида унинг эртаси, келажакни белгилаб берадиган воқеа-ҳодисалар бўлади, — дейди Сора опа. — Менинг ҳаётимда ҳам худди шундай воқеа 1923 йил 8 март куни содир бўлди. Интернатимизда ташкил этилган тўғарақларга мунтазам қатнаб турардим. Айниқса, хор ва драма тўғарағига қизиқишим ўзгача эди. Шу пайтда драма тўғарағимиз раҳбари Али Ардобус бошчилигида «Етим қиз» номли драмани саҳналаштиришга киришдик. Менга Ятима роли топширилди. Ушанда 12 ёшлар чамасидаги кичкинагина қизчаман. Биринчи марта саҳнага чиқаётганим учун завқланар, ҳаяжонланар, айни пайтда жуда-жуда кўрқардим ҳам. Тўрон клубида 8 март куни бўлиб ўтган премьераси ҳеч ёдимдан чиқмайди. Мен Ятима қиз ролини жуда берилиб ижро этдим. Уша пайтда етимлигимни тўла тушуниб етмаган бўлсам ҳам, қандайдир кўнглим яримталигини билар эдим.

Шунинг учунми ўқиб, ўпкам тўлиб, йиғлаб, ролни бажардим. Ролда эмас, ўша етим қизнинг ўзига айланиб қолгандек эдим. Саҳнада ўйнаётганман, қалбимга ўрнашиб қолган бир аёл сиймоси кўз ўнгимга келаверди.

Мен ўша аёлни кўрганимда ҳали эсини танимаган уч-тўрт яшар қизча эдим. Аёл бизлар яшайдиган ҳовли атрофида ўқтин-ўқтин кўриниб қолар, нураб кетган девор ортида туриб, «Сорабиби, ху Сорабиби!» деб мени аста чақирарди. Мен беихтиёр унинг истиқболига югурардим. Лекин суви лиммо-лим оқиб ётган ариқдан ўтолмасдим, аёл эса бегона ҳовлига бостириб киролмасди. Менга узоқ термилиб, ўқиб-ўқиб йиғлаганича нари кетарди. Уша аёл менинг туққан онам эканлигини кейин — эсимни танигач, опамдан билиб олдим. Шўрлик бева қолган онам ночорликдан ўз боласини бегона кишилар қўлига топширишга мажбур бўлган экан... Уша ҳолат, жуда ёш бўлишимга қарамай, онамнинг мунгли қиёфаси, дардчил чеҳраси хотирамга қаттиқ ўрнашиб қолган ва ҳар гал эсласам, алланечук ўртаниб кетаман. Оналар образини яратганимда ўша сиймо, ўша мунис, меҳрибон қарашлар ҳаммиса менга мадад бераётгандек бўлади...

Кўёш нуридан баҳра олган ниҳол каби улғайиб бораётган Сора Эшонтўраева 1925 йил Москвага ўзбек театри студиясига ўқишга юборилди. Студияда У Маннон Уйғур, Етим Бобононов, Аброр Ҳидоятлов, Замира Ҳидоятлова, Тошхон Султонова, Саъди Табибуллаевлар билан бирга ўқиди. Москва театрларининг спектакллари, улуғ рус санъаткорлари бергая сабоқ ёш ўзбек актёрлари қалбида ўчмас таассурот қолдирди. Улар Москвадан диплом билан бирга Гоголнинг «Ревизор» комедиясини тайёрлаб қайтдилар. Бу спектаклни республикамизнинг деярли барча областларида намойиш этдилар. Шундай қилиб, Ҳамза театри мукаммал коллективга эга бўлган ҳолда, 1927 йил Самарқандда ўз фаолиятини давом эттирди.

1935 йили «Гамлет» спектакли билан Иттифоққа, ҳатто жаҳонга танилган театр коллективи 1939 йили шоир Ҳамза таваллудининг 50 йиллиги муносабати билан Комил Яшин ва Етим Бобононов ҳамкорлигида «Бой ила хизматчи» пьесаси саҳнага қўйилди. Бу асар театр маданиятининг энг юксак намунаси сифатида муваффақият қозонди. Аброр Ҳидоятлов — Гофир, Сора Эшонтўраева — Жамила, Обид Жалилов — Бой

ролларини жуда таъсирчан ва ҳаққоний ижро этиб, яна бир бор томошабинлар олқишига сазовор бўлдилар.

«Сора — бу Жамила! Биз Жамилани худди ўшандоқ тасаввур қилганмиз. Худди мана шунақа бўлган Жамила!»

Қаерда бўлмай, Сора опадан гап очсам, одамлардан ана шу таърифни эшита-ман. Актриса учун: «Худди ўзига ўхшайди» деган гапни эшитиш — катта бахт!

— Ноҳақликка сира бардош беролмайман,— дейди Сора опа.— «Бой ила хизматчи»даги воқеалар, ноҳақлик, зулм, бир камбағал хизматкорнинг қонуний хотинини тортиб олган бойнинг қилмишлари мени қаттиқ изтиробга солди. Жамиланинг тақдирига қаттиқ ачиниб, юрагим ёниб, ўртаниб, йиғлаб яшадим саҳнада. «Хўш, мер Жамиланинг ўрнида бўлганимда бундай ҳақсизлик олдида ўзимни қандай тутар эдим, қандай курашар эдим?» — деб ўзимга савол бердим. Худди калтак менинг бошимда синаётгандек баданларим зирқираб эди. Бориб уларни калтакдан ажратиб олгим келарди... Ана шуларнинг ҳаммасини Етим акага сўзлаб бердим ва Жамилани ўз таассуротларим асосида ижро этишга аҳд қилдим.

Уша йиллар республикаимизда «Бой ила хизматчи» спектаклини келиб кўрмаган бирон киши қолмади, дейиш мумкин. Ҳамма Жамила туфайли Сора опани, Сора опа туфайли Жамилани севиб қолди. Оилаларда туғилган қизларнинг исми Сора ва Жамила бўлиб кетди. Актриса номига келган юзлаб хатлар «Сора — Жамилага» деб бошланар эди. Уша хатларнинг бири шундай бошланади:

«Ассалому алайкум, Сора опа! Мен бу хатни оқопада туриб ёздим. Мен тўпчи-ман. Рўпарамда тўл ва замбараклар ўқлари ётибди. Яна бирон соатдан кейин ҳужум-га ўтамиз. Шу замбарак ўқларидан биттасининг устига «Сора — Жамила» деб ёзиб қўйдим. Тошкентдан чиқишимдан беш-олти кун аввал «Бой ила хизматчи»ни яна бир марта кўргандим ва сизга қойил қолгандим.

Сора опа, мен умримда одам ўлдирган эмасман, ҳатто жонивор қушни ҳам. Менинг отган ўқим эса немисни ўлдиради. Нима қилай, уни ўлдириш керак. Агар мен ўлдирмасам, у мени ўртоқларимни ўлдиради, навқирон йигитларнинг ёстиқларини қуритади. Ўлдирмасам, сизни — сиз қотириб ижро этган Жамила аҳволига солиб қўяди. Мен шуни истамаганим учун фашистларни ўлдираман! Шундай қилиб ҳужум-га! Сержант Эркин. 1942 йил. декабрь».

□

Мактублар Сора опага чексиз илҳол бағишлар, Аброр ака икковлари ўлтириб, қанча-қанча хатларга самимий жавоб ёзишга эди.

— Аброр акамнинг яна бир яхши одатлари бор эди, — деб эслайди Сора опа, — агар мен театрда банд бўлиб, у киши уйда қолган бўлсалар, спектаклдан қайтишимга албатта дастурхонни безаб, мени кутиб олардилар. Бирга спектаклда иштирок этган кўнларимиз эса томошадан сўнг албатта уйга пиёда қайтар эдик. Эски-Жўвадан Тахтапул орқали Хоразм кўчасигача... Сўхбатимиз ҳеч тугамасди. Бир-биримизни мақтар, гоҳ бир-биримизни танқид қилиб, нималарнидир ўргатишга тушардик.

Уйга келгач. яна ва яна ролларни машқ қилишга, томошабинга маъқул бўлган деталларни янада пишитишга уринар эдик.

□

Олқишлар оғушида яна ва яна хотиралар жонланади. Сора опа яратган қатор-қатор образлар, бу образларнинг яратилиши тарихи ёдимга келади.

1970 йиллар Ҳамза театрида юнон драматурги Софоклнинг «Шоҳ Эдип» трагедияси қўйилди. «Шоҳ Эдип» — ўйналадиган кун спектакль бошланишидан бир соат олдин келиб, актёрлар лабораторияси билан танишаман. Ҳа, гримхоналарда бундан икки ярим минг йил илгари рўй берган юнон ҳаёти ҳукмрон.

Сора опа бугун ҳам одатдагидай спектакль бошланишидан икки соат олдин келган. Икки соатгина эмас, у ўзининг Иокастаси ҳақида эрталабданоқ ўйлай бошлаган. Кечгача руҳан тайёрланиб юрган.

— Ўзингизни қандай ҳис қиляпсиз?

У яна жилмайди. Маликаларга хос жилмайиш Сора опага шундай ярашар-кан-ки!..

— Худди имтиҳон топширган қаттиққўл домланинг ҳузурига кирадигандай-ман, — деди Сора опа.

— Ахир, бу премьера эмас-ку, имтиҳондан ўтгансиз-ку! — ажабландим мен.

— Имтиҳондан ҳар куни ўтамиз. Томошабинларнинг талаби ҳозир жуда юксак, ўзлари жуда зийрак. Бир марта ортиқча нафас олганингни ҳам сезишади.

— Сиз ҳеч сўздан адашганмисиз?

— Ҳа, бўлган, бир марта адашганман. Кейин ўша куни ухлолмай чиққанман. Томошабин не умид билан театрга келса-ю, биз дудуқланиб ўтирсак яхшими? Йўқ, биз ҳеч қачон адашмаслигимиз, ҳушёр бўлишимиз керак.

— Малика Иокаста ролзи сизга ёқадими?

— Ёқмаса ижро этишим қийин бўларди. Жуда мураккаб образ. Биз Шукур Бурхонов билан биргаликда жуда қаттиқ, жуда узоқ ишладик. Июкстага бутун кучимни, юрагимни бағишладим, десам оз. Даҳшатли воқеани эшитган пайтдаги ҳолатларини қайта-қайта машқ қилдим...

Кўнғироқ чалинди. Парда очилди. Ўз ҳаяжонлари билан зални тўлқинлантириб турган томошабинлар қани? Ғўё залда ҳеч ким йўқдай — сукунат. Нигоҳлар саҳнада. Шундай дақиқаларда театримиз, ҳа, одамлар қалбидан чуқур жой олган Академик театримиз билан, унинг ажойиб актёрлари билан фахрланиб кетасан, киши..

Саҳнада Шоҳ Эдип пайдо бўлади. Салобатли, лекин юрагида қандайдир алами бор Шоҳ Эдип. «Болаларим!», деб мурожаат қилади у халққа. Юраклар титраб кетади.

Томошабинлар Шоҳ Эдипни қанчалар муҳаббатли нигоҳ билан кутиб олган бўлсалар, малика Июкстани ҳам худди шундай кутиб оладилар. Ҳа, Сора Эшонтураева-нинг Июкстаси шу пайтгача ижро этган барча лирик-психологик образларидан тубдан фарқ қилади. Малика яхши аёл. У шоҳнинг хотини, маслаҳатгўйи ва яқин дўсти. Лекин у бир вақтлар худолар қароматига ишонган, «Ўз ўғли улғайгач, қотил ва ўзига эр бўлишидан» қўрқиб, уни ўлимга маҳкум этган. Бу билан машъум тақдирдан узоқлашмоқчи бўлган. Лекин йиллар ўтиб, Июкста ўша ўлиб кетган деб ўйлаган ўғлига ўзи билмаган ҳолда хотин бўлиб яшайди. Лекин Шоҳ Эдипнинг юрагидаги шубҳалар унинг ҳам юрагини кемиради. Воқеа маълум бўлгач, малика шундай қаттиқ «оҳ» чекади-ки, ўтирган томошабинлар кўзиде ёш тирқираб отилади.

Мана, спектакль тугади. Ҳозиргина воқеалар гирдобига фарқ бўлиб ўтирган томошабин бирдан оёққа қалқиб зални олқишларга кўмиб юбордилар.

Ҳар иккала буюк актёр халққа таъзим қилади. Лекин Сора Эшонтураева саҳнанинг бир чеккасига чиқиб, тортинчоқлик билан таъзим қиларкан, унинг нақадар камтарлигидан дилингиз яйраб кетади.

□

...Ҳаётдаги қарама-қаршиликлардан бениҳоя тушкунликка тушган Фозилхўжа ўзини ҳалок этмоқчи бўлади. Шунда Фозилхўжанинг онаси Ойхонбиби халқ озодлиги йўлида курашиш ниҳоятда оғир ва айни вақтда шарафли экани ҳақида ўғлига бундай дейди:

«— Сен йўловчидек ҳориб-чарчадинг... Ҳа, у йўл юради, йўл юрса ҳам мўл юради. Қуёшнинг азобига, ташналикка бардош беради. Биладики, у, ҳув олисда чашма бор. Бориб етади. Қараса-ки, чашма қуриган. Сув йўқ. Ана ўшанда йўловчи ҳориб йиқилдими — ҳаёти ҳам тамом бўлади.

— Нима қилсин, бўлмаса?— сўрайди Фозилхўжа.

— Ғоз турсин-у олдинга боссин! Янги чашма излаб топсин!»

Ойхонбининг нақадар ишонч ва мардлик билан айтган бу сўзи Фозилхўжани яшашга, курашга ундайди. У курашга отланади. Дунёқарашининг чиниққа бориши, инқилобий ҳаракатнинг ўсиши жараёнида Фозилхўжа етук ленинчи революционер, Бухоро инқилобининг гоёвий раҳбари даражасига қўтарилди.

Ашаддий реакционер Урганжий Ойхонбинини тутиб келтиради ва ўғлининг қаердалигини сўрайди. Ана шунда Ойхонбиби ўлимга тик қараб, дадил ва ўктамлик билан сўзлайди. «Ўғлим... мана бу кўксимда. Мард бўлсанг, қани от, мени!» — дейди. Ўзини тутиши, дадиллиги, ўткир сўзлари билан Урганжийни фош қилади.

— Комил Яшиннинг «Инқилоб тонги» асаридеги бу образни, — дейди Сора опа, — Ойхонбининг ташқи кўринишини раҳматлик қайнонам Пошшахон аяга ўхшатгим келади. Қарашлари дадил, қади-қоматлари ўктам эди қайнонамнинг. Ҳа, Аброр акамнинг оналари жуда покиза, файзли хотин эдилар. Исмлари Пошшахон отин бўлиб, ҳар кун бир маҳал ювиниб-кийиниб, оппоқ оймдоқа рўмонли бошларига ташлаб олардилар. Қўлларида доим тоза рўмонча, нурдай пок бўлиб ўтирардилар. Шу уйда аёл борлиги останадаёқ билиниб турарди. Бир парчагина ҳовлимизга райхон, жамбилларни гуркиратиб экиб қўярдилар. Нима эксалар кўкарарди-я!.. Мен Ойхонбининг мардлиги, ўғлининг хатти-ҳаракатларини юракдан ҳис этиши ҳақида ўйлаганимда Горькийнинг «Она» романи асосида яратилган фильмини эсладим. Пелагея Ниловна образини яратган артистканинг санъати, маҳорати менга илҳом бағишлади.

«Инқилоб тонги» спектакли Москва томошабинларига ҳам кўрсатилди ва юқори баҳо олди. «Правда» газетаси «Инқилоб тонги»ни ўзбек саҳна санъатининг улкан ютуғи деб атади.

1974 йили «Инқилоб тонги» драмаси муаллифи Комил Яшин ва бу спектаклда иштирок этган бир гуруҳ санъаткорлар СССР Давлат мукофоти лауреати бўлдилар. Сора Эшонтураева бундай юксак мукофотга иккинчи марта сазовор бўлди.

Буюк актёр ва режиссёр К. С. Станиславский: «Саҳнага чиққан актёрнинг тақдирини жанг билан ҳал қилинади» деган эди. Сора опа ҳеч қачон ўзини аямай, саҳнада ҳақиқий жангчи бўлиб яшайди.

Театр коллективи Улмас Умарбековнинг «Шошма, қуёш» спектаклини тайёрлашга киришган эди. Сора опага бош роль — раиса Санобар Камолова образи топширилди. Унинг столи устида шу ролнинг сўзлари ёзилган даста-даста ыарақлар. Ҳар бир паузага, урғу билан айтиладиган сўзлар ёнига турли белгилар қўйилган. Сора опа жуда кўп сўзларни таҳрир қилган, баъзи жумлаларни қайта ёзган.

У образнинг сўзларини тинимсиз ўқийди, уйлайди. Ҳар бир сўз, ҳар бир паузада жуда катта маъно ифода этишга уринади. Баъзи сўзларни соддалаштириб, халққа тушунарли иборалар топишга ҳаракат қилади.

Сора опа режиссёр Баҳодир Йўлдошев билан Тошкент яқинидаги «Қизил Ўзбекистон» колхозининг собиқ раиси Меҳри Убайдуллаева ҳузурига борди. Унинг кабинетида қаддини адл тутиб, елкасини баланд кўтариб ўтиришларини, кескин, бурро сўзлашини кузати. Сухбатлашди. Унинг одамга ишонч ва қатъият билан қараши айниқса актрисага ёқди. «Ҳозир одамларни дўқ-пўписа билан эмас, — деди раиса Меҳрихон, — яхши гап билан ишлатиш керак. Одамлар ҳозир талабчан. Маданиятга, санъатга интилади. Одамларни тушуниш керак, қўллаб-қувватлаш керак. Иродали бўлиш керак. Актрисанинг фикри ойдинлашди... Демак, халқни тушуниш... иродали бўлиш керак. Ана шу деталларни бўрттириб кўрсатишга ҳаракат қилди.

— Ҳўш, яна қаери хом? — сўрайман Сора опадан.

— Мен ҳозир ўз раисамнинг қандай ийғлаши ҳақида уйлаяпман, — жавоб берди Сора опа. — Раиса жуда иродали аёл. Ҳаётнинг аёвсиз синовларига бардош берган аёл. Лекин у энг сўнгги қувончи — ёлғиз набирасидан ҳам жудо бўлади. Ҳўш, бундай нохуш хабарни эшитганда қандай ийғласин? Оҳ-воҳ қилиб, нола чексинми?.. Йўқ, аввало унинг юраги ийғласин?

Шу ўринда Сора опа «Ульяновлар оиласи» фильмида Лениннинг онаси Мария Александровна образини катта маҳорат билан ижро этган машҳур артистка Елена Андреевна Фадеевнани эслади. Уёли Александрнинг қатл қилиниши ҳақидаги шум хабарни эшитганида ҳам, дод-фарёд қилмайди. Унинг изтироби, меҳри бутун вужудидан нур каби ёғилиб туради.

Сора Эшонтўраева ўз Санобарини Мария Александровнадек иродали, мард инсон сифатида тасвирлашга ҳаракат қилди. Ўз қаҳрамонининг руҳий оламини очиб беришда ҳаётий кузатувларидан фойдаланди.

...Набирасининг ўлими ҳақида шум хабар эшитган Санобарнинг қалби ийғлайди: оғир изтироблар қуршоуда уйга кириб набирасининг тўнини кўксига босади.

Сора опанинг бу усули томошабинни ларзага солганини кузатиб, санъаткорнинг топқирлигидан ҳайратга тушдим...

«Шошма қуёш»ни томоша қилган Ўзбекистон халқ шоираси Зулфия менга қуйидагиларни сўзлаб берди:

— Сора опага қойил қолдим. Жуда мураккаб, жуда ҳаётий образ яратганлар. Спектаклнинг бошидан охиригача қайғу-ғамни бошдан кечирадилар. Сора опа каби сахнада шунча изтироб чексам борми, эртасига қасал бўлиб қолишим мумкин эди. Сора опа ҳақиқий санъаткор, балли-е!

Ҳа, шоир Уйғун айтганидек: «Сора Эшонтўраевада такрорлаш йўқ. У ҳар бир образга янги бўёқлар, янги ифодалар топади. Унинг санъати ранго-ранг, тугамас. У ҳар бир рангда янги бир қиёфага киради, у ҳар бир образда янги бир олам очади».

Яхшилик!.. Сора опанинг одамларга қилган яхшиликларини санашга рақамлар ҳам етмас. Шу тобда яна бир воқеа ёдимга тушди:

17 апрель 1979 йил. Уша куни Сора Эшонтўраева америка ёзувчиси В. Дельмарнинг «Ғариблар» спектаклида она ролини ижро этган эди.

Спектаклнинг қисқача мазмуни бундай: Бутун меҳрини, ҳаётини болаларига бахшида этган ота-она қариб, куч-қувватидан кетгач, йўқчилик ва адоват туфайли бошпанасиз қоладилар. Энди уларни беш фарзанддан бири оиласига олиши керак. Йўқ, капиталистик муҳит тарбиясини кўрган, ўз шахсини, бойлигини, биринчи ўринга қўйган фарзандлар буни истамайдилар — капитализм дунёси, унда мавжуд бўлган ишсизлик балоси кишиларни моддий, ҳам маънавий жиҳатдан мажруҳ қилиб қўйган. Ниҳоят, ноилжликдан, навбат алмашиб туриш шарти билан бири отасини, иккинчиси онасини ўз қарамоғига олади. Лекин, бу фарзандларнинг бири Нью-Йоркда, иккинчиси Калифорнияда яшайди. Бир-бирига суяниб қолган чолу-кампирилар бир-бирларидан узоқда яшашга мажбур бўладилар. Бу ҳам этмагандай, кейинчалик уларни ғарибхонага жўнатадилар.

— Аввалига асарни театрда ўқиганимизда, — дейди Сора опа, — бу образ менга унчалик маъқул бўлмади ва спектаклда иштирок этолмаслигимни билдирдим. Шунда режиссёр Баҳодир Йўлдошев, «Бу ролни фақат сиз олиб чиқа оласиз, Сора опа!» деб сўзида туриб олди. Мен асарни уйга олиб келиб, синчиклаб ўқидим. Ўқидиму узоқ ўйга толдим. Ўзимни ўша она ўрнига қўйиб кўргач, бирдан юрагим увишиб, этларим жимирлаб кетди. Унга раҳмим келиб, ийғладим ва ўзим билган барча оналар, чет элларда кўрган ҳуқуқсиз ғарибу ғураббо оналар кўз ўнгимдан ўтди. Пьесани яна бир марта ўқидим ва рассом асари поёнига ета бошлаганидек она қиёфаси кўз ўнгимда жонланди. Шу куниеқ репетицияни бошлаб юбордим.

Ҳа, «Ғариблар» пьесани давом этаркан, Сора опанинг — яъни онанинг ҳар гал

сахнага кириб келиши томошабинлар диққатини бирдан ўзига жалб этади. Унинг майин, беозор қадамлари, болаларига меҳри, пасткашлик олдиди ҳам ўзини нақадар олижаноб, самимий тутуши, дардчил майин овози ҳаммага ёқиб қолади.

Сора Эшонтўраева она образини мураккаб драматик-психологик образ даражасига етказди. У гўё қалбиди сақлаб юрган оналик фазилатларининг ҳаммасини шу ерда намоён этди. Она иродаси, она мурувватини нозик пардаларда юксак салоҳият билан куйлади. «Ғариблар»дан сўнг ҳам Сора опа номига даста-даста хатлар келди. «Сиз ўйнаган ролда ўз онамни кўрдим, — деб ёзади ТошДУ студенти А. Воҳидов. — Наманганга ҳар гал борганимда онажоним кўзларида соғинч ёшлари билан мени кутиб оладилар. Аммо мен онамга сизнинг ўша сахнадаги «фарзандларингиз» каби муносабатда бўлмайман. Мен она меҳрини, она қалбининг поклигини сиз ўйнагандан ортқ бўлишни ҳеч тасаввур қилолмайман. Ва сизга ҳаяжон ва ҳайратларга тўла қалбимнинг тўридан минг раҳмат, дейман».

Сурхондарёлик Омон Нурматов бундай ёзади: «Отам Улуғ Ватан урушида ҳалок бўлган. Сиз ўйнаган она образини кўриб, онам мени қандай қийинчиликлар билан вояга етказганини, яна бир бор чуқур ҳис этдим. Онанинг фарзанд учун нима-ларга қодир эканини кўрдим».

«Ғариблар» спектакли тугаб, парда ёпиларкан, зал яна қарсақлардан ларзага келди. Ҳамма оёққа қалқди. Шу пайт бир кучоқ гул кўтариб, бир нуруний онахон ҳам сахна томон кела бошлади. Уғли қўлтиғидан тутган. Кекса онахонни кўриб, унинг сахна томон интиқлик ва ҳаяжон билан боришини кўриб, томошабинлар ҳам кизиқиш билан кузатар эдилар.

Онахон Сора опани маҳкам бағрига босиб, гулдастани берди. Кейин:

— Айланай, сиздан-ей ўргилай сиздан-ей!— деди у меҳри жўшиб.— Худоё мингга кириг, Сорахон! Шундоқ «қўргуликларга» чидадингиз-а! Ҳа, мингга кириг!

— Раҳмат, раҳмат!.. — миннатдорчилик билдиради актриса.

«Қаерда кўрган эканман-а, бу нуруний аёлни?» деб ўйлади Сора опа уйга қайтаркан. Уйлай-ўйлай охири эслади. Ҳа-а, топди!

Депутатлик пайтида ўшанда эллингчи йиллар эди шекилли, бир кун бир аёл кўзида ёш билан Сора опани излаб келди.

— Ёлғизгина ўғлим бор деб, эркалиб юборибман, Сорахон. Энди қийналиб қолдим. Уғлим ҳатто мактабни ҳам ташлаб кетди.

— Нотўғри қилибсиз, — деди Сора опа, — лекин ҳали ҳам олдини олса бўлади. Уғлингиз билан келинг. Гаплашамиз.

Сора опа салобати, ақл-идроки, айрим кишилар ҳаётидан келтириб айтган ибратли ҳикоялари билан йигитчани юмшатди. Унинг қалбига йўл топди.

Йигит ўқишни давом эттириб, ўнинчи синфни битирди. Кейин Сора опа унинг институтнинг кечки бўлимига ўқишга киришига ҳам ёрдамлашди. Кундузи эса завод-

С. Эшонтўраева «Шоҳ Эдип» спектаклида

да ишлади. Онаизорининг боши осмонда, Сорахонимга қандай миннатдорчилик билдиришга ҳайрон. Сора опа эса унинг ўғлига худди ўз ўғлидай муносабатда бўлиб, ундан хабар олиб, суриштириб, вақти келганда қўллаб-қувватлаб турди. Йигит институтни битиргач, яхшигина ишда ишлаб юрганини ҳам Сора опа биларди. Лекин кейинги йилларда улар учрашмаган эдилар, Сора опа бу воқеани ҳатто унутиб ҳам юборган эди. Мана, ўша йигит (ҳозир у 45 ёшларда) онасини театрга олиб келибди. Демак, унутмабди.

Балки, Мўйноқдаги йигит ҳам Сора опани унутмагандир. Мен у йигитнинг мактубидан сатрлар келтираман.

«Сора опа, мен сизни гарчи яқиндан кўрмаган бўлсам ҳам, спектакллардаги айрим ролларингизни томоша қиларканман: «Жудаям олижаноб аёл бўлса керак, одамларга меҳрибонлиги шундоққина кўзларидан кўриниб турибди», деган хаёлга бордим. Ҳа, бундан ўзгача бўлиши мумкин ҳам эмас! СССР халқ артисти, СССР Олий Совети депутати даражасига етган инсонни мен ана шундай тасаввур қиламан. Ҳурматли Сора опа. Мен... қаттиқ касал бўлиб қолдим. Врачлар кўп дори-дармонлар қилишди. Лекин яқинда областдан келган врач менга ушбу рецепт (Сизга юборяпман, узр)даги дорини зудлик билан топиб, ичиш кераклигини айтди. Отам бир неча кун давомида жуда кўп аптекаларни суриштириб, дорини томолмади. Негадир Сиз хаёлимга келдингиз ва Сизга мактуб ёздим... Сизга кўп раҳматлар ва узрлар айтиб, узоқ умр тилаб комсомол аъзоси: Н. исмли йигит. Қорақалпоғистон АССР, Мўйноқ ороли».

Сора опа ушбу хатни олган заҳоти республика соғлиқни сақлаш министрлигига мурожаат қилди. Дори топилди. Сора опанинг илтимосига кўра дори шу кунги Мўйноққа учадиган самолётда миннатсиз етказиб берилди.

Сора Эшонтўраеванинг буюк инсоний хислатлари, отахон театримиз сахнасида яратган ранг-баранг образлари ҳақида жуда узоқ сўзлаш мумкин. У ишчан бригадир па ташкилотчи райком секретари, колхоз раиси, олима, юрист, жафокаш она образларини яратиб, чексиз ҳурмат-этибор топди.

«Бутун ҳаёт интилишдан иборат бўлса — ана шунда кўнгилли соатлар кўп бўлади», деган эди улуг пролетар ёзувчиси Максим Гарький. Сорахоним бир умр интилиб, меҳнат ва ижод қилиб яшагани учун ҳам унинг ҳаёти кўнгилли соатлар билан тўлиқ.

Бутун қалби, ижоди билан тинчликни ҳимоя қилган Сора Эшонтўраева мана ўттиз йилдирки, СССР Тинчлик комитетининг аъзоси, кўп йиллардан бери эса СССР Тинчлик фондининг Ўзбекистон комиссияси раиси. Айни пайтда у Ўзбекистон театр жамияти правлениеиси президиумининг раиси. Жамоатчилик асосида адо этилаётган бу ишларнинг ҳаммаси Сорахонимдан куч-ғайрат, кўп вақт, ақл-идрок талаб қилади, албатта. Улуғ санъаткор бу ишларни жон-дили билан аъло даражада бажариб келмоқда.

СССР Тинчлик комитетининг аъзоси сифатида Сорахоним Копенгаген ва Венада ўтган, Москвада қақирилган Халқаро Тинчлик конгрессларида иштирок этди. У ерда — Пабло Неруда, Луи Арогон, Анна Зегерс, чех қаҳрамони Густа Фучиковалар билан учрашган, улар билан дўст тутинган.

Сора Эшонтўраева ҳамон меҳнат ва ижод оғушида, халқ меҳрида.

Шу кунларда республикаимиз жамоатчилиги СССР халқ артисти, СССР Давлат мукофоти лауреати Сора Эшонтўраеванинг 70 йиллик юбилейини кенг нишонлапти. Севикли актрисамиз эса ҳали кўринишдан ёш, соғлом, ижодий куч-ғайратга тўлиқ. Ҳамиша шундай навқирон бўлиб қолинг, Сора опа!

Дарвоқе, олқишлар янграяпти. Сорахоним халққа таъзим қилди, ўзи учун, Аброр Ҳидоятлов учун!..

Парда ёпилиб, Аброр Ҳидоятлов юбилейидан чиқиб келарканмиз, одамлар кўзида беқиёс ҳаяжон тошқинини кўрдим. Ёнимда бораётганлардан кимдир: «Сора опанинг иродасига, санъатига қойил қолдим. Қойил!» деди. Бу самимий эътирофда халқ берган буюк баҳо мазмуни мужассам эди.

ЮБИЛЯРЛАРИМИЗ

ФОЗИЛЛИК ФАЗИЛАТИ

ЮСУФ СУЛТОНОВ ЕТМИШ ЕШГА ТЎЛДИ

Илм довлари оша илгарилаб бораётган адабиётшунос ва адабий танқидчиларимиз сафларида Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, СССР ёзувчилар союзининг аъзоси, республикада хизмат кўрсатган фан арбоби Юсуф Султонович Султонов ярим асрдан буён актив фаолият кўрсатиб келмоқда.

Юсуф Султоновнинг дастлабки илмий ишлари матбуотда 30-йилларда кўрина бошлаган эди. 1940 йилда унинг Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийга бағишланган монографияси босилиб чиқади. Ҳамзанинг Улуғ Октябрь революциясининг оташин куйчиси ва ўзбек совет адабиётининг асосчи-

си эканлигини кўрсатиб берган бу илк асар илмий жамоатчилик орасида катта қизиқиш уйғотди.

Юсуф Султонов Улуғ Ватан урушининг дастлабки кунларидан эътиборан бошланган сафарбарлик кезларида ихтиёрий равишда армияга жўнайди. 1943 йил КПСС сафига киради. 1950 йилга қадар армия қисмларида сиёсий ходим бўлиб хизмат қилган Юсуф Султонов айна пайтда илмий изланишларини ҳам давом эттиради ва 1949 йили «Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий — биринчи ўзбек совет ёзувчиси» деган мавзуда кандидатлик диссертациясини муваффақиятли ёқлайди. Унинг илмий фаолиятининг шакл топиб камолга етишида А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти алоҳида роль ўйнади. Олим бу ерда аспирантурада ўқиди, илмий ходим бўлди, директор ўринбосари ва директор бўлиб ишлади. 1952 йилда Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг мухбир аъзолигига сайланди.

Юсуф Султонов 1952 — 1960 йиллар давомида Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитети аппаратида бўлим мудирининг ўринбосари ва бўлим мудир вазифаларида хизмат қилди. 1960 йилдан бошлаб яна А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтига қайтган олим бугунги кунда қайноқ илмий фаолият билан банддир.

Утган йиллар мобайнида олим Ҳамза меросини тўплаш, тадқиқ қилиш ва нашр этиш бўйича қизгин иш олиб борди. 1938—1939 йилларда Ҳамза юбилейини ўтказиш Ҳукумат комиссиясининг секретари бўлиб ишлади. Унинг Ҳамзага бағишланган монографияси янгилликлар билан тўлдирилиб бир неча дафъа қайта босилди, рус тилида китоб бўлиб чиқди.

Олим шунингдек, ўзбек совет адабиётининг муҳим масалалари бўйича ҳам қатор тадқиқотлар муаллифи. У уч томдан иборат «Ўзбек совет адабиёти тарихи» асари-

ни яратишда актив қатнашди. 1967 йили Москвада рус тилида нашр этилган «Ўзбек совет адабиёти тарихи» китобининг муаллифлари қатори Юсуф Султонов ҳам 1970 йилда Беруний номидаги Ўзбекистон ССР Давлат мукофотига сазовор бўлди.

Унинг мактаблар учун адабиётдан дарсликлар яратиш бўйича олиб борган ишлари ҳам таҳсинга лойиқдир. 1938 йилда ўрта мактабларнинг 10-синфи учун босилиб чиққан дарслиги кейинча такрор чоп этилди.

Юсуф Султоновнинг С. Азимов ва Қ. Аҳмедов билан биргаликда 9—10-синфлар учун тайёрланган «Ўзбек совет адабиёти дарслиги» китоби 1953—1981 йиллар давомида йигирма тўққиз марта чоп қилинди. У ҳозирги кунда Ўзбекистон ССР Маориф

министрлиги қошидаги ўқув методика савети ўзбек адабиёти бўлимининг мудирлиги сифатида ҳам катта ташкилотчилик ишлари олиб бормоқда.

Юсуф Султоновнинг илмий, ижтимоий фаолияти Коммунистик партия ва Совет ҳукумати томонидан орден ва медаллар, фахрий унвонлар билан муносиб тақдирланган.

Баракали умр баракали хирмон яради. Баракали хирмон эса умрни узайтиради.

Қадрли Юсуф Султонович, етмиш ёшингиз билан қизғин қутлаймиз. Асрга тенг умрингизни орзу қиламиз.

Содир ЭРКИНОВ,
Наим КАРИМОВ.

ТИРИШҚОҚ ШОИР

ШАМСИ ОДИЛ 50 ЁШДА

Адабиётда шундай кишилар бўладики, улар ўз ижоди билан ярақлаб, агроф-теваракни ёритиб кириб келади, адабиёт жамоатчилиги ва кенг китобхон оммасининг диққатини тезда ўзига тортади. Одатда бундай ижодкорлар ҳаётда камдан-кам учрайди. Кўпчилик эса аста-секин, сезилар-сезилмас оҳанг бериб кириб келади. Уларнинг камолга етиши, назарга ташла-ниши анча йилларни, узлуксиз машқ ва мутолаани талаб этади. Бундайлар адабиёт жамоатчилиги назарига гоҳ тушиб, гоҳ четда қолиб ижод қилаверадилар. Ахир катта ижод ўрмонида нуқул чинорлару

эманлар ўсмайди. Уларнинг бағрини тўлдириб турадиган бошқа хил катта-кичик дарахтлар бўлади. Улар ўз буй-басти, кўрки, ҳусни-жамоли билан ўрмоннинг ҳусни-ни очади. Уларга ҳам қушлар қўнади, бола очади, тонгни олқишлаб сайрайди. Ўрмоннинг ҳусни-камолоти ва салобати ҳам шунда.

Шамси Одил ўзбек поэзияси деб аталган катта кўм-кўк ўрмоннинг бир ниҳоли. У шеъриятга мактаб остонасидан кириб келди. Шеър машқи билан баробар илмини мукаммаллаштириш ниятида ўрта мактабни яхши битирди, кейин бошланғич синфларда дарс берди. Ундан кейин яна ўқиди, олий маълумот олди. Яна севган касби ўқитувчиликни давом эттирди. Аспирантурада таълим олди. Лекин унинг ҳаваси бадиий ижодда эди. Шеърлар машқ қилишни тарк этмади, аксинча авж олди. Кундалик матбуотда тез-тез кўрина бошлади. Шеърлар китоби тузди. Шеърларида ўзининг беғубор ёшлиги, болалиги ўтган Каттақўрғон тарихи ва лавҳалари, катта она-Ватан олдидаги граждандлик бурчи, ёш юракнинг севгиси ва изтироблари, ҳаёт мазмунини идрок этишга интилиш ва мулоҳазалар асосан қаламга олинди. Йиллар ўтди. Ёш шоир улғайди. Ҳаётни кенг-роқ тушунадиган бўлди, муҳокама ва мулоҳазаси ошди. Бу эса уни шеъриятнинг йирикроқ шаклида ижод этишга ундади. Бу улғайишнинг оқибати ўлароқ шоирнинг «Илья бобо», «Қашшоф командир», «Сехрли кўзачалар» номли поэмалари дунёга келди. Биринчи поэмасида Лениннинг отаси ҳақида сўз бориб, шоир унда ажойиб маърифатпарвар ва меҳрибон ота образини яратишга ҳаракат қилса, иккинчи асаринда Ленин ғоялари билан илҳомланган граждандар урушининг жонбози, Каттақўр-

сондан чиққан «Қизил командир»нинг жанр-товар фаолияти тараннум этилади. Учинчи поэмаси эса ўқитувчи — боғбон ҳақида эди. Учала поэма ҳам ёш китобхонларга мўлжалланган бўлиб, уларнинг диққатини тортиди ва ижодкорнинг ижодий интилишидан, кўламликка майлидан дарак берди. Шунингдек у ёш ўқувчиларга атаб анча эртақлар ҳам ёзди.

Шамси Одил шу кунгача 8—9 та шеърий китоблар чиқарди. Буларнинг бир қисми болалар ҳаётидан олинган ва уларга бағишланган. Катталарга ёзган шеърларида Шамси лирик. Кишиларнинг ички дунёси, севги изтироблари, теварак-атрофнинг гўзалликлари унинг диққатини тортади. Айниқса шоирнинг Кавказга қилган саёҳати кузатувларидан таркиб топган «Чўққидаги шуълалар» шеърий туркуми бу жиҳатдан диққатга сазовор. Кавказ тоғларининг виқори олдида шоир лол қолади, ҳайратланади. Ўзига нотаниш манзаралардан ҳая-

жонга тушади, очиқ кўнгил, табиати-дек сервиқор кишилар билан фахрланади. Хуллас Кавказ шоирга бир олам илҳом бахш этади. Шоир бу ерда ҳаяжон ва ифтихор билан Кавказ манзараларини, уларнинг ҳуснини очиб турган заҳматкаш ва меҳнаткаш кишиларини қаламга олади, халқлар дўстлигини улғулайди. Шамси Одил бу туркуми билан ўз ижодида яна бир қадам олдинга ташлади, ижодга жиддий киришганини намойиш этди.

Шамси Одил гарчанд 50 ёшга тўлган бўлса ҳам, ҳали ижод йўлида, ҳали изланишлари давом этмоқда.

Эллик, катта ёш эмас, айни фикр тўлиб, ҳаёт кузатувлари теранлашадиган, айни ижод қиладиган ёш.

Мен тиниб-тинчимас шоир Шамси Одилни қутлаб, унга янги ижодий уфқлар тилайман.

Ш. АЛИМОВ.

ИНҚИЛОБ ЖАНГЧИСИ

ДМИТРИЙ ФУРМАНОВ ТУФИЛГАНИГА ТУКСОН ЙИЛ ТЎЛДИ

Атоқли сўз санъаткорлари ҳақида гап кетганда улар яратган адабий қаҳрамонлар беихтиёр ёдимизга тушади. Масалан, Лев Толстойнинг номи тилга олиниши биланоқ мард, қатъиятли князь Андрей Болконский, олижаноб Пьер Безухов, қўвноқ Наташа Ростова, бахти қаро Анна Каренина сингари ўнлаб жозибали, ёрқин образларни эслаймиз.

Ўзбек совет адабиётининг асосчиси Ҳамза ҳақида сўзласак, жафокаш асл инсонлар — ҳақиқат ва эрк йўлидаги кураш қурбонлари Ғофир ва Жамила кўз ўнгимизда жонланади. Абдулла Қодирий ёки Ойбекни, Ҳамид Олимжонни тилга олсак, тасаввуримиздаги Отабек ва Қумушларни, Гулнор ва Йўлчиларни, Зайнаб ва Омонларни қайтадан кўргандек бўламиз. Чунки чинакам ёзувчининг номи ўз адабий қаҳрамони номи билан чамбарчас боғланиб кетади.

Машҳур рус совет ёзувчиси Дмитрий Андреевич Фурманов ижоди ана шу жиҳатдан ҳам ниҳоятда ибратлидир. Бутун дунёдаги миллион-миллион санъат мухлислари юрагига аланга солган, болалар, кексаю ёш — барчага бирдек манзур бўлган машҳур «Чапаев» бадий фильми шу ёзувчи қаламига мансуб «Чапаев» романи асосида суратга олинган. Гражданилар урушининг қаҳрамони, афсонавий саркарда В. И. Чапаев сиймосини ҳаққоний гавдалантиришга эришгани Д. А. Фурмановнинг ижодкор сифатидаги катта жасорати ҳисобланади. У ёзувчи сифатида кенг ўқувчилар оммасига танилгунча катта ҳаёт йўлини босиб ўтди. Бу мураккаб йўлнинг айрим саҳифалари мана шундай: 1891 йилда Кострома губернасига қарашли Середа қишлоғида (ҳозирги Иваново области, Фурманов шаҳри) туғилди. 1909—1912 йилларда Кинешемскийдаги билим юртида таълим олди. Сўнг Москва университетининг филология факультетига ўқишга киради. Бу олий ўқув даргоҳида икки йилгина ўқишга муваффақ бўлади: 1914 йилда бошланган жаҳон уруши бўлажак адабнинг ҳаёт йўлини бутунлай ўзгартириб юборади.

У санитар сифатида Биринчи жаҳон урушининг даҳшатли жанглирида қатнашади ва мураккаб, оғир воқеаларни бошдан кечиради. 1916 йилда Фурманов Иваново—Вознесенскийга қайтиб келади ва ишчи курсларида дарс бера бошлайди. У бу вақтларда бир неча муддат эсерлар ва анархистлар партиялари билан ҳамкорлик қилади. Октябрь инқилоби кунларида Революцион штаб вакили сифатида масъул вазифаларни бажаради. 1918 йилнинг бошларида Коммунистик партия сафига киради. Шуниси қувончли эдики, у камдан-кам одамга насиб этиладиган шарафга муяссар бўлганди: унинг партияга кириши учун машҳур давлат арбоби, саркарда М. В. Фрунзе тавсиянома берган эди. Граждан-

лар урушининг оловли йилларида (1919—1921) Фурманов яна катта ҳаёт мактабидан ўтади. У Шаркий фронтнинг В. И. Чапаев қўмондонлигидаги 25-дивизиясида комиссар бўлади ва офир жангларида машҳур халқ қаҳрамони билан ёнма-ён туради. Кейинроқ у Туркистон фронтининг сиёсий бошқармаси бошлиғи вазифасини бажаради, генерал Врангелга қарши ҳарбий операцияларда қатнашади. Фурмановнинг комиссар сифатида олиб борган катта сиёсий-тарбиявий ишларини партия ва ҳукумат муносиб тақдирлади. У Қизил Байроқ ордени билан мукофотланди. Энг муҳими, Фурманов жанг-жадал йилларида катта ҳаётий тажриба ва билим тўплади. Чапаев дивизиясининг шонли юришларида ҳам, Туркистон офтоби остида душман билан юзма-юз турганда ҳам, Кубань окопларида ҳам у жанговар қаламини тарк этмади. Узи гувоҳ бўлган воқеаларни, жанг таассуротларини, аскарларнинг мардлиги ва фидойиликларига оид лавҳаларни мунтазам суратда кундалик дафтарларига ёзиб борди. Бундан ташқари оташин публицист сифатида матбуот саҳифаларида жуда актив қатнашди ва инқилоб ғояларини ҳимоя қилди. Гражданилар уруши йилларида унинг 130 та мақола ва очерклари турли газета ва журналларда босилиб чиққани маълум.

1921 йилнинг майида Фурманов Москвага келади. Энди тинч ҳаёт кунлари бошланган эди. У Олий ҳарбий редакциянинг советида ва Давлат нашриётида хизмат қилади. Чала қолган ўқишини давом эттириб, 1924 йилда МГУни битиради. 1923 йилда пролетар ёзувчиларнинг уюшмаси — «Октябрь»га аъзо бўлиб киради. 1924—25 йилларда Москва пролетар ёзувчилари ассоциациясининг секретари бўлиб ишлайди.

Д. А. Фурманов 1926 йил 15 мартда ижодий кучлари айни қамолга етган, навқирон пайтида менингит қасали туфайли вафот этади. У инқилоб жангчиси сифатида шонли, ибратли ҳаёт йўлини босиб ўтди. А. В. Луначарский Фурмановнинг умр ва адабий ижод йўлига баҳо берар экан, уни пролетар адабийнинг ажойиб намунаси деб таърифлаган эди.

Фурманов мактабда ўқиб юрган пайтлардаёқ ижод қила бошлаганди. Илк асарларида рус реалистик адабиётининг, айниқса, Л. Толстой ва М. Горький ижодининг таъсири яққол сезилиб туради. Октябрь инқилобигача унинг икки асари — «Д. Д. Ефремов хотирасига» (1912) шеъри ва «Стирдаги қардошлиқ қабристони» (1916) очерки босилган. Биринчи жаҳон уруши йилларида тутган кундаликлари вафотидан кейин «Кундаликлар. 1914—1915—1916» номи билан 1929 йилда нашр этилган. Бу илк асарлардаёқ кейинчалик адиб ижодининг асосий фазилатига айланган ҳужжатлилиқ, автобиографизм ва аналитик тасвирга интилиш майли сезилиб туради.

Фурманов асосан Октябрь инқилоби лабасидан кейинги йилларда самарали

ижод қилди. У инқилобнинг оташин куйчиси ва садоқатли фидойий жангчиси эди. Шунинг учун ҳам унинг барча асарлари саҳифасидан инқилоб руҳи, унинг ўлмас ғоялари ёрқин нур бўлиб ўтади, инқилоб адиб ижодининг етакчи мавзусига айланади. Унинг ўзи инқилобий ҳаракатларни «улкан гўзаллик», «поэзиянинг катта океани» деб таърифлаган эди.

Фурмановнинг биринчи йирик асари — «Коммунизм учун» пьесаси 1921 йилда босилиб чиқади. Шундан кейинги йилларда «Обивателнинг мактублари» повести (1926 йилда нашр этилган), «Қизил десант» (1922) «Ун саккизинчи йилда» (1923) қиссалари ҳамда «Октябрь бўсағасида» ва Иваново-Вознесенскийдаги инқилобий ҳаракатларни реалистик тасвирловчи «Унутилмас кунлар» номли очеркларини эълон қилади. М. Ф. Фрунзе ҳаёти саҳифаларини гавдалантирувчи очерклар китоби 1925 йилда босилади. Бу асарларда у янги ҳаётда юз бераётган жўшқин воқеаларни, реал одамлар ва турмушдаги типик ҳодисаларни айнан акс эттиради. У санъаткор сифатида мавжуд тарихий воқеалар ва шахслар ҳаётини ғоявий-бадий жиҳатдан кенг умумлаштиришга муваффақ бўлади. Адиб революцион давр бунёдга келтирган янги мавзулар ва қаҳрамонлар ҳақида ёзар экан, дадиллик билан янги социалистик санъат мазмунига мос келадиган поэтик бўёқлар, тасвирий оҳанглр излади ва ўз услубини, эстетик принципларини муттасил такомиллаштириб борди. Ёзувчининг нақадар мураккаб изланишларини бошдан кечирганини «Чапаев» (1923) романи яққол кўрсатади. Маълумки, роман эълон қилинган 20-йилларнинг бошларида совет адабиётининг асосий принциплари шаклланиш жараёнларини бошдан кечираётган санъат ва адабиётда турли оқимлар, турли қарашлар, назариялар ҳукм сураётган давр эди. Баъзи адабий гуруҳлар ижодда фактларга ортиқча баҳо бериб, бадийий тўқиманинг ролини ўринсиз камситар эдилар. Оқибатда айрим асарларда тасвирий воситаларнинг қашшоқлиги туфайли «тўлақонли бадийий ҳаракетлар ўрнига заиф, сийқа фигурачалар» (Н. К. Гей) вужудга келар эди. Бу образлар табиий равишда китобхонга юксак эстетик завқ беришдан ожизлик қилар эди. «Чапаев» романи устида иш олиб бориш жараёнида Фурманов ана шу қийинчиликларни муваффақият билан енгиб ўтади. У кундаликларида шундай қайд этган эди: «Чапаев ҳақида кўп ўқияпман. Материал тоғдек уюлиб ётибди. Материал билан курашяпман: қайси бирдан фойдаланишим, қайси биридан воз кечишим керак?». Адиб улкан санъаткорларга хос назик бадийий дид билан зарур қутбларни тутиб олади: ҳаётий фактларга мустақкам суянган ҳолда бадийий умумлаштириш, изчил реалистик тасвир йўлидан боради. «Мен бадийий шаклга суянган ҳолда тарихий, илмий асосланган асар ёздим», деб ёзади у кундалигига. Ёзувчи кўтаринки руҳ, катта илҳом билан

ижод қиладики, асарнинг муваффақиятини маълум даражада ана шу ички омил билан изоҳлаш тўғри бўлади: «Бу китобни гўзал ёзиш керак Майли бир йил, икки йил чўзилсин, лекин нафис чиқсин. Қўлимдаги материал жуда кўпдир. Шу қадар кўпки, уларнинг ҳаммасини ҳам бир қиссга киргизишга айсан. Ҳозир ўтириб зўр ҳавас билан ишлаяпман. Мен ҳеч қачон ишга шунчалик ҳавас билан берилганим йўқ эди».

Асарда биз коммунист, революционер қаҳрамонларнинг ёрқин чизилган, қуйма, типик образларини кўрамиз. Ундаги Чапаев ва комиссар Кличков образлари (у Фурмановнинг прототиپидир) бадий мукамаллиги, ҳаётлиги, табиийлиги билан мафтун этади. Адибнинг изчил реализми, тасвирлаш маҳоратидан ҳар қандай ёзувчи ибрат олса арзийди. Романда биз Чапаевнинг бутун мураккаб қиёфасини кўрамиз, унинг қаҳрамонлиги, революция ишига фидойилиги ва мардлиги, айни замонда инсоний қусурлари, камчиликлари ҳам ҳаққоний чизиб берилди. Комиссар Кличковнинг сабр-тоқат билан олиб борган тарбиявий ишлари таъсирида бош қаҳрамонда юз берган ўзгаришлар, психологик кураш жараёнлари мароқ билан ҳикоя қилинади.

Асарда халқ оммасининг фаолияти ҳам реалистик бўёқларда ёрқин чизилади. Асар деталларининг ҳаққонийлиги, давр колоритининг юксак пафос билан ифодаланиши, турмушни реалистик акс эттириши жиҳатидан ҳам катта таассурот қолдиради.

Бу асар ҳақида А. М. Горький, А. В. Луначарский, А. Серафимович, А. А. Макаренко, Л. Леонов, А. Фадеев ва бошқа адиблар юксак фикрлар билдирганлар. «Чапаев» 20-30-йиллардаёқ кўплаб тилларга таржима қилинди ва ижод аҳли учун маҳорат мактабларидан бирига айланди. Жумладан, ўзбек ёзувчилари ҳам Фурманов ижодидан қимматли сабоқлар олганлар ва ўз таассуротларини турли мақолаларида ифода этганлар. Ана шулар сирасига Мақсуд Шайхзоданинг «Қилич ва қалам» (1936) мақоласи киради. Ўзбек адиби Фурманов ижодига тўхталар экан, унинг ҳаётлигига, ҳаққонийлигига ва изчил реализмига, тарихий қимматига катта баҳо беради, Шайхзода, айниқса, Фурманов қаҳрамонларининг хилма-хил бўёқларда чизилгани ҳақида гапирди: «Фурмановдаги бадий ҳаққониятнинг кучи шундан иборатки,— деб ёзади адиб,— у деҳқон партизанчилигини сира идеаллаштирмайди. Унинг назарида ижобий тип юз процент яхши, салбий тип эса юз процент ёмон эмас; у одамни қарама-қаршиликлари билан кўради ва бу қарама-қаршиликлардан етакловчи, энгилувчи жиҳатнинг ўсиш динамикасини англайди».

«Чапаев» романидаги фазилатлардан яна бири душман лагери кучларини ҳам тўғри баҳолаш ва ҳаққоний акс эттиришда кўринади. Шайхзоданинг бу хусусдаги кўзатишлари ҳозирги адибларимиз, айниқса, ёшлар учун қимматли сабоқ бўла олади.

Шунинг учун адибнинг бу мулоҳазасини тўла келтирамиз: «Фурманов реализмининг қай даражада ҳаққоний ва кўрқмас эканига яна кичик бир деталь қилиб шуни кўрсатсак бўладики, у душманни фақат бузилиш, ахлоқсизлик, фахш, чириклик жиҳатидангина эмас, балки унинг қуввати, кучи жиҳатидан ҳам тасвирлаб беради. Бизнинг адабиётда ички урушдаги синфий душманни фақат бузилиш жиҳатидан бериш анъанаси сўнгги вақтларгача ҳукм суриб келар эди. Фурманов бу анъанага қарши ўлароқ душманнинг ўртасида ҳам гоёли, тадбирли, кучли кишилар борлигини кўрсатади ва бу билан бизни ҳамма вақт огоҳ бўлишга чақиради».

Хуллас, «Чапаев» романи ҳаётлиги, ҳаққонийлиги, қаҳрамонона улуғвор воқеаларни романтик пафос билан гавдалантириш каби юксак фазилатлари туфайли совет адабиётининг олтин фондидан жой олди. Чапаев, Кличков каби оташин коммунистлар образлари эса адабиётимизнинг жиддий ютуғи сифатида қайд этилди. Бу роман совет адабиётида янги бир тўлқин вужудга келтирди. Кейинроқ яратилган Н. Островскийнинг «Пўлат қандай тобланди», П. Вершигоранинг «Соф виждонли кишилар», Б. Полевойнинг «Чин инсон қиссаси», А. Бекнинг «Волокаламск тош йўли» ва бошқа кўплаб асарларда Фурманов ижодидан бошланган ҳаётий анъаналар таъсири яққол кўриниб туради.

Фурманов биринчи романида қўлга киритган ютуқларини «Исэн» романида (1925) янада чуқурлаштирди. Бу асарда ҳам партиянинг авангардлик роли, пролетар гуманизми, коммунистларнинг юксак гоёвий ва ахлоқий фазилатлари ёрқин образларда чизилган.

«Денгиз қирғоғида» деб номланган очерклар китоби (1926 йилда вафотидан кейин босилиб чиққан) адибнинг ижод уфқи кенгайиб бораётганини кўрсатади. Афсуски бевақт ўлим унинг жуда кўп режаларининг амалга ошишига халақит берди. У ёзишни ният қилган «Гражданлар уруши эпопеяси» китоби ва 20-йиллар адабиётидаги гоёвий курашларни акс эттиришга мўлжалланган «Ёзувчилар» номли романлари ёзилмай қолиб кетди.

Фурмановнинг юлдуздек ёниб ўтган ҳаёт йўли ва оташин руҳи балки турган ҳароратли асарлари прогрессив инсоният қалбида абадий яшайди.

Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ.

ҚУВНОҚ СОЗ

ҲАСАН ПҮЛАТ ТУҒИЛГАНИГА ЕТМИШ ЙИЛ ТҮЛДИ

Ҳасан Пўлат 30-йилларнинг охири ва 40-йилларнинг бошида кўзга кўринган шоир сифатида танилганди. Унинг шеърлари ва дostonлари тез-тез босилиб турар ва кенг китобхон оммасига манзур бўларди. Ҳзи эса жуда камтар, камсуқум, холис ният, оқ кўнгил одам эди. Адабиёт ҳақида, қардошлар адабиётининг Ҳзи яхши билган вакиллари тўғрисида суҳбатлашмоқни яхши кўрар, уларнинг асарларидан намуналар келтириб фикрини тасдиқларди.

Мен Ҳасан Пўлатни таниганимда унинг эндигина битта-иккита шеърини китоби чиққанди. Бу пайтда мен эндигина иш фаолиятимни бошлаб, Ўзбекистон ёзувчилар союзи қошидаги консультация бюросида секретарь бўлиб хизмат қилардим. Секретарининг вазифаси ҳаваскор шоирларнинг асарларига маслаҳат уюштириш эди. Айниқса, районлардан келган ҳаваскор шоирларнинг шеърларига ёзма маслаҳат уюштириш асосий ўринни тутарди. Мен эса бу келган асарларни кўздан кечириб дафтардан ўтказгач, белгиланган консультантлардан бирига берардим. У маслаҳатларни ёзма шаклда келтириб бергач, кўчиртириб бир нусхасини авторга юбориб турардим. Ана шунақа консультантлардан бири Ҳасан Пўлат эди. Унинг бошқа консультантлардан

фарқи шу эдики, у илтимосни ўз вақтида самимий иштиёқ билан адо этарди. Ёзма маслаҳатларнинг охирида эса «Тошкентга йўлингиз туҳса бизга бир кириб, ўзинг қолганини кўришганда суҳбатлашамиз» деб қўшиб қўярди. Бу жиҳат фақат унгагина хос эди. Бунинг сабабини сўраганимда «Ахир ҳар қандай батафсил маслаҳат ҳам суҳбатлашиб берилгандек мукамал бўлмайди. Ундан кейин мен ёш шоир билан қамти ўтирганимда унинг психологиясини ўрганаман, савиясидан хабардор бўламан, кимларнинг асарларини ўқишини суриштираман, касбини биламан, касбига муносабатини биламан, хуллас уни ўрганаман. Бу эса унга маслаҳат беришни энгиллатади», деган гапни айтарди. Бўлмаса Ҳасан Пўлатнинг маслаҳатлари доим мукамал ўн-ўн икки варақ бўларди. Унда фикрларини эринмасдан ошкор баён этарди. Чиндан ҳам Ҳасан Пўлат жуда меҳрибон одам, айниқса ёшларнинг ижодига эҳтиётлик билан ёндашарди. «Булар нозик-ниҳол, бевақт турган ножўя совуқ шамол қаддини букиб қўйиши мумкин» дерди. Оғзаки маслаҳатлар берганда-ку жуда «эзма» эди. То ҳаваскор шоирни ишонтирмагунча ўзининг ҳам кўнгли тўлмасди. Баъзи эпаккага келиб қолган шеърларни қайта ишлатиб маромига етгач газета ёки журналга тавсия этарди. У босилиб чиқса ўзининг асаридек қўзғиб, «Мана, консультациянинг самараси. Шеърятимиз ўрмонида битта ниҳол пайдо бўляпти» деб ўша газета чиққан сонни столининг ғаладонига солиб қўярди. Унинг бунчалик жонкуярлигини кўпчилик биларди. Шунинг учун бўлса керак ёзувчилар союзи раҳбарларининг номига келган қўлёзмаларнинг аксарияти унга бериларди. Ҳасан Пўлат эса ўз номига ёзиб чиқарилган қўлёзмаларни мамнуният билан қабул этиб, тезда жавоб ёзарди, муаллиф чқин атрофда бўлса қақиртириб фикрларини баён қиларди.

Ҳасан Пўлатнинг бу борада яна битта яхши хислати бор эди. Бирор область ёки шаҳарга ижодий командировкага борар бўлса, ўша ерда ҳам консультантлиги эрдан чиқмасди. Ҳаваскорларни йиғиб, зерикмасдан маслаҳатлар берарди. Қўлига илинадиганлари учраб қолса, олиб келиб аввал ҳадди сиққан ўртоқларига ўқиб бериб, мақтаниб юрарди, кейин радиогоми, ёшлар газетасига, журналгами тавсия этарди. Тавсия қилиши ҳам қизиқ эди. Аввал борган еридаги ҳаёт янгиликларини

улардан олган таассуротларини яйраб-яйраб ҳикоя қиларди. Кейин эса ўша ердаги униб келаётган ёшларнинг борлигидан, қобилиятликлари кўплигидан қувонарди. Шунда ўз-ўзидан «Ўша шеърлардан битта яримта намуналарни олиб келмасизда» деган савол туғиларди. Ҳасан Пўлатга ҳам ана шу керак бўларди. «Олиб келганимда қандоқ, мана, эшитчи!» деб ўша таъсияга олиб келган шеърларидан бирини ўқиб берарди. «Қалай, маъқулми?» деб сивозчан қарарди. «Ҳали яхши шоир бўлади» деб қўшиб ҳам қўярди.

Эсимда, кейинчалик Ҳасан Пўлат «Ёш ленинчи» газетасида ишлади. Ана шунда газета қошидаги адабий тўгарак авж олиб кетди. Унинг қатнашчиларининг шеърлари, ҳикоялари тез-тез газета саҳифаларида кўриниб турарди. Тўгарак аъзоларини ёзувчилар союзида бўладиган йиғилишларга бошлаб келарди. «Бундай йиғилишлардан қолман, улардан китобларда учрамайдиган билимларни олишингиз мумкин» деб таъкидлаб қўярди. Мен фахр билан эслашим мумкин, каминанинг 30-йилларнинг иккинчи ярмида ёзилган кўпгина шеърлари ана шу вақтда «Ёш ленинчи» газетасида босилган. Яна шунини алоҳида таъкидлаш керакки, агар шеър ёки ҳикоя Ҳасан Пўлатга маъқул тушиб қолса, бас, унинг босилиб чиқиши узоққа чўзилмас эди. У муҳаррирнинг олдига кириб бўлса ҳам яқин сонлардан бирга жой оларди. Буни Ҳасан Пўлат ўзича шундай таърифларди: «Ҳаваскор совиб қолмаслиги керак. Асар ёзилгандаги завқи совимасдан чиқса яна гуриллаб кетади».

Ҳасан Пўлатнинг ўзи сермаҳсул, ҳозиржавоб шоир эди. Бу пайтларда унинг қатор асарлари нашр қилиниб, уларнинг аксарияти жамоатчиликнинг диққатини тортиб китобхонларга маъқул бўлганди. Айниқса Узоқ Шарқдаги Ҳасан кўли ёқасидаги воқеа изидан ёзилган «Жанговар» поэмаси назарга тушган эди. Ҳасан кўли ёқасида япон самойралари билан бўлган жангда эндигина қаддини кўтариб, тинч юксалиш йўлига қадам қўйган ёш совет ҳукумати ёвуз ниятли империалистлар билан тўқнашиб ўз куч-қудратини намоён қилганди. Совет асарлари ватанпарварлигининг ажойиб намуналарини кўрсатди. Бу ғалаба Ватанимизнинг мавқеини ошириб юборди. Жанг кунларида ва кейинчалик ҳам матбуотда у ердаги жанг тафсилотларини бадиий ифода этган асарлар босилиб турди. Худди шу пайтда ҳозиржавоб ўзбек шоири Ҳасан Пўлат мазкур мавзуда «Жанговар» поэмасини ёзди. Поэма ўша йилларнинг руҳига жуда муносиб эди. Бу поэмани ўқиган Фафур Фуломнинг «Жуда ажойиб чиқибди» деб Ҳасан Пўлатни табриклаганини кўрганман. Ҳасан Пўлатнинг ўзи ҳам бу асарини яхши кўрар, поэманинг кириш қисмини йиғилишларда ўқиб юрарди, Унгача эса:

Гул-лолалар поёндоз менга,
Ҳатто қиш ҳам худди ёз менга,

Даврим берган қувноқ соз менга,
Айтинг яна нима оз менга!

деб бошланадиган «Мен бахтиёр» шеърини ўқишини яхши билардим. Ана шу шеърини Свердлов номидаги театр саҳнасида ёшларнинг шаҳар йиғилишида жуда баланд руҳ билан ёддан ўқиб бергани эсимда. Саҳнада ўтирган Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг собиқ биринчи секретари Усмон Юсупов ўрнидан туриб келиб шоирни кенг бағрига босган эди.

Ҳасан Пўлат умуман шеърни ёмон ўқимас эди. Унинг товуши жарангли, ҳар бир сўзни дона-дона талаффуз қилиши билан ажралиб турарди. Унга Ҳамид Олимжон билан Шайхзоданиннг шеър ўқиши маъқул эди, баъзан сўзларга урғу беришлари Ҳамид Олимжоннинг ўқишини эслатарди.

Ҳасан Пўлат ўзбек поэзиясининг захматкаш ижодкори эди, гарчанд адабиётимизда баланд довруғ чиқармаган бўлса ҳам, унинг «Меҳрибонлар» поэмаси шеърятимизда белгили ўрин тутди. У биринчилардан бўлиб, шеърятимизда Ленин ва унинг содиқ сафдоши Фрунзе образларини яратишга киришди. «Меҳрибонлар» поэмаси китобхонларни тарихий 20-йиллар бошига етаклайди. Ажойиб саркарда Фрунзе Лениннинг топшириғи билан Туркистон фронтига жўнайди. Урта Осийда совет ҳокимиятини ўрнатиш ва мустаҳкамлашда ерли халққа суяниб, жанговар операциялар олиб боради. Шоир ана шу даврни иштиёк билан қаламга олади. Поэмада Фрунзе образи билан бир қаторда ўзбек қизил аскар — собиқ батрак Қамбарнинг давр билан ҳамнафас бўлиб улғайиши, жангларида мардоналик кўрсатишини, рус солдати Костя билан дўстлашиб, унинг ҳалокати билан ёниб-уртгани яна кўзи очилишини, дўстининг қасосини олишга отланишини самимий сатрларда тасвирлайди. Поэма Ҳасан Пўлатга хос ҳаяжон ва жўшқинлик билан ёзилган. «Жанговар» поэмасидаги жанговар руҳ бу дostonда яна равшан тортади. Поэманинг иккинчи жаҳон урушининг ҳиди келаётган йилларда ёзилиши янада алоҳида маъно кашф этади. Бу пайтда Гитлер босқинчилиги авжига чиққан, мамлакат кетидан мамлакатни босиб олаётган ва совет ҳокимиятига ҳам ер остидан кўз олайтираётган вақт эди. Шундай бир даврда жанговар руҳдаги, халқлар дўстлиги тўғрисидаги, совет ҳокимиятининг жанговар тарихи ҳақидаги асарнинг пайдо бўлиши катта воқеа эди. Шу боис поэма уруш арафасидаги яхши асарлардан бири бўлиб қолди. Унинг жанговар руҳи ҳамон китобхонни ҳаяжонлантиради, ҳушёрликка чақиради. Чинакам ижоднинг вазифаларидан бири ҳам шу бўлса керак!

Ҳасан Пўлат ҳалол, фидойилик, ҳозиржавоблик билан ижод этган, бир қанча ёшларнинг адабиётимизга кириб келишига мураббий бўлган шоир эди. Мен у билан бир неча йиллар бирга ишлаган киши сифатида мамнуният билан хотирасини ардоқлаб юраман.

ТУҒЁНАИ ҚААБ

АВСТРИЯ ЁЗУВЧИСИ СТЕФАН ЦВЕЙГ ТУҒИЛГАНИГА ЮЗ ЙИЛ ТЎЛДИ

Стефан Цвейг — Австриянинг XX асрдаги машхур сўз санъаткори, Ғарбий Европа танқидий реализмининг ўзига хос намояндаларидан биридир. У илк ижодини буржуа санъатининг модернистик оқимлари, француз символизми таъсирида яратди. 1900 йилда чоп этилган «Кумуш торлар» номли биринчи шеърлар китобида бу ҳол айниқса яққол кўзга ташланади.

Аммо Стефан Цвейг асосан прозаик, яна ҳам аниқроғи, новеллалар устаси сифатида доврўғ таратган адиблардан биридир. Унинг 1911 йилда нашр этилган «Илк кечинмалар» номли тўпламидан ўрин олган новеллаларида инсон психологиясининг ғоятда нозик тебранишлари хусусида фикр юритилади. Шу билан бирга тўпланда ижодкорнинг дунёқарашидаги чекланишлар билан боғлиқ айрим жиддий камчиликлар ҳам кўзга ташланади. Биринчидан, у кўп ўринларда мелодраматизмга берилади. Иккинчидан, янада жиддийроқ камчилик шуки, ҳикояларда ҳаётнинг ўткир ижтимоий масалалари акс этмайди. Бундай чекланиш унинг фрейдизмга мойиллиги би-

лан изоҳланади. Маълумки, Стефан Цвейг ижодини бошлаган пайтларда, австриялик психиатор-врач, ижтимоий ҳаётни асосан инсон табиатига хос стихияли, онгсиз биологик инстинктлар ва интилишларгина белгилайди, деган ғайри илмий «психоанализ» назариясини илгари сурган Зигмунд Фрейднинг (1856—1939) таълимоти Ғарбнинг буржуа зиёлилари ўртасида кенг тарқалган эди. Адиб ҳам қатор асарларида ана шу таълимотга суянади. Бундай ҳолат унинг «Амок» (1922), «Туйғулар изтиробини» (1927) номли ҳикоялар китобида ҳам кўзга ташланади. Адибнинг энг яхши ҳикояларида ҳам ижтимоий қарашларидаги заифлик сезилади, яъни уларда борйўғи одамларга ҳамдардлик билдирилади ва буржуа ахлоқининг айрим тубан томонлари фош этилади, аммо ёзувчининг гуманизми ва ижтимоий танқиди чуқур ва қатъий синфий позицияга таянмайди, инсон тақдирини ва психологиясининг ижтимоий манбаларини таҳлил этиш кўринмайди. Утмишнинг бошқа улўғ реалист ёзувчиларига қараганда унинг асарларида шахснинг жамият билан алоқалари сустроқ талқин этилади. Совет адабиётшуноси Б. Сучков ўзининг «Даврларнинг қиёфалари» китобида кўрсатишича, Стефан Цвейгнинг дунёқарашидаги бундай заифлик унинг ўз ҳикоялари учун майда ва аҳамиятсиз сюжетлар танлашига ҳам асосий боис бўлган.

Лекин у асримизнинг 20—30-йилларида фақатгина ёзувчи сифатида эмас, балки йирик жамоат арбоби сифатида ҳам кенг танилди. Бу йилларда буржуазия янада ваҳшийлашган, ўз ҳукмронлигини сақлаб қолиш учун ошқора террористик йўлни танлаган эди. Стефан Цвейгнинг либерал буржуа руҳдаги инсонпарварлиги шундай ваҳшийликка дуч келиб, унинг қарашларида нисбатан ижтимоий активлик пайдо бўлди. У жамоат арбоби сифатида туғилиб келётган фашизмга, унинг инсоният бошига солаётган маломатларига қарши овоз бера бошлади. Унинг босқинчиликни қоралаган оташин фикрлари, Совет Иттифоқини ёқлаб айтган сўзлари бошқа мамлакатлардаги илғор жамоатчилик томонидан қизғин кутиб олинди. Германияда Гитлер ҳокимият тепасига келгач адиб ўз ватанидан чиқиб кетади. У Англияда, Америкада ва ниҳоят

Бразилияда яшаб, муҳожирлик азобларини бошдан кечиради. Фашистлар адибнинг ватанида унинг китобларини тўплаб, оловда ёқадилар.

Ёзувчи «Микел-Букинист» (1929), «Янги касб билан фавқулудда танишув» (1936) каби китобларида, «Бетоқат қалб» (1939) романи ва «Шахмат новелласи» (1941) тўпламига кирган қатор ҳикояларида буржуа дунёсининг ноахлоқий кирдикорларини фош қилади, уларда адибнинг инсонпарварлик ғоялари янада кучлироқ садо бериб, оддий одамларнинг ноёб инсоний ҳис-туйғуларини чуқур ҳурмат ва ҳамдардлик билан тасвир этади.

Стефан Цвейг ҳужжатли бадий шакл келажак адабиёти ривожланишининг асосий йўналишларидан бўлиб қолади деб қатъий ишонган эди. Унинг новеллалардан сўнг географик романлар, эсселар, очеркларга мурожаат қилиши балким шундай эстетик қараш билан изоҳланар. Ҳар қалай у ана шу жанрларда анча самарали ижод қилди ва бу хилдаги асарлари унинг «Кишилар, китоблар, шаҳарлар билан учрашувлар» (1934), «Инсониятнинг юлдузли онлари» (1934), «Кечаги дунё» (1944) сингари тўпламлари ҳамда хотиралар китобидан ўрин олди. Адибнинг ҳужжатли асарлари ва очерклари танқидий тафаккурнинг оригиналлиги, тарихий колорит аниқ гавдалантирилганлиги, ижод психологияси ҳаққоний очилганлиги билан ўқувчиларни маҳлиё этади. Унинг рус ёзувчиларига, шунингдек Бальзак, Верхарн, Ромен Ролланга бағишланган асарлари, «Магеллан» (1938), «Америго» (1942) каби тарихий биографик китоблари бу жанрнинг ажойиб намуналаридир.

Стефан Цвейг ижодининг тақомилида улур рус адабиётининг ҳаётбахш таъсири катта роль ўйнади. У Толстой, Достоевский, Горький каби гигант адибларни ўзининг устози деб билди. Адиб Толстойнинг психологик тасвир маҳоратидан ҳамisha завқланарди. Буюк санъаткорнинг оддий халқ вакиллари тақдири ва руҳиятидан бадий адабиёт учун ғоят қизиқарли, аҳамиятли материал топа билишини «Бадий мўъжиза» деб баҳолайди. Халқ ора-

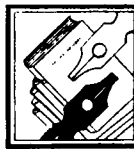
сидан чиққан одамларни тасвирлашда Толстой тасвирига хос кучли ҳаққоният, бўяб бежаш, идеаллаштиришдан йироқлик Стефан Цвейг учун адабий маҳорат мактаби бўлди. Достоевский романларида акс этган катта шаҳарларнинг ижтимоий зиддиятлари, бахт саодатли ҳаётга оташин интилиш орқасида кишилар эришган ютуқлар ва чексиз мағлубиятлар тасвири ҳам адиб учун бемисл ижодий сабоқ вазифасини ўтади. Достоевский таъсири айниқса унинг «Фантастик тун», «Ой ёруғидаги кўча» ҳикояларида кўринеди. Ёзувчининг энг яхши реалистик новеллаларидан бўлмиш бу асарларида ўзига тўқ, бадавлат, зиёли кишилар ички дунёси, қалб нигоҳи орқали шаҳар муҳитининг қуйи босқичида азобу ўқубатда, оч наҳор яшаётган, инсоний қиёфасини йўқотиб қўйиш даражасига келиб қолган одамлар қисмати тасвир этилади. Уларда ёзувчининг ижтимоий тажрибаси активлашгани ва ҳаётга яқинлашгани сезилиб туради.

Стефан Цвейг Горькийнинг ижодига, улкан шахсиятига умр бўйи катта муҳаббат қўйди. Горький ҳам унинг ижодини изчил кузатиб бориб, яхши асарлари ва ижодий ютуқларини доимо рағбатлантириб туради. Стефан Цвейгнинг «Номаълум аёл мактуби» ҳикоясини жаҳон адабиётидаги муҳаббат мавзуида ёзилган энг мукаммал асарлардан бири сифатида таъриф этади. Австрия адибнинг асарларини рус китобхонларига таништириш борасида ҳам Горькийнинг хизмати алоҳидадир. У адиб асарларининг рус тилида чоп этилган кўп жилдлигини «маданий ҳаёт байрамларида» деб баҳолайди.

Стефан Цвейг Совет Иттифоқининг самимий дўсти эди. 1928 йилда мамлакатимизга келиб, бу ердан олган таассуротлари асосида қатор очерклар яратди.

Стефан Цвейг асарлари совет китобхонларига яхши таниш. Унинг «Номаълум аёл мактуби» ҳикояси, «Қуйган кўнгил фарёди» номли ҳикоялар тўплами ўзбек ўқувчиларининг ҳам ардоқли асарлари қаторидан ўрин олган.

Михли САФАРОВ.

ҒУЛОМ ЗАФАРИЙ – ШОИР ВА ДРАМАТУРГ

Ўзбек совет адабиётининг юзага келишида, унинг янги ҳаёт талабларига, давр кишиларининг маънавий эҳтиёжларини қондириш ишига муносиб ҳисса қўшишда танилган сўз санъаткорларидан бири Ғулом Зафарийдир.

Айрим асарларига билдирилган мулоҳазаларни ҳисобга олмаганда, Ғулом Зафарийнинг ижодий биографиясини яратиш адабиётшунослигимиз олдида турган вазифалардан бири бўлиб қолмоқда. Биз бу борадаги дастлабки фикрларни ўртага ташлашда ёзувчи билан мулоқотда бўлган, унинг асарларини ўқиган ёки сахналарда кўрган кўп кишилардан олинган маълумот ва таассуротларга суяндик. Улар орасида Ғулом Зафарийнинг дўстлари ва қариндош-уруғларидан олинган фактлар, айниқса, адибнинг қизи Сиддиқа Ғуломиянинг (Тошкент область Калинин районидаги Ҳасанбой қишлоғида истиқомат қилади) отаси тўғрисида ёзиб берган эсдалик ҳамда маълумотлари, унчалик тўлиқ ва мукамал бўлмасида, ноёб ва қимматлидир. Қўлимизда мавжуд ана шу маълумотлар асосида адиб ижоди ва ҳаётига доир баъзи фикр ва кузатишларни китобхонлар ҳукмига ҳавола қилишни лозим топдик.

Сиддиқа Ғуломиянинг бизга ёзиб берган «Отагинам» сарлавҳали хотираномаси ва бошқа маълумотларга қараганда, Ғулом Зафарий 1888 йилда Қўқоннинг Ёғбозор маҳалласида ҳунарманд-мискар оиласида таваллуд топган (айрим манбаларда, масалан, «Тошкент оқшоми» газетасининг 1968 йил 1 июль сонидида унинг туғилган жойи Тошкентда дейилиб, ёши бир йилга кичрайтирилади). Ёш Ғулом эски мактабда ўқиб юрган кезларда, тахминан, асримизнинг бошларида уларнинг оиласи Тошкентнинг Бешёғоч даҳасига қарашли Чақар маҳалласига кўчиб келади ва шу ердан ҳовли-жой сотиб олиб яшай бошлашади. Унинг отаси зеҳли, ишнинг кўзини биладиган,

пухта, хушчақчақ табиатли киши бўлиб, хушфезллиги, болаларни ўта севиши, уларга ишдан қайтишида қанд-қурс улашиб, қизиқчилик қилиши билан «Музаффарча» номини олади. Уста Музаффар оиладаги якка-ягона фарзанди Ғуломнинг ҳар томонлама баркамол шахс, билимли инсон бўлиб етишиши устида қайғуради. Шу мақсадда отаси уни Тошкентдаги рус-тузем мактабларидан бирида ўқитади. Ғуломнинг санъатга меҳри ортишида унинг ўқимишли, чевар онаси Файзинисо давватлари, кечалари эски китоблардан, достону қиссалардан ўқиб, эртақлар айтиб беришлари беиз ўтмади ва ёш фарзанди қалбида санъатга жуда эрта меҳр уйғотди.

Ўз касб-корлари орқасида яхшигина турмуш кечирган бу оила ёлғиз фарзандининг хоҳишига қараб, собиқ Эшонгузар (Тошкентдаги Самарқанд дарбоза кўчасига туташ Каттабўғ) маҳалласидан меваларга бой, кўркам ҳовли-боғ сотиб олишади ва шу ерда истиқомат қилишади.

Ўқишни битиргач, Ғулом Зафарий Кушобда ўқитувчилик қила бошлайди. Унинг бу борадаги фаолияти Улуғ Октябрь ғалабасидан кейин янада фаоллашган. Ҳатто у, бу ишга онаси Файзинисо отинини ҳам жалб қилган. Шу мақсадда рафикаси Умринисо кўмағида маҳалласидан йигирмага яқин қизларни ўз ҳовлиларига тўплаб мактаб очган, уларга онасини ўқитувчи қилиб тайинлаган.

Жуда ёш чоғиданоқ Ғулом Зафарий музикага меҳр қўйган. У халқ куйлари оҳангига мослаб кўп шеър, кўшиқлар яратган, уларни санъаткорларимиз куйлашган. Шеър билан музика санъатининг Ғулом Зафарий шахсида бирикуви ўлкада инқилобдан кейин кенг тармоқ отиб келаётган театр санъатига меҳр орттирган. Бу соҳадаги талаб ва эҳтиёжни чуқур идрок этган

Ғулом Зафарий Октябрдан кейиноқ, «Ҳалима» ва бошқа сахна асарларини ёзишга жадал киришган.

Ғулом Зафарийнинг кўп қиррали санъаткор бўлиб етишувида Ҳамза Ҳакимзода Ниезий билан ҳамкор ва дўст бўлганлиги муҳим роль ўйнагани тўғрисида унинг авлодлари, кизи тўлқинланиб эслашади. Шунингдек, Маннон Уйғур, Аброр Ҳидоятлов, Муҳиддинқори Ёқубов, Обид Жалилов, Сайфиқори Олимов, Карим қизиқчи Ёқубов, Шораҳим ҳофизлар унинг хонадонига тез-тез бориб туришган. Бу санъаткорларнинг кўпчилиги адиб асарларининг сахна ҳаётида ўчмас из қолдиришди.

«Бир маҳаллада бўлганимиз учун,— деб эслайди Сиддиқа Ғуломия,— меҳмонлар келишганда отамнинг топшириғига кўра Абдулла Қодирийни уйимизга тез-тез айтиб келар эдим. Улар меҳмонлар билан бирга меҳмонхонамизда узоқ ўтиришарди, суҳбат, музыка ва кўшиқ авжига чиқарди. Оиламизда бошқа фарзанд бўлмаганидан мен уларга чой ташувчи дастёр эдим. Қодирий (Жулқунбой) амаким кўп вақт бизникида ёки отам Абдулла амакиникида бўларди. Улар қадрдон дўст эди. Отам композитор Успенский билан ҳам ғоят иноқ эдилар».

Октябрдан кейинги йилларда Ғулом Зафарий ўқитувчилик ҳамда бадиий ижод билан бир қаторда халқ ижодини, унинг куй-музикасини тўплашга кунт ва чидам билан киришди. Шу мақсадда у республика маориф халқ комиссарлигига қарашли фан комитети билан муस्ताҳкам алоқа боғлаб, турли жойларга борди ва фольклор намуналарини — эртақ, кўшиқ, дoston ва бошқа жанрларга доир асарларни ёзиб олди. Уларнинг бир қисми кейинчалик нашр этилди. Айниқса, Фарғона водийсидан, Термиз ва унинг атроф жойларидан кўпгина ранг-баранг материаллар тўплади. Унинг бундай заҳматли ишларидан бир қисми Машрақ Юнусов (Элбек) билан биргаликда «Эл адабиётидан намуналар» рубрикаси остида нашр этилган «Ашулар» (1925) тўпламидир. Унда Октябргача бўлган даврда турли жойларда тарқалган халқ кўшиқларидан элликка яқин намуна жамланган бўлиб, ҳар бирининг яратилиш — тарқалиш саналари, жойлари кўрсатилган. Бундай қайдлар илмий аҳамиятга молик.

У, Октябрдан анча илгарийёқ турли асарлар ижод қилганлиги хусусида фикрлар мавжуд бўлса-да, улар ҳануз тўпланганича йўқ. Уни сўз санъаткори сифатида кенг танитган асарлари инқилбдан кейин сахналарга қўйилди, нашр қилинди. Совет даври илк матбуотида эълон қилинган тақриз ва мақолалардан Ғулом Зафарий бир қанча сахна асарлари ижод қилганлигини англаб оламиз («Ёмон шогирд», «Иштирокию» газетаси, 1919 йил 6 июнь, «Бахтсиз шогирд», «Иштирокию» газетаси, 1920 йил 5 март). «Ҳалима» ҳамда бошқа қатор пьесалари ҳам шу жумлага киради.

Кичик ҳажмли сахна асарлари аксари

20-йилларда нашр этилган бўлса-да, у дастлаб шоир сифатида танила борди. Бундай ҳол сахна асарларида кўшиқларнинг кўпчилиги ва уларнинг аксари асосидан шеърий матнларнинг мавжудлиги ҳамда муаллиф қаламига мансуб бир неча дostonларнинг олдинма-кейин нашр қилиниб кенг тарқалиши билан изоҳланади.

Ғулом Зафарийни шоир сифатида элга танитган йирик поэтик асарларидан учта дostonи характерли. Гарчи, бу дostonлар ўзбек совет адабиётининг пайдо бўлишида муҳим таянч ролини ўтаган кўп асри классик адабиётимиз ва фольклоримиз анъаналари илдиэларига бориб тақалувчи хусусиятларга молик бўлса-да, муаллиф уларда изланиш йўлидан боради. Ҳар қайси дoston учун асос қилиб олинган мавзунинг, ғоявий ниятини оригинал усулда очишга интилиш, изланиш тенденциялари шундан далolat беради. Ҳатто у, замонавий мавзунинг ифодалашда баъзан прогрессив романтизмга хос фикрлаш йўлидан борса, айрим ҳолларда ўз мақсадини тўғридан-тўғри реалистик усулларда ёритади.

«Инқилоб» журналининг 1924 йилги қўшма 9—10 сонидан босилган «Ваннайча» дostonи ўзининг романтизмга мансуб хусусиятлари билан ажралиб туради. Муаллиф 20-йилларда ўлкада бўлиб турган турмуш ўзгаришларини синчковлик билан кузатади, уларга нисбатан лоқайд муносабатда туролмайди, аксинча, замонанинг илғор руҳига зид бўлган ва эскича ахлоқ, қоқоқлик таъсирига тушиши орқасида келиб чиққан фоживий ҳодисаларни романтизмга хос тарзда, алам-изтиробга тўлиб тасвирлайди. Социалистик революция ғалабасининг, илк йилларида хотин-қизларга озодлик, эрк бағишлаш қонли курашлар, фоживий ҳодисалар эвазига юз берди. Тутқунликдан, ичкаридан маданият ва маърифат сари, айниқса, санъат даргоҳларига эркин қуш каби қанот қоқиб талпинган ўзбек хотин-қизлари орасида дин пешволари ва бошқа эскилик асоратидаги разил ва жирканч кимсалар тузоғига илинганлар, ёвуз шахслар қўлида қонга беланиб, ҳаётдан бевақт кўз юмганлар бўлди. Ўлкада юз берган бундай ҳодисалардан ўртанган Ғулом Зафарий ўз тўғуларини «Ваннайча» дostonида классик адабиётимиз ва фольклорга хос усулда баён этди.

Дoston воқеаларини юзага чиқарувчи ва унга яхлитлик бағишловчи восита тарзида Тўлин Ой образи қатнашади. Муаллиф ажиб бир сирли кўринишни ифодалаб, унинг фонидан давр ҳодисалари моҳиятига ишора этади: Тўлин Ой коинот бағрида кезиб, табиат сирини — булбул уйқусини, гул очилишини кузатиш мақсадида боққа кўз ташлайди, нур сочиб, сой-қир ошиб, кўкни кезиб шаҳар устига етади ва у ердаги бир бино олдида одамлар тўпланишиб, ичкарига интилишаётганини кузатади. Ичкарида куй-қўшиқ янграб парда очилди ва нур каби гўзал, кўзлари қора, қошлари қалам бир санам пайдо бўлиб куйлайди. Муаллифнинг бундай романтик

фикрлаш заминида реал ҳаётдаги театр билан боғлиқ ҳақиқат жилоланишини илғаб олиш қийин эмас.

Достоннинг иккинчи бўлими ҳам Ойнинг одатдаги қишиги тасвиридан бошланади. Бироқ энди табиатининг аввалги наъшу намосидан, орғомбахш тароватидан асар қолмаган: гул, дарахт япроғи сарғайган, булбул ўрнида қарғалар, ўрмон устидан қараса, кўрқинчли мазор кўринади. Қоқ ёғочларда бойқушлар совуқ инграшади. Аввалги манзарага бутунлай контраст кўриниш ичра Ой мудҳиш ҳодисалар гувоҳи бўлади. Ўрмон ичидан келиб чиққан бир йигит қандайдир гавда ва қонли бошни очиб ерга ташлайди, уни Москвага олиб боришмоқчи бўлишганига чидай олмай ўлдирганини айтиб, «қарғама мени, мен эмас сени ўлдиргувчи», дея пушаймон чекади:

Кўмди гавдани тозалаб ера,
Ташлади сочин гўр уза узун...
Ўртаниб ётиб йиғлади ера
Тўхтамай юзин юмдалар эли...

Бундай фожий ҳолатни кўрган Ой кўшиқчини танигандек бўлади ва йиғлайди, бутун коинот мотам тутади.

Охириг учинчи бўлимда орадан анча вақт ўтгач, Ой гувоҳ бўлган ҳодиса тасвирланади, ғамли Ой кеч чиқади ва ўша бино ичидаги парда очилгач, бир киши чиқиб, эл кўшиқчиси «Ваннайча» ўлдирилганлигини айтиб оҳ чекади, қотилларни лаънатлайди, эл кўшиқчисига марсия куйлашга дэъват этади. Бир тўда болалар саҳнага чиқиб йиғлашиб, куйли марсия айтишади. Шоир марсияни алоҳида келтиради. У марсия халқ орасида кенг тарқалган мунгли куй-қўшиқлар асосида, улар руҳига монанд равишда содда ва раво янграйди:

Узун-узун арғамчи
Ерда ётса майлими?
Эсизгина Ваннайча
Гўрда ётса майлими?

Ҳаводаги бўз тўрғай,
Бўзламасанг на бўлғай?
Ваннайчанинг дардини
Сўзламасанг на бўлғай?

Ҳаво бу кун дим бўлди
Дарак олинг, ким ўлди?!
Эсизгина Ваннайча —
Эри қўлида ўлди!

Муаллиф Ой образи ҳолатини қизиш билан асарга нуқта қўяди:

Ғамли Ой узоқ оҳ уриб деди;
Ўчди вой, эсиз, ернинг юлдузи!

Достонда тасвирланган, замон ва аниқ макондан ҳоли кўринишлардан, ундаги инсоний муносабатлардан, образларнинг умумий руҳидан романтизмга мансуб услуб қирралари кўриниб туради. Лекин муаллифнинг ана шундай усулда ўша даврдаги ўлка ҳаётига хос ҳақиқатларга китобхонни йўналтириши, ҳаётини руҳни янгиладиришига интилиши муҳим фазилатдир.

Достоннинг ритмик-интонацион қурилишида ғазилликлар сезилишини ҳам айтиш керак. Бундан ташқари, асардаги Ваннайча қисматини Ойнинг кузатуви орқали ифода қилиб, уни ўраган шараф, кишилар муҳити деярли очилмаганлигини шоирнинг романтизмга мансуб фикрлаш принципи орқалигина изоҳлаш ва оқлаш мумкин. Бироқ муаллифнинг Ваннайча қотилини қатъий қоралаш позицияси етарли сезилмаслиги, Ой юзидаги ғамни аритувчи ҳаёт гулларига — Ваннайча издошларига ишора йўқлиги турмуш ҳодисалари бир томонлама қамралганлигини кўрсатади.

Ғоявий мақсадни таъсирбахш, оригинал усулда ифодалаш йўлидан борган шоир бошқа асарларида ҳам бош эпик йўналишга боғлиқ қизиқда турли ёрдамчи ва шартли образларга мурожаат этади. У навбатдаги достонда ҳам шундай усулдан боради. Унинг «Чўпон Темир» номли бу достони «Инқилоб» журналида босилди (1924 йил 13—14 сон). Унда муаллиф Қобуз ва Қубузчи образларидан кенг фойдаланади. Бу икки образ асарнинг лиро-эпик негизини юзага чиқарувчи туртки бўлиши билан бирга узоқ ўтмишдаги халқ ҳаётининг қайғули, оғир дамларини, одил ҳукмронни ёқлаш ғоясини романтик усулда ифодалашда қўл келади. Қобузнинг гувоҳлик қилиб, аламли, мунгли ҳаёт жабридан қолиши шоирга достон сюжетини яхлит илға чиқишда бадий туртки вази-фасини ўтайди. Халқ ижодининг билимдонларидан бўлган муаллиф достонда яратган сюжет йўналиши, баъзи нуқталари кўпгаб эртақ ва бошқа намуналарни хаёлга солади. Фольклорнинг қанчадан-қанча намуналаридан бефарзанд хон ёки бадавлат хонадон эгасининг бечораҳол кишилар боласини тарбияга олишидан туғилувчи воқеалар, инсоний муносабатлар занжири этади. Лекин Фулом Зафарий ўз асарини бутунлай оригинал ва халқчил мотивларга ўрайди.

Шоир достонлари ичида энг каттаси ва қарийб беш юз мисрани ташкил қилувчи бу асарда ранг-баранг ифода воситаларидан фойдаланади. Асарнинг асосий образлари — Гуласал билан Темир нутқини индивидуаллаштирувчи, халқ кўшиқларини эслатувчи лирик монологларда, драматик моҳиятли диалогларда, севги кўшиқларида ижодкор тасвири алоҳида жўшқинлик ва жонлилик касб этган. Баъзида учрайдиган ҳиссиз, образсиз ўринларни соқит қилсак, асар поэтикасининг фольклор руҳига яқинлиги, мақсад бармоқ вазнининг ритмик-интонацион оҳанглари негизда самимий янграши жиҳатидан мазкур достон ўзбек совет поэзияси тараққиётининг бош йўналишига келиб қуйилади.

Реал турмуш ҳодисаларидан илҳомланиш, уларни бадий идрок қила бориш реализмга дэъват этади. Фулом Зафарий ҳам янги ҳаёт неъматларидан баҳраманд бўлиб, совет кишилари, ёшлар руҳиятида рўй бераётган ахлоқий ўсиш-ўзгаришларни қаламга олди. Унинг бундай поэтик асарларидан бири «Ёшлар энди

берилмас» дostonидир. Асар 1926 йили «Маориф ва ўқитувчи» журнали (5-сон)да босилди. Дostonнинг номиданоқ унинг замон руҳига, ўлка ҳаётига ҳамнафаслиги, давр ёшлари руҳиятидаги ўзгаришлар акс садо бериб турганлиги сезилади.

Дoston беш бобдан иборат. Уларда ўлкада батамом барҳам топмаган ижтимоий тенгсизлик қолдиқлари хуружидан меҳнаткаш халқ вакиллари бошига тушаётган зулм ва ҳўрликларга қарши кураш ҳиссининг кучайиши поэтик усулларда ифодаланади. Шоир дoston учун зарур бўлган реал ҳаётий фактлар асосида эпикликини юзага чиқаришга алоҳида эътибор беради. Шу мақсадда биринчи бобда бойнинг кўшчиси Тўғоннинг ёшгина хотини Чўлпон-ой билан таништиради. Бу гўзал келинчақ эрининг меҳнати билан барқ уриб турган бой пахтазоридоги гўзалар гулига суқлани боқади, севган ёрини эслаб ўзини эвутади. Чунки унинг эри бой қўйларини олис ерларга ҳайдаб кетган. Бой эса гўзал келинчақни кўриб қолгач, унинг ҳўснига махлий ё бўлиб шум ниятни кўнглига тугади.

Ижодкор шундай драматик воқеалар ҳаётий деталлар орқали Чўлпон-ой характери ни жонли ва реал ёритади. Қаҳрамон туйғусида кечаётган зиддиятли фикрларни ифодалашда табиатнинг гўзал манзараларига қарама-қарши қўйиш усулини ўринли қўллади. Бой боғида юрган келинчақ — Чўлпон-ой портрети содда ва самимий мисралар маржонига чизилади.

Табиатнинг хушҳол кўриниши келинчақка ёқмайди, у дилхўн, сув бўйида ўлтириб бошидан кечганларни ўйлайди: бойнинг ҳаракатлари, таг-заминдор сўзлари, узоқдаги ёрининг хумори ўртайди. Аммо у Зойга ишонч қарорида боғ кезади, тартарак чалиб узум кўриди. Шоир ўз қаҳрамонининг соғинч ҳолатларига мос халқ кўшиқ ва термаларидан айтириб, Чўлпон-ойни индивидуаллаштиришга, конкрет ҳисли образ этиб талқин қилишга эришади.

Шоир бой характерига хос сиртқи мулоимлик, айёрлик сифатларини, Чўлпон-ойни ўзига оғдириш йўлидаги шумликларини ишонарли чизади. Хўсусан, бойнинг разил ниятда уйдагиларни қишлоққа «ўйнаб келгани» юбориб, Чўлпон-ойни ёлғиз олиб қолиши, муғомбирлик билан авраб унга «ишқ-роз» айтиши таҳликали — драматик ҳолатларни келтириб чиқаради, дostonнинг таъсирчанлигини таъминлайди.

Дostonда бойнинг қароли Тўғон образи асар қаҳрамонлари ўртасидаги муносабатлар кескинлашган бир пайтда, охириги бобда бевосита кўрсатилади. Шоир ўз илҳомига эрк бериб, характер туршган шароитни, табиат ҳодисаларини эркин ифодалайди. Еттисув йўлида, Алим ота чўлида бой қўйларини боқиб юрган Тўғон тушида ёрини аразли, ўйчан қуйлаётган ҳолда кўриб ташвишга ботади. Шундай ҳолат юз берган тонг палласини муаллиф нафис ўхшатиш ва истиораларда образли гавдалантиради:

Тонг қизара бошлади,
Тун кўзини ёшлади.
Ой уялиб ўзини
Тоғ орқасига олди.
Туннинг қора ҳайбатин
Бевош турган булутлар
Кўёш ўтига ёпиб,
Чўғдек бўлиб қизарди.

Шундай гўзал тонг чиройи йигит кўнглига шўқуҳ сололмайди, аксинча унинг қалбини ўртаб, йўлга, ёри истиқболига отлантиради.

Дoston воқеалари ривожда маромига етган ва курашчан характер сифатида гавдаланган Чўлпон-ой бошқалардан ҳийла ажралиб туради. Бутун асар давомида қарама-қарши зиддиятлар оғушида қолган бу аёл бой билан тўқнашувда жасурона сифатларини намойиш қилади. Бойнинг молу дунё вадаси, ишқ-севги важдан сохта мутёглиги, дўқ-пўписа ва дағдаға қилишлари Чўлпон-ой кўнглини эритиш ёки уни чўчитиш у ёқда турсин, келинчақнинг газабини қайнатади. Бойнинг «Раҳм этмасанг ўламан» дея ёлборишига қарата Чўлпон-ой кескин қиёфада газаб ўтини сочади.

Ўз иззат ва ифатини сақлай олган жасур аёл Чўлпон-ой бўш келмайди ва олишув чоғида маккор бой кўксига пичоқ санчади. Шу лаҳзада Тўғон билан Вакиллари-ларнинг кириб келиши унча асосланмаган ҳамда тасодифийроқ туйилса-да, дoston сюжетининг умумий йўналишидан эпиклик меъёридан, муаллиф ниятидан ташқарида эмас. Бироқ бойнинг жон бериш талвасида Тўғонни ўғлим, «барча молим сеники, ер, сув ҳам ҳовли жой, мен янглишдим, кечиринг» деб ёлбориши ишончсиз ва нореал туйилади. Бунда масаланинг синфий-ижтимоий негизини хаспўшлаш, сунъийлик шундоққина сезилиб турибди. Аммо ижодкорнинг бундай «юмшоқ кўнглилигини» дostonнинг хотималовчи, замона руҳига ишора қилувчи, синфий-партиявий руҳ билан йўғрилган лавҳаси босиб кетади:

Тўғонбой: «ота, деди,—
Айтмасангиз ҳам энди
Тегишимни оламан,
Роҳат турмуш этаман.
Бир менинг бўлмас бу
Ер, сув, ушбу ҳовли жой
Варча меҳнатнашники
Ҳўкуматнинг буйруғи,
Вор бўлсин, ер ислоҳи».

Замона руҳи уфуриб турган, советлар ҳокимиятининг илк йилларидаги курашчан, пок ахлоқли, давр руҳига ҳамнафас кишилар — Чўлпон ва Тўғон ижобий образларида янги турмуш кучоғида жавлон ураётган кишиларни кўрашимиз. Бундай хўсусиятлар дostonдаги лиризмдан холи баъзи ўринларни, характерлар, эволюциясидаги нотекистикларни иккинчи ўринга суради. Реалистик тенденциялар, зпиклик, услубнинг равонлиги, халқчил хўсусиятларининг сингганлиги, характерларга курашчанлик сифатлари хослиги каби томонлар «Ёшлар

энди берилмас» асарини социалистик реализм асосида яратилган дастлабки достонларнинг бири деб айтишга асос беради. Юқоридаги поэтик асарлар уни истеъдодли шоир сифатида характерлашга, ижодкорнинг поэзиядаги хизматларини муносиб қадрлашга етарли асос беради.

Ғулом Зафарийнинг муҳим ва адабиётимизда ўчмас из қолдирган ижод қирраларидан бири драматургиясидир. У дастлабки давр талабларига мос тушадиган ташвиқий характердаги жажжи сахна асарлари ёзишга ва уларда замоннинг етакчи тенденцияларини ифодалашга алоҳида эътибор берди. Унинг бундай пьесалари Ҳамзанинг ихчам сахна асарларини эслатади ва уларга яқин руҳда янграйди. Бу фикрнинг исботини ижодкорнинг болаларга бағишланган қатор сахна асарларидагина эмас, балки катталарга мўлжалланган инсценировка ва пьесаларида ҳам кузатамиз. Шу мақсадда у янги давр руҳига, маънавий эҳтиёжини қондиришга хизмат қилувчи бир пардали опералар яратиш устида алоҳида бош қотирди. Унинг бундай асарларидан бири «Ёрқин-ой» (1922) эди. Муаллиф уни бир пардали музикали опера деб изоҳлайди. Бундаги «музикали» аниқловчи ортиқча, албатта. Аммо маданиятимиз учун мутлақо янги ва Ҳамза ташаббускор бўлган опера намуналарини яратиш соҳасидаги интилишида ёзувчининг давр талабларига ҳамнафас ижодкорлар сафида борганлиги қимматлидир.

«Ёрқин-ой»да сахна «кўча боғи» куйини чалишдан бошланиб, дилхирож ўйин марши билан тугайди. Унда йигит ва қизлар қаторида бир-бирини севган икки ёш — Ёрқин-ой билан Арслон воқеа марказида туради. Ғўзал табиат қўйнида севишганларнинг самимий ишқ розини ифодаловчи куй-кўшиқлари, бахтиёр давлари муҳаббат эркини берган янги давр шаънига бағишланган мадҳия бўлиб туйилади.

Драматургнинг «Эрк брлалари» (1922) номли бир пардали музикали операси ҳам юқоридаги асар руҳига яқин. Янги замонада бирга ўйнаб-қулиш бахтига эришган йигит-қизлар қувончи, шодиёнаси куйланади. Муаллифнинг бундай сахна асарлари орасида усти ялтироқ, ичи қалтироқ мақтанчоқлар фольклор асарлари руҳида («Мақтанчоқ киши») кулги қилинган намуналар ҳам йўқ эмас. Бундай намуналарда ҳам янгилик куртакларининг ҳимоя қилиниши, санъат воситаларида уларнинг кенг қанот ёйишига умид тўғдирилиши муҳимдир.

Ўзбек совет адабиёти ва санъати тарихида Ғулом Зафарийнинг драматург сифатида тутган ўрнини белгилашда унинг «Ҳалима» музикали драмеси алоҳида аҳамиятга молик. Бу асарнинг дастлабки варианты 1919 йилга мансуб бўлиб, у узоқ вақт бадий ҳаваскорлик тўғарақларида қўйилди. Унинг хийла мукамаллашган, республика театрларида сахнага қўйилиб, халқимиз орасида кенг тарқалган нусха-лари 1926 йилга тўғри келди. Ана шундай

нусхалардан бири драматург Хуршиднинг шахсий кутубхонасида сақланиб қолган. Шу қўлёзмадан ижодкорнинг қизи Сиддиқа Ғуломия томонидан кўчирилган (1957 йил) нусха Ўзбекистон Фанлар академиясининг Ҳамид Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институтида сақланмоқда. «Ҳалима»нинг Андижон ва бошқа театрларда кейинроқ сахнага қўйилган вариантлари асосида тикланган нусхаси Ўзбекистон ССР Маданият министрлиги Санъатшунослик институтида ҳамда пьеса муаллифининг қизида сақланади. Бу нусхалар орасида, шунингдек, спектаклни турли театрларда кўрган кишиларнинг хотирлашларича, 20-йиллар танқидчилигимиз фикрича, пьеса қаҳрамонлари қисмати ва улар ўртасидаги муносабатлар талқинида баъзи тафовутлар мавжуд. Бундай ҳолларни Неъматнинг ўлимида сотилган табиб қўлининг бор-йўқлиги, Ҳалиманинг финалда ўзини-ўзи ўлдириши — сочи билан бўғиши, сувга ташлаши, ҳатто заҳар ичиши каби турли кўринишларда кузатамиз. Лекин булар асарнинг ўтмиш ҳодисаларини фош қилувчи ғоявий-бадий пафосида, принципал ўзгаришларни содир этолмайди. Бундай ўзгаришларни ўз вақтида нашр этилмаган пьесанинг режиссёрлар талқинига мансуб ҳамда ижодкорнинг розилиги ва шахсан аралашувиға мувофиқ юзага келган ўзгаришлар сифатида талқин қилиш мумкин.

Ўз вақтида «Ҳалима» эртак асосида яратилди, деган нотўғри, пьесанинг реализмини менсимовчи қарашлар ҳам бўлди. Тўғри, Ғулом Зафарий жуда кўп эртақларни ёзиб олган. Чунончи, у 1921 йили Термизда ёзиб олган эртақларидан бири «Бўз бола» деб аталади. Унда ўғай она золимлигини кўрсатиш, қизни зўрлаб эрга беришни қоралаш каби масалалар ифода этилган. Миёнбузрук Солиҳов «Октябрғача бўлган ўзбек оғзаки адабиёти» (1935) деган китобда «Ҳалима»ни ёзганда Ғулом Зафарий шу эртақдан фойдаланган, деган фикрни олға суради. Мақола муаллифи ўз қарашини сахна асаридаги зўрлаб эрга беришнинг фожиали яқуни мисолида исботламоқчи бўлади ва пьесанинг реалистик негизини асоссиз камситади.

Аслида бу драманинг негизи, пафоси эртақдаги руҳга яқин ёки ўхшашликда эмас, балки реал воқелик билан боғланганликдадир. Асарда кўрсатилган қисматларга монанд воқеалар ўша йиллар турмушда кўп учрарди. Ёзувчи аввало ўз маҳалласида кўргани шунга яқин бир ҳодиса асосида «Бечора Ҳалима» (1919) номли ҳикоя ҳам ёзганди. Бунинг устига «Бўз бола» эртагининг сюжети бутунлай бошқача ва романтик йўналишда давом этади. Эртак мазмун «Ҳалима»нинг ҳаётийлик, реализм барқ уриб турган руҳидан бутунлай олис.

Юқорида айтилган фикрлардан келиб чиқиб, «Ҳалима»нинг муваффақиятини, ғоявий-эстетик қимматини, тарбиявий аҳамиятини, театрларимиз сахналарида боқий умр кўриб, эл оғзига тушганлигининг боиси пьесанинг ҳаётийлигида, замонага ҳам-

оҳанглигида, унинг ҳаққоний кучида ва реализмида деб айтишга етарли асос бор. Бу асар сахнада кенг намоиш этилаётган кезларда ўлкада хотин-қизларни озод этиш, улар эркини ҳар жиҳатдан таъминлаш учун кураш, машҳур «хужум» кампанияси ҳукм сурар эди. Шундай ижтимоий масалалар чирсиллаб турган бир вақтда «Ҳалима»да эркин муҳаббат туйғуларини ардоқлаш, иқтисодий тенгсизлик туфайли чин ва пок севгининг оёқ ости қилиниши, бундай туйғунинг мол-дунёдан, иқтисодий имтиёзлардан устун келишини, ўлимдан ҳам зўр чиқшини драматургик воситаларда таъсирли ифодалаш алоҳида моҳият касб этганди. Гарчи, асардаги муносабатлар, ҳаётини ҳақиқатлар Октябргача бўлган Туркистон ҳаётидан олинган бўлса-да, 20-йиллар ўлка ҳаётида феодал удумлари узилакисил барҳам топмаганди. Шундай мураккаб бир даврда, айниқса, кўп хотинлик иллатининг илдизлари ҳаётдан батамом кўпориб ташланмаган бир шароитда бу пьеса актуал, замонавий руҳга молик эди. Драматургнинг ўтмишда чин муҳаббатнинг оёқ ости қилинишини, ахлоқий тубанлашишга йўл берган шариатнинг қабих кўри-нишларини фош этиш орқали инсоний севгини ардоқлаш ғоясини олға суриши муҳим таълим-тарбиявий аҳамиятга эга бўлган.

Фулум Зафарий асарга мактабдалик чоғидан бир-бирига муҳаббат қўйган икки ёшнинг қисмати билан боғлиқ ҳодисаларни асос қилиб олади. Камбағал касибнинг ўғли Неъмат билан унинг севиклиси савдогар қизи Ҳалима ўртасида эски урф-одат ва иқтисодий тенгсизлик туфайли ўтиб бўлмас «хитой девори» пайдо бўлади: Ҳалиманинг отаси синиб бораётган савдогарлар вакили Муслим катта пул-қалин эвазига қизи Ҳалимани қария Ортиқбойга узатишга қарор беради. Драматург шу негизда юз берган драмани усталик билан ривожлантиради ва сахна асари учун зарур бўлган кескинликни, драматик моҳиятни таъминлай боради. Буни биринчи парда сўнгида Ҳалиманинг «Неъмат ака, сўзим—сўз, мен сиздан ажралиб бошқага ўлсам ҳам тегмайман» дейиши билан драматик коллизиянинг қаттиқ тугилишидан бошлаб кузатамиз. Саҳна ҳаракати тақозасича, ўртада юз берган кескинлик кейинги сахналарда янада зўрайди. Бундай ўринларда Ҳалима ўз ишқидан воз кечишни хаёлига келтирмовчи, садоқатли маъшуқа, адолатсизлик, эркисизлик ва тутқинлик исканжасида иложсиз фиғон чекувчи маъсума аёл сифатида индивидуаллашади. Унинг ўз эркига эришуви йўлида, драматик ҳаракатни кучайтишида Зокирнинг ўз синглиси Ҳалчима тарафини олиб, отаси истагига норозилик билдириши, онаси Руқиянинг шундай кайфиятга мойиллиги, жиддий туртки бўлади. Бироқ ўз аҳдида қатъий туришига қарамай, Ҳалима уни ўраган золим муҳит қаршилигига, дош беролмайди ва Ортиқбой хондонига келин бўлиб тушган куниёқ ўзини ҳалок этади — эрк сари талпиниш, чин севгига садоқат

туйғуси ўлимдан ҳам устун чиқади Буни Ҳалиманинг ўз отаси золимлигини фош қилувчи сўзлари ҳам тасдиқлайди:

Ҳалима. Оҳ, золим ота. Биргина ёш қизингни сотишга қандай кўнглинг борди? Бу кундан ўлганинг яхшироқ эмасми? Албатта, инқилобгача бўлган ўлка ҳаётидаги илғор кучларни кўрмаслик, халққа суюнмаслик автор дунёқарашидаги чекланганлик билан изоҳланади. Лекин образлар характерини очинишда, уларни индивидуаллашда ёзувчи конкрет ҳолатларга мос, асарнинг умумий руҳига, боғлиқ ҳаётини ариялардан усталик билан фойдаланади. Драманинг эмоционаллигини оширишда бундай халқчил куйларнинг танланиши ва уларнинг маҳорат билан ижро этилиши ҳал қилувчи аҳамиятга молик бўлишини ария матнлари руҳидан ҳис этиш қийин эмас. Бу айниқса Неъмат арияларида маҳорат билан амалга оширилган. Иқтисодий тенгсизлик азобидан, камбағалликдан зорланган ва хўрланган Неъмат руҳияти унинг куйидаги (баёт уч куйида) ариясида ҳаққоний акс этган:

Оҳ нечук зор йигламай, куйдирди бу
 Хижрон мени
 Найлайин бир келмаса кўрмакка ул
 Жонон мени.
 Эй табибим, ҳозиқим, бир йўл келиб
 Ҳолимни кўр,
 Келмасанг қон йиглатар кўнглимда
 Зўр армон мени.
 Қолмади ҳеч тоқатим, қурди
 Кўзимнинг ёшлари.
 Дунёда шарманда қилди оҳ ила
 Афғон мени.

Мунг, ҳасрат, хижрон ва армон ҳислари тўла, халқчил оҳанглар барқ уриб турган бундай кўшиқ-ариялар бутун драма тўқимасига сингирган хусусиятлардир.

Тўғри, Фулом Зафарий ҳаётдаги синфий-ижтимоий кучлар муносабати ва нисбатига чуқур назар ташлаш олмади. Яъни унда воқеликни социалистик реализмнинг ҳал қилувчи принципи—партиявийлик асосида идрок этиш ва гавдалантириш тенденцияси кўринмайди. Неъматнинг тарафини олувчи кучлар йўқ, дўстлари эса шунчаки кўнглини сўраш билан чекланишади. Ҳалима тарафини олувчи акаси Зокир эса жадиднамо кайфиятдаги киши. Натижада, Неъмат—иқтисодий тенгсизлик, адолатсизлик қурбонига айланади, ўз ишқи йўлида пассив кузатувчи бўлишдан, адолатсизликни лаънатлашдан нарига ўтолмайди.

Драманинг 20-йилларидаги сахна вариантларидан бирида Ортиқбой Неъматга уни даволловчи сотилган табиб орқали заҳар бердирарди (Сотти Ҳусайн. Танланган асарлар, Ғафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент—1974 йил, 37-62 бетлар). Бундай ҳаётини деталь, шубҳасиз, Неъматнинг ўлимини асослашда, асар конфликтини кескинлаштиришда, демаски, реализмини кучайтиришда муҳим омили бўла олади. Бироқ, асарнинг кўлимизда мавжуд кўлэмасида табиб образи йўқ. Бинобарин, драматургнинг реализми

феодал урф-одағларни фош қилишга қаратилганлиги ва танқидий руҳга мойиллигини алоҳида таъкидлашга тўғри келади. Буни бош қаҳрамон Ҳалима қисматида ҳам, унинг билан асарда ёнма-ён турувчи Незмат образида ҳам туямиз. Чунончи, Незмат ишқ дардида касалликдан зорланиб, севган ёрнини бойлик эвазига тортиб олишларидан дарғазаб бўлади, бунинг ижтимоий боисига тушуниб етмайди, ўз бахтсизлигини бойнинг инсофсизлигидан деб билади:

Незмат (ёлғиз). Нимага экан? Кўнглим ҳеч ишонмайди. Мени севган, мени деган, кўнглининг бутун борлиғини менга берган қизни 300—400 сўм пулни ортиқча сарф қилиб, алвастидай бир чол олиб кетсин! Қани инсоф!.. Уфф... (йиғлайди).

Адолатсизликни инсофсизлик негизидан қидириш ва масаланинг ижтимоий-синфий томонини унутиш юқорида айтилган фикрни очик исботлайди. Пьесанинг бундай руҳи кўп жиҳатдан Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг Октябргача бўлган даврда яратган сахна асарлари («Заҳарли ҳаёт», «Фирузахоним» кабилар) руҳига яқин, ҳамоҳанг янграйди ва уларни эслатади. Агар «Ҳалима» Ҳамзанинг социалистик реализмнинг классик намуналаридан бўлиб қолган «Бой ила хизматчи» драмасидан кейин яратилганлигини кўз олдимишга келтирсак, юқорида олға сурилган фикрнинг тўғрилиги янада ойдинлашади.

«Ҳалима»нинг театр сахналарида кенг томошабинни ўзига жалб қилиши унинг ҳаётий замини, реализм билан боғлиқликдан ташқари, яна икки муҳим момент билан алоқадорлигига бориб тақалади. Биринчидан, ижодкор ўзбек халқининг, миллий урф-одағларини, келин туширишдаги расм-русумларини, у билан боғлиқ дабдабаси ва чиркин кўринишларни чуқур ва халқчил юмор билан, сахнабоп усулда ёрқин гавдалантиради. Иккинчидан, Ғулом Зафарий халқимизнинг асрий аънамага молик, бой, киши руҳининг мураккаб, хилма-хил ва нозик кечинмаларини ифодалашга қодир ранг-баранг куй-қўшиқларига мос матн ижод қилган ва уларни бутун драма сюжетига моҳирона сингдириб юборган. Шу маънода Ғулом Зафарий бу асариде композитор зиммасидаги вазифани ҳам шараф билан адо этган ва у, ҳам драматург, ҳам бастакор сифатида «Ҳалима» билан санъатимизда музыкали драма жанри уфқини кенгайтirdи. Узининг гоёвий-бадий фазилатлари, драматизмга бойлиги, реалистик кучи жиҳатидан «Ҳалима» 1926 йилдан бошлаб Муҳиддин Қориёкубов раҳбарлик қилган концерт этнографик труппа асосида ташкил этилган музыкали театр (1927 йил) репертуаридан мустақкам ўрин олди. Бу санъат даргоҳи 1928 йили Ўзбекистон ССР Маориф Халқ Комиссарлигининг ўзбек музыкали Давлат театрига айлантирилди. Мазкур театр 1930 йилда Москвада бўлиб ўтган СССР халқларининг биринчи Олим-

пиадасига борди. «Ҳалима» музыкали драмасининг маданиятимиз тарихидаги ўрни яна шу билан характерланадики, унинг театрлар сахналарида намойиш этилиши ўнлаб театр санъатимиз юлдузларининг камол топишида, улар маҳоратини ўз вақтида эл-юртга манзур бўлишида алоҳида роль ўйнади.

Табиатан кўп қиррали ижодкор Ғулом Зафарий ўзбек совет болалар адабиёти пойдеворига, хусусан драматургиясига, дастлабки ғишларни терувчилардан биридир. У ижодий-тарбиявий сахнанинг бу муҳим жабҳасини жонлантиришга қаратилиб, 20-йилларда болалар учун махсус ташкил этилган «Болалар йўлдоши» (1919), «Болалар дунёси» (1921), «Шарқ чечаги» (1921) сингари журналларда ўз асарлари билан фаол қатнашди. Унинг «Баҳор», «Бинафша» типидаги бир пардали пьесалари дастлаб шу журналларда босилди. Ўша вақтда бу типдаги асарларни муаллиф «опера либреттоси» — тарзида нашр эттирган бўлса-да, аслида улар кичик ҳажмли, музыкали пьесалардан иборат эди. Ижодкор бундай асарларни кейинчалик махсус тўпламлар тарзида нашр эттирди. Унинг «Кўклам томошалари» (1926) шундай китобчаларидандир. Ундаги «Баҳор» да болалар баҳор, табиат гўзаллигини халқ куйлари («Узмагул») ижросида куйлашади.

Юқорида айтилганларнинг ўзиёқ Ғулом Зафарий ўзбек совет болалар адабиётини бошловчи, унинг негизини яратувчи сўз санъаткорларидан бири бўлганлигини тасдиқлайди.

Адиб ўзининг илмий тадқиқотлари билан ҳам танилган эди. Буни бир томондан санъаткорнинг халқ ижоди — фольклор намуналарини йиғиш ва уларга илмий руҳдаги шарҳлар ёзишида кўрсак, иккинчидан, у, бастакор ҳамда нуктадон музикашунос сифатида ўзини кўрсатди. У ўзбек классик музыкаси ва халқ театрининг узоқ асрларга кириб борувчи илдизларини, халқчил аънаваларини тадқиқ этишга эътибор берди. Унинг классик музыкамиз дурдоналарини жам этган ўлмас мақомлари ҳамда бошқа соҳаларга доир бир қанча мақолалари эълон қилинди. «Аланга» журналидаги «Ўзбек музыкаси тўғрисида» (1929), «Қизил Ўзбекистон» газетасидаги «Музыка муаммоси» (1930) ва бошқа қатор мақолалари шулар жумласидандир.

Хуллас, Ғулом Зафарий ўзининг ранг-баранг асарлари билан ўзбек совет адабиётининг шаклланиши ва унинг келгусидаги тараққиётга пухта замин ҳозирлаш ишига муносиб ҳисса қўшган сўз санъаткорларидандир.

Ёзувчининг ўзбек совет адабиётдаги ўрнини белгилаш ва унинг бой адабий меросини тўплаш, нашр этиш ҳамда уларни илмий тадқиқ этиш адабиётшунослигимиз олдида турган долзарб масалалар сирасидандир.

Бердиали ИМОМОВ.

ТАСВИР ВА МУДДАО

Адабиётимизда тенгдош авлод Улмас Умарбеков, Фарҳод Мусаҷонов, Уткир Ҳошимов, Шукур Холмирзаев, Неймат Аминов, Омон Мухтор сингари ёзувчилар номи билан боғланган, ҳаётга актив мунобатда бўлвчи ҳароратли проза йўналиши давом этаётганлиги қувончли ҳолдир. Жан-римизнинг ёрқин истиқболдан дарак берувчи бу соғлом йўналишнинг ҳаётга чуқур томир ёйиши ҳақида ғамхўрлик, илмий ҳолислик ҳамда талабчанлик руҳида бўлиши лозим. Қуруқ мадҳия ҳам, ҳайбаракаллачилик ҳам талант тарбиясига фойда бермайди, аксинча зиён етказди: «Республикамизда адабиёт ва санъатни ривожлантиришда эришилган муваффақиятлар шакл-шубҳасиздир,— дейилади Ш. Р. Рашидовнинг Ўзбекистон Компартияси XX съездида қилган ҳисобот докладыда.— Ана шу муваффақиятлар замирида ижодий фаолиятдаги заиф томонларни топа билиш, яратилаётган асарларнинг ғоявий-бадиий савиясини янада ошириш вазифаларини ҳал этиш йўлларини топа билиш айниқса, муҳимдир».

Мазкур ёзувчилар яратаётган асарлар бадиий тафаккур тарзи, ифода услуби ва бошқа ўзига хосликлари билан танқидчиликда ҳар хил фикрлар уйғотди. Шундай асарлардан бири талантли ёзувчи Шукур Холмирзаевнинг «Сўнги бекат» асаридир. Маълумки, Шукур Холмирзаев аввал таъкидлаганимиздек, ҳаётга унинг ўз бўёқлари билан хиёл жило бериб, ҳолисона манзаралар чизувчи ўзига хос оригинал ижодкор. Инсон туйғулари, қаҳрамон кечинмалари ҳақида ҳам қайноқ ошқора пафос билан гапирмайди. Муносабатлар, манзаралар, деталларнинг қуйма тасвири индивидуал нутқ воситалари орқали туйғулар суратини чизади.

«Сўнги бекат» ҳам худди шундай услуб билан яратилган оригинал асардир. Асар республикамиз жанубидаги тоғли қишлоқ ҳаётининг дид билан чизилган рангдор манзарасидир. Унда бир қанча долзарб ижтимоий, маънавий-ахлоқий масалалар тилга олинади: ҳар бир шахснинг жамият ва ўз виждони олдидаги бурч ва масъулияти, халқ хўжалигига раҳбарликда расмиятчилик ва эркин ижодий ташаббус, тарихий-маданий ёдгорликлар тақдири, қишлоқ маданияти ҳамда экономикасининг равнақи, унутилаётган мисгарлик ҳунаридан тортиб, қишлоқ қабрисонининг гўркови масаласигача муносабат билдириб ўтилган. Шу боисдан бўлса керак, асар ҳажман кичик бўлса-да сераҳоли — унда қирққа яқин одам иштирок этади. Китобхон қишлоқ ҳаётининг қарийб ҳамма соҳасига таваддуқли кишилар билан учрашади. Шу жиҳатдан асарни Бекат қишлоғи аҳолиси вакиллари гуруҳи портрети, деб аташ мумкин.

Ёзувчи бу одамларнинг ҳаммасини ягона мақсад асосида бирлаштирувчи интригали сюжет чизиб яратишга ҳам интилмайдди. Қишлоқ одамлари оддий кундалик ҳаёт, меҳнат, ташвиш ва қувончлари билан яшайдилар, шу тарзда ўзаро муносабатга киришадилар. Ҳар бир персонаж ўз сюжет тармоғига эга бўлиб, мустакил новелла қаҳрамонидай таассурот қолдиради. Шуниси диққатга сазоворки, асардаги образлар умумий тарзда қайд этиб ўтилган қиёфасиз одамлар гуруҳидан иборат бўлиб қолган эмас. Уларнинг ҳар бири ўз индивидуал қиёфасига эга жонли образлар сифатида гавдаланадилар.

Маълумки, кичик ҳажмли асарда бу одамларнинг ҳаммасини кенг акс эттириш иложи йўқ. Шу сабабли ёзувчи персонажларнинг муҳим ҳарактер белгиси ярқ этиб намоён бўлган типик вазиятларни — Улар ҳаёти ва характерининг муҳим бир босқи-

1 Мақола мунозара тарзида босилмоқда. [Ред.].

чи, бурилиш нуқтаси — сўнги бекатини конкрет, жонли акс эттириш орқали образ ҳақида муайян тушунча беришга муваффақ бўлади. Сўнги бекат — инсон ҳаёти, ҳаёт рақибининг муайян йўналишидаги бурилиш нуқтаси, муҳим босқич, умр сарҳисобидир. Ҳар бир инсон ўзи кечираётган ҳаёт тарзи, умри ва фаолиятининг ижтимоий, инсоний моҳияти ҳақида вақти келиб жиддий ўйлаб кўришга мажбур бўлади. Ҳаёт тажрибаси оқибат натижасида шунга олиб келади. Бу — ҳақиқий виждон уйғонишидир. Асардаги образларнинг асл моҳияти улар умрининг сўнги бекатида тўла намоён бўлади. Шулардан бири Исҳоқ чолдир. Бутун умрини итоаткор бир кайфиятда яшаб ўтказган бу нуруний чолда келини Насибанинг таъсирида виждон уйғониши юз берадики, одам ўз инсоний гурурининг оёқ ости бўлишига йўл қўймаслиги керак, деган хулосага келади. «Келини рост гапни айтиди, қипсиниб, таъзим қилиб ҳамманинг гапини кўтариб юрадиган замон эмас». У ўзига нисбатан менсимай муносабатда бўлиб келган Барот чолга ўхшатиб дашном берганлигидан аллақандай маънавий қониқиш ҳосил қилади.

Фалсафа фанлари кандидати Қувватбеков хотини Сабоҳатнинг дардига шифо бўлишини кўзлаб, илмий марказдан узоқ тоғ қишлоғига келиб мактаб директори бўлиб ишлайди. У ҳаётидаги энг қимматли кишиси Сабоҳатдан жудо бўлгандан кейин ҳам шу ерда қолиб қишлоқ маданияти равнақига ёрдам беришга қарор қилади. Унинг сўнги бекатида ана шундай фидойилик фазилати намоён бўлади. Сабоҳат ҳаётининг сўнги бекати ҳам бу аёл вужудидаги асл инсоний фазилатни барқарор этишга хизмат қилади. Бедаво дардга чалинган бўлишига қарамай истиқбол ҳақида ғамхўрлик туйғуси билан яшовчи, юксак иродали Сабоҳат ҳаётий ҳамда эстетик таъсирчанлиги жиҳатдан Абдулла Қаҳҳорнинг «Минг бир жон» ҳикоясидаги Мастура образи билан бир ёнда тураолади. Табиатнинг сўниб бораётган бу гўзал мавжудотида нақадар тийран ақл-идроқ, одамларга муҳаббат мужассам! У ўзининг ўлими воқеасидан ҳам ҳаётга, одамларга фойда келтира оладиган бирор из қолдириш ҳақида ўйлайди. Азада савр тушиб айтиладиган халқ кўшиқларини ёзиб олишни васият қилади.

Ёзувчи ҳар бир қаҳрамоннинг сўнги бекатида виждон уйғонишини акс эттириб, улар маънавиятида инсонийлик устун келганлигини таъкидлашни мақсад қилиб қўяди. Сўнги бекат тасвири ижобий қаҳрамонларда бирмунча ишонарли кўрсатилган бўлса, салбий образларда юз берган виждон уйғониши ҳақида бундай деб бўлмайди. Содиқ хотини Муниранинг ҳаётга қараши ўз дидига муносиб эмаслигини, шу сабабли вақти келиб ундан ажралиб, Самарқанддаги Шоҳиста деган аёлга кетишини кўнгилдан ўтказиб қўйган эди. Содиқнинг Уктамга қилган товламачилиги фош бўлгач, шу оннинг ўзида Мунира ҳузурига келиб, «Мен сиз уйлагандай одам бўли-

шим мумкин, фақат бу ердан кетиб бошқа жойга бориб яшаймиз», деб ялинишига ишониб бўлмайди. Касалхона бош врач Кямариддин Шамшиддиновни шифобахш гиёҳлардан тайёрлаган дори билан одамларни даволаб, мол-мулк орттирган, аммо бебаҳо бойлик — элнинг меҳр-муҳаббатидан, обрў эътибордан маҳрум бўлиб қолган киши сифатида тушунамиз. Бойлик тўплашга узоқ вақтдан бери ўрганиб қолган Шамшиддиновнинг бу йўлдан қайтиб, дориворлар сирини ошкор этиб, газетага мақола эълон қилишга рози бўлиши, шунингдек, район маориф бўлими мудири Назаровнинг ўз таъмагирлигини виждонан қоралаши эпизодлари ҳаётини-психологик жиҳатдан чуқурроқ далиллашни тақозо қилади. Салбий персонажлар характер мантиқининг ижобий якуни мураккаб жараён бўлиб, бу қадар фавқуллодда силлиқ содир бўлмайди.

Асарнинг асосий қаҳрамонларидан Уктам, Насиба, шунингдек, Содиқ образлари муайян сюжет йўналишида бир-бирлари билан муносабатга киришиб, уларнинг характерлари нисбатан тўқнашувларда очилади. Уктам ва Насиба ҳам ўз бекатларига эга образлардир.

Маълумки, ёзувчининг асосий ғоявий муддаоси даставвал асосий қаҳрамонлар сиймосида ифодаланган бўлади. Биз Уктамнинг ижтимоий фаолияти ҳамда маънавий ҳаётига доир тасвирлар ҳақида фикр юритиб, шу муносабат билан ижтимоий фаолият кишининг бурч ва масъулияти, раҳбарликда расмиятчилик ва эркин ижодий ташаббус, ижтимоий ва шахсий ҳаётда ҳалоллик каби масалалар ҳақида ҳам мулоҳазалар баён қилмоқчимиз.

Талантли танқидчи, адабиётимизнинг актив жонкуяри Умарали Норматов «Сўнги бекат» ҳақидаги махсус тақризида, шунингдек, адабиётимизда қишлоқ ҳаёти ва проблемаларининг акс эттирилиши масаласига доир мақоласида асар ҳақида нисбатан муфассал фикр баён қилган. Танқидчи асарнинг ғоявий-тематик хусусиятларини, ёзувчининг ўзига хос услубини тўғри белгилайди. Асардаги Сабоҳат, Мунира, Қувватбеков, Содиқ, Шамшиддинов, Исҳоқ чол образлари тўғри баҳоланган. «Булар ўзларининг фавқуллодда ҳислатлари ва ирода кучи билан ўзгаларга ибрат бўла оладиган, уларнинг ҳаёт тарзида, онгида кескин ўзгариш ясашга қобил шахслардир» («Гулистон», журнали, 1976, 11-сон, 27-бет). Лекин Умарали Норматовнинг «Сўнги бекат» ҳақида, айниқса Уктам, Насиба хусусида баён қилган фикрларида мунозарали ўринлар ҳам йўқ эмас. У асар ҳақида ёзган махсус тақризида Уктам образини бундай характерлайди: «Уктам «ишбилармон одамлар» деб аталган қаҳрамонлар тоифасидан... Уктам ҳам адабиётдаги шу тоифа типлар каби ишини кўзини билалдиган, тиниб тинчимайдиган раҳбар. У катта билим (?) ва имкониятларга эга... Уктам, юқорида таъкидлаганимиздек, иродали, мард, пок қалбли, олижаноб, юксак эъти-

қодли инсон. Ундаги бу хислатлар табиий, туғма...» («Гулистон» 1976, 11-сон, 27-бет).

Асарда Уктам образи моҳияти жиҳатдан ташиқлотчи раҳбар, олий маълумотли агроном сифатида белгиланган. Райком секретари Қосимов Уктамни ақлли, фаол кишилардан деб ўйлайди, «Бекат» оқсаб қолган, шуни кўтариб берасиз, деб совхоз директорлигига тавсия этади. Уктам совхоз ишида ҳақиқатан куюнчаклик билан юғуриб-елиб ҳаракат қилади. Унинг яна бир фазилати баъзи ҳўжалик раҳбарлари сингари юлғичлик йўлига кирмайди. Муттаҳам Содиқнинг ҳамлаларига бардош бериб, совхоз мулкига, хиёнат қилмайди. Лекин куюнчаклик, ижтимоий фаолиятда ҳалоллик раҳбарнинг «ишбилармонлигини», «ката билимга эга» эканини кўрсатадими?

Фактларга мурожаат қилайлик. Биз аввалги мақолаларимиздан бирода асар қаҳрамони — олий агрономия маълумотига эга совхоз директори Уктамнинг пахта парваришида ношудлик кўрсатиб, ўн олти гектар майдоннинг айрим участкаларида ўширдан қолган ғўзаларнинг сабабини тушунмай, ғўзани фосфор эмас, селитра ўстиришини ҳам билмай, мактаб биология участкасидаги ўқувчи сингари муҳокама юритиб, тахминий топшириқлар бериши («Э, ўзимиз ҳам билемиз, яна фосфордан бердиринг, ҳеч нарса бўлмайди»), сўнг ғўзаларни ғовлатиб юбориб (фосфор солинганда ғўзаларнинг бўйига авж олиши ажабланарли ҳолдир), сохта масъулият туйғусидан ваҳимага тушиб довариаб юриши воқеасининг ҳақиқатга зид экани ҳақида гапириб ўтган эдик («Қаранг, «Шарқ юлдузи», 1978 йил, 4-сон, 212—213-бетлар).

Юқорида келтирилган эпизодни, танқидчи Умарали Норматов таъбирича тасодифий юзакилик, деб ҳисоблайлик. У ҳолда асардаги бошқа эпизодни — бўлим бошлиғи Раҳмонов тажриба учун жўяксиз эккан ғўзаларни кўздан кечириш лавҳасини олиб кўрамыз. Аввало шуни айтиш керакки, «ишбилармон раҳбар» ўз совхозни территориясида тажриба учун экилган ўн гектар ғўзадан то пишиб етилиб, пахтаси очилганга қадар негадир ҳеч бир хабар топмайди?! Уктамнинг бу хусусда Раҳмоновга берган саволлари нотаниш мамлакат фаройиботларини кўздан кечираётган туристнинг ҳайратланишига ўхшайди. «Уктам ҳайрон бўлиб йўхтаб қолди. Бу ерда жўяк қани? Жўяги йўқ-ку бу пахтанинг? Қандай қилиб сув ичди бу? Қизиқ! Лекин оппоқ очилиб ётибди». Уктам ғўза сепиб экилганини кўриб туриб «Сепилганми?— деб қайта-қайта сўрайди. Раҳмоновнинг шу пайкалда гектарига қанча туп ғўза бор? деган саволига «ишбилармон раҳбар» «Юз минг» деб тахминий жавоб беради. Бўлим бошлиғи мийиғида кулиб, директорнинг гапини тўғрилайди: «Йўқ, бу ерда гектарига беш юз мингдан чигит тушган!»

Уктам бу ғўзалар қандай агротехника қоидаларига асосланиб экилган, уни машинада териб бўладими? Шундай машина яратилганми? «Мен ҳеч нарса тушунмаяп-

ман, менга тушунтиринг!» деб бетоқатланиб сўрайди. Раҳмонов жўяксиз пахта экиш тажрибаси қадимдан қўлланилгани, бу усул билан ҳозир ҳам мўл ҳосил олиш мумкинлигини «ишбилармон раҳбар»га ҳижжалаб тушунтирди. Уктам Раҳмонов тажрибасини қўллаб-қувватлаш ўрнига сохта масъулият ташвишидан ваҳимага тушади. «Буни катталардан биттаси кўриб қолса, нима дейди?» Раҳмонов бу ишнинг масъулиятини ўз зиммасига олишни айтганда Уктам уни масҳаралагандай «Ҳа, жавобини берасиз-а. Директорнинг ўзи рухсат этган дерсиз. Бу ишингиз хаёлпарастлик. Тезда териб олиб, кўздан пана қилиш керак» дейди. Раҳмонов бундан кейин бу хил хаёлпарастликка зинҳор йўл қўймасликка ваъда беради.

Кўраясизки, бу эпизодда ҳам Уктам қишлоқ ҳўжалиги ишларида ношуд, мустақил ташаббусга, янгиликка ҳадиксираб қаровчи, сохта масъулият туйғусига амал қилувчи шахс сифатида намоён бўлади.

Уктамнинг пахта парваришидаги раҳбарлик фаолиятига оид бир неча типик фактлардан яна бирининг таҳлилига диққатни жалб этмоқчимиз. «Баҳорда Уктам билан Раҳмонов орасида шундай гап бўлган эди: «Уртоқ Умаралиев, агроном кетиб, аҳволимиз танг бўлиб қолди. Лекин менга қўйиб берсангиз, гектаридан қирқ центнер ҳосил тушириб бераман. Шарт шулки, машина кирмаслиғи керак». — «Унда, қўлда териб оламизми?» — «Ҳа, фақат қўлда теришга ўғри келади!» Шундан кейин Уктам бошқа ишларга чалғиб кетди. Бу орада Раҳмонов чигит экишни тугаллади. Уша мавзуда тагин бир гап очилганда: «Уктамжон, энди бўлган иш бўлди», деди бўлим бошлиғи. Кузда йиғим-терим қийинлашиб, қўл меҳнатига чиқим-ҳаражат ортиқча сарфланаётганини кўрган Уктам ўшанда бўлим бошлиғининг гапига лаққа учиб, хато қилганини англайди. Бунинг устига мактаб ўқувчиларини икки ҳафта дарсдан қолдиргани, ўқитувчилар мошига зарар етказгани учун ўзини айбдор деб ҳисоблайди ва ўқувчилар йиғинида нутқ сўзлаб, улардан кечирим сўрайди. Агар Уктам пахта парваришида машинами ёки қўл меҳнати афзал деган оддий ҳақиқат хусусида ўз вақтида бир дақиқа ўйлаб кўрганида, Раҳмоновнинг машинага зид ҳаракатига чек қўйган бўлар, юқоридагидай ташвиш туғдирган «самимий» хатолар содир бўлмас эди.

Уктам ўқиган институтда пахтачилик қўшимча мутахассислик сифатида ўтилганлиги сабабли пахта илмидан чаласавод бўлиб, ғўза парваришида юқоридагидай ношудлик кўрсатган бўлса, балки ўз соҳаси ҳисобланган боғдорчиликдан яхши мутахассисдир? Аммо Уктам фаолияти тасвири бу саволга ҳам ижобий жавоб бера олмайди. Бир мисол. Область партия комитетининг секретари Шодиқул Жониқулов совхоз директори Уктамнинг фаолиятдан норози бўлиб гапиради: «Ун эшакка юк бўлади-кан пахтангиз бор. Шунинча эплолмайсизми? Хўп, майли... Лекин совхозни боғзорга

айлантираман, деган ваъдангиз қаяққа кетди? Мева ҳосили ҳалиям ўша-ўша!»

Секретарнинг аччиқ гапларидан қизишган Уктам уни «мақтанчоқ», деб атайди. «Бироқ, шу оннинг ўзида унинг сўзларида ҳақиқат борлигини ҳам тан олди». Уктамнинг пахтачиликдан ташқари совхознинг боғдорчилик ва бошқа тармоқларига раҳбарлигининг сустиглини кўрсатувчи бир қанча фактлар келтириш мумкин. Уктам лояқал совхоз территориясидаги ички иқтисодий резервларни ишга солиш ҳақида ҳам чуқурроқ ўйлаб кўрмайди. Ажойиб табиий шароитга эга бўлган Кампиркўл совхоз томонидан узоқ вақт фойдаланилмай келинаётгани учун ўрмон хўжалиги маъмурияти кўлда балиқчилик хўжалиги ташкил этишда ташаббус кўрсатади. «Жуда катта фойдали иш қилган бўладилар,— дейди обком секретари Жониқулов,— ҳозир Умаралиев нима қилаяпти. Ҳеч нарса, кўп иш қилса, бир гектар, ярим гектар ердаги қамишни ўриб олиб, хашак тайёрлайди, у йигит... Сиз уни ёш деб қўллайсиз, биламан,— сўзини давом эттирди у райком секретари Қосимовга мурожаат қилиб,— мана, икки йилдан бери пичоққа илинадиган бир иш қилгани йўқ». Қосимов обком секретарининг юқоридаги фикрига эътироз билдириб, Уктам ишни эп-лаб кетаолиши мумкин, анча-мунча режалари ҳам йўқ эмас, деб директорни ҳимоя қилган эди. Шундан кейин совхоз ерларини кўздан кечиравётган Қосимов хўжаликда ел-хашак тайёрлаш ҳам ночор аҳволда эканидан ранжийди. «Жониқуловнинг куйганича бор. Қаранг, бедани ҳам оз экан. Бунақада чорвани тўйдириб бўладими? Ер оби ер бўлса».

Асадулло Қосимов Уктамни ишга тавсия этаётганда совхознинг истиқболи ҳақида гапирган ва янги директорни шу борада режаларини тўғри белгилаб, дадил амалга оширишга даяват этган эди. Ёш директор бир қанча тўғри режалар ҳам тузади. Бироқ, шу режаларни амалга оширишга келганда унда дадиллик етишмайди. «Битта олмасорни бузаолмас эканман, директор бўлиб нима қилдим». Уктам ўзини шу вазифага тавсия этган райком секретарининг ишончини оқлолмаганидан куюнади. «Мени ўглидек кўради. Мен ярамас... Мен у одамнинг ишончини оқлолмадим». Уктам совхозда бажарилмай ётган ишлар ҳақида ўйлаб боши қотади. Бу қийинчиликлардан қутулиб, ариза бериб бўшаб кетиш фикрига келади. Шу мақсадда Қосимов ҳузурига жўнайди. «Бошқа биттаси директор бўлиб келади,— дейди у шофёрига.— У менга қараганда ишбилармон бўлади. Мен ўзим совхозга фавқуллода келиб қолганман-ку, ука. Қосимов билан Бошқаровқа учрашмаганда ҳозир агрономлигимни қилиб юрар-верар эдим».

Уктамнинг хўжаликка раҳбарликдаги сусти ва журъатсизлиги унинг билим доирасининг чекланганлигидан ҳам далолат беради. Юқорида эслатганимиздек, у жўн масалаларни ҳам мустақиман англайолмайди.

Масалан, «Бу йил қиш эрта тушармиш» деган хабарнинг ростлигини аниқлаш, чорва масаласида конкрет тадбирлар белгилаш ўрнига райкомга шошилиш телефон қилади. Биринчи секретарнинг энсаси қотиб, трубкани қўйиб қўйгач, юқоридаги савол билан ҳар бир кўринган кишига ҳовлиқиб мурожаат қилади. Уктамнинг содда-жўн тушунчага эга киши эканини кўрсатадиган бундай мисолларни яна келтириш мумкин. Қишлоқ аҳолиси ҳам Уктамнинг раҳбарлик фаолиятдан рози эмас. Қишлоқ доноларидан бири Қувватбеков Уктам ҳақида дейди: «У яхши директор эмас. Қандайдир енгил, ҳовлиқма болага ўхшайди». Қишлоқда ҳамма ҳурмат қиладиган одамнинг мазкур сўзлари айни ҳақиқат эканини Уктамнинг ўз хатти-ҳаракатлари тўла исботлайди. Шундай одамни «ишнинг кўзини билладиган», «катта билимга эга» раҳбар дейиш мумкинми?!

Хуллас, Уктам директорлик фаолиятининг тасвири ёзувчи Худойберди Тўхтабоевнинг «Конизор юлдузлари» (1978) китобида келтирилган бир характерли воқеани эслатади. «Ажойиб йигит эди,— деб ҳикоя қилади совхоз директори Ниёзов,— ўзини ўзи бевурд қилиб қўйди... Тўсатдан колхозга раис бўлиб қолди... Бир кун дала айланиб юрса, дала шийпонининг орқасида турган меркоптопосга кўзи тушиб қолибди. Бечора раис буни маданий ўғит деб ўйлабди. Далага аралашиб юрган ёш бола ҳам биладикки, меркоптопос заҳарли химикат... Колхозчиларни уришиб сўкиб, «бу химикат» дейишларига ҳам қарамай, «Мени алдаб бўпсанлар...» деб химикатни эндигина шонага кирган фўзаларга септириб юборибди. Ғайратига чидамай, этикни ечиб ўзи ҳам ишга тушибди. Шофёр болани ҳам ишлатибди... Кечга яқин бир эмас, тўрт азамат заҳарланиб қолса бўладими... Хайриятки, докторлар олдини олиб қолишди. Бўлмаса... Лекин бир гектар ернинг фўзаси паққос қуриб қолибди... Ҳали айтдим-ку, виждонли йигит эди деб, «Мен қишлоқ хўжалигини биялмас эканман», деган мазмунда ариза ёзиб ишдан бўшаб кетибди, мактабига қайтиб кетди...» Хуллас, Уктам асло «ишбилармон» одамлар тоифасидан эмас. Ёзувчи Уктам образи орқали сохта масъулият туйғусига амал қилувчи, журъатсиз, фаолиятсиз, шу билан бирга ахлоқий беқарор кишилар ҳам жойларда баъзан раҳбарлик лавозимларига ўтиб қоладилар, деган фикрни уқтирмақда. Уктам фаолиятининг холисона тасвири шундай хулосага олиб келади.

Шуни ҳам айтиш керакки, Уктамда раҳбар шахс учун зарур айрим хислатлар ҳам мавжуд. У ўз касбига муҳаббати зўр, қайноқ қалб ғайратли йигит. Қишлоқнинг маданий ўтмиши, истиқболи ҳақида астойдил ғамхўрлик туйғуси билан ёнади. «Қишлоқда маданиятли, саводли одамлар қанча кўп бўлса, шунча яхши» дейди у завқ билан. Боғ ҳақида сўзлаганда айниқса, шоир бўлиб кетади. Унинг қалбида совхознинг эртанги режалари билан қанотланган роман-

тик туйғулар жўш уради. Бироқ, ёшлиги, тажрибасизлиги туфайли ишнинг кўзини билмайди, турли тармоқларга эга совхоз хўжалигини муваффақиятли бошқара оладиган кенг кўламли раҳбарлик уқувига эга эмас. Шу билан бирга, унинг ёш юракда жўш урган ғайрат ва ташаббусини дадил юзага чиқаришида монелик қиладиган қандайдир кўзга кўринмас тўсиқлар ҳам мавжудлигини сезиш мумкин. Бу маҳаллий хўжалик раҳбарлари оёғига баъзан тушов бўлиб, эркин ташаббусини бўғиб турувчи расмиятчилик иллатидир. Уктам сут планини бажариш масаласида расмиятчиликка бир марга эътироз билдириб, анча маломатга қолган эди. Қирқ гектарлик эски боғни бузиб ўрнида экиладиган янги боғ ҳосилга киргунга қадар ўтадиган икки йил давомида совхознинг мева топшириш плани бажарилмай қолиши мумкинлигини ўйлаб Уктам бу масалада дадил ҳаракат қилишдан ўзини узоқ вақт тийиб келади. Обком секретари Жониқуловнинг Уктам ҳақидаги умуман ҳақ сўзларида ҳам расмиятчилик руҳи йўқ эмас. У юқоридан бериладиган топшириқларни сўзсиз қабул қилиб, бажариш ўрнига эътироз билдиришга журъат этган Уктамни «ўжар», «маҳмадона» деб атади. Лекин ҳақиқий ишбилармон раҳбар ўз амалий фаолиятини мутасадди бошлиқларнинг кўрсатмаларига мослаштириб эмас, реал ҳаёт талабларига мувофиқлаштириб олиб бориши, расмиятчилик тўсиқларини дадил енгиб ўтиб, ижодий ташаббус кўрсатиши лозим эди. Бундай ҳақиқатни тушуна бошлаган Уктамда пировардида дадиллик пайдо бўлаётганини сезамиз. Бу жиҳатдан Қувватбековдаги аниқ мақсадга асосланган принципиаллик хусусияти Уктамга ижобий таъсир кўрсатади. Уктам ўз йўлининг тўричилигига ишониб қирқ гектарлик эски боғни буздирди. Бу Уктам ижтимоий фаолиятидаги бурлиш нуқтаси — сўнги бекат эди. Бундан кейин ҳам Уктам шу таразда дадиллигини давом эттира олса, тўзук раҳбарга айланиши мумкин. Лекин янги боғ вояга етгунга қадар бўлган икки-уч йил давомида расмиятчиликнинг мева топшириш плани бажарилмаслиги туфайли юз берадиган ҳамлаларига бир мунча қизиққон миждо Уктам бардош бера олармикан, деган шубҳа пайдо бўлади китобхонда.

Биз юқорида Уктамга нисбатан «ахлоқий беқарор» деган иборани қўлладик. Бу бежиз эмас, албатта. Уктам оилавий ҳаётда ҳам ўз мавқеига мумносиб хатти-ҳаракатларга йўл қўяди. Эри армияда бўлган ёш жувон Насиба билан интим алоқада бўлади. Танқидчи Умарали Норматов Уктамнинг бундай ғайри ахлоқий хатти-ҳаракатларини оқлашга, ҳатто, «маънавий юксаклик» деб кўрсатишга журъат этади. «Жаҳон тараққийпарвар адабиётида, — деб ёзади танқидчи, — совет адабиётида Уктамга ўхшаб мураккаб вазиятга тушиб қолган ижобий қаҳрамонлар сон-саноксизлиги ҳаммага равшан. Лоақал, Галина Николаевнанинг «Йўлдаги курашлар», Чингиз Айтматов-

нинг «Жамила», «Алвидо Гулсари» асарларида учрайдиган шу хилдаги вазиятлар ифодаси билан таниш китобхон ҳам «Сўнги бекат» қаҳрамони хатти-ҳаракати (яъни Уктамнинг эри армияда бўлган ёш келин Насиба билан интим алоқалари — О. Т.) дан ажабланиб ўлтирмайди...» («Гулистон» журнали, 1979, 1-сон, 28-бет).

Совхоз директори билан эри солдатлик хизматида бўлган ёш келин ўртасидаги бундай муносабатлардан ҳеч ким «ажабланимайди ҳам», «ҳайратга ҳам тушмайди». Чунки бундай воқеалар ҳаётда учраб туради. Ҳаётни акс эттириш ёзувчининг ҳуқуқи, бадий асар қаҳрамонларининг хатти-ҳаракатларига китобхонни қалғитмасдан тўғри баҳо бериш эса, адабий танқиднинг вазифаси.

Ўзбек совет адабиётидаги айрим фавқуллодда ҳодисаларни, қаҳрамонлар хатти-ҳаракатларини бошқа адабиётлардаги шунга ўхшаб ҳодисалар билан юзаки далиллашга интилиш танқидчи Умарали Норматов услубида тез-тез учраб туради. Фалон асарда шундай эпизод, хатти-ҳаракат бор, бу асарда нега мумкин эмас, деган дæво конкрет далил эмас, тахминий гапдир. Ҳар бир ёзувчи асардан кузатган муайян муддаоси ҳамда ўз услубига эга бўлганидек, у яратган ҳар бир образ ўз мантикий йўналиши, индивидуал хислатлари билан такрорланмас миллий нусхалардир. Рус кишисидаги айрим ўзига хос хусусиятларни қирғиз фарзандига татбиқ қилиб бўлмаганидек, ўзбек халқи вакилининг қирғиз урф-одати, психологик ҳолати ёки хатти-ҳаракатларини айнан такрорлаши шарҳ эмас, албатта. Бундай такрорийлик бадий оригиналлик қонуниятига ҳам зиддир. Чингиз Айтматовнинг Жамиласи ўзи суймаган эр билан эскирган қирғиз ўзи-одатлари сиртмоғида яшаш маънавий тутқунлик эканини тушунади ва севгилиси Дониёр билан эркин парвоз қилган қушлардек овулдан чиқиб кетади. Бутун бир «Жамила» қиссаси қаҳрамон маънавиятида содир бўлаётган ана шу кескин ўзгаришни — маънавий тутқунликка норозилик, эркин ҳақиқий севги уйғониши туйғусини ҳар тарафлама далиллашга бағишланган.

«Алвидо Гулсари» қиссасидаги бош қаҳрамон Танабой Бекасовнинг Бибижон деган бева аёл билан интим муносабатлари ҳам Уктам хатти-ҳаракатларини оқлаш учун ҳеч бир далил бўлмаслиги аён. Аввало йилқибоқар Танабой билан совхоз директори Уктам Умаралиев ўз мавқеи, мантикий йўналиши билан бир-бириларидан фарқ қилувчи образлардир. Танабойнинг хатти-ҳаракатини нега Уктам такрорлаши керак! Ҳар ким ўз кўрпасига қараб оёқ узатади, деган халқ мақоли бор. Иккинчидан Чингиз Айтматов Танабойнинг Бибижонга муносабатини оилали эркакнинг беғона аёл билан интим саргузаштарини шунчаки кўз-кўз қилиш учун акс эттирган эмас. Бу эпизод асардаги бош ғоявий ниятни муайян жиҳатдан чуқурлаштиришга

хизмат қилувчи зарур бадий воситалардандир.

Бюрократизм одамларнинг ижтимоий активлигини сўндириб, сиёсий-маънавий мажруҳ шахсларга айлантирувчи, уларнинг романтик ҳамда индивидуал лирик туйғуларини ҳам барбод этувчи разил иллатдир. Қиссадаги бу бош ғоявий йўналишни адиб бюрократ мансабдор шахсларнинг Танабойга, унинг дўсти Жўрага ҳамда саман йўрга Гулсарига нисбатан ноҳақ, шафқатсиз муносабатларини қиёсан тасвирлаш орқали бадий ифодалайди.

Кексайиб қолган Танабой ҳолсизланиб жон бераётган сеvimли саман оти ёнида ўтириб ўз умр йўлини хотирлайди. «Саман отнинг чопишидек тез ўтган йиллар, йиллар, йиллар». Танабойнинг умр йўли сеvimли йўрғаси Гулсари умри билан барабар кечди. Йилқилар сурувини ларзага келтириб юрган саман от Танабойнинг энг қадрдон дўсти, манзилдоши, «сирдоши» эди. Чорвачилик бўйича раис муовини отни раис Олдановга олиб беради. Саман йўрга мансабдорлар тутқинлигига тоқат қилмай бир неча бор қочиб келиб, йилқилар сурувига қўшилди. Саман йўрғанинг асов характери натижада ўз бошига бало бўлди. Бичилган Гулсари анча ювош тортиб қолган эди. Шундан кейин унинг эгари узангисига қанча-қанча амалдорлар оёқ қўйдилар. Еру кўкка сизмайдиган саман йўрга йиллар ўтиб, шу даражага бориб қолган эдики, сўқмоқ четларидаги ўт-ўланга тиш тегизиб узиб олишга ҳам мадори етмас эди.

Танабойнинг умр йўли ҳам нимаси биландир Гулсари тақдирига ўхшаб кетади. Танабой коммунизм ишига астойдил берилган, жанговар характерли, куч-қувватга тўла мард инсон эди. Партиядан ноҳақ ўчирилиши воқеаси илдиизига болта урилган дарахтдай уни қаттиқ ларзага келтирди. Мансабпараст амалдорлар унинг ижтимоий активлигини сўндирдилар, романтик орзу-умидларини, йигитлик куч-қувватларини барбод этдилар. Саман оти сингари ҳамма нарсага лоқайд қуруқ гавдага айлантириб қўйдилар. Танабой Бибижон билан ўша навқирон йилларда кечган саргузашт онларини худди тушдагидай хаёлдан ўтказади.

Бибижон билан муносабат эпизоди Танабойнинг ахлоқини баҳолаш учун эмас, балки бюрократизмнинг кишилар тақдирдаги фожиали изларини тадқиқ этиш мақсадида келтирилганини оддий китобхон ҳам тушунади. Владимир Маяковский таъбири билан айтганда бюрократизмни ғажиб ташлашга тайёр китобхон Танабой фожиасига ачиниб ҳайрихоҳлик билдиради ва Бибижон воқеасининг ғайри ахлоқий жиҳатларига у қадар аҳамият бермайди. Лекин Чингиз Айтматов бу воқеани шундайлигича қолдириб кетмайди. Танабойнинг бу хатти-ҳаракати оилавий бурча хиёнат эканини бавосита таъкидлайди. Бўрон туриб яйловда йилқилар тумтарақай бўлиб кетган кунни Бибижоннинг уйдан қочиб чиққан Та-

набойни хотини сезиб қолади ва унга оқилона танбех беради. Адиб Танабойнинг шундан кейинги ҳолатини бундай тасвирлайди. «Танабой отдан тушиб, ўт-ўланлар устида юриб кетди. Енгинасидан тўрғай «пир» этиб учди-да, баландга кўтарилиб сайрай кетди. Танабой бошини қуйи солиб борарди, тўсатдан гурс этиб ўзини ерга ташлади.

Гулсари эгасини ҳеч қачон бундай аҳволда кўрмаганди. У юз тубан ётар, елкалари йиғидан қалт-қалт қиларди. У номус ва аламдан йиғларди. Шунингдек, умрида сўнги бор эришган бахтидан айрилганини ҳам биларди. Тўрғай бўлса ҳамон сайради...» (Чингиз Айтматов. Танланган асарлар, Икки томлик. Том 1, Тошкент, Ғафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978, 292-бет, Асил Рашидов таржимаси).

Танабой сир ошкор бўлгач, оиласи олдида кечирилмас гуноҳ қилганини алам билан чуқур ҳис этади ва қанчалик оғир бўлмасин ақл-идрокка бўйсуниб, оилавий эркакка номуносиб бўлган бу йўлдан қатъий воз кечади.

Хуллас, китобхон Жамила ва Танабойнинг юқоридаги хатти-ҳаракатларига эътироф билдирмаслиги мумкин, лекин оқлаёлмайди. Чунки оилага хиёнат ҳамма вақт унминсоний ахлоқ нормаларига хилоф хатти-ҳаракатдир. Шундай қилиб, юқоридаги асарларда тасвирланган қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари ҳар бир образнинг ўз мантиқий йўналишига мувофиқ реалистик чизилган бўлиб, Уктам ва Насиба муносабатларини оқлаш учун далил бўла олмайди.

Умарали Норматов роман ҳақидаги тақризида Уктам ва Насиба муносабатларини сеvги деб эмас, «эҳтиросли мулоқотлар», деб атаган, Уктамнинг бу қилмишини инсоний заифлик, Насибанинг бу хатти-ҳаракатини эса, катта гуноҳ, қайнотаси Исоқ чол хонадонига, яъни оилавий бурча хиёнат, деб талқин этган эди. «Уктам умуман инсонга хос баъзи заифликлардан ҳоли эмас,— деб ёзган эди танқидчи,— бировнинг жуфти ҳалоли Насиба билан эҳтиросли мулоқотлардан узоқ вақт ўзини тия олмайди... Бирок, пировардида масъулият туйғуси ғолиб чиқади... Эҳтирослар гирдобига тушиб қолган келин бу соддадил олижаноб чолнинг улкан меҳри қаршида ўзини катта гуноҳкор, хиёнаткор сезиб, хонадондан бош олиб кетади» («Гулистон», 1976, 11-сон, 27-бет).

Танқидчи икки йилдан кўпроқ вақт ўтгандан кейин ёзган «Меҳнат маънавий кўзгу» («Гулистон», 1979, 1-сон) деган мақоласида юқоридаги фикрларининг тескарисини тасдиқлайди. Танқидчи шу мақоласида эслатиб ўтган юқоридаги асарлар, хусусан, «Жамила» қиссаси таъсирида фикр юритиб, Уктам ва Насиба муносабатларини ҳақиқий МУҲАББАТнинг уйғониши деб талқин этади. Шу туйғули муҳаббатсиз оилавий турмушга нисбатан муҳаббатли никоҳсиз алоқа маънавий юксакликдир,

деган фикрни илгари суради. Танқидчи Уктам-Насиба муносабатларини шарҳлаб сўзини давом эттиради: «Насибага бўлган севгиси Уктам учун ҳам қувонч, ҳам бахт, ҳам ташвиш, ҳам бахтсизлик... Насиба билан учрашув, мулоқот Уктам учун ҳаётнинг энг ширин дамлари: икковлари ҳар жиҳатдан бир-бирларига муносиб, лекин улар асло бирга бўлмайдилар, буни икковлари ҳам биладилар, биладилару бир-бирларига талпинаверадилар». Асардаги бу талқин асло Уктамнинг «маънавий беқарорлигини англатмайди, аксинча маънавий юксаклигини исботлайди» (Уша журнал, 28-бет. Таъкид бизники — О. Т.).

Насибанинг ўзи оилавий турмушдан маънавий рози эмаслиги рости. Лекин Уктам билан Насиба ораларидаги муносабатни ҳақиқий муҳаббатнинг уйғониши, танқидчи сўзи билан айтганда «икковлари ҳар жиҳатдан бир-бирларига муносиб», дейиш тўғри бўладими?

Насибанинг маънавиятига бир назар солайлик. Насиба баъзи хусусиятлари билан ҳақиқатан Жамилани эслатади. Жамила рўзгорда тадбиркор, бамаъни адолатпарвар аёл қайнонасини ҳурмат қилади. Бойбича ўз келинининг дадиллиги, мустақиллиги ҳамда боақллигидан мамнун бўлиб рўзгорга бошчиликни вақти келиб унга топширишни кўнглидан ўтказиб кўяди. Насиба билан қайнонаси ораларида ҳам ана шундай ўзаро ҳурмат ва самимият мавжуд. Насиба «кўп китоблар ўқиган», маърифатли, одамларни тушунадиган, ҳатто улар маънавиятини, дунёқарашини тўғри баҳолай оладиган жувон. Қайнонасига масхараомуз муносабатда бўлган дангалчи Барот чолни ўхшатиб мулзам қилади. Қайнонасининг руҳий синиқлигини у мансуб бўлган халқ руҳидан келиб чиқиб ҳаққоний баҳолайди. Насиба ўзи ўқиган китоблардаги севилган қаҳрамонлар ҳаёти, севгисига монанд, беғубор ва ҳар жиҳатдан ўзига муносиб ёрни кўмсайди. Қизнинг қуйидаги лирик ҳолат тасвирида унинг руҳий оламига хос хусусият ҳаққоний акс этган: «Насиба кўпда ўзини ўзи тушунмай қолади Мана шундай сокин сувга ғамга ботиб қараб турар экан, бундан олам-олам роҳат олади. Сув унга алланарсаларни ҳикоя қилаётгандай туюлади. Қулоғига эса, жимжит сув шовуллаб эшитилади. Хаёлан шу битта «шовиллаш» сўзини идрок этиш билан қалбида ғалаён туради. Тасавурида шовиллаган сирли ўрмонзорни кўради. Шунда юлдузлар ҳам чарақлаб кетади, ҳаво бузуқ, кўкни булут қоплаган бўлса ҳам унга юлдузларга тўла бўлиб кўринади осмон.

Сўнгра бу нарсалар орасида унинг севиклиси намоён бўлади, у аллақандай гўзал, чиройли. Таъсирчан, мард, тоғларни талқон қиладиган йигит! У ким, мана, икки йилдири, у шахс Уктам олимосида аксини топган. Уктам... тўғри, Уктам унга кўп ҳам ўхшамайди. Лекин Насиба нима қилсин!» (таъкид бизники — О. Т.).

Турмушда севги идеалга эришолмаган Насиба ўз лирик-романтик туйғуларини

Уктам қиёфасида тасаввур этишга интиланган ва унга қийнашган. Бироқ, Уктам унинг севги идеалга муносибми? Асар бошида Уктамнинг Содиқ ва Мунира билан дастлабки учрашувида берган саволига эътибор қилин: «Ака, мана сиз орган одамисиз,— дейди Уктам Содиққа,— айтингчи, нима учун баъзи кишилар уйда хотини, боласи туриб, яна бошқаси билан юради?» Кўринадики, Уктам ўзининг оиласи билан маънавий яқинлиқнинг йўқлиги сабабини, таъминланган оилавий турмуш билан ҳақиқий муҳаббатли турмушнинг фарқини тушуниб етмаган, ҳатто бу ҳақда жиддийроқ ўйлаб ҳам кўрмаган. Дарҳақиқат, Уктамни ҳозирги оилавий турмуши тўла қаноатлантиради: «Йўқ, хотиним яхши,— деб ўйлади Уктам машинага ўтиргач,— менга меҳрибон! Боламни боқса, меҳмонимни кутса, уйимни чиннидек тоза қилиб ўтирса. Яна ишласа!» Учрашувлар, танишувлар, оқибатида Уктамда туйғу ва тушунчада дид-фаросатнинг етишмаслигини Насиба тобора аниқ сезади. Ҳатто унинг маънавий саёз киши эканини ошқорра юзига айтади. Насиба ўзининг дангал бир саволидан ажабланган Уктамга деди: «Сиз мени тушунмайсиз!— У Уктамга чақчайиб тикилди.— Сиз умрингизда ҳеч китоб ўқиганмисиз? Уқиган бўлсангиз ҳам уқмагансиз. Уктам ҳеч нарса тушуна олмайди».

Ўз характерини тўла англаб етмаган киши бировларни тушуниши мумкин эмас, деган эди Лев Толстой.

Ниҳоят, Уктамнинг киши қалбини тушуна олмайдиган дидсиз киши экани Насиба билан сўнгги учрашув лавҳасида айнисқа, яққол намоён бўлади. Насиба юрагидаги лирик туйғуларга ҳамisha бир туртки бўладиган табиат мўъжизаси — сув бўйида бугун бутунлай бошқа бир ҳолатда турибди. У интилишлари сароб бўлиб чиққанидан, бунинг устига муқаддас туйғулари ҳақорат қилинаётганидан изтироб чекиб, ички бир туғён билан ёниб, юрагини бир оз енгиллатишни истаб, шовуллаган сувга мурожаат қилади:

«— Уктам ака,— Насиба анҳорга тикилди,— энди мен бу ерда қандай яшайман?

— Тушуна олмайман.

— Бу ердан кетишни қерак энди.

— Насиба, буни сира ўйламаган.

Уктам ўрнидан сапчиб турди. Насиба ҳам ўрнидан турди... Турди-ю, тағин анҳорга боқди. Уктамни ҳол-ҳайрон қолдириб:

— Хайр, анҳор!— деди.— Шовиллаган азиз сув! Мен энди кетаман бу юртдан.

Жуда йироқларга кетаман. Яна кўришамизми, йўқми, ҳеч ким билмайди. Лекин мен сира-сира унута олмайман».

Насибанинг бу ҳолатидан Уктамнинг чиқарган хулосаси шу бўлди: «Уктам кўзлари киртайиб, аллақандай кўркув билан унга боқиб турарди. «Худо ҳақки, шу аёлнинг бир шарғи етмайди» деб ўйлади».

Хуллас, Уктам билан Насиба туйғу ва тушунчада бир-бирларидан йироқ кишилардир. Шундай экан, нега улар бир-бир-

ларига яқинлашиб қолганлар? Ораларидаги муносабат севгимикан? Уктам Насиба билан учрашувга бориш олдида қуйидагиларни хаёлидан ўтказди: «Уктам аёлининг елкасини силади ва ҳайрат билан бир нарсани кашф этди: хотини ҳамма вақт мана шунақа муте! Насибадай эҳтиросли эмас. Ундай ёпиша қолмайди, ҳиссини қитқаламайди. Балки шунинг учун ҳам у билан ўзи орасидаги аллақачон узиллиши керак бўлган риштани узмай келаётгандир». Уктамнинг бу сўзларига қараганда уни ўзига жалб этган нарса оқилона маънавий гўзаллик — севги эмас, Насибадаги аллақандай ҳиссий жозиба.

Ниҳоят, Уктам сув бўйидаги охириги хайрлашув эпизодида Насиба билан ўз мулоқотларининг моҳиятини оддий кўнгил хуши, бир эрмак деб тушунганлигини беихтиёр ошкор этди. «Сиз билан ўтган мана шу дамлар,— дейди Уктам унга,— ҳеч қачон ёдимдан чиқмайди. Сизга раҳмат! Сиз мендан ҳеч нарса талаб қилмадингиз» (таъкид бизники — О.Т).

Аёлга ҳақиқий севги билан яқинлашган эрмак охириги сўзларни унга айтишга журъат этармиди?! Бу сўзлар аёл туйғуларини масхаралаш экани Уктамнинг хаёлига ҳам келмайди.

Маълумки, аёл киши севги туйғулари ихзоорида ҳаё тақозосига кўра чегараланган. Насиба юқорида кўрганимиздек, ўз севги идеалини Уктам сиймосида тасаввур этишга интилиб, унга яқинлашган эди. Насиба ораларидаги муносабатлар севги даражасига кўтарила олмаганидан пировардида афсусланади. Уктам бемақсад саргузаштларга чек қўяйлик деб тақлиф қилганда «Насиба Уктамга тикилди-ю, боши айланиб кетди: «Шу менинг севгилимми?» Насиба ораларидаги муносабат узилган кунни ўзига ўзи дейди: «Айтмоқчи, унинг Уктамга бўлган муҳаббати — муҳаббатмиди?» Улар орасида маънавий яқинлик бўлмаганини, Насиба ўзига яқинлашганда қандайдир бегонасираб турганини Уктам ҳам тан олади. Сабоҳатнинг дафн маросимида Насиба Уктамда шундай таассурот қолдиради: «Менга бегонага қарагандай қаради-я? Ана шунда у бошқа нарсани кашф этди: Дарвоқе у мени севармиди? Баъзан кимгадир айтиши керак бўлган гапни менга айтгандай бўлар эди».

Агар Насиба севги идеали орзусида Уктамга яқинлашган бўлса, Уктам эса, эҳтирослар гирдобига тушиб қолганидан пировардида афсусланади. Шофёри Итолмаснинг ҳам ўзидан юз ўйрганидан ҳақли чиқиб, Уктам дейди: «Қайси гўрдан ўшанга илашиб қолдим. Узим аҳмоқ». Уктам учрашувлар сўнггида Насибанинг туйғуларини ҳақорат қилади, уни енгилтақликда, беқарорликда айблайди: «Чол пайқаб қолса нима деган одам бўлман. Мирзаражабининг юз-хотири йўқми? Бу аҳмоқ хотинга айтишим керак, ўзини тийсин». Уктамнинг бу сўзлари ҳарбий хизматдан қайтадиган қишлоқдошининг юз-хотири ҳақида астойдил ғамхўрлик эмас, балки содир бўлган нопокликни хас-пўшлаш, сирни яшириш

мақсадида айтилаётган мунофиқона сўзлардир.

Уктам орани очиқ қилди. Лекин Насиба характери унинг учун ҳамон жумбоқ бўлиб қолаверди. Шундан кейин ҳам Уктам Насибани ўз аршини билан ўлчаб, унинг ҳақида ноҳақ фикрда бўлади. Мансабимга зиён етказди, деб хавфсирайди. Ғаламис, Содик Насиба воқеасини рўкач қилиб, мунофиқларча хужумга ўтганда Уктам додираб қолиб дейди: «Падаримга лаънат менинг! Уйламай еган оғримай ўлади, дейдилар. Агар Насиба номардлик қилса мен ҳам гапираман-да! Нима, мен унга ваъда берибманми сени оламан, деб? Оилангни бузаман деб?»

Кўряпсизки, Уктам мансаби, обрўсига зиён етишини ўйлаб беҳуда талвасага тушяпти. Маълумки, донолар ҳақиқий муҳаббатни ҳатто, худони ҳам, ўлимни ҳам тан олмайдиган қудратли куч, деб таърифлайдилар. Уктам Насибани севганида, унинг маънавий оламини тушунганида, ҳатто Содик каби ғаламислар ундан қурол сифатида фойдаланмоқчи бўлганларида ҳам Насиба бундай тубанликка йўл қўймайдиган ганти аёл эканини англаб етганида Содикнинг сохта ҳамласига лаққа тушиб, Насиба ҳақида шундай тубан фикрда бўлармиди?! Шундай одамни «иродали, мард инсон» деб бўладими?! Иккинчидан, қаҳрамоннинг сўзларидан маълумки, Уктам икки йил давомида Насибанинг тақдири ҳақида ўйлашни хаёлига ҳам келтирмай «интим саргузаштларни давом эттириб келган ва иложи бўлса бундан кейин ҳам давом эттираверар эди. Насиба ўз эри билан севгисиз ҳаётни аввал бахтсизлик деб билган бўлса, «саргузаштлар»дан сўнг виждонсизлик деб тушунади ва кетишга қарор қилади. Уктам эса, Насибанинг яна қишлоққа қайтиб, Мирзаражаб билан ҳаётини давом эттиришини маъқул кўради. Узининг бу қилмиши Насибани бахтсизликка, виждонсизлик ҳамда мунофиқликка маҳкум этиш эканини Уктам тушунмайди ёки шундай ҳаётни унга раво кўради. Ҳақиқий муҳаббат эгаси ўз севгилисига нисбатан шундай фикрда бўлармиди? Шундай кишини «олижаноб инсон» деб аташ мумкинми? Уктамнинг бу қилмиши асло унинг маънавий юксаклигини кўрсатмайди.

Хуллас, Уктам билан Насиба «икковлари бир-бирларига ҳар жиҳатдан муносиб эмас», маънавий номуносиб кишилардир. Уктам учун Насиба «севги» ҳам эмас, «қувонч» ҳам эмас, «ташвиш» ҳам эмас, «бахт» ҳам эмас, «бахтсизлик» ҳам эмас. Насиба Уктам учун хотини Майрамгулга нисбатан ўзига кўпроқ жазм этадиган жозибалироқ аёл. Мақсадсиз интим муносабат эса, ўткинчи ҳис, кўнгил хуши, эрмақдир. «Пировардида Уктам ҳам, Насиба ҳам,— деб ёзади У. Норматов,— қанча оғир бўлмасин, эл-юрт олдидаги бурч, масъулиятни деб, ўзларнинг шахсий орзу истакларидан (?) воз кечадилар» («Гулистон», 1979, 1-сон, 28-бет. Таъкид бизники — О. Т).

Бурч жамият томонидан шахс олдида қўйиладиган маънавий-ахлоқий талаб ва маж-

буриятлардир. Масъулият эса, шахснинг шу талабларига амал қилишидир. Умуман кишилар сиёсий, ижтимоий, ахлоқий нормалар асосида жамиятга бирлашганлар. Бу нормалардан четга чиқиш кишини, шубҳасиз, сиёсий маслаксизлик, ахлоқсизликка олиб келади. Жамиятнинг ахлоқ нормаларига зид хатти-ҳаракатни ҳеч қандай баҳона билан оқлаб бўлмайди. Совет кишиси учун ижтимоий ҳамда оилавий бурч айниқса, муқаддасдир.

Ҳўш, Насиба бу борада бурч ва масъулиятга амал қилдимикан? Насибанинг оилалик эркак билан интим алоқалар йўлига киришини ҳарбий хизматдаги эрига кўнгли йўқлиги баҳонаси билан ҳам асло оқлаб бўлмайди. Унинг бу хатти-ҳаракати оилавий бурчга хиёнатдан бошқа нарса эмас. Ахир, оилавий бурчнинг муқаддаслиги, унга садоқат удуми қадимдан давом этиб келаётган умуминсоний ахлоқ принципларидан-ку! Лоақал, ўтган асрнинг граждани А. С. Пушкиннинг Татьянасини бир эсга олинг. Ҳаётда мавҳум идеал гирдобиде юрган Онегин қиз севгисини вақтида қадрлай олмагани учун пировардида қаттиқ афсус ва надоматда Татьяна оёғига бош уриб келади. Аммо фишт қолипдан кўчган, Татьяна онасининг кўзёш билан қилган илтижоларига бўйсуниб, бошқа бировга турмушга чиққан эди. Татьянанинг қатъий, бироқ аламли сўзларига эътибор беринг:

Бахтга очилганда ажойиб имкон
У шунча яқинди... Тақдирим аммо
Энди ҳал бўлгандир. Балки у замон
Ҳаракат қилганман ўйламай асло...
Эрга тегдим. Энди тинч қўйинг

мени,
Тамом унутингиз, сўзим қатъий, чин.
Қалбингизда бордир — бу менга

аён —
Ҳам гурур, ҳам асл қувватли
виждон.—
Мен сизни севаман (айёрлик нечун!)
Лекин мен ўзганинг ёрман ортиқ.
Мен унга абадий қолурман содиқ.
(Ойбек таржимаси).

«Мана аёл кишига хос яхши хислатнинг чинакам ифтихори! — деб ёзади В. Г. Белинский, Татьянанинг бу сўзларини шарҳлаб, — лекин мен ўзгча берилганман, ўзимни бағишладим эмас, балки берилганман. Абадий содиқлик — кимга ва нимага? Бу садоқат тўғриси ва хотинлик латофатини хўрлайдиган муносабатларга бўлган садоқатдир. Чунки муҳаббат даму нафаси билан муқаддас муносабатларга айлантирилмаган баъзи муносабатлар ўта кетган даражада ахлоқсизликдир» (В. Г. Белинский. Танланган асарлар. Тошкент, 1955, 467-бет.)

А. С. Пушкин бу ўринда оилавий бурчни муқаддас билиб, ҳаётда бир марта муяссар бўладиган ҳақиқий муҳаббат, шахсий бахтдан воз кечган рус аёлининг мустаҳкам иродасини хотин-қиз фазилатларидан бири сифатида улуғлайпти.

Насиба ўтган асрнинг ахлоқ тушунчаларига амал қилиб, тақдирга тан берган Татьянадан ўрнак оладими, дейишлари мумкин. Тўғри, Насиба ўз тақдирини ўзи яратишга, бахтли турмуш қуришга қодир ҳозирги замон ўзбек қизи. Лекин бу ҳол «севгида эркинлик», ўз тақдирини ўзи яратиш ниқоби остида умуминсоний ахлоқ нормаларининг соғлом жиҳатларидан воз кечишга асло ҳуқуқ бермайди.

Драматург М. Шatroвнинг «Алвон яловда кўк тулпорлар» деган пьесасида В. И. Ленин муҳаббат эркинлиги тўғрисида бундай фикр юритади: «Ҳар ҳолда бу — муҳаббатга жиддий қарашдан озодлик эмас. Муҳаббат эркинлиги деган сўз хотиннинг эрга хиёнат қилишга ҳаққи бор, деган сўз эмас. Аниқки, муҳаббат эркинлиги муҳаббат бобида моддий, молиявий жиҳатларни мўлжаллаб иш қилишдан озодлик, демакдир... Жамият хурофотларидан озодлик... Ота-оналарнинг зўравонлигидан озодлик... Қонун, суд ва полициянинг жабркор кишанларидан озодлик деган сўз бу» («Шарқ юлдузи» журналы, 1980, 8-сон, 127-бет). Бу драматургнинг персонаж нутқи учун атайлаб тўқиган масалага оид ҳужжатли фикр-мулоҳазаларининг бадий публицистик ифодасидир.

Насиба ахлоқсизликка йўл қўймасдан, яъни оилавий бурчга хиёнат қилмасдан туриб ҳам Мирзаражаб уйини тарк этиши, ўз бахтини ўзи яратишга киришини мумкин эди-ку! У ҳолда бу хатти-ҳаракат ижобий баҳоланишга сазовор бўлар эди. Насиба бу кирдикорлари қайнотаси Исоқ чолга ҳурматсизлик, виждонсизлик экани ҳақида баъзан ўйлайди, ўзини койиган бўлади-ю, яна мақсадсиз нопок қилмишини давом эттириверади. Шу ўринда яна Жамилани эсланг. Жувоннинг дадил исёнкор характери шундай таассурот қолдирдики, агар Дониёрга бўлган севгиси ҳаётини ижобий ўзгартиришга олиб келмаса, у ўз эхтиросларини вақтида тийиб, интим саргузаштларга йўл қўймасданоқ бу йигитдан ҳам мардонавор воз кечар ва ўзининг маънавий юксаклигини яна бир бор кўрсатган бўлар эди. Дарҳақиқат, инсон ўз олдига қўйган эзгу мақсади ва бунга қатъий амал қилиши билан олижанобдир.

Ўқтам-Насиба муносабатларини Чингиз Айтматовнинг янги асари «Асрга тенг бир кун» романи қаҳрамонлари — Едигей — Зарифа муносабатлари мисолида кўздан кечирсак, моҳияти тағин ҳам равшанлашади. Саҳрода поезд йўлидаги кичик бекат назоратчиси Едигей бева жувон Зарифа қиёфасида хотин кишига хос юксак гўзалликни чуқур ҳис этади ва уни қаттиқ севиб қолади. Зарифа оилалик, бола-чақалик эркак билан ишқий дoston боши берк кўчага кириб қолишдан иборат эканини аниқ сезади. Едигей «кички ўт орасида» қолган инсон эди. Бу ишқий дoston Едигейнинг Зарифага етишуви билан тугаган тақдирда ҳам бир неча кишиларнинг бахтига раҳна солиши мумкин эди. Оила бошлиғи тўхмат-

га учраб, бахтсизлик азобини кечирган Зарифа бировлар бахтсизлиги эвазига вужудга келадиган бахтдан юз ўгиради, Едигейга сездирмасдан номаълум томонга кўчиб кетади. Зарифа сиймосида муҳаббатда инсонпарварлик устун келади. Бу оқилона жасорат эди.

Нега Насиба ҳам Зарифа сўнгари оқилона йўл тутиб, бу нопок саргузаштларга ўз вақтида чек қўя олмади? Бунинг сабаби шундаки, «кўп китоблар ўқиган «Насиба маърифатли жувон бўлса, Зарифа эри Абутолиб бошига тушган ташвиш ва қийинчиликларни баравар кечирган, турмуш тажрибасида тобланган ақлли аёл. Ҳар қандай ақллилик маърифатлилик бўлмаганидек, ҳар қандай маърифатлилик ҳам ақллилик деган сўз эмас. Маърифатлилик асосан китобий билим ва маълумотларга асосланса, ақллилик биринчи навбатда ҳаётий тажрибага асосланади. Насибанинг маърифатлилиги, ҳаётга, воқеа ва ҳодисаларга, айниқса, ҳиссий мулоқотларга лирик-романтик муносабатда бўлишга, ҳаётни бирмунча юзаки идрок этишга олиб келган. Насиба ўзининг Уктамга ҳиссий мойиллиги туйғусига маҳлиё бўлиб, бу туйғунинг қандай ҳосил бўлгани, ҳаётий моҳияти ва истиқболи, яъни қандай оқибатларга олиб бориши ҳақида жиддий ўйлаб кўрмайди. Бу эса, унинг умид-ишончларини боши берк кўчага олиб боради. Зотан, маданиятли жувон Насиба оилалик эркак билан мулоқот боши берк кўчага кириш билан барава экани ҳақида ҳеч бир ўйлаб кўрмадимикан? Дарвоқе, Насибанинг бу қилмишини ҳеч бир мақсадсиз хатти-ҳаракат дейиш тўғримикиан?

Насиба Уктам билан муносабатларидан нимадир умидвор эканини, унинг дили қандайдир худбин мақсаддан холи эмаслигини ўзи бир хатти-ҳаракати билан дафъатан ошкор этиб қўяди. Бундай мақсадсиз муносабатларга чек қўяйлик деб тақлиф қилган Уктамни Насиба «бевафо» деб атайди, уни «номардликда» айблаётди. Бу Насибанинг аёл туйғуларини тушунмаган дидсиз бир эркакка жавоб сўзи бўлиб қолмай, шу билан бирга юраги тўрида яшириниб ётган аллақандай умид учқунларининг сўнганидан аламзадалик ифодеси ҳам эди. Шундан кейин Уктамдан тамомила юз ўгириб, бегонадай бўлиб кетиши ҳам шунини исботлайди. Демак, Насиба бошқа бировларнинг бахтсизлиги эвазига вужудга келадиган бахтга рози. Нақадар худбин ният!

Хуллас, Насиба Уктам билан алоқасининг узилишида ҳеч қандай бурч ёки масъулиятга амал қилган эмас.

Насиба билан интим муносабатларда бурч масаласида Уктамнинг гуноҳи янада оғирроқ. Аввало, Умарали Норматовнинг шу ҳақдаги фикрига эътибор қилинг. У ёзади: Уктам «ўзининг эл-юрт, оила олдидидаги бурчини, масъулиятини юксак қадрлайди» (Уша журнал, 1976, 11-сон, 27-бет). Қаҳрамоннинг асардаги хатти-ҳаракати билан юзаки таниш китобхон ҳам танқидчи-

нинг бу баҳосига асло қўшила олмайди.

Юқорида мисол келтирганимиз пахта парваришидаги муносабат эпизодида, шунингдек, бўлим бошлиғи Раҳмонов тажриба учуф экан жўяксиз пахта пайкаллари (боғдорчилик совхозида жўяксиз пахта «экиш тажрибасини ўтказиш ҳам ажабланарли ҳолдир») кўздан кечириш жараёнида ва бошқа бир қанча шу каби эпизодлардан маълумки, Уктам бурч ва масъулиятни ҳам жуда тор — яъни хато қилиб қўйиб, жавобгарликка тортилмаслик, обрўга путур өтказмаслик қабилида тушунади. Шу туйфайли ҳар қандай дадил янгиликка чўчиб қарайди, қолипдан чиқмасликка ҳаракат қилади. Бундай хусусият унинг, юқорида кўрганимиздек, интеллектуал доираси, яъни маърифий савиясининг чекланганлигидан ҳам далолат беради.

Уктам Насиба билан сўнгги учрашувда ораларидаги алоқани узиш ҳақида бўлиб ўтган сўхбатда, сўнг бундай мулоҳаза юритади: «Мен ўзи одам бўлмайман. Кимлигимни унутиб қўяман... Совхоз директори! — у қўлини кўтариб қўйди. — Халқнинг оқсоқоли деган сўз бу! Мен ҳар жиҳатдан уларга ўрнатқ бўлишим керак». «Бошқа йигитларга тўғри келар, балки. Лекин мени партия-ҳукумат «уз нафсингни ўйла» деб тарбиялаган эмас. Мен шу нарсани ўйласам ҳам ўзимни тийишим керак!»

Жуда ҳаққоний сўзлар. Лекин бу фикрларни изҳор этаятган шахснинг ўзи ҳаётда шу фикрларга амал қилдимикан? Ҳолбуки, Уктам-Насиба бир-бирларига, «севги» изҳор эта бошлаган кезларда бу фикрлар Уктамнинг хаёлига ҳам келмаган эди.

Ёки Уктам ўша кезларда шундай сеvgи жазавасига йўлиққанки, ўзини бу йўлдан вақтида тийишнинг иложи бўлмай қолганимикан? Уктамнинг Насиба билан муносабатларини Умарали Норматов қаҳрамоннинг «мураккаб вазиятга тушиб қолиши», деб атаган эди. Назаримда бу ўринда танқидчи Уктам Насибани қаттиқ севиб қолган, унга уйлана олмайди ҳам, ажралиши ҳам қийин, Насиба воқеаси Уктамга қўшимча ташвишлар ҳам келтириб чиқаради, демоқчи бўлса керак. Юқорида кўрганимиздек, Уктам билан Насиба ораларида ҳақиқий муҳаббат бўлмаган. Уктам истаган пайтда ўз ҳисларини тийиб, Насибадан ажралиб кета олиши мумкин эди. Пировардида икки йил ўтгач шундай қилди. Иккинчидан, муттаҳам Содиқнинг Насиба воқеасидан шахсий манфаатдор бўлиб қолишга интилиши ҳам Уктам учун бир муҳаддатлик беҳуда ташвишдан бошқа ҳеч қандай мураккаб вазият вужудга келтирган эмас.

Ижтимоий ҳамда оилавий бурч ҳар бир гражданин учун, биринчи навбатда коммунист раҳбар шахс учун оддий тушунчагина эмас, ҳаёти ва фаолиятининг бутун йўналишини нурафшон этувчи ҳақиқий масъал. Эл-юрт, қишлоқ аҳли ҳурмат ва муҳаббат раҳбар фаолиятининг муваффақиятини таъминловчи асосий омиллар-

дан биридир. Эл ихлоси қайтган раҳбарнинг этагидан тутмайди. Пировардида бундай раҳбар оммага етакчилик ҳуқуқидан маҳрум бўлади.

В. И. Ленин Клара Цеткин билан қилган суҳбатида интим ҳис-туйғуларда беқарорлик, ўзини тута билмаслик актив ижтимоий фаолият кишига номуносиб, умуман, коммунистик хислатларга ёт хусусиятдир, деб таъкидлайди. Клара Цеткиннинг хотирлашича, В. И. Ленин бундай дейди: «Мен ўзларининг ишқ-муҳаббат ишларини сиёсатга аралаштириб юборадиган хотинларнинг ҳам, дуч келган хотинга эргашадиган ва ҳар бир дўндиқчанинг сиртмоғига илинаверадиган эркакларнинг ҳам курашда ишончли ва саботли бўлишларига ишонмайман» (В. И. Ленин. Коммунистик ахлоқ тўғрисида. Тошкент, 1966, 279-бет).

Ўқтам ана шуларни ўйлаб, яъни бурч ва масъулиятга амал қилиб, ўз ҳиссиётини вақтида тия олганида унинг бу хатти-ҳаракатини «маънавий юксаклик» деб аташ мумкин бўлар эди. Шу ўринда шофёр йигит Итолмаснинг бу ахлоқий ҳодисага муносабатини эслатиб ўтиш айтиш муддаодир. Итолмас Насибанинг эри Мирзаражаб билан таниш, борди-келдиси бор эди. Йигит Ўқтамнинг нопок хатти-ҳаракатларидан кескин норози бўлиб, унга шофёрлик қилишдан воз кечиб, кетиб қолади. Ўқтам юк машинага ўтиб ишлаётган Итолмасни учратиб, унга маъмурий чора кўрмоқчи эканини, маошини бердирмасликини айтади. Шунда Итолмас «Э, Ўқтам ака-е! Менга деса осмондан ташлаб юбормайсизми?» дейди. Оддий шофёр йигит ҳалолликни ҳамма нарсадан устун қўйганлиги, нопокликка муросасизлиги, принципиал характери билан Ўқтамдан устун эканини намойиш қилади. Дарҳақиқат, унинг бундай қатъий принципиаллиги Ўқтамга муайян даражада ижобий таъсир кўрсатади. Қишлоқнинг бош лавозимидаги коммунист раҳбар Ўқтам эса оилага қолаверса, ижтимоий бурч-

га, ҳарбий хизматдаги ёш йигит Мирзаражабнинг оилавий орзу ниятларига хиёнат содир бўлгандан кейин қишлоқдаги ўз обрў эътиборига, мансабига зиён етишидан ҳадиксираб, Насиба билан алоқани узади.

Хуллас, Ўқтам Насибага муносабатларида бурчга амал қилган эмас. Унинг бу хатти-ҳаракатини маънавий беқарорлик дейиш камлик қилади. Бу — ахлоқий нопокликдир.

Ўқтам-Насиба муносабатлари тасвирини Умарали Норматов асардаги «энг ёрқин, нафис саҳифалардан бири», деб мақтайди. Ўз соҳасидан узоқ қишлоқ хўжалиги масалалари тасвирида юзакилик ва чалкашликка йўл қўйган ёзувчи Насиба-Ўқтам саргузаштларини ҳақиқатан мароқ билан тасвирлайди. Ўқтам-Насиба муносабатлари ҳам сиртдан Чингиз Айтматов асарларидаги эпизодларга ўхшаб кетади. Чингиз Айтматов Танабой-Бибижон, Жамила-Дониёр муносабатлари тасвиридан юксак олижаноб ғояни ифодалашда санъаткорона фойдаланганлигини юқорида кўриб ўтган эдик. Маълумки, Чингиз Айтматовдан сабоқ олмоқ унга сиртдан ўхшатма эпизодлар чишидан иборат эмас, балки чуқур фалсафий тағзаминга эга ҳаётий воқеаларни бадий кашф этишдир.

Хўш, танқидчини завқлантирган Ўқтам-Насиба саргузаштларининг мароқли тасвиридан кузатилган мақсад нима? Юрак амри, кўнгил хоҳиши ҳар қандай бурчдан устун туради, эҳтиросли интим алоқа муҳаббатсиз оилавий ҳаётдан афзалдир, деган ғояни одамлар онгига сингдириши?! «Чиройли нарса соф бўлиши керак. Одамларнинг туйғуси билан ўйнашиш гуноҳ» дейди Асқад Мухторнинг «Чинор» романидаги эътиборли қаҳрамонларидан бири. Бадий адабиёт юксак ижтимоий, олижаноб инсоний идеалларга хизмат қилишга даяват этилганлигини унутмаслигимиз керак.

ҲАЁТ САБОҚЛАРИ

МИРМУҲСИН. Илдизлар ва япроқлар.
Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент — 1981.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Мирмуҳсин қирқ беш йилдирки, бир неча жанрда бараварига муваффақият билан ижод қилиб келаяпти. Унинг сермазмун, маънодор шеъру ҳикоя, ҳажвиялари, «Зиёд ва Адиба» шеърый романи, «Жамила», «Чўри», «Чодрали аёл» каби қиссалари, «Чиниқиш», «Умид», «Дегрез ўғли», «Меъмор», «Чотқол йўлбарси» сингари романлари китобхонлар томонидан илиқ кутиб олинган.

Ёзувчи ўзининг янги «Илдизлар ва япроқлар» романида республикамизнинг жанубида ингичка толали пахта хирмонини қад кўтартириш учун тер тўкаётган қадок қўлли пахтакорлар ҳаётини, жўшқин меҳнат романтикаси фонида бадий ифода этади.

Адиб асарда публицистик тасвирдан кўра лирик тасвирга кўпроқ мурожаат қилади. Роман тасвир этилган деталларнинг содда ифодаси, қаҳрамонлар ҳаёт йўли, воқеа ва ҳодисаларнинг бир-бирига узвий боғлиқлиги билан ўқувчи меҳрини қозонади. Ёшликдаги биринчи муҳаббатни қадрлаш, уни асраб-авайлаш, бир-бирига бўлган ишонч — асарнинг бош ғояси ана шундай фикр асосига қурилган.

Ҳаётда ўзининг шўх ва шаддодлиги, ҳаракатчан ва интилувчанлиги, ўқишда ва ишдаги ибрати билан бошқалардан ажралиб турадиган кишилар кўп учрайди. Лекин улар гоҳо турмушдаги баъзи қийинчиликлар олдида довдираб қолади, ўз бахт-саодати йўлида курашмайдилар, бепарволик натижасида катта хатога йўл қўядилар.

Романнинг бош қаҳрамони Онахонда худди ана шу хусусиятлар мужассамлашган. Улуғ Ваҳан уруши кўплар қатори уларнинг оиласига ҳам бир олам кулфат келтиради. Отаси жанглардан бирида қурбон бўлади. Лекин бобоси Ҳақназар ота, бувиси, эл-юрт уни етимлик изтиробида қолишига йўл қўймайди. Шунинг учун ҳам унинг ҳаёлида одамлар дунёга фақат шодлик, дўст-биродар бўлиш, бир-бировига

яхшилик қилиш учун келган деган фикр ҳукмрон. Афсуски, ҳаёт йўли у ўйлаганча равон эмас, унинг паст-баландликларидан мардона ўтишга тўғри келади. Онахон бирин-кетин омадсизликка дуч кела бошлайди. Олий ўқув юртига ўқишга кира олмайди, севгилиси Жўмарддан айрилади, кутилмаганда акаси безорилар билан муштлашиб қамалади. Ёмон одамлар қўлига тушиб номусидан ажралади. Дунёнинг бу икир-чикирлари уни ҳар бир қадамини ўйлаб босишга, одамларни фарқлай билишга ундайди. Шу таъсирлар сабабми, асар охирига келиб у анча босиқ қиёфада намоён бўлади. Ҳаётда содир бўлган барча кўнгилсиз ҳодисаларни тер тўкиб меҳнат қилиш орқасида ювмоқни ният қилади.

Ёзувчи Жўмарднинг образини типик ва индивидуал хусусиятлар билан бойитишга эътибор берган. Мактабда тарих ўқитувчиси бўлиб ишлаётган йигит битирувчи синф ўқувчилари орасида кўзга ёқимли қиз Онахонга бошқача суқ билан қарайди. Уни ўзига муносиб деб ўйлаб, пайтини топиб қизга муҳаббат изҳор этади. Онахонга ҳам бу келишган билимдон йигит ёқиб қолганди. Романда уларнинг дастлабки муносабатлари маҳорат билан тасвирланган. Ўқувчи икки ёшнинг бир-бирига бўлган интилишларига ҳавас билан қарайди. Лекин йигит рашк деган бедаво дард билан оғриган. Йигитдаги рашк қизга нисбатан ишончсизлик туғдириб уни Онахондан ажралишига сабаб бўлади. Шу билан бирга Жўмард мансабдор, дангиллама уй, енгил машина билан таъминлаб қўйган ота-онасининг райидан ҳам чиқа олмайди. Бу эса бошига иккинчи оғир фожиа келтиради. Ота-онасининг райидан бориб ўзи яхши билмаган тантиқ Марҳаббога ўйланади. Жўмард асар охирига келиб қилмишларига пушаймон ёйди, биринчи муҳаббати Онахонни қўмсайди. Унинг оёғига бош уриб хатосини кечиришини сўрагиси келади. Онахон ва Жўмарднинг ҳар иккаласида ҳам ўз орзу-ниятларини рўёбга чиқариш, севгиларини барқарор этиш йўлида қатъият етишмайди. Биринчи муҳаббатнинг қадрини англаб етмайдилар. Тўғри бу мавзуда кўп асарлар яратилган. Адиб

бу ерда ўзига хос йўл тутиб асар сюжети мураккаб шароитлар, кескин тўқнашувлар фониде беради.

Романдаги бошқа қаҳрамонлар ҳам ўзларининг характери, дунёқараши, ўй-фикрлари, орзу-мақсадлари билан бир-биридан фарқ қилади. Асарда умр бўйи ҳалол меҳнат қилиб элда катта обрў ортирган оқ кўнгил қария, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Ҳақназар ота, ишчан раис Ҳанифа Бегимқулова, софдил, камтар, аммо содда райком секретари Ҳотам Жўрақулов, меҳрибон Райкомхон опа, оддий меҳнат кишилари Қўчқорбой ака, Чўли қабила билан бирга жамиятда кам хизмат қилиб кўп нарса тортиб олишга интилувчи, фақат ўзининг ҳузур ҳаловатини ўйловчи, маиший бузук, қаллоб, пора-хўр Яхшибек Тайлоқов, Остонақулов, тақсалтанг Лаъли сингари қаҳрамонлар ҳаракат қиладики, улар қайси бир жиҳати билан китобхон диққатини жалб этади.

Романда ижтимоий-сиёсий аҳамиятга эга бўлган баъзи ҳаётий проблемалар ҳам ўртага ташланиб, улар қаҳрамонлар ҳаракати орқали кўрсатилади. Ёзувчи терим ва бошқа қишлоқ хўжалик ишлари билан банд бўлиб, саводсиз қолаётган

ўқувчиларга ачинади. Кўпгина ёшларнинг олий ўқув юртларига киролмаслигининг бош айбодори ана шундан деб билади. Адиб бебаҳо бойлигимиз ўрмон, фойдали қуш ва ҳайвонлар—табиат гўзалликлари жонкуяри. «Илдишлар ва япроқлар»да ана шуларни асраб-авайлаш борасида ҳам ибратли фикр юритилган. Шу билан бирга романда айрим мулоҳаза талаб ўринлар ҳам борга ўхшайди. Хусусан асар воқеалари тор доирада олиб борилгандай таассурот қолдиради. Катта қишлоқ райкомининг иши битта, иккита аппарат ходими, идора, хўжалик ва уларнинг раҳбарлари иштироки билан чегараланган, холос. Бизнингча воқеа ва ҳодисалар тасвири қўшимча объект ва қаҳрамонлар ҳисобига кенгайтирилиб, айрим образларга сайқал берилса, романининг ғоявий ва бадий қиммати янада ортган бўларди. Замондошимизнинг меҳнат майдонидаги қайноқ ҳаёти, ўй ва интидишлари, дард ва куйинишлари ҳақида ҳикоя қилувчи бу роман атоқли ёзувчининг ўз ўқувчиларига навбатдаги совғаси экани, шубҳасиз.

Оллоберган ХУДОЙБЕРГАНОВ,
филология фанлари кандидати.

«...ТИНИҚЛАШАР ҲАЁТ РАНГЛАРИ»

МУҲАММАД АЛИ. Илҳом париси.
«Ёш гвардия» нашриёти. Тошкент — 1980.

Шеър ички сезгиларга, инсонларнинг эзгу, гўзал истакларига, орзу-умидларига таянар экан, бу бадий талант билан чамбарчас боғлиқ. Руҳнинг ички дунёсини чуқур тушуниш ҳис-ҳаяжон уйғунлиги, туйғулар тошқини, эҳтиросларнинг чақмоғи, бугунги куннинг қувончи ва ғами, дарди-ташвиши келажакка бўлган ширин ораниқши натижаси ўлароқ шеър яратилади. Зотан, буларнинг барчаси атроф-муҳит, ундаги воқелик ва ўзаро муносабатларни чуқур ўрганиш, қислаш натижасида юзага қалқиб чиқади.

Одамларнинг кўнглидаги гапларини илғай олиб, уларни бадий ифодалаган ҳар бир ижодкорнинг асариде юқоридаги фазилатларнинг маълум бир қирраси намойён бўлгани учун ҳам ундай асарлар ўқувчининг кўнглига таъсир этади. Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофотининг лауреати Муҳаммад Алининг «Илҳом париси» номли янги шеърӣ китобини ўқиш жараёнида одамнинг ҳаёлидан беихтиёр шу фикрлар ўтади. Китобнинг маъқул томони энг аввало

шоир шеърларининг ўзига хослиги, уларнинг замон руҳи билан суғорилганлиги, мавзу ранг-баранглиги, диллардаги қувонч ва изтироб, этикиш ва соғинч, ғам ва шодлик, умид ва истиқболга ҳамоҳанглигида кўринади. Унинг «Ленинга мактублар» шеърӣда лирик қаҳрамон дастлаб инқилоб даврида пайдо бўлиб, революционерларнинг Қишки саройга кириб борганлигини ва уни ишғол қилганлигини, буржуйларнинг адабини бериб қўйганлигини ва хуррият машъаласини ёққанлигини гувоҳи бўлади.

Шоир «Гурс-гурс борар темир қатор Қишки саройга!» дер экан, у инқилобчиларнинг, Ленин ғояларининг темирдек метин, енгилмас куч эканлигига ишора қилади. Кейин лирик қаҳрамон йигирма тўртинчи йилда Зарафшон воҳаси бўйлаб кезиб, қайта туғилаётган Ўзбекистонни кўради ва бу озод, хур ўлка билан фахрланади:

Ўзбекистон! Сенга боқиб кўзим
сийлайман.
Сенга боқмоқ — дилда қувват,
рабату роҳат.

Сени севиб, сени суюб-суюб
сўйлайман.
Сўйлайману куйлайману тўймайман
фақат!..

Шоир «Сенга боқиб кўзим сийлайман» мисраси орқали ўз юртига бўлган чексиз муҳаббатини ўзига хос оҳанг, янги, гўзал рангда тасвир этган.

Муҳаммад Али юртининг хушбўй гулзорларини, дала-ю даштларини, қир-адирларини, мовий осмонни, барча манзара-ларини севади. Шу жўшқин севги туфайли уларни илҳом билан куйлайди. Баҳор ўлкани оралаши юксакка бўй чўзиши, «барглари, бўйларин оламга ёйиши» шоирга лирик кайфият бағишлайди... майсаларнинг улуғ нияти—ўсиш эканлигини мисралар бағрига жо қилади:

Майсалар нияти
Улуғдир, эй осмон!
Сен улар тупроғин
Ҳибс этдинг бегумон.
Майсалар ўсади
Сени-да, йиқай деб.
Мовий юксакларга
Мен ҳам бир чиқай деб!

Бу ерда «Сени-да, йиқай деб» (осмонни) «Мовий юксакларга... чиқай деб!» муболағалари «Баҳор келганда» номли бу шеърга қанот берган.

Одам ақлини таниганидан бошлаб нимагадир ҳаракат қилади, энтикади, нима-нидир соғинади, орзу-умидлар осмонида тинмай парвоз этади. Ҳаётнинг ўзи шулардан иборат-да. Баҳор ўлкани оралаши биланоқ сувга ташналик, зарурат сезилади. Обиҳаёт бўлмаса, деҳқоннинг умид гунчалари очилмайди, замон кўркамлашмайди. Шунинг учун одамлар ирмоқларга мушток, уларни интиқ кутишади. Шу фикрлар «Ирмоқ» номли шеърда ўзининг бадий ифодасини топган:

Эҳ, не-не очилмак истаган гунча,
Интиқ кутишмоқда пойи қадаминг!

Табиат ҳам ўзига хос яшайди, яшнайдди. Унинг ҳаёти мўъжизаларга бой, сирларга тўла. Буларнинг барчасини илғаб олиш мушкул. Тонг манзараси киши руҳига қандайдир сокинлик, ўйчанлик бахш этади. Тонг тун ёқасини чок-чок қилиб йиртади, күзёш каби шаффоф томчилар-шабнам гулбаргларга, япроқларга кўнади. Агар шамол келиб шу гулбаргларга, япроқларга озор берса, шабнам ерга қулайди. Акс ҳолда қуёш тафтидан ҳарорат олиб, унинг бир қисми сингиб, ниҳоллар билан умр кўради, бошқа қисми фазолар сари порланади, олис-олисларга учади. Муҳаммад Али табиат манзаралари билан суҳбат қуради, уларнинг гурунгига қулоқ тутади ва сирларини чуқур англайди. Шу сабабли тонг манзараси шабнамнинг йилтиллаб кўриниши, она Ернинг ёришиб бориши мейин, нафис мисраларга кўчади:

Ҳадемай барг юзида шабнам
Йилтиллаб қолар,
Ораста бог саҳнида тунги шамол
излари.
Ҳали қуёш уйқуда: аммо ёришиб
борар
Уйқусиз Она Ернинг ажин босган
юзлари...

Фикр ва туйғу, мазмун ва эҳтирос поэзиянинг ҳамда поэтик маҳоратнинг асосий, бир-бирлари билан чамбарчас боғланган омилларида ҳисобланади. Фикр қанча оҳорли бўлмасин, у юксак маҳорат билан ифодаланмаса унча жозиба қасб этмайди. Ижодкор бирор фикрни тасвирлашга интилар экан, уни ўз бадий тафаккури, дунёқараши, атрофни ҳис қилиши ва идрок этиши доирасида беради, шу жараёнининг ўзига хос усул ва бадий воситаларини қўллайди.

Бу жиҳатдан китобнинг «Қадимги кўшиқлар» бўлимига кирган «Қизил байроқ тарихи», «Қаландар умри», «Той ҳақида баллада» шеърлари, «Спитомин» туркуми характерлидир. Уларда халқнинг эрк учун истилочиларга қарши олиб борган кураши ватанпарварлик мотивларига йўғрилган ҳолда маҳорат билан тасвирланган. «Она ер алласи» шеърига эътибор берайлик, шеър кучли ҳаяжон маҳсули сифатида пайдо бўлганки, у қалбни жунбушга келтиради:

Қўйдилар, Спитомин, сени қаборга.
Йўқ, йўқ, қабр эмас она бағирга
Алла-ю алла!..
Сен фақат чарчадинг, ором ол ухлаб,
Отинг ҳам нарида юрибди ўтлаб,
Алла-ю алла!..
Эгарнинг қошига осиглик қилич,
Тиғида кур йнар, нурларки, нотинч..
Алла-ю алла!

Шеърда халқ учун, юрт учун курашган мард қаҳрамонлар ўлгани билан уларнинг қасоскор руҳи эл орасида мангу қолади деган ғоя мисралар замирига сингдирилган. «Отинг ҳам нарида юрибди ўтлаб», «Эгарнинг қошига осиглик қилич, тиғида йнар, нурларки, нотинч...» мисралари юқоридаги фикримизни қувватлайди.

Муҳаммад Алининг севги ҳақидаги шеърларида ҳиссиётга бой, завқ-шавққа тўлиқ самимият туйғулари ифодаланган «Қошимдасан, турибсан жим, лол», «Рост, севгинга тараф йўқ, жоним» сирасидаги бир қатор шеърлари борки, уларда тасвир этилган ишқ-муҳаббатнинг ёниқ тафти, дард ва изтироблари, висол ва ҳижронлари юрекларни қалқитади.

Шунингдек китобда ҳазил-мутойибага мейил шеърлар ҳам учрайди. Шу нарса маълумки, ҳар бир ҳазил маълум ҳақиқат асосига қурилган. Нутқининг бу хили кўпинча ўзаро суҳбат жараёнида ишлатилади ва у бегубор бўлади. Шоир ўзининг «Мақтовлар» шеърда этик, эстетик, дидактик ғоясини назмга солади. Шеърнинг таъсир-чоллиги, ҳазилнинг туб моҳияти қуйидаги мисраларда аён бўлади:

Сен раисни мақтасанг-чи, бегумон
Бир оз виждон азобига қолурсан.
Гарчи виждон қийналса ҳам, бу
аён —
Эвазига бир «Жигули» олурсан.

Мақтос эвазига «Жигули» олаётган ҳай-баракаллачилар тараққиёт учун қўйилган тўғаноқдир, чунки улар бўлар-бўлмагса мақтайвериб баъзи раҳбарларни эсанкиратиб қўядилар, тўғри йўлдан оздирадилар. Ҳаётда гоҳ-гоҳ учрайдиган бундай иллатларни, кўзга ташланиб турадиган айрим камчиликларни қай шаклда бўлмасин очиб ташлаш сўз санъатининг вазифасидир. Муҳаммад Али шеърининг қиммати ҳам ана шу жиҳати билан белгиланади.

Муҳаммад Али ўз фикрларини, илгари сурган ғоясини образли ифодалашга ҳаракат қилади. Ҳолбуки, образлиликдан маҳрум шеър япроқсиз дарахтга ўхшайди. Образли тасвир ҳам ҳаётини бўлиши, маъ-

лум тағзаминга асосланиши лозим. Шундагина тасвирланаётган воқеалар, ҳодисалар таъсирчан ва ишонarli бўлиб чиқади. Бу хусусият шоир ўзига хослигининг бир қирраси сифатида намоён бўлган.

Унинг «Шоирга», «Урмон...», «Хаёлимда кўрайин сени», «Прометей», «Соз», «Олис садолар», «Нетай, кечмиш ҳар айёмингга», «Ташқарида қирчиллайди киш» каби қатор шеърлари шу жиҳати билан характерли.

Хулоса қилиб айтганда, Муҳаммад Алининг «Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофоти лауреатлари» сериясида чоп этилган, «Илҳом париси» тўпламига жамланган шеърлари юксак дид, таъсирчан бадий пафос билан яратилганки, улар китобхонларни хушнуд этишига ишончимиз комил.

САФО ОЧИЛ,
Темур НОРБЕК,

филология фанлари кандидатлари

ЯШАШ ВА КУРАШ РОМАНТИКАСИ

Комил ИКРОМОВ. Пиёдалар капитани. (рус тилида). Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент—1980.

Комил Икромов рус тилида ижод қиладиган ўзбек ёзувчиси. Унинг повестларини ўқиган китобхонлар оддий воқеалар воситасида тасвир этилаётган даврнинг муҳим ижтимоий жараёнлари, шиддатли курашлар оқимига қўшилиб кетганликларини сезмай қоладилар. Адиб асарларига хос муҳим фазилатлардан яна бири давр колпоритини тиниқ ва ёрқин, характерларни кабарик бўёқларда тасвирлашда намоён бўлади. Унинг яқинда босилиб чиққан «Пиёдалар капитани» китоби бунинг ёрқин далилидир. Китобга бир роман ва икки қисса киритилган.

«Пиёдалар капитани» тарихий романида 1825—1828 йиллар воқеалари тасвирланган. Бу даврда Россияни ларзага солган декабристлар ҳаракати ҳақида кўп асарлар битилган. Комил Икромов ана шу воқеани ўзига хос йўсинда тасвирлашга ҳаракат қилган—яъни асарда декабристлар ҳаракатининг чекка ўлкаларда ҳам акс-садо топанлиги кўрсатилади. Романнинг бош қахрамони рус армиясининг пиёда қўшинлари капитани Николай Фёдорович Ельцов декабристларга алоқадорликда айбланиб таъқиб этилади ва Хивага қул қилиб олиб келинади. Ёзувчи XIX асрнинг I ярми ўрталаридаги Россия билан Хива ҳаётини солиштиради. Хивада ҳукм сурган таассуб ва жаҳолат сабабларини ёзувчи ижтимоий чекланганлик, ташқи дунёдан ажралганликда кўради.

Ельцов Россия билан Хива ўртасида алоқа ўрнатиш каби шарафли вазифага ўзини масъул сезади. Лекин у ёлғизлик

қилади. Ёзувчи ҳамма жойда ҳам бошқа-бошқа кўринишга эга бўлган бир хил разолатни кўради. Ёзувчи қиёслаб тасвирлаган ҳар икки юртда ҳам эркин фикрли одамларнинг аҳволи оғир кечади. Асарда ана шу ғоя бадий асосланган.

Адиб Хоразм салтанатининг гуллаган даври деб аталган Муҳаммад Раҳимхон ва унинг ўғли Оллоқулихон даврининг ички жараёнларини таҳлил қилади, унда авж олган феодал реакция, жаҳолат, фитналарнинг илдишларини очишга интилади. Ташқаридан сокин бўлиб кўринган бу даврнинг ҳалокатли зиддиятлар исканже-сида қолганлигини, нақадар чиркинлигини жонли манзаралар ва ҳаётини образлар воситасида ифодалайди. Ёзувчи ана шу фожиали зулмат қаъридан нурли истиқболга эга бўлган кучларни топа олади. Жаҳолат ва мустабиб бир шароитда халқнинг порлоқ келажаги тўғрисида ўйлаётган ёшлар ана шундай кучлардан ҳисобланади.

Романда мисгар устанинг ўғли Азим ёрқин қизилган. У бутун асарга нур сочиб туради. Азимнинг отаси хон томонида эрмак учун қатл этилган. У ёш бўлишига қарамасдан, ота касбини давом эттиради, ўз хунарини санъат даражасига кўтаради. Бу образ орқали ёзувчи инсон ақл-заковатини улуғлайди, оғир шароитда етишиб чиққан хунарманд санъаткор қиёфасини гавдалантиради. Азим буғ машинаси яратиш устида ўйлайди, бироқ унинг кашфиёти қадр топмайди, ўзи эса қатл қилинади. Бу билан ёзувчи феодал муҳит фан-техника тараққиёти ҳамда истеъдоднинг душмани эканлигини кўрсатади. Асарда тасвир этилган Шерали, Юсуф сингари ёшлар ҳам Азимга ўхшаб маърифатга интилган зиёлилар-

дандир. Улар ёш бўлишларига қарамасдан, ижтимоий зулм ва адолатсизлик сабабларини чуқурроқ тушунишга интиладилар. Янгиликка интилиш, рус халқи ва маданиятини ўрганишга бўлган иштиёқ Азим, Шерали ва Юсуфни бирлаштиради. Улар яширин тўғарак ташкил қилиб, рус тили ва тарихини ўрганишади, ижтимоий прогресс, ҳақиқат ва адолат тўғрисида фикрлашишади, ўзларича келажак режаларини тузишади. Бу илғор фикрли ёшлар хали мавжуд феодал тартибларга қарши актив кураш олиб боришга улгурмайдилар. Улар хон саройида авж олган фитнанинг қурбони бўладилар. Лекин китобхон улар бошлаган ишининг бекор кетмаганлигини билиб қахрамонларни дилдан севиб қолади.

Мисгар уста Иброҳим, мактабдор мулла Карим, юзбоши Эшназар образлари мисолида ҳам даврнинг зукко ва тадбиркор вакилларининг қиёфаси кўрсатилган. Эшназар гарчи ўзи ҳам замоннинг иллатларидан холи бўлмаса-да, ҳар ҳолда Хивани жаҳолат ботқоғидан қутқаришга, Россия билан Хива ўртасида нажот кўпругини қуришга уринади. Рус дўсти Муравьев томонидан соғға қилинган милтиқни ўлими олдига ўғлига топшириб туриб «ҳеч қачон зарур бўлганда ҳам рус кишига ота кўрма», деб васият қилади. Келини Раҳима эса Ельцовга милтиқни берар экан, уни ўзбек кишига тўғриламасликни ўтинади. Ёзувчи бир қатор образлар воситасида Хивага қул қилиб келтирилган уч мингдан ортиқроқ рус кишилари тақдирини очади. Саройнинг бош ошпази Анна Васильевна яхши одамларга ҳомийлик қилади, хоннинг шахсий соқчиси Федор Грушин рус асирларининг қочишига имкон яратиб беради. Васька Европкин рус эртақларидаги хуштабиат ва абжир қахрамонларга жуда ўхшаб кетади. У тегирмондан ҳам бутун чиқадиғанлардан. Фақирлик ва қуллик тақдири уни шундай қилиб қўйган. Лекин Васька Европкин сира ҳам бировнинг фожиаси устидан кулмайди, ноҳақ бировнинг умрига зомин бўлмайди, хўжаси Ельцовни мардлиги ва адолатпарварлиги учун қадрлайди. Асардаги темирчи уста Матвей китобхон меҳрини қозонади. У чуқур мулоҳазали, заковатли инсон, босиқ ва забардаст меҳнаткаш. Матвей Азимнинг истеъдодини юксак қадрлайди, унга ёрдам бериш, ўлимдан асраб қолиш учун барча чораларни кўради, Азимга ёрдам беришдан сурбетларча бош торган сотқин Андрейни яширинча гумдон қилади.

Фарзандини ўлимдан асраб қолган Ельцовга бир умр содиқ қолган, уни деб не-не жафоларга гирифтор бўлган татар Аҳмад, Эшназарнинг иш бошқарувчиси эроний қул Ниёзхўжа, очикўнгил қозоқ йўл бошловчиси Бойбўсин образлари ҳам кишининг эсида қолади. Хоннинг катта хотини, қозоқ аёли Ойгул тадбиркор, удабурон аёл сифатида намоён бўлади. У хонга ҳақ сўзни айтишдан чўчимади, мамлакатдаги фитна-адояат ҳамда жаҳо-

латга қарши қатор тадбирларни маслаҳат беради. Бироқ хондаги журъатсизлик ва субутсизлик оқибатида бу маслаҳатларнинг бирортаси ҳам амалга ошмайди.

Шунингдек асарда акс эттирилган Хива хони Оллоқули, рус генерали Пивел Голенищев-Кутузов, тарихчи Мунис, бўлажак шоир Муҳаммад Ризо Огаҳий, тилшунос Владимир Даль сингари тарихий шахсларнинг характерлари ҳам ўзига хос чизгиларда гавдаланади.

Романдаги Оллоқулихон ва Қушбеги образларида мустабид салтанатнинг нобоглиги, сарой муҳитидаги фитна ва низолар очиб ташланади. Оллоқулихон ўз тахтини мустақамлаш учун барча қариндошларини қиличдан ўтказиши. У сарой маҳрамларига ишонмайди. Илғор ёш зиёлиларнинг йўли тўғрилигига фаҳми етса ҳам улар йўлини тутмайди, аксинча ёшларни ўз қўли билан қатл қилдиради. Унинг фикри-зикри зафарли юриш қилиб, шоҳ деган унвонга эришиш ва ўз муҳри билан танга зарб этиш. Бироқ у шармандали талончиликдан нарига ўтолмайди, ишрат, маишат, ичкиликбозликка берилди. Бу билан адиб феодал монархиянинг ҳалокатга юз тутганлигини кўрсатади.

Қушбеги зиддиятларга тўла шахс. У ўзини хонга содиқ кўрсатишга уринади, мамлакат сиёсатини белгилаб беради. Бироқ унинг барча ҳаракатлари халқни талаш, бойлик орттириш, ўз мавқеини мустақамлашдан бошқа нарса эмас. Ёзувчи саройда авж олган бир-бирдан ҳадиксираш, жосуслик муҳитини бадий далиллар асосида ёрқин чиза олган.

Қахрамонларнинг характерини тасвирлар экан, ёзувчи улардаги хусусиятларнинг индивидуал томонлари, тарихий ва миллий асосларини кўрсатади, портретларни ихчам чизгиларда очишга интилади. Характер қирраларининг аниқлиги образлар ўртасидаги муносабатларни бадий далиллашга имкон яратади. Ёзувчи халқнинг урф-одатларини яхши билади, қулдорлик даври ижтимоий муносабатларини ҳар тарафлама очишга эришади.

Шу билан бирга Комил Икромовнинг бу янги тарихий романида қўйилган айрим масалалар мантиқий ниҳоясига етмай қолганлиги ҳам сезилади. Хотимада тарихий ахборотлар қалашиб кетганлиги натижасида китобхон уларни чуқур бадий идрок этолмайди. Бош қахрамон характеридаги айрим чизиклар етарли очилмайди. Ельцов воқеалар оқимига етарли таъсир кўрсатмайди. Бироқ булардан мустасно, ўзбек халқининг рус халқи билан дўстлиги илдизларининг бадий истифода этилиши асарнинг қимматини белгилайди.

Китобга кирган «Қушбоғ яшамайдиган зағча уяси» қиссасида Улуғ Ватан уруши даври москваликларнинг ҳаёти, улар тақдирида уруш воқеаларининг инъикоси тасвирланган.

Болалар ўзлари яшайдиган уйнинг томида ҳаво ҳужумига қарши поста турадилар. Бирдан осмонда «Юнкерс»лар пайдо бўлади. Шу вақт тўртинчи ва бе-

шинчи қаватлар орасида ўрнатилган зағча уяси ичидаги электр чироқ ёниб кетади: кимдир атайлаб фашист самолётларига сигнал беради. Қисса воқеалари ана шу ҳодиса атрофида ривожланади. Китобхон бу ерда турли ёшдаги, ҳар хил тақдирли кишилар билан танишади. Ёш қаҳрамонлар тимсолида мураккаб уруш муҳитида ҳақиқий ватанпарварларнинг шаклланиши кўрсатилади. Асарда тасвирланган оддий кишиларни бирлаштириб турувчи муҳим фазилат улар жанг майдонларида душман билан юзма-юз курашиш имконига эга бўлмасалар-да, ўз постларида собит туриб матонат кўрсатишларида кўринади.

«Сен шу билан келдинг ёнимга» қиссасида эса етти-саккиз яшар Тая образи орқали ёзувчи болаларнинг ўзига хос мураккаб руҳий дунёсини таҳлил қилади, уларнинг кечинмалари, беғубор образлари ҳамда изтиробларини бадий лавҳаларда очади ва шу орқали инсоннинг

оёққа туриши, янги кишининг шаклланишини кўрсатади. Қисса давомида Танянинг марҳум буvisи Татьяна Андреевнанинг образи гавдалана боради. У асарда лирик кайфият бахш этиб туради. Ёзувчи ҳақиқий келажак кишининг етишиши учун ёш авлоднинг дилини топа билиш, уни тўғри йўлга солиш, интилишларини қадрлаш кераклигини бадий лавҳаларда акс эттиради.

Хуллас, Комил Икромовнинг асарлари қўйилган ғоявий-ахлоқий масалаларининг муҳимлиги билан ажралиб туради. Адиб асарларини ўқиган киши бунга ишонч ҳосил қилади. Урни келганда шуни ҳам қайд этиш керакки, ёзувчининг қатор асарлари ҳали ўзбек тилига таржима қилинмаган. Уларни ўзбек китобхонларига етказиш адабий жамоатчилиқнинг навбатдаги вазифаларидан ҳисобланади.

Азим РАҲИМОВ,
филология фанлари кандидати.

ИЗЛАНИШ ДАВОМ ЭТАДИ

Малоҳат АБДУРАҲМОНОВА. Собир Абдулла [ҳаёти ва ижоди]. «Фан» нашриёти, Тошкент — 1980.

1920 йилнинг кеч кузида, ўлим тўшагидега ётган она ўз ўғлига бундай васият қилган экан: «Яхши тушунман, шоир бўлиш ҳар кимга ҳам муяссар бўлмайди. Нечунки, у ноёб касб. Аммо-лекин кўпчилик шоирлар қашшоқликда ҳаёт кечириб дунёдан ўтдилар! Қўрқаман, сен ҳам шоирлик қашшоқлигини бошингдан кечирма-гаймикинсан? Яна шатранж ўйинига ҳам қизқасан. Тўғри, шатранж кишини тадбиркорликка, ўн ўлчаб, бир кесишга ўргатади, буни нодонлар эмас, донишманд кишилар ўйнайди. Аммо шатранжга кетган эркакларнинг хотинлари ҳар доим интизорликда яшайдилар; дамлаган чойлари совиб, дамлаган ошлари ланж бўлиб қолади. Бундан хотинга озор етади. Буни мен ўз бошимдан кечирдим. Сендан илтимосим шу! Жон ўғлим! Шу икки фазилатдан воз кеч!»

Ўғил шатранж ўйнаш одатини тарк этдими, йўқми, бундан хабарим йўқ. Аммо у шеърга, шеърятга бўлган иштиёқидан воз кечолмади. Бу Ўзбекистон халқ шоири Собир Абдулла эди.

Она сўзи табаррук бўлади. Уни икки қилиш одатдан ҳам, одобдан ҳам эмас. Аммо бечора она 1920 йилнинг кеч кузида—янги ҳаётнинг эрта баҳорида шоирлар қашшоқликда ҳаёт кечирувчи замонлар ўтиб кетганини, шоирларни иззат ва ҳурмат қилувчи замон келганини қаердан билсин!

...Яқинда ёш олима Малоҳат Абдураҳмонованинг Собир Абдуллага бағишланган янги асари нашр этилди. Монография муаллифининг узоқ йиллар давомида олиб борган илмий изланишларининг якунидир. Бундан аввал у «Собир Абдулла» (1965),

«Замин ва замон куйчиси» (1975) каби рисоаларни ёзган, шоирнинг тўрт жилдан иборат «Асарлар»ини нашрга тайёрлаган эди. Бир пайтлар Ҳамза Собир Абдулланинг «тетаяо» асарларини кузатганидек, ёш олиманинг илк қадамлари ҳам «Тоҳир ва Зухра» муаллифининг назаридан ўтди. Шоир уни ўз ижодхонаси сари етаклаб, асарларининг ижодий тарихи ва янги режалари билан таништирди. Собир Абдулла билан бўлган адабий суҳбатлар тадқиқотчига қимматбаҳо илмий материал берди. Кейинчалик шу материаллар зами-нида унинг ижодига бағишланган асарлари майдонга келди.

Собир Абдулла билан бўлиб ўтган суҳбатлар, устозлар ва тенгдошлар ҳақидаги ҳамда йирик асарларининг яратилиш тарихи билан боғлиқ хотиралар, шунингдек шоир архивидан олинган ҳужжатлар ушбу китобнинг услубий йўналишини ва мундарижасини белгилайди. Муаллиф бу суҳбатлар, хотиралар ва ҳужжатларга таянган ҳолда китобхонни Собир Абдулланинг ўзига хос ва беқиёс бадий оламига олиб киради. У гарчад китобни уч бобга бўлган ва ҳар бир бобда ижодкорнинг муайян адабий турдаги—назм, наср ва драматургиядаги ижодини имкони қадар бирор назарий муаммо негизида тадқиқ этишга интилган бўлса ҳам, аслида, шоирнинг ижодий эволюциясини кўрсатиш диққат марказида туради.

Собир Абдулла ижоди 30-йилларнинг ўрталаридан бошлабоқ мунаққидлар эътиборини ўзига жалб этиб келади. Лекин тақриз этилаётган асар шу хусусдаги рисола ва мақолалардан Собир Абдулла ижодини тўла қамраб олиши билангина эмас, балки унинг ижодхонасидан репортаж тарзида ёзилганлиги билан ҳам ажралиб туради.

«Шоирлар шаҳри, фозиллар фаҳри —

Кўқонданмен» сарлавҳали таржимаи ҳолида Собир Абдулла: «Менинг бутун вужудим билан орзу тилагим шоир бўлиш эди! Бу орзу-истагим Улуғ Октябрь инқилоби фазосида қанот ёзди, кучга кирди», деб ёзади. Шоир бўлиш орзуси, Собир Абдулланнинг бутун вужудини бежиз банд этмаган. Чунки унинг отаси ўзбек ва форс-тожик адабиётидан хабардор ҳамда Муқимий ва Фурқатларнинг суҳбатдоши бўлган, онаси эса ўқимишли ва китобхон аёл эди Аммаси ва катта олмаси ҳам Осиё, Ногирон тахаллуслари билан шеър ёзганлар. Собир Абдулла Ногирон қаламига мансуб шеърларни сақлаб, улардан «Муқимий» музикали драмасида қарийб айнан фойдаланди. Бу драмадаги баҳсиз шоира Офарин образи олмасининг ачинарли тақдирини хикоя қилади.

Малоҳат Абдурахмонова Собир Абдулла истеъдодининг табиатини тадқиқ этар экан, у фақат қалб амри билангина эмас, балки гоҳ шиддатли ва суронли даврнинг тақозоси билан, гоҳ давлат арбоби ё саркарданнинг тавсиясига биноан, гоҳ интиқ китобхоннинг илтимосига кўра ўз асарларини ёзганлигини аниқлайди. Лекин ҳар сафар ижодий талаб шоир қалбининг торларини чертиб, унинг қалбидан кўр олган ҳолда шеърга, дostonга, драмага, романга айланган.

Собир Абдулланнинг илк асарлари ҳақида Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва Садриддин Айнийларнинг фикрлари маъжуд. Агар Собир Абдулланнинг дастлабки шеърлари ва «Мухбирга ҳужум» номли комедиясига оид Ҳамзанинг фикрлари хотиралар шаклида етиб келган бўлса, «Ватан буюрса агар...» сарлавҳали шеъри муносабати билан ёзилган Айнийнинг мактуби шоир архивида сақланади. Иккала улкан адиб ҳам Собир Абдулланнинг дастлабки ижодидоғи саёз мисраларини қайд этиб, унга адабий сабоқ берганлар. «Шеърларингда ҳали анча саёзлик бар, пуч сатрлар ҳам бор, десам—ранжима!» оталарча насихат қилган эди Ҳамза.— Бундай бўлишига сабаб—шошиш, шеър устида кам ўйлаш, хом-хаталалигича газета идорасига ошиқиш бўлса керак! Замон талабига, шеърхонлар талабига жавоб берадиган шеърлар яратиш учун кўп машаққат чекиш зарур бўлади! Аммо шеърларингда муסיқийлик бор».

Ҳамзанинг эътиборини қозongan муסיқийлик кейинчалик Собир Абдулланнинг ҳам шеърин, ҳам драматик ижодига айнакча асқотди ва теран илдиз отди. Бу муסיқийлик унинг ижодига ўзбек классик адабиёти ва халқ оғзаси шеъринининг ҳаётбахш шабадаси тарзида кириб келди. Собир Абдулла ўз ғазалларининг бирида: «Кириб шеър боғига бир нечамиз, сайру чаман қилдик, Навоий гулшанида гул тегиб, гул анжуман қилдик», деб эътироф этади. Шеъринг боғидаги бояги бир неча киши эса, Собир Абдулладан ташқари, Улфат, Анисий, Боқий, Махжур, Ҳабибий, Уйғунлар, яъни классик арузни ўзбек совет шеърингига олиб кирган шоирлар эди.

Шоир ўша ғазалда ёзади:

«Чор девон» гулшани ичра кезибон
бир неча ой.
Қилишиб сайру тамошо, туну кун
ишлар эдик.
Вилибон лаҳзада ҳар сатрини биз
бир мактаб.
Шеъринг бобида зўр насбу фунун
ишлар эдик...

Бу ғазалда Навоий комитетига жалб этилган нуқтадон алломаларнинг улуг шоир ижодини ўрганишлари воқеаси тасвир этилган. Собир Абдулла ана шундай навоийхонлик онларида бадийят илмини ўзлаштирди, арузнинг нозик жилваларини ўз ижодида истифода эта бошлади.

Шубҳасиз, Собир Абдулладек арузда самарали, узоқ ижод этган шоир классик адабиёт аъёнalarидан фойдаланибгина қолмай, бу аъёнalarини ўз тажрибаси билан ҳам бойитди, совет шеърингидоғи аруз системасининг имкониятларини маълум даражада кенгайтди. Лекин муаллиф гарчанд ўз асарининг биринчи бобини «Собир Абдулла поэтикасида традиция ва новаторлик» деб атаса-да, худди шу масалани етарли назарий савияда очмайди. Арузнинг тарихий адабий шароитда ривожланиши масаласи ва бу соҳада Собир Абдулланнинг роли муаллифнинг диққат марказидан четда қолади. Умуман, монографияда илмий-назарий рўҳдан кўра, адабий-тарихий характер кўпроқ етакчилик қилади.

Ҳозирги китобхон Собир Абдуллани асосан ғазалгўй шоир, шунингдек «Тоҳир ва Зухра» каби машҳур музикали драманинг муаллифи сифатида танийди. Аммо, монографиядан маълум бўлишича, у «Маневр», «Йўқликдан тўқликка», «Гул ва қасам» каби ўнга яқин дostonлар ҳамда «Мухбирга ҳужум», «Боғбон қизи», «Қашқар қизи», «Бўстон» каби йигирмага яқин драмалар ҳам яратган. Малоҳат Абдурахмонова бу асарларни шунчаки қайд этибгина қолмай, уларнинг ижодий тарихини ҳам мароқ билан хикоя қилади. Шу маънода кейинчалик «Тун ва тонг» номи билан қайта ишланган ва нашр этилган «Остона полвон ўғли» дostonининг ҳамда «Тоҳир ва Зухра» музикали драманинг яратилиш тарихига оид саҳифалар айнакча катта қизиқиш уйғотади.

Маълум бўлишича, Собир Абдулла 1937 йилда Москвада бўлиб ўтган ўзбек адабиёти ва санъати декадаси кунларида «Ромео ва Жульетта» трагедиясини кўришга муваффақ бўлган. Москва саҳнасида Шекспирнинг машҳур асарини кўргандан кейин Собир Абдуллада шундай ўлмас миллий драматик асەر яратиш ҳаваси туғилган. Шу мақсадда у халқ дostonлари ва афсоналарини ўрганиб, «Тоҳир ва Зухра» музикали драмасини яратишга аҳд қилган. Ниҳоят, 1940 йилда Собир Абдулла ижодининг шоҳ асари майдонга келган. Муаллифнинг кузатишларига кўра, Шарқ халқлари орасида «Тоҳир ва Зухра»нинг

олти-етти хил вариантлари мавжуд. Булар орасида кўқонлик Замонбиби Саримсоқовадан ёзиб олинган халқ достони ажралиб туради. Шунингдек, XVI—XVII асрларда яшаб ижод этган ўзбек шоири Сайёдийнинг «Тоҳир ва Зухра» достони ҳам айрича аҳамиятга молик. Собир Абдулла халқ орасида айтилиб келган ва ёзма адабиётда мавжуд бўлган «Тоҳир ва Зухра»нинг кўплаб вариантларини пухта ўрганган. «1937 йилдан бошлаб,—деб ёзган эди у,— бир йил қайта-қайта «Тоҳир ва Зухра» эртакларини эринмай эшитдим. Шунга оид бўлган ёзма адабиётларни қидириб топшдан бош тортмадим. Натижада бир якун тўпланди. Энди қайсисини олиш керак. Оғиздан эшитиб келганлари ҳар хил, аммо ёзма «Тоҳир ва Зухра» турмушга яқин, воқелироқ, фактироқ. Бу материалларнинг ҳаммаси ҳам асар ёзиш учун ёрдам берар, дедим. Ва совет драматурглиги қалами билан сохта фикрларга қалам солиб, ярамас идеяларни кесиб ташладим. Бу асар устида, шундай қилиб, роса уч йил ишладим».

Шоирнинг бу сўзларидаги «ярамас идеяларни кесиб ташладим» иборасига, афтидан, изоҳ бериш керак. Гап шундаки, фольклор асарларининг ҳақиқий муаллифи гарчанд халқ бўлса-да, ҳоким синф ўз мафкуравий таъсирини оғзаки намуналарига маълум даражада ўтказиб келган. «Тоҳир ва Зухра»нинг халқ вариантларида ҳам бундай ўринлар оз эмас эди. Шунинг учун ҳам Собир Абдулла аввало гўзал халқ афсонасини ана шундай таъсирлардан тозаллади.

Фольклор асари устида олиб борилган ижодий иш Собир Абдулла учун катта мактаб бўлди. «Халқнинг улуғ хазинаси менга катта бойлик берди,—деб ёзган эди у,—ёзувчилик, драматурглик мулоҳазалари билан шу гўзал мавзу атрофида айландим. Асрлардан бери сакланиб келган ижодий арк равоқларига гул тақиш, чанг босган нақшларни совет шоирлари ижодий чашмаси билан поклаш, унинг пойдеворини мустаҳкамлаб, ижод тиргагини таяш ниятида бўлдим».

Собир Абдулла 1943 йилда республика газеталаридан бирига берган интервьюсида тўрт йил мобайнида бу асарни уч бор қайта ишлаганини айтади. Тадқиқотчининг қайдларига кўра эса, «Тоҳир ва Зухра» драматикнинг еттитага яқин вариантлари бор. Драматургининг бу мавзуга қайта-қайта мурожаат этиши натижасида асар тобора сайқал топа борди. Асарнинг дастлабки нусхаларидаги «чанг босган нақшлар» шоир ижодининг қайнар булоғи билан янада «покланади», асарнинг драматик пойдевори мустаҳкамланди. Кейинчалик Собир Абдулла генерал Собир Раҳимовнинг маслаҳати билан «Тоҳир ва

Зухра» фильми учун киносценарий, Навоий номидаги театр учун эса опера либреттосини ёзди.

Бу мавзу устида олиб борилган ишнинг ўзиёқ ёзувчидан бутун бир умрни талаб қиларди. Аммо ўта меҳнаткаш ва ўта тезкор шоир на фақат юзлаб шеърлар, ўнлаб достонлар ва пьесалар ёзибгина қолмай, насл майдонида ҳам тинмай жавлон урди: талайгина ҳикоялар ва қиссалар ёзди; Муқимий ҳаётига бағишланган тарихий-бадий лавҳалардан иборат роман яратди. Адиб архивида сақланаётган материаллар унинг сўнгги йилларда «Мавлоно Завқий» ва «Ўтган кунларим, кутган кунларим» номли романлар устида иш олиб борганидан далолат беради.

Малоҳат Абдурахмонова Ўзбекистон халқ шоири Собир Абдулла ижодини бутун тўлалиги билан тадқиқ этган. Унинг монографияси саҳифаларида адабиётимиз тараққиётига катта ҳисса қўшган шоир, носир ва драматургининг салобатли сиймоси қад кўтариб туради.

Шубҳасиз, китоб айрим нуқсонлардан ҳоли эмас.

Монографиянинг «Драматургия ва фольклор», «Собир Абдулла прозасида тарихийлик» деб номланган бобларида назарий руҳ, умумлашма фикр ва хулосалар етишмайди. Муаллифнинг айрим илмий йўналишдаги мулоҳазаларида эса баъзи бир чалкашлиklar, ноаниқликлар учрайди. Чунончи, тадқиқотчи «Остона полвон ўғли» достонини таҳлил этар экан, қуйидагиларни ёзади:

«Собир Абдулла Остонанинг шахсий ҳаётидаги конфликтни Мунавварнинг ўлими билан якунлаган эди. Бироқ шоир достоннинг иккинчи қисмида Остонани сургундан қайтишида Зарвоқдаги бир гўзал қиз билан тўқнаштириб, иккинчи конфликтни юзага келтиради. Остона курашни давом эттирар экан, унга яна шу Ширмон исмли қиз куч бағишлайди» (67-бет).

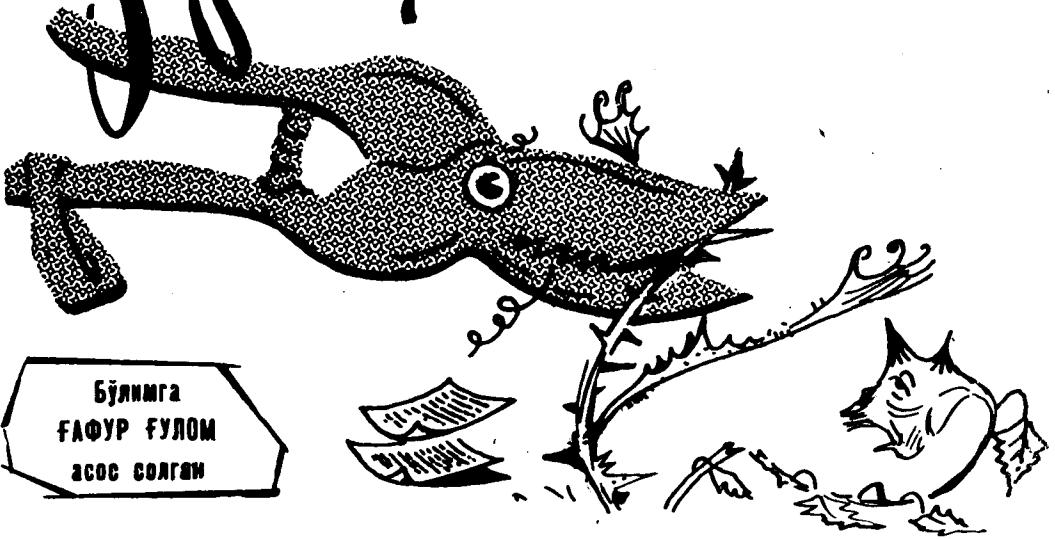
Бундан маълум бўлишича, мунаққид «конфликт» тушунчасини ҳар доим ҳам тўғри тушунмайди. Зеро, шахсий ҳаётдаги конфликт билан асар конфликтни тушунчалари ҳеч қачон муштарак маънога эга бўлмаган.

Лекин бундай нуқсонлар муаллифнинг Собир Абдулла ижодини ўрганиш йўлида олиб борган кўп йиллик меҳнатига асло соя ташлай олмайди.

Собир Абдулла улкан адабий мерос қолдирди. Тақриз этилаётган асар ана шу бой меросни чамалаш ва ўрганиш йўлидаги дастлабки уринишлардан биридир. Олдинда янги вазифалар, янги марралар турибди. Хуллас, изланиш давом этади.

Наим КАРИМОВ,
филология фанлари кандидати.

Ғафур Ғулом

Бўлимга
ҒАФУР ҒУЛОМ
асос солган

Ғафур Ғулом

Шоирлик носқовоғидан бир отим

ҲАЖВИЯЛАР¹

БИЗ ҚУЛАМИЗ

Қирқ йил нари қайғусини ташлайман,
Қаҳ-қаҳ уриб ҳикоямни бошлайман,
Кимки душман — кўзларини ёшлайман,
Еш нимадан, терисини ошлайман,
Қулоқ солинг, азизларим, дўстларим.

Ҳикоямдан Ўзбекистон кулади;
Бир ўзбекмас, бари инсон кулади,
Тоза танда мусаффо қон кулади,
Тўлин ойли кенг осмон кулади,
Қулоқ солинг, азизларим, дўстларим.

Бурга каби тутилганда муштумзўр,
Меҳнаткаш жонига бўлганда ҳузур,
Тирноқ билан ўлдирдик, биздан узур —
Қўлимизда бор эди барча кузур,
Қулоқ солинг, азизларим, дўстларим.

Қиличларни ғилофидан чиқардик,
Босмачининг титиғини чиқардик,
Кун-кун оша юқорилаб, илгари,

Бахтимизга шўл қуёшни чиқардик,
Қойилмисиз, азизларим, дўстларим?

«Хужум» дедик, паранжини йўқотдик,
Ўзбек қизин асрий ранжин йўқотдик,
Бўйимизга баробарлаб бўйларин,
Ҳарамларнинг исканжасин йўқотдик,
Қойилмисиз, азизларим, дўстларим?

Ватанда бошланиб ер ислоҳоти;
Камбағал деҳқоннинг жонга роҳати,
«Муштум» аканг деган чаккада қалам,
Қулоқлар синфининг бўлди офати, —
Ёдингдами, шулар, азиз дўстларим?

Бир ҳовуч миллатчи, гўёки қиров,
Қайсисин айтигин, анови биров,
«Муштум» аканг деган постида маҳкам,
Ҳаммасин куйдирди жаҳаннам олов,
Ўзингга иссиғи тегсин, дўстларим.

Кўриб қўй партиям зўр санъатини,
Санъатмас — эътибор, салобатини.
Колхоз тузиш билан назарда тутган,
«Кўкан батрак»ларнинг манфаатини,
«Муштум» ҳам колхозчи, азиз дўстларим.

¹ Охири. Боши журналнинг ўтган сон-ларида.

Ишчилар кўмаклашди Кўкан батракка,
Деҳқон суянгандай чинор-теракка.
Ёрни ёриб кетди оғир трактор,
Икки қўл бирлашиб етдик тилакка,
Улуғ кун муборак, азиз дўстларим!

Қайрилиб думини тишлолмаган ит,
Қусуқ келадиған жирканч ва ирkit,
Янчилиб ташланди бизнинг Ватанда,
Капитализм номли мағзак, сирка, бит,
Баракалла сизга, азиз дўстларим.

Оламни қайтадан тузмак ишимиз,
Ҳаммамиз бахтиёр ишчи кишимиз.
Саодат саналур бизнинг Ватанда
Бирор қурилишда кетса кучимиз,
Яна обод бўлсин уйинг, дўстларим.

Ун қаваат уйларни қурувчи ўзинг,
Олам эътиборли ҳар айтган сўзинг,
Умидинг, мақсадинг гулшан яратур,
Шунчалар маъноли қуралай кўзинг,
Мақтайман сизларни, азиз дўстларим.

Ҳамиша қарайман қуёшга беткай,
Узатсам қулочим оламга етгай,

Нефть, кўмир, олтин, мис, уранларим бор,
Омонлик уйида хавотир нетгай,
Ақлингга тасанно, азиз дўстларим!

Уч миллион тоннали катта карвоннинг,
Пахта деб аталган бу оппоқ тонгнинг,
Эгаси ўзингсан туганмас коннинг,
Улуғ партиямиз ўқитган онгнинг
Етуқ шогирдисиз, азиз дўстларим.

Бир қалам кулгуни ёзмоқлик учун
Кўрсатиб қўйибман шеъримнинг кучин,
Зеҳнимдан сидириб ташлаб бўлмайдим,
Халқимиз ёвидан оларкан ўчин,
Мен шуни ёзибман, азиз дўстларим.

Аслида кулмаклик энди баҳона,
Шоир бўлсин доим сизга парвона.
Дўст кулиб, душманлар йиғлар

«Муштум»дан,
Замона бизники, бизнинг замона,
Тиз уриб кулайлик, азиз дўстларим!
1957, сентябрь.

Нашрга тайёрловчи
Ваҳоб РУЗИМАТОВ.

Конвертларни қайчилаганда

Юрагим баҳор, ҳамиша баҳор,
Қаеридан гул терсанг, тергил.

□

Қарсиллаган осмон— қор курагим,
Ё йўлдош кеманинг ғилдирагим,
Ёҳуд икки ёшнинг шўх юрагим?

□

Тепадан сўлоқмондай снаряд инграб
келиб, пастга шўнғиди-ю, ўчоқ ёнгинасига
тумшук тираганича ерга қоziқдай қоқилиб
қолди.

□

Негадир, Ёқубжоннинг сайроқи беданаси
«пит-билдиқ, пит-билдиқ» деб сайрар эди.

□

Гул оддийгина наздимда эди гул.

□

Чақалоқни чириллатиб қўйди йиғлатиб
ёрим.

□

Сён шундай:
Қалбингни шамол ялаган.

□

Яна не гап, деб бош кўтарди сув.

□

«Ҳурматли редакция! Ёрдам берингиз,
менинг шу мазмунсиз ҳикоям сеvimли
журналимиз бўлган «Шарқ юлдузи» саҳи-
фасига босилиб чиқсин!»

Б. Тилабоев.

□

Шўхликларим отилади такадек.

□

Ёзганида оқшом рўмолин ҳарир,
Кўтарилди ой.

□

Мен қишлоққа борганда бултур,
Халқ унчалик эмасди культур.

□

Бойнинг бўйи етган қизи чўзилиб ётарди.

□

Қани, тез қақиринг, тезроқ О1ни
Сувмас, қоғоз-қалам олиб келсин у.

Х. Бобомуродова,
«Илҳом» шеърідан.

да ўқувчилар Абдулла Орипов, Ҳусниддин Шарипов, Ҳалима Худойбердиева, Мухаммад Али, Гулчеҳра Нуруллаеваларнинг янги асарлари билан танишадилар.

ҚОЗОН ШАҲРИДА НАШР ЭТИЛДИ

Педагогика фанлари кандидати Фонуc Исломовнинг бизга ёзишича, Қозон шаҳрида «Совет Шарқи адабиётида социалистик реализмнинг муҳим эстетик ва поэтик масалалари» номли катта илмий мажмуа нашр этилди. Китоб 1978 йилнинг октябрида СССР ФАнинг О. Иброҳимов номидаги Қозон тил, адабиёт ва тарих институти ташаббуси билан ўтказилган Бутуниттифоқ илмий конференциясида қилинган маъруза — мақолалар асосида яратилган.

Бу мажмуада мамлакатимизнинг Москва, Ленинград, Тошкент, Қозон, Ашхобод, Олмаота, Ижевск, Ёқутистон, Махачқалъа, Уфа, Элиста, Боку, Фрунзе, Чебоксари, Душанбе, Тоғли Олтой, Олабуғи каби турли шаҳарлари вакиллари бўлмиш атоқли адабиётшунослар, ёзувчилардан 41 тасининг асарлари бор.

Китобдан ўзбек адабиётшунослари ва ёзувчиларидан М. Қўшжоновнинг «Социалистик реализмнинг ҳозирги замон ўзбек адабиётидаги кўпқиррали услубий жиҳатлари» ва П. Қодировнинг «Реализм ва ёзувчи салоҳияти» номли мақолалари ҳам ўрин олган.

АЛИШЕР НАВОЙИГА БАҒИШЛАБ

Қобулда буюк ўзбек шоири, мутафаккири ва давлат арбоби Алишер Навоий туғилган куннинг 540 йиллигига бағишланган семинар бўлиб ўтди. Анжуманда таниқли ўзбек адабиётшунос олими, навоийшунос Азиз Қаюмов раҳбарлигидаги совет олимлари делегацияси ҳам қатнашди.

АХДП МКнинг Бош секретари Бабрак Кармал анжуман иштирокчиларига мурожаатнома йўллаб, илм аҳлини Навоий ижодини ўрганиш соҳасидаги илмий-адабий ишларни ривожлантириш ва кучайтиришга даъват қилди.

Афғон вақтли матбуоти улуғ шоир ижоди ва ҳаёти саҳифаларини қизиқарли мақолалар, тадқиқотлар билан кенг ёритди. Ўзбек тилида (араб имлосида) чиқадиغان «Юлдуз» газетасида «Улуғ шоир ва мутафаккур амир Алишер Навоий» номли мақола берилган.

ни, О. Ёқубовнинг «Матлуба» повести ҳамда Н. Сафаров ва Ю. Ковалевларнинг ҳамкорликда ёзган «Оталар мероси» ҳужжатли қиссалари билан танишадилар.

Шунингдек, журналда Б. Бендецкаянинг «Уша жасоратли кунлари» публицистик, Н. Владимирова, П. Куприяновский, Ю. Мориц ва бошқаларнинг танқидий мақолалари босилган.

«Хорижий Шарқ ёзувчилари» рубрикаси билан Н. Ислом шеърлари ўқувчилар эътиборига ҳавола этилган.

Журнал «Санъат», «Китоблар оламида» «Чет эл романи», «Сатира ва юмор» бўлимларида ҳам ранг-баранг материаллар берилган.

Улуғ Октябръ байрами арафасида, 5 ноябръ куни Ўзбекистон Ёзувчилар Союзининг Ҳамид Олимжон номидаги Адабиётчилар уйида тантанали йиғин бўлиб ўтди. Бу ерга йиғилган ижодкорлар ва адабиёт мухлислари 1981 йилги Ҳамза номидаги Ўзбекистон ССР Давлат мукофоти лауреатлари — атоқли шоир, ёзувчи ва адабиётшуносларимиз: Абдулла Орипов, Пиримқул Қодиров, Юрий Суворцев, Ҳаким Назир, Асил Рашидов ўртоқларни ҳукуматимизнинг юксак мукофоти билан кутладилар. Мажлисга Ўзбекистон Ёзувчилар союзи правлениесининг биринчи секретари Сарвар Азимов раислик қилди.

Ҳамза номидаги республика давлат мукофотлари бериш комитетининг раиси, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Комил Яшин мукофотларни эгаларига топширди. Лауреатлар ва сўзга чиққан адиблар бу мукофотлар на фақат ижодкорларга, балки, бутун адабиёт аҳлига, адабиётимизга берилганини, партия ва ҳукуматимизнинг ижод аҳлига беқиёс ғамхўрлиги эканини, бу ғамхўрлик ёзувчиларни янада каттароқ ишларга руҳлантиришини бир овоздан таъкидладилар.

ЯНГИ АДАБИЙ ЖУРНАЛ

Яқинда ижод аҳли ва адабиёт мухлислари партия ва ҳукуматимизнинг адабиётимиз равнақига катта эътибори ва ғамхўрлигининг яна бир бор гувоҳи бўлдилар: Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг органи «Ёшлик» журнали ташкил бўлди. Янги журналнинг бадиий адабиёт (назм ва наср), адабий танқид ва санъат, очерк ва публицистика каби бўлимлари бўлиб, унда асосан ёш ижодкорларнинг шеър, ҳикоя, қисса, роман, драмалари, очерк, адабий-танқидий мақолалари, шунингдек, устоз адибларнинг асарларидан намуналар мунтазам бериб борилади. Журналнинг бош редактори қилиб Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофотининг лауреати Эркин Воҳидов тайинланди. Янги мажмуанинг биринчи сони-

ЗВЕЗДА ВОСТОКА

НОЯБРЬ СОНИДА

Журнал Ш. Р. Рашидовнинг «Литературная газета» мухбири саволларига берган жавоблари билан очилган.

Поэзия бўлимида А. Орипов, Т. Сейтжонов, С. Медалиевларнинг янги туркум шеърлари берилган.

Наср ихлосмандлари журналнинг бу сонидида А. Удаловнинг «Ватан ўғлони» рома-

Бош редактор Ҳ. АБДУСАМАТОВ.

Редколлегия: С. АЗИМОВ, ЗУЛФИЯ, МИРМУҲСИН,
Н. НАРЗУЛЛАЕВ, Ҳ. НИЕЗОВ (бош редактор ўринбосари),
У. НОРМАТОВ, И. РАҲИМ, Т. ТУЛА, УЙГУН, У. УМАРБЕ-
ҚОВ, У. УСМОНОВ, Р. ФАЙЗИЙ, Н. ФОЗИЛОВ (масъул
секретарь), Ш. ХОЛМИРЗАЕВ, Ҳ. ХУДОЙБЕРДИЕВА,
Ҳ. ШАРИПОВ, Ш. ШОМУҲАМЕДОВ, И. ЮСУПОВ, Ҳ. ГУ-
ЛОМ.

Рассом А. Қамбаров.
Техредактор М. Мирражабов.
Корректор А. Билолов.

На узбекском языке

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

(Звезда Востока)

№ 11

Орган союза писателей Узбекистана
Ордена Трудового Красного знамени типография издательства ЦК КП Узбекистана,
Ташкент — 1981

Редакцияга келган бир босма тобоқчага бўлган материаллар авторларига қайта-
рилмайди.

Журналдан олинган материалга, «Шарқ юлдузи»дан олинди, деб кўрсатилиши
шарт.

Теришга берилди 9.08.81 й. Босишга рухсат этилди 10.11.81 й. Р-03295. Қоғоз форма-
ти 70×108^{1/16}. Қабарик босма. Физ. листи 15. Шартли босма листи 22,0+0,35 (вкл.).
Наشريёт ҳисоб листи 23,06+03 (вкл.) Тиражи 210075. Заказ № 1545.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ
орденли босмаҳонаси. Тошкент — 700029, «Правда Востока» кўчаси, 26-уй.

© Шарқ юлдузи, 1981.

Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

БИЗНИНГ АДРЕСИМИЗ:
700000. ТОШКЕНТ ГСП. ПУШКИН КЎЧАСИ, № 1.
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» РЕДАКЦИЯСИ.

ТЕЛЕФОНЛАР:

БОШ РЕДАКТОР — 332437, БОШ РЕДАКТОР ЎРИНБОСАРИ — 330918.
МАСЪУЛ СЕКРЕТАРЬ — 330918, ПРОЗА — 332181, ПОЭЗИЯ, ТАНҚИД ВА
АДАБИЁТШУНОСЛИК — 332479.